

ΚΥΘΗΡΑ

Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 10672
fax 210 3644996, τηλ. 210 3625531
secr@archetai.gr - www.archetai.gr

ISBN 978-618-5047-03-0

ISSN 1105-7785

Τη δαπάνη για την έκδοση του τόμου
χορήγησε το Ίδρυμα Ψύχα.

Εκδοτική και καλλιτεχνική επιμέλεια: Λούση Μπρατζιώτη
Επιμέλεια κειμένων: Μαρία Γαβρίλη

ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

ΚΥΘΗΡΑ

Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ

Μινωική λατρεία και νεότεροι χρόνοι

ΑΘΗΝΑΙ 2013

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Α. ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΜΙΝΩΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Νέα στοιχεία από το ιερό στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
2. Η ΘΕΣΗ ΚΑΙ Ο ΧΩΡΟΣ	8
3. Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΚΟΡΥΦΗΣ	33
α. Οι απεικονίσεις των μινωικών ιερών κορυφής	33
β. Η αρχιτεκτονική	42
4. ΤΟ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟ ΤΥΠΙΚΟ	47
α. Ο χρόνος της εορτής	48
β. Τα σκεύη	51
<i>Η μινωική παράδοση</i>	51
<i>Τα λατρευτικά και χρηστικά σκεύη στα Κύθηρα</i>	62
<i>Κοινά χρηστικά αντικείμενα και τελετουργικά γεύματα</i>	69
γ. Αναθήματα	70
δ. Η πομπή στα ιερά κορυφής	79
ε. Η θυσία	85
στ. Πυρές	89
<i>Άλλες χρήσεις της φωτιάς</i>	103
<i>Φρυκτωρίες</i>	104
ζ. Τελετουργική (;) θραύση αντικειμένων	106
η. Οι πιστοί (λάτρες)	113
<i>Προσευχή και άλλες τελετουργικές πράξεις</i>	117
<i>Ο χορός</i>	117
θ. Ιερατείο	118
ι. Βότσαλα και θαλάσσια όστρεα	121
ια. Ιερά κορυφής, οικισμοί και ανακτορικά κέντρα	122
5. Η ΛΑΤΡΕΥΟΜΕΝΗ ΘΕΟΤΗΤΑ	123
α. Αριθμός θεοτήτων	130
<i>Μία ή πολλές θεότητες;</i>	130
β. Ονόματα	131

Β. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΜΙΝΩΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ:

Η περίπτωση των Κυθήρων

135

Γ. Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΑ ΚΥΘΗΡΑ

α. Οι πρώτες πληροφορίες για κυθηραϊκές αρχαιότητες	170
β. Ο Ερ. Καλούτσης και το ναυάγιο του «Μέντορα»	195
γ. Τα αρχαιολογικά ενδιαφέροντα της Αγγλοκρατίας και οι συνέπειές τους τον 19ο αιώνα	207
δ. Η υποβρύχια έρευνα της Αρχαιολογικής Εταιρείας στα Κύθηρα μετά την απελευθέρωση του νησιού και η αρχαιολογική δραστηριότητα το τέλος του 19ου αιώνα	217
ε. Ποικίλες κυθηραϊκές ανασκαφές, διακίνηση κυθηραϊκών αρχαιοτήτων και προσκτήματα διαφόρων μουσείων	230
στ. Η αρχαιολογική έρευνα στα Κύθηρα τον 20ό αιώνα	264
Βιβλιογραφία	289
Ευρετήριο	309

Α. ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΜΙΝΩΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Νέα στοιχεία από το ιερό στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι προφανές ότι η ανασκαφή του ασύλητου μινωικού ιερού κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό έδωσε μοναδικά στοιχεία για τη μελέτη της λατρείας σε αυτού του τύπου τα ιερά. Το γεγονός είναι βέβαια αξιοσημείωτο, λόγω της ιδιάζουσας μορφής της λατρείας στα ιερά κορυφής, δεδομένης δηλαδή της κλειστής μινωικής ανακτορικής ή και οικιακής λατρείας. Γιατί η λατρεία στα ιερά κορυφής ήταν η μοναδική λατρευτική μορφή της μινωικής Κρήτης, όπως και στα σπήλαια, στην οποία συμμετείχαν όλα, χωρίς εξαίρεση, τα κοινωνικά στρώματα του πληθυσμού της, από τους άρχοντες μέχρι τους υποδεέστατους χωρικούς, όπως δείχνουν καθαρά τα αναθήματα. Τα νέα στοιχεία για τα μινωικά ιερά κορυφής από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό δεν μπορεί, επομένως, να μείνουν ανεκμετάλλευτα, αφού αφορούν ένα καίριο τμήμα της μινωικής θρησκείας, πολύ σημαντικό για τη συνολική θεώρησή της.

Η διακρίβωση του τύπου αλλά και πολλών λεπτομερειακών στοιχείων της μινωικής λατρείας από την ανασκαφή ενός ασύλητου μινωικού ιερού κορυφής έχει εξ άλλου πρόσθετη αξία για τη συνθετική μελέτη της μινωικής θρησκείας, δεδομένου ότι, όσο και εάν φαίνεται παράδοξο, παρά τις πάμπολλες επί μέρους μελέτες, δεν έχει μελετηθεί συνθετικά η μινωική θρησκεία¹. Δεν είναι βέβαια εύκολο έργο η μελέτη της μινωικής θρησκείας. Είναι γνωστό πόσο ολισθηρό είναι το έδαφος της μελέτης της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, αν και υπάρχουν πάμπολλες φιλολογικές και επιγραφικές πηγές στη διάθεση των ερευνητών. Κατά πολύ δυσκολότερη είναι η μελέτη της προϊστορικής θρησκείας με τὰ όποια, άφωνα πάντως, κατά-

1. Αρκεί να υπενθυμίσει κανείς ότι το για πολλά χρόνια σημαντικό βιβλίο του M. Nilsson (1950) στο οποίο δεν γίνεται λόγος για ιερά κορυφής, εφ' όσον η διακρίβωση του τύπου στάθηκε λίγο μεταγενέστερη και της δεύτερης έκδοσής του, αφο-

ρά την κρητομυκηναϊκή θρησκεία. Η πρώτη και μόνη μέχρι τώρα μονογραφία για τη μινωική θρησκεία της Ν. Μαρινάτου (N. Marinatos, *Minoan Religion*, South Carolina 1993) είναι γενικόλογου, ερανιστικού και ακόμη αποφαιτικού χαρακτήρα.

λοιπά της. Εύστοχα η μινωική θρησκεία χαρακτηρίστηκε «a picture book without text»².

Στη δύσβατη πορεία της έρευνας της μινωικής θρησκείας υπήρξε σημαντική η προσφορά του Ν. Πλάτωνα ήδη το 1951³, με την για πρώτη φορά διακρίβωση ενός συγκεκριμένου τύπου μινωικού ιερού, του ιερού κορυφής⁴. Η διερεύνηση όμως του ξεχωριστού αυτού τύπου ιερού δεν είχε καλή τύχη. Γιατί με τις αλλεπάλληλες τοπογραφικές και σπηλαιολογικές έρευνες του ακάματου Ρ. Faure τόσο τη δεκαετία του '60 όσο και του '70 σε πάμπολλα βουνά και λόφους κυρίως της ανατολικής και της κεντρικής Κρήτης και την επισήμανση της ακριβούς θέσης πολλών ιερών κορυφής⁵, οι караδοκούντες αρχαιοκάπηλοι άρχισαν τη συστηματική σύλησή τους, με αποτέλεσμα την καταστροφή πάμπολλων πρωτογενών στοιχείων για τη μελέτη της μινωικής λατρείας που ασκήθηκε σε αυτά.

Στα πενήντα τόσα χρόνια που πέρασαν από τη μελέτη του Ν. Πλάτωνα, ακόμη και η διακρίβωση του εντελώς χαρακτηριστικού τύπου του μινωικού ιερού κορυφής έμεινε για μερικούς ερευνητές σκοτεινή, καθώς τα ιερά κορυφής συσχετίστηκαν και με άλλους τόπους υπαίθριας μινωικής λατρείας. Όσοι ασχολήθηκαν με τη λατρεία στα μινωικά ιερά κορυφής διαφώνησαν για ποικίλα θέματα, όχι μόνον για τη χρονολογία ή την ερμηνεία των αφιερωμάτων και τη χρήση τους στα ιερά, την ενδεχόμενη θραύση, την καύση ή και την όποια φύλαξή τους, τις προσδοκίες ή τις δραστηριότητες των πιστών, ακόμη και με ενδεχόμενα επιτόπια γεύματα, αλλά και για διάφορα άλλα θεωρητικά θέματα σχετικά με το ιερατείο, τη σχέση των ιερών κορυφής με την πολιτική εξουσία και τη λατρευόμενη σε αυτά θεότητα. Είναι προφανές ότι οι ποικίλες απόψεις που εκφράστηκαν για όλα αυτά, αλλά και για άλλα θέματα, δεν κέρδισαν τη γενική παραδοχή, όχι μόνον λόγω της έλλειψης δημοσιευμένων και μάλιστα στρωματογραφημένων ανασκαφικών στοιχείων, που σημειώθηκε πιο πάνω, αλλά και λόγω της ατελούς γνώσης του πολυπληθούς, συσσωρευμένου σε μουσειακές αποθήκες, συχνά μάλιστα αρχαιοκαπηλικού υλικού⁶, αλλά ακόμη και γιατί δεν εντάχθηκαν στη συνολική θεώρηση της μινωικής λατρείας.

Η ελληνική αρχαιολογική υπηρεσία στάθηκε ανήμπορη να αντιμετωπίσει το πρόβλημα⁷ και αρκέσθηκε στην καταγραφή ολίγων δεκάδων αντικειμένων, κυρίως πήλινων ανθρωπόμορφων ειδωλίων, στον κατάλογο της επίσημης, τότε, Συλλογής Μεταξά, αυτών που δημοσιεύθηκαν το 1992 από την Α. Πιλάλη-Παπαστερίου⁸. Οι έρευνες του Κ. Δαβάρα σε πολλά από τα κατασυλημένα ιερά κορυφής, λόγω ποικίλων εγγενών δυσκολιών, αν και

2. Furumark 1965, 86. Για τις δυσκολίες της μελέτης της μινωικής θρησκείας βλ. στο ίδιο, σποράδην.

3. Πλάτων 1951.

4. Βλ. όμως Dietrich 1969, 257.

5. Faure 1965, 1967, 1969, 1972.

6. Βλ. Rutkowski 1986, 11.

7. Βλ. αναφορές για τις αλλεπάλληλες ανασκαφές του ιερού κορυφής του Κόφινου, που δεν προηγούνται, αλλά έπονται κάθε φορά μιας αρχαιοκαπηλίας, *Κρητ. Χρον.* 14 (1960) 526, *ΑΔ* 17 (1961-62) Β2, *Χρον.* 526, και 45 (1990) Β2, *Χρον.* 429.

8. Πιλάλη-Παπαστερίου 1992.

διέσωσαν για τις αποθήκες των μουσείων πάμπολλα αντικείμενα, δεν διαφώτισαν όμως θέματα σχετικά με τη λατρεία, κυρίως γιατί δεν δημοσιεύθηκαν μέχρι τώρα κάποια συγκεκριμένα ανασκαφικά στοιχεία. Δυστυχώς ούτε η ανασκαφή του μέγιστου μινωικού ιερού κορυφής, του Γιούχτα, από την Αικ. Καρέτσου δημοσιεύθηκε μέχρι τώρα, αν και άρχισε τη δεκαετία του '70 και ούτε η τελευταία ανασκαφική έρευνα των Γ. Ρεθεμιωτάκη - Αικ. Καρέτσου στο ιερό κορυφής του Κόφινα, από όπου, ως γνωστόν, διοχετεύθηκαν σημαντικά αντικείμενα στη Συλλογή Μητσοτάκη και στη Συλλογή Μεταξά⁹.

Δεν πρόκειται, λοιπόν, μόνον για την απουσία άγνωστων, σημαντικών όμως, αντικειμένων των μινωικών ιερών κορυφής, κάποια από τα οποία θα παρουσιασθούν κάποτε σε μια δημοπρασία ή και σε μια συλλογή, αλλά κυρίως για την έλλειψη των απαραίτητων ανασκαφικών στοιχείων, που θα διαφώτιζαν το θέμα της άσκησης της λατρείας. Ακριβώς λόγω της ελλιπούς γνώσης αυτών των πρωτογενών ανασκαφικών στοιχείων η έρευνα του θέματος της λατρείας στα μινωικά ιερά κορυφής έμεινε σε θεωρητικό κυρίως επίπεδο και επόμενη ήταν η σύγχυση των ερευνητών¹⁰. Δυστυχώς, αντί να ασχοληθούν οι ερευνητές με δημοσιεύσεις του διασωθέντος υλικού, όπως έκανε ο Β. Rutkowski για το ιερό κορυφής του Πετσοφά¹¹, η Α. Πιλάλη-Παπαστερίου για τα πήλινα ανθρώπινα ειδώλια από το ιερό κορυφής του Κόφινα¹² και τελευταία η Ε. Παπαδοπούλου και η Ί. Τζαχίλη για το ιερό κορυφής του Βρύσινα¹³, καταπιάστηκαν με δυσεπίλυτα θεωρητικά θέματα. Μοναδική εξαίρεση στάθηκε η έρευνα στο ιερό κορυφής στις Ατσιπάδες¹⁴. Οι δημοσιεύσεις του Κ. Δαβάρα για επίλεκτα, μεμονωμένα αντικείμενα¹⁵ από το πλήθος των ευρημάτων του, δεν προώθησαν ουσιαστικά τη μελέτη της μινωικής λατρείας.

Η παντελής απουσία ανασκαφικών στοιχείων σημάδεψε, λοιπόν, τη μελέτη της λατρείας στα μινωικά ιερά κορυφής. Και σε αυτό το σημείο έγκειται η αξία του ανασκαφικού υλικού από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, το μόνο ασύλητο μινωικό ιερό κορυφής, υλικό μάλιστα που συχνότατα ανακαλύφθηκε σε αδιατάρακτα μινωικά στρώματα. Αξιοσημείωτη είναι σχετικά η παρατήρηση του D.W. Jones: «More extensive excavation at some of these sites where soil exists probably holds out a greater chance of contributing substantially new information»¹⁶.

9. Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 43, Μαργκού 1992, 233.

10. Πρβ. Δ. Σφακιανάκη, Το παρόν παρελθόν των "ιερών κορυφής", κριτική της ερμηνευτικής των ακρορινών θέσεων της ανακτορικής Κρήτης, ανακοίνωση στο *Ι' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο* (Χανιά 1-8 Οκτ. 2006).

11. Rutkowski 1991.

12. Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 43.

13. Πρβ. την αναρτημένη ανακοίνωση

των Ε. Παπαδοπούλου και Ί. Τζαχίλη, Συστηματική ανασκαφή στο ιερό κορυφής του Βρύσινα, Ν. Ρεθύμνης, στο *Ι' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο* (Χανιά 1-8 Οκτ. 2006).

14. Peatfield 1992, 59-87, Morris - Peatfield 1995, 643-647.

15. Davaras 1975, 1976, εικ. 6, 46, 50-52, 55, 137-139, 1980, 1981, 1988, Davaras - Brice 1977.

16. Jones 1999, 39.

Για τη μέχρι τώρα μελέτη της λατρείας στα μινωικά ιερά κορυφής πρέπει να γίνει ακόμη μία παρατήρηση. Αρκετοί ερευνητές, αν και μερικοί επαρκείς γνώστες της προϊστορίας της Κρήτης, δεν υπήρξαν εξίσου καλοί γνώστες της αρχαίας ελληνικής λαϊκής θρησκείας όπως άλλοι¹⁷, μιας θρησκείας πάντως πλησιέστερης χρονικά από τα χριστιανικά μοναστήρια της μεσαιωνικής Ευρώπης¹⁸, που συσχετίστηκαν με τα μινωικά ιερά κορυφής στις διάφορες συζητήσεις. Κάποιοι ερευνητές, αντί να ασχοληθούν με τις συνήθειες των μακρινών Ινδιάνων στον βορειοδυτικό Ειρηνικό¹⁹ ή στη Sri Lanka, στην Ταϊλάνδη²⁰ και στο Bali²¹, ίσως θα έπρεπε να παρακολουθήσουν κάποιες θρησκευτικές τελετουργίες σε απόμερα μέρη, αλλά στην ίδια την Κρήτη ακόμη και τον 20ό αιώνα. Γι' αυτήν την ερευνητική παράμετρο στη μελέτη της μινωικής λατρείας σημαντικότερο βοήθημα είναι ένα τελευταίο βιβλίο του Ν. Ψιλάκη²², στο οποίο μπορούν να προστρέξουν ακόμη και οι ερευνητές που δεν είχαν την τύχη να παρακολουθήσουν προσωπικά μία κάποια λαϊκή θρησκευτική τελετουργία στην ίδια τη μεγαλόνησο και ίσως δεν διανοήθηκαν τους φόβους και τις ελπίδες απλών ανθρώπων στον ίδιο τόπο. Είναι προφανές ότι εάν κάποιοι ερευνητές είναι αδύναμοι να αντιμετωπίσουν χωρίς φιλολογικές πηγές ακόμη και βασικά θέματα του τυπικού ενός ιερού, δεν είναι ασφαλώς σε θέση να προσπελάσουν τις σκέψεις των πιστών για βασικές επίσης έννοιες, όπως την ατομική ευσέβεια ή την ευλάβεια καθενός. Μία αναφορά του Πορφύριου²³ υποδηλώνει ότι ένας ερευνητής του ιερού των Δελφών δεν είναι σε θέση να αξιολογήσει δίπλα σε αναθήματα βασιλέων όπως του Κροίσου, τυράννων όπως του Γέλωνα ή του Ιέρωνα, αλλά και πάμπλουτων αρχαίων πόλεων, την προσφορά μιας φούχτας χονδροαλεσμένου κριθαριού από τον τορβά ενός πάμπτωχου, ανώνυμου Ερμιονέα. Η αναφορά του Πορφύριου για την αποδοχή από τον Απόλλωνα της φτωχότερης και ταπεινότερης, και όχι μιας πλουσιότερης και επιδεικτικής προσφοράς, υπενθυμίζει στον ερευνητή ότι δεν έχει κριτήριο αποτίμησης της οποιασδήποτε προσφοράς των πιστών ενός οποιουδήποτε ιερού, κατά την προσφυγή όλων στην ίδια εξ ύψους βοήθεια.

Είναι προφανές ότι η εντελώς αποσπασματική γνώση του υλικού από τόσα μινωικά ιερά κορυφής ανάγκασε τους μελετητές να συσχετίζουν ευρήματα ενός ιερού με ένα άλλο και ταυτόχρονα κάποιες ενδείξεις λατρείας με τον ένα τόπο και τον άλλο. Έτσι συγκρίθηκαν όμως ανομοιογενή θέματα, όπως η πυκνότητα και η για διάφορους λόγους επιδεικτική λατρεία ενός μεγάλου, κεντρικού ιερού με την ταπεινότητα της ευσέβειας ενός άλλου, ασήμαντου επαρχιακού. Ο Α.Α.Δ. Peatfield προχώρησε πολύ παραπέρα, όταν υποστήριξε πως τρεις και μόνον συγκεκριμένοι τύποι ανα-

17. Nilsson 1953, Ν. Παπαχατζής, Η λαϊκή θρησκεία στην Ελλάδα των ιστορικών χρόνων, ΑΕ 129 (1990) 1-82.

18. Peatfield 1987, 93.

19. Πρβ. Jones 1999, 32, σημ. 32.

20. Peatfield 1990, 130.

21. Peatfield 2000, 11.

22. Ψιλάκης 2005.

23. Πορφύριος, *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων*, ἢ περὶ ἐγκρατείας 2, 15.

θηματικών ειδωλίων χαρακτηρίζουν απολύτως ένα μινωικό ιερό κορυφής²⁴, σαν να ήταν οι ανάγκες των βοσκών στις Ατσιπάδες ίδιες με όλους τους Μινωίτες ευσεβείς ολόκληρης της Κρήτης.

Στην πραγματικότητα οι ερευνητές των ιερών κορυφής έχουν στη διάθεσή τους ένα δίσημο υλικό, δηλαδή σπαράγματα, που υποδηλώνουν κάποιο τυπικό της μινωικής λατρείας, αλλά και ποικίλα αφιερώματα των πιστών. Για το πρώτο τμήμα αυτού του υλικού, όμως, είναι γνωστό ότι τα σκεύη λατρείας των ιερών κορυφής ήταν κοινά και για όλους τους άλλους τύπους των μινωικών ιερών²⁵ και γι' αυτόν τον λόγο παρατηρείται μια ομοιομορφία και στα ιερά κορυφής. Το δεύτερο τμήμα του υλικού, τα αφιερώματα των πιστών της κάθε μιας περιοχής, είναι αυτό που διαφοροποιείται από τον ένα τόπο στον άλλο²⁶. Και αυτό είναι φυσικό, καθώς δεν θα έπρεπε να περιμένει κανείς οι Μινωίτες ναυτικοί άποικοι των Κυθήρων να αφιερώνουν στο ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ομοιώματα σκαθαριών του είδους *oryctes nasicornis*²⁷. Εύλογα επομένως η έρευνα των μινωικών ιερών κορυφής στρέφεται τελευταία περισσότερο στις διαφορές τους²⁸.

Η μελέτη που ακολουθεί αναφέρεται κυρίως στο κυθηραϊκό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, με βάση τόσο τα ανασκαφικά στοιχεία όσο και τα ποικίλα υλικά κατάλοιπα που ήλθαν στο φως, στοιχεία θρησκευτικών δραστηριοτήτων αλλά και σκέψεων των πιστών, φυσικά σε συσχετισμό με τα μέχρι τώρα στοιχεία από τα άλλα ιερά κορυφής. Για κάποιες σημαντικές διαφοροποιήσεις του ιερού κορυφής των Κυθήρων από τα μητροπολιτικά μινωικά ιερά κορυφής θα γίνει λόγος πιο κάτω στο κεφάλαιο του μινωικού αποικισμού και της θαλασσοκρατίας στο Αιγαίο. Για τη διερεύνηση της λατρείας στο ιερό κορυφής του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό λαμβάνονται υπ' όψη όχι μόνον τα ανασκαφικά στοιχεία, που προέκυψαν και ακόμη όσα αναλυτικά εκτέθηκαν για τα ευρήματα (βλ. *Κύθηρα* 2, *Κύθηρα* 3, *Κύθηρα* 4), αλλά ακόμη συγκριτικά στοιχεία από τα κρητικά ιερά κορυφής και βέβαια οι λίγες σπουδαιότερες εικονογραφικές παραστάσεις, που είναι γενικά αποδεκτό ότι αποδίδουν ιερά κορυφής. Παράλληλα επισημαίνονται κάποια σχετικά στοιχεία από την Ανατολή και τέλος συζητούνται μερικές προαιώνιες λατρευτικές πρακτικές, που ασκούνται στις κορυφές βουνών μέχρι και σήμερα στην Κρήτη.

Η μελέτη της λατρείας στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, η οποία αφορά στη συνεξέταση όλων των υλικών καταλοίπων που ήλθαν στο φως με τα ανασκαφικά τους δεδομένα, διαρθρώνεται στα εξής τμήματα: 1. Στοιχεία Η θέση και ο χώρος, 2. Η εικονογραφία των μινωικών ιερών κορυφής, 3. Το λατρευτικό τυπικό, 4. Η λατρευόμενη θεότητα.

24. Peatfield 1987, 90, 1990, 120.

25. Βλ. π.χ. Cadogan 1988, 98.

26. Πρβ. Watrous 2001, 195.

27. Dietrich 1971, 513, Peatfield 1990, 121.

28. Watrous 1996, 27, Jones 1999, 2-3.

2. Η ΘΕΣΗ ΚΑΙ Ο ΧΩΡΟΣ

Οι S. Soetens, A. Sarris, S. Topouzi²⁹, εξετάζουν μόνον τα ιερά κορυφής που είναι σε θέσεις κοντά ή επάνω σε κορυφές ως θέση γεωγραφικά καθορισμένη. Τα ιερά κορυφής³⁰ είναι θέσεις κοντά ή επάνω σε κορυφές με τουλάχιστον μία ήπια κλιτύ, σε περιοχή ανθρώπινης εκμετάλλευσης και ορατά από άλλα ιερά. Εξετάζουν κυρίως την πολιτική σημασία στη γεωμετρική κατανομή ιερών³¹.

Πρώτος καθοριστικός παράγοντας για τη μελέτη της μινωικής λατρείας σε κάθε μινωικό ιερό κορυφής, όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, είναι η ενδελεχής εξέταση του χώρου. Ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, δεν είναι μια οποιαδήποτε κυθηραϊκή βουνοκορφή, αλλά η υψηλότερη γειτονική κορυφή στη μινωική αποικία στο Καστρί, ακριβώς όπως και όλα τα κρητικά ιερά κορυφής, που όχι απλώς γειτνιάζουν και βλέπουν από ψηλά τα μινωικά ανάκτορα και τους οικισμούς, αλλά, το κυριότερο, επισκοπούν, και έχουν την έννοια της στρατηγικής φύλαξης από κάθε επερχόμενο εχθρό ή κίνδυνο και αυτός είναι ο κανόνας για όλα τα κρητικά ιερά κορυφής, η θεότητα των οποίων επισκοπεί, προστατεύει και σκέπει ανάκτορα και οικισμούς. Πολύ περισσότερο ισχύει το ίδιο για το ιερό μιας απόμακρης μινωικής αποικίας, τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, που επισκοπεί όχι μόνον σε μεγάλο τμήμα των Κυθήρων, αλλά, το σημαντικότερο, σε μεγάλο τμήμα του νοτιοανατολικού Αιγαίου και σε καίριους για τη μινωική ναυσιπλοΐα θαλασσινούς δρόμους.

Είναι γνωστό το αξίωμα της θρησκευολογίας ότι το ιερό προσδιορίζει τον χώρο³². Το κύριο στοιχείο που διαφοροποιεί τα μινωικά ιερά κορυφής από τα υπόλοιπα εξωαστικά ιερά³³, τα αγροτικά ιερά του M. Nilsson³⁴ και του B.C. Dietrich³⁵, τα εξοχικά ιερά του P. Faure³⁶ και τους ιερούς περιβόλους του B. Rutkowski³⁷ καθώς και το ένα μινωικό ιερό κορυφής από το άλλο, είναι ο χώρος ανίδρυσής τους, όπως και το ουσιαστικότερο κοινό στοιχείο για όλα τα μινωικά ιερά κορυφής είναι η θέση, η κορυφή όπου αυτά ιδρύθηκαν³⁸, δηλαδή η έννοια του ύψους. Και αυτό το τελευταίο κοινό στοιχείο είναι όχι μόνον παγκόσμιο αλλά και πανάρχαιο, από τα Ziggurat της Μεσοποταμίας³⁹ μέχρι τα ξωκλήσια του Προφήτη Ηλία, τα

29. S. Soetens - A. Sarris - S. Topouzi, *Peak Sanctuaries in the Minoan cultural landscape*, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ελούντα 1-6 Οκτ. 2001), Ηράκλειο 2006, Α2, 314.

30. Ό.π. 315.

31. Αλλά βλ. Buxton 2002, 122, ότι ένα όρος δεν ορίζεται με όρους φυσικού ύψους.

32. Burkert 1993, 222.

33. "Extra-urban sanctuaries" του L.V. Watrous, 1996, σποράδην.

34. "Rural shrines", Nilsson 1950, 272.

35. Dietrich 1969, 258, 263.

36. Faure 1969, 206 κε.

37. Rutkowski 1986, 99 κε.

38. Για τη σημασία του όρους στην αρχαία Ελλάδα βλ. τελευταία Buxton 2002, 121-141.

39. H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte* III, 1. *Kupferzeit*, München 1974, 620 κε.

ιδρυμένα σε πλήθος κορυφές ελληνικών βουνών και λόφων⁴⁰. Είναι γνωστή η ένταση της λατρείας σε υψηλούς τόπους στην Παλαιστίνη, τόσο στη Χαναάν όσο και στο Ισραήλ⁴¹, στην προϊστορική κεντρική Ευρώπη⁴² και φυσικά στην αρχαία Ελλάδα⁴³. Αφού τα βουνά φθάνουν στον ουρανό, φυσικό ήταν να θεωρηθούν κατοικία των θεών⁴⁴.

Ίσως έχει παραβλεφθεί η μελέτη της Χρ. Καρδαρά⁴⁵ για υπαίθριους στύλους ως μέσα επιφάνειας του θεού του κεραυνού και της βροχής και στη μινωική Κρήτη, με πολλά παράλληλα ελεύθερων υπαίθριων στύλων στις χώρες της Εγγύς Ανατολής (εικ. 1). Τα καιρικά φαινόμενα απασχολούσαν ζωηρά τον προϊστορικό άνθρωπο, πράγμα που λησμονούμε στην εποχή της τεχνολογίας. Μετά την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β γραφής είναι δεδομένη η λατρεία των ανέμων, βασικό στοιχείο και της ναυσιπλοΐας, γι' αυτό και η ιέρεια των ανέμων στους «χαλεπούς λιμένας» της Αρμισού. Είναι αξιοσημείωτο ότι ιέρεια των ανέμων, «A-ne-mo i-je-re-ja», μνημονεύεται σε τρεις πινακίδες Γραμμικής Β γραφής της Κνωσού⁴⁶.

1. Βορειοσυριακός σφραγιδοκύλινδρος με απεικόνιση ελεύθερου στύλου.

Άλλωστε η λατρεία των ανέμων είναι γνωστή και αργότερα, π.χ. από τον Όμηρο⁴⁷, από τον Ηρόδοτο⁴⁸ και τον Πausανία⁴⁹. Από τις παρατηρήσεις για την κίνηση των νεφών στα βουνά⁵⁰ μπορούσαν να συναχθούν σπουδαία συμπεράσματα για τους ανέμους, τη βροχή, τη δροσιά ή και την ξηρασία, για σημαντικότερα δηλαδή θέματα της ζωής όλων των κατοίκων, ναυτικών, κτηνοτρόφων ή γεωργών, γι' αυτό και ο Δίας θεωρήθηκε θεός του καιρού⁵¹. Ο ελληνικός Όλυμπος⁵² είναι ένα μόνον παράδειγμα της όχι μόνον λαϊκής

40. Για τη σχέση του Προφήτη Ηλία με το όρος Κάρμηλο πρβ. Καρδαρά 1966, 160-162.

41. Albright 1957, 242-258, Vaux 1961, 279-281, 284-288, A. Biran (επιμ.), *Temples and high places in biblical times, Proceedings of the colloquium in honor of the centennial of Hebrew Union College* (Jewish Institute of Religion, 14-16 March 1977) Jerusalem 1981. Πρβ. Peatfield 1990, 130.

42. Βλ. π.χ. Rutkowski 1985, σποράδην, ιδίως 345-348. Ο B. Rutkowski, *Minoan cults and history, Historia* 20 (1971) 14, αναφέρει, χωρίς παράλληλα, λατρεία υψηλών τόπων και στην Αφρική.

43. Langdon 1976, 100 κε., H. Lauter, *Der Kultplatz auf dem Turkovuni: Attische Forschungen* 1, AM Beiheft 12, Berlin 1985.

44. Cook 1914-40, I, 100-117, II, 2, 868-987 και σποράδην, Semple 1932, 522, Mor-

gan 1988, 157-158, Buxton 2002, 126-127.

45. Καρδαρά 1966. Πρβ. Levi 1981, 40.

46. Palmer 1963, 236, Gérard-Rousseau 1968, 32, 108, S. Hiller σε J. Schäfer (επιμ.), *Amnisos*, Berlin 1992, 31-32, A. Sacconi, *Anemoi, Studi e Materiali di Storia delle Religioni* 35 (1964) 138 κε.

47. Ίλιάς Ψ 192-211.

48. Ηρόδοτος VII, 178.

49. Πausανίας IV, 35. R. Hampe, *Kult der Winde in Athen und Kreta, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philologisch-Historische Klasse*, 1967.1, σποράδην.

50. Πρβ. Κυριαζόπουλος - Λιβαδάς 1967.

51. Cook 1914-40, III, 1-881, Burkert 1993, 273-274.

52. Για τη λατρεία στα Ελληνιστικά χρόνια στην κορυφή Άγιος Αντώνιος, σε ύψος

αντίληψης για την πανταχού παρούσα θεϊκή δύναμη, που έχει όμως την έδρα της στην υψηλότερη κορυφή ενός βουνού⁵³. Δεν είναι τυχαίο ότι στο υψηλότερο και μόνον βουνό μπορεί να συνομιλήσει ένας εκλεκτός άνθρωπος με τον θεό, είτε πρόκειται για τον Μίνωα⁵⁴ ή τον Μωυσή⁵⁵ και ούτε απλή σύμπτωση η συνέχεια της λατρείας στις κορυφές των βουνών, τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα όσο και στην Κρήτη⁵⁶. Η θεολογική παρατήρηση των ουράνιων φαινομένων γινόταν φυσικά στα βουνά⁵⁷. Η ορειβασία⁵⁸ εμπεριέχει μέχρι σήμερα την έννοια της αποφυγής της τύρβης των πόλεων, της μοναχικότητας, που προσπελάζει τη θειότητα της φύσης. Τα ορειβάσια (ιερά) ήταν κατά τον Στράβωνα⁵⁹ μια εορτή, κατά την οποία ...έν πομπῇ διήρχοντο τὰ ὄρη.

Τα συστατικά αυτά στοιχεία της θέσης προτάσσονται στη συζήτηση της μινωικής λατρείας στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ως τα ουσιαστικότερα, που θα πρέπει βέβαια να παραμείνουν ως υπόβαθρο στην παρακολούθηση των σκέψεων που διατυπώνονται πιο κάτω. Φυσικά είναι απαραίτητο να τονισθεί επίσης από την αρχή το κυριότερο στοιχείο της θέσης, το ύψος της κορυφής του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό, το υψόμετρο των 355,62 μ., το υψηλότερο γειτονικό στοιχείο για τον οποιονδήποτε Μινώιτη στο Καστρί, εκεί δηλαδή που μπορεί να προσβλέψει στη θεότητα. Βέβαια το ύψος και των κρητικών ιερών κορυφών, αν και συχνά ποικίλλει, έχει την ίδια σχέση με τους ανθρώπους τού κάθε συγκεκριμένου τόπου. Και είναι ακριβώς αυτό το βασικό στοιχείο του ύψους των ιερών κορυφών που δίνει την πρώτη αλλά και έγκαιρη ένδειξη για την υπόσταση της λατρευόμενης θεότητας, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Το ύψος, βασικότατο στοιχείο για όλα τα μινωικά ιερά κορυφών⁶⁰, είναι ιδιαίτερα για τα Κύθηρα και τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ένα στοιχείο που σημαδεύει τις κύριες δραστηριότητες των Μινωιτών αποίκων του, επομένως και τις λατρευτικές (εικ. 2-3), καθώς δεν πρόκειται μόνον για ένα

2.817 μ. βλ. Κυριαζόπουλος - Λιβαδάς 1967, 6-14. Για την Πυρά Ηρακλέους στην Οίτη βλ. Ν. Παπαδάκης, ΑΔ 1919, Παράρτ., 25-34, Y. Bequignon, *La Vallée du Spercheios des origines au IVe siècle*, *Études d'archéologie et de topographie*, BEFAR, 1937.

53. Cook 1914-40, I, 100-117.

54. βλ. Dietrich 1971, 521, εναντίον Rutkowski ό.π. (σημ. 42), για τη σχέση του Μίνωα με τον Δία σχετικά με τα μινωικά ιερά κορυφών.

55. Levi 1981, 39.

56. Hutchinson 1962, 218, σημ. 2, Dietrich 1969, 275.

57. Θεόφραστος *Περὶ σημείων υδάτων και πνευμάτων* I 4, Φίλων, *Περὶ προνοίας*

2.27, Φιλόστρατος, *Τὰ ἐς τὸν Τιανέα Ἀπολλώνιον* 2.5, Πετρώνιος, *Σατυρικόν* 88, Ἰάμβλιχος, *Περὶ τοῦ Πυθαγορικοῦ βίου* 3.14-15, Buxton 2002, 126.

58. Buxton 2002, 140.

59. Στράβων, *Γεωγραφικά* I, 474: τὰς ὀρειβασίας περὶ τὸ θεῖον σπουδαζόντων... και IB, 564: ἐορτὴ τις ἄγεται... καὶ ὀρειβασία, θιασευόντων...

60. Dietrich 1971, 517: «Surely the salient factor of peak sanctuaries is their position on the summit of a mountain, whatever its height». Peatfield 1990, 119: «The factor of choice is significant in a country as mountainous as Crete». Το ιερό κορυφής του Θύλακα βρίσκεται σε ύψος 521 μ., Σακελλαράκης 1970, 253.

2. Η νοτιοανατολική πλευρά του λόφου του Αγίου Γεωργίου.

3. Ο κόλπος του Αυλαίμονα από τον λόφο του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό.

οποιοδήποτε κοινό ιερό μιας αποικίας, έναν απλό τόπο συνάθροισης των αποίκων και χώρο μνήμης κάποιων δρώμενων στη μητρόπολη. Τα Κύθηρα υπήρξαν στους αιώνες ένας βασικός αιγαιακός ναυτικός σταθμός και από την κορυφή του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό κατοπτρεύει κανείς άνετα μέγα τμήμα του νοτιοδυτικού Αιγαίου, μέχρι και την Κρήτη. Αυτό το γεγονός δεν αναφέρεται εδώ σχετικά με τη σημασία της κορυφής για τη ναυσιπλοΐα ή για τις πιθανές αστρονομικές παρατηρήσεις⁶¹, που θα συζητηθούν πιο κάτω, αλλά για την υπενθύμιση των ιδιοτήτων των Μινωιτών αποίκων των Κυθήρων και των λόγων της παρουσίας τους εκεί, επομένως και των ανάλογων θρησκευτικών αναγκών τους⁶².

Ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό δεν ήταν όμως μόνον ορόσημο για τους ναυτικούς του Αιγαίου και τους Μινωίτες αποίκους των Κυθήρων. Η ύψους 355,62 μ. κορυφή, όπως σηκώνεται απότομα, δίπλα από τη μινωική αποικία στο Καστρί, ήταν εξαιρετικά κατάλληλη, όπως άλλωστε και κατά τους χριστιανικούς χρόνους, για την ίδρυση ενός ιερού. Γι' αυτό άλλωστε έλκυσε τους Μινωίτες αποίκους από το Καστρί και ίσως και από άλλες μινωικές θέσεις των Κυθήρων, καθώς πληροί απολύτως τους όρους ανίδρυσης ενός ιερού κορυφής, τη γενική έξαρση της θέσης, αλλά και την προσβασιμότητα, τη γειτνίαση και τη θέα από τον οικισμό⁶³. Φυσικά λόγω της απομόνωσης στη μακρινή του θέση το ιερό κορυφής του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό δεν πληροί την, κατά τον Α.Α.Δ. Peatfield⁶⁴, τελευταία τοπογραφική αναγκαιότητα των μινωικών ιερών κορυφής, την οπτική επαφή μεταξύ τους ("intervisibility"), καθώς δεν βλέπει από τα Κύθηρα το πλέγμα των μινωικών ιερών κορυφής της Κρήτης ούτε και τα όποια άλλα νησιωτικά.

Ίσως δεν είναι άσκοπο να προσπαθήσει κανείς να φαντασθεί τη μορφή του χώρου χωρίς τα σημερινά χριστιανικά κτίσματα, καθώς οι χριστιανικές κατασκευές⁶⁵, που ιδρύθηκαν στην κορυφή του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό, κατέστρεψαν κάποια φυσικά στοιχεία του χώρου στα μινωικά χρόνια και ίσως μερικές κατασκευές. Κάποια λαξεύματα του βράχου στο Άνδηρο 1⁶⁶ δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν, είναι απίθανο όμως να είναι μινωικά, λόγω του περιορισμένου χώρου του ανδρήρου που θα επέτρεπε κάποια κατασκευή. Είναι αβέβαιη επίσης η ύπαρξη κτίσματος στο ευρύτερο Άνδηρο 2.

Δεν υπάρχουν, λοιπόν, ασφαλή στοιχεία μέχρι στιγμής που να βεβαιώνουν την ύπαρξη μινωικών κτιστών κατασκευών στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, ανάλογων με αυτές που επισημάνθηκαν σε μερικά από τα σημαντικότερα ιερά κορυφής της Κρήτης, τον Γιούχτα, τον Πετσοφά, τον Τραόσταλο, τον Κόφινα, τον Βρύσινα αλλά και το Πισκοκέφαλο και τον

61. Henriksson - Blomberg 1996.

62. Βλ. Peatfield 1990, 120, για την πίστη των Μινωιτών σχετικά με τον τόπο επιφάνειας της θεότητας.

63. Peatfield 1983, 275, Rutkowski 1986, 92-93, Sakellarakis 1996, 83.

64. Peatfield 1990.

65. Press 1968, 162, για τη δυσκολία επισήμανσης αρχιτεκτονικών λειψάνων στα ιερά κορυφής.

66. Σακελλαράκης 1995, εικ. σελ. 127.

Φιλιόρημο⁶⁷, τον Μαζά, τον Αφέντη Χριστό, το Μόδι, τις Γωνιές και το Καρφί. Κτήρια βρέθηκαν σε ορισμένα ιερά⁶⁸: Γιούχτα, Πύργο, Μόδι, Καρφί, Γωνιές, Πετσοφά⁶⁹, όπως άλλωστε τεκμηριώνεται και από την εικονογραφία των μινωικών ιερών κορυφής, που θα συζητηθεί πιο κάτω. Φυσικά πρέπει να ληφθεί υπ' όψη ότι τα κτήρια και οι κατασκευές στα ιερά κορυφής θεωρείται ότι κτίζονται στη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο και έχουν μικρή διάρκεια ζωής⁷⁰. Η στρατηγική, όμως, παράλληλα με τη θρησκευτική σημασία της θέσης του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να υπήρξαν κτιστές κατασκευές ή τουλάχιστον να υπήρξαν ελαφρότερες κατασκευές, απαραίτητες άλλωστε ακόμη και για την προστασία του περιεχομένου μεγάλων πίθων και αποθηκευτικών αγγείων.

Στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ήλθαν στο φώς 46 τμήματα μεγάλων καδόσχημων πίθων, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων (40/46) ανήκουν στη Νεοανακτορική περίοδο, 15 τμήματα πιθαμφορέων, τα περισσότερα επίσης Νεοανακτορικής περιόδου (13/15) καθώς και σημαντικός αριθμός τμημάτων πιθοειδών αγγείων (161 δείγματα), πρόχων-αμφορέων (175 δείγματα), γεφυρόστομων πρόχων (189 δείγματα). Τα περισσότερα ανήκουν στη Νεοανακτορική περίοδο. Οι πίθοι εκτός από τροφές θα χρησίμευαν και για τη φύλαξη πολύτιμων λατρευτικών σκευών ή και αφιερωμάτων. Η κατασκευή τόσων δωματίων στο ιερό κορυφής του Γιούχτα είναι, ίσως, ενδεικτική για το πλήθος των αναγκών. Για τις όποιες κατασκευές υπήρξαν, όμως, στα ιερά κορυφής πρέπει να ληφθούν υπ' όψη ποικίλοι παράγοντες, από την εμβέλεια του κάθε ιερού μέχρι τις τοπογραφικές συνθήκες της ανίδρυσής του. Η κτιστή εκκλησία του Τιμίου Σταυρού στην κορυφή του Κόφινα, όπου και το μινωικό ιερό κορυφής, ήταν μέχρι και πρόσφατα άστεγη και η λειτουργία γινόταν υπαίθρια. Οι καιρικές συνθήκες δεν επέτρεψαν παλαιότερα τη στέγασή της⁷¹.

Υπενθυμίζεται σχετικά ότι ο J. Shaw υπέθεσε με βάση κυρίως την εικονογραφία ενός ιερού κορυφής στο λίθινο ανάγλυφο ρυτό της Ζάκρου αλλά και κάποια αρχιτεκτονικά λείψανα στο Βαθύπετρο, τη μη μόνιμη απεικόνιση της πρόσοψης ενός τριμερούς ιερού κατά την εποχιακή εορτή σε αυτά και τη μη ύπαρξη βάθους των δωματίων⁷². Άλλωστε στο ιερό

67. *Κρητ. Χρον.* 20 (1966) 322, ΑΔ 22 (1967) 484 κε., Rutkowski 1986, 11, 96.

68. Rutkowski 1985, 351-355.

69. Myres 1902-03, 356, πρβ. Pendlebury 1963, 103, Dietrich 1969, 259. Hutchinson 1962, 219, Γ. Βαβουρανάκη, Αρχιτεκτονική αναπαράσταση της νεοανακτορικής φάσης του ιερού κορυφής του Πετσοφά, ανακοίνωση στο *Ι' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο* (Χανιά 1-8 Οκτ. 2006).

70. Rutkowski 1986, 52, σ. 186 από την έκδοση Rutkowski 1972.

71. Ψιλάκης 2005, 333.

72. Shaw 1978a, 444, 445-448: «It is likely that such shrines did not have extensive inner chambers, served chiefly as backdrops for religious rites carried out in front of them... The rites were seasonal and sporadic», Morgan 1988, 156. Πρβ. την αρχική ιδέα του K. Majewski, La «façade sacrée» égéenne et la genèse du proskénion grec, *Studi e materiali di storia delle religioni* 31 (1960) 60, καθώς και την άποψη του Furumark (1965, 91) για τη «symbolic significance» του τριμερούς ιερού της Κνωσού.

κορυφής που απεικονίζεται στη μικρογραφική τοιχογραφία του βόρειου τοίχου του δωματίου 5 της Δυτικής Οικίας της Θήρας δεν δηλώνεται καμιά κατασκευή. Πάντως εάν υπήρξαν οποιουδήποτε είδους μόνιμες, κτιστές κατασκευές στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, αυτές θα βρίσκονταν στο κέντρο και το δυτικό τμήμα του Ανδρήρου 2.

Δεν θα πρέπει ακόμη να αποκλεισθεί η ύπαρξη κτιστών αναλημμάτων στη νότια κλιτύ του βουνού, ανάλογη αυτών των Χριστιανικών χρόνων που σώθηκαν (εικ. 4-5). Κάποιοι αναλημματικοί τοίχοι θα χρησίμευαν ασφαλώς στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό για τη διευθέτηση του χώρου κατά την εντατική μινωική λατρεία. Η βαθμιδωτή διάταξη ανδρήρων ήταν άλλωστε παλαιότερα μια κοινή πρακτική σε πολλά άγονα, βραχώδη μέρη για τη συγκράτηση του λίγου χώματος⁷³. Και η διάταξη των ιερών κορυφής σε άνδρηρα έχει ήδη βεβαιωθεί για τα ιερά κορυφής του Γιούχτα⁷⁴, του Πετσοφά, του Τραόσταλου⁷⁵ και του Φιλιόρημου⁷⁶ και υποτεθεί για τα ιερά κορυφής στον Πύργο, το Μόδι, το Καλαμάκι⁷⁷ και τις Ατσιπάδες⁷⁸. Η κύρια πάντως μορφή του χώρου στη Μινωική εποχή θα ήταν η φυσική, με τα βράχια σε αλλόκοτους σχηματισμούς να κατηφορίζουν απότομα ή ομαλότερα, με ποικίλες, φυσικές επίσης σχισμές, όπως εναργέστατα απεικονίζονται στην εικονογραφία των ιερών στα λίθινα ανάγλυφα ρυτά⁷⁹ (εικ. 6).

Ένα στοιχείο απαραίτητο για την άσκηση της λατρείας σε κάθε αρχαίο ελληνικό ιερό είναι ο βωμός, για τον οποίο θα γίνει λόγος και πιο κάτω σχετικά με τη θυσία, το πιο σημαντικό από τα λατρευτικά στοιχεία του ιερού, επάνω στον οποίο άναβε η φωτιά⁸⁰. Ο ελληνικός βωμός μπορεί κατά περίπτωση να είναι κτιστός ή ακόμη βωμός τέφρας. Στα απλά αγροτικά ιερά ήταν δυνατόν μερικές πρόχειρα τοποθετημένες πέτρες να χρησιμεύουν ως βωμοί. Η ύπαρξη βωμού ήταν απαραίτητη και για τα μινωικά

73. Για φερτή γη στα άνδρηρα των ιερών κορυφής (βλ. Myres 1902-03, 356, Rutkowski 1991, 20) και σημειώνεται στη μινωική Ψείρα (J.A. Clark, *Soils and land use at an archaeological site, Pseira, Crete*, M.Sc. thesis, Queen's University, Kingston, 1990, O. Rackham - J.A. Moody, *Terraces*, σε B. Wells (επιμ.), *Agriculture in ancient Greece, Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute in Athens* (16-17 May 1990), Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen, 4°, 42, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, 4°, Stockholm 1992, 123-130), Rackham - Moody 2004, 150-151, 206-209, 231, 285, 289).

74. Karetsoy 1981, 145, Peatfield 1990, 122, 127, που τα θεωρεί, αντίθετα από την ανασκαφέα, Παλαιοανακτορικών χρόνων.

75. Rutkowski 1986, 73.

76. ΑΔ 20 (1965) 552, *Κρητ. Χρον.* 20 (1966) 322, ΑΔ 22 (1967) 484 κε.

77. Rutkowski, 1985, 350-351, 354, 358.

78. Γιούχτας, ΠΑΕ 1974, 230, -1985, 289, Rutkowski 1991, Πετσοφάς, 12, 20-21, αναπαρ. 18, εικ. 1, Watrous 2001, 193-194.

79. Πρβ. Rutkowski 1986, εικ. 72-75 και τις εικόνες του Κόφιντα σε Ψιλάκης, 2005, 331-335. Η Κ. Krattenmaker (1995, 50) περιλαμβάνει το σφράγισμα των Χανίων στη διαπραγμάτευση των ιερών κορυφής, λόγω της ίδρυσης του οικοδομικού συγκροτήματος σε βουνό και προσθέτει άλλες δύο σχηματικές απεικονίσεις βουνών στη μινωική σφραγιδογραφία, 56.

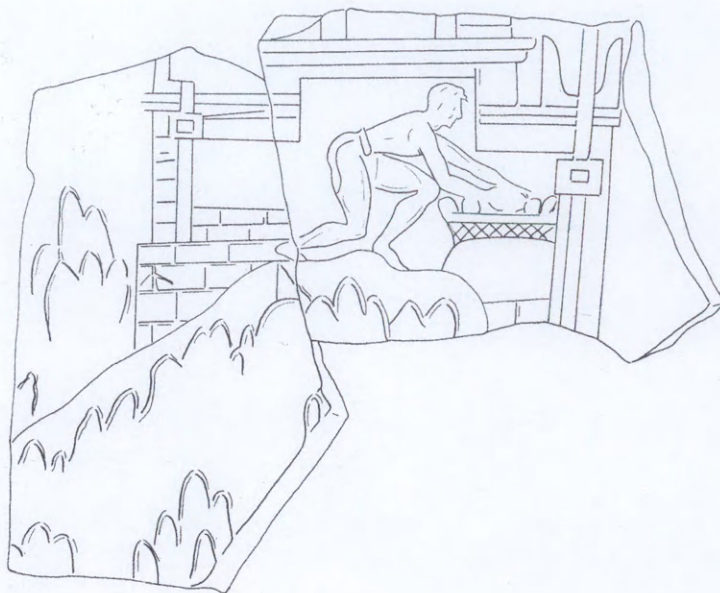
80. Nilsson 1955, 78-79, Vermeule 1974, 12, σημ. 17, με βιβλιογραφία, Burkert 1993, 199-200.

4. Η νότια πλευρά του λόφου.

5. Άνδρα στη νότια πλευρά του λόφου.

6. Τμήμα λίθινου ανάγλυφου αγγείου από τους Γυψάδες Κνωσού.

ιερά, που μπορεί να έχουν σταθερούς ή κινητούς βωμούς⁸¹. Είναι αξιοπερίεργο ότι το στοιχείο αυτό δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους ερευνητές των ιερών κορυφής⁸². Η ύπαρξη όμως δύο τύπων σταθερών κτιστών βωμών, ενός τραπεζοειδούς και ενός βαθμιδωτού, καθώς και ενός κινητού, αμφίκοιλου (εικ. 7), είναι βέβαιη και για τα ιερά κορυφής και μόνον από την απεικόνισή τους στο γνωστό λίθινο ανάγλυφο ρυτό της Ζάκρου, όμοιο με αυτόν του ανακτόρου των Αρχανών (εικ. 8).

Σταθερός, κτιστός βωμός έχει όμως ανασκαφεί στο μινωικό ιερό κορυφής του Γιούχτα⁸³ και φυσικά διερωτάται κανείς αν οι βωμοί που θα πρέπει να υπήρξαν στα άλλα ιερά κορυφής ήταν σταθεροί ή φορητοί. Ο βωμός του ιερού κορυφής του Γιούχτα είναι μία χαμηλή ορθογώνια πλακόστρωτη κατασκευή, που θεωρήθηκε από την ανασκαφέα βάθρο⁸⁴, παρά την ανίδρυσή του στο υψηλότερο σημείο, στον ιερότερο δηλαδή τόπο της κορυφής, δίπλα μάλιστα σε μεγάλο χάσμα και παρά την ανεύρεση σημαντικών λατρευτικών αντικειμένων⁸⁵. Βωμό πάντως τον θεωρούν οι B. Rutkowski⁸⁶, K. Nowicki⁸⁷, L.V. Watrous⁸⁸, A.A.D. Peatfield⁸⁹ και η N. Μαρι-

81. C.G. Yavis, *Greek altars*, Saint Louis 1949, 1-29, Nilsson 1950, 116 κε., Rutkowski 1981, 35-50, για κινητούς βωμούς βλ. Sakellarakis 1970, 168 εικ. 8.

82. Πρβ. όμως Peatfield 1990, 122: «The ritual focus of the shrine, where preserved and apparent, is rarely more than a flat rock "table", or perhaps a cairn of stones».

83. Peatfield 1990, 122, που τον θεωρεί Παλαιοανακτορικών χρόνων.

84. ΠΑΕ 1974, 232-233.

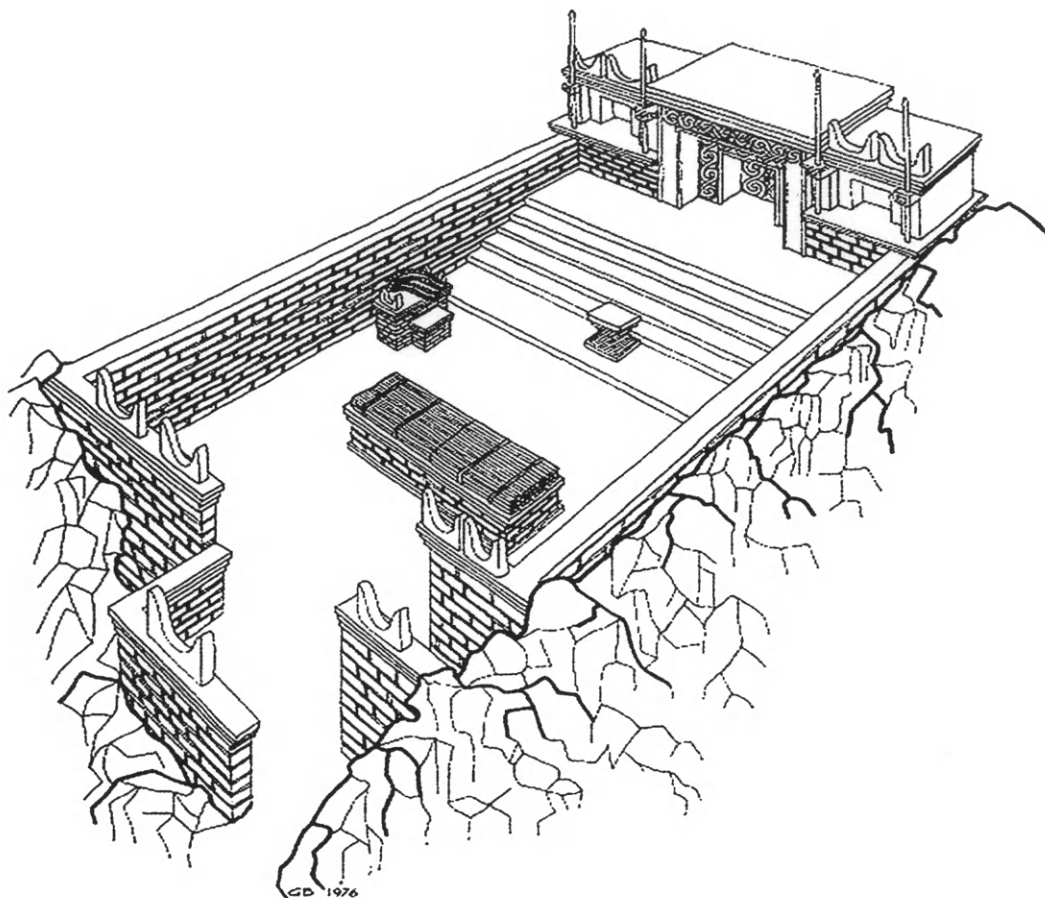
85. Ο Nowicki 1994, 35, γράφει ότι η Καρέτσου (ΠΑΕ 1974, 232-234 και Έργον 1974, 113) «pointed to the location of an altar nearby».

86. Rutkowski 1991, 53.

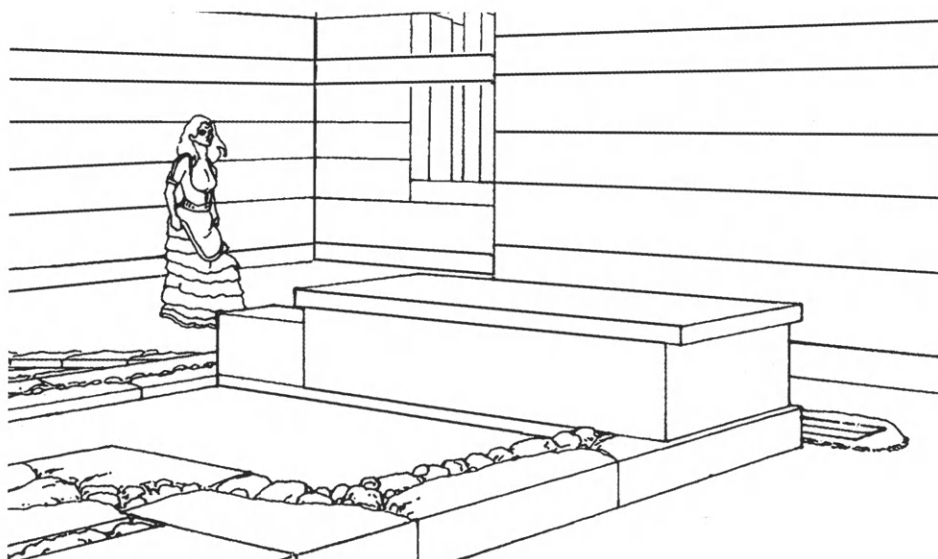
87. Nowicki 1994, 35, 41.

88. Watrous 2001, 193.

89. Peatfield 1990, 122

7. Αναπαράσταση του ιερού κορυφής στο ρυτό της Ζάκρου από τον J. Shaw.

8. Σχέδιο του ορθογώνιου σταθερού βωμού από το ανακτορικό κτήριο των Αρχανών.

νάτου, η τελευταία μάλιστα, παρά την ασάφειά του, βαθμιδωτό βωμό⁹⁰. Ο βωμός του Γιούχτα έχει το σχήμα και το ύψος κνωσιακών βωμών⁹¹, καθώς και του βωμού του δυτικού δωματίου του ιερού στα Ανεμόσπηλια⁹². Σταθερός, κτιστός βωμός του τύπου του Γιούχτα αναφέρεται και στο ιερό κορυφής του Πετσοφά⁹³, στη θέση Φιλιόρημο, στις Γωνιές Μαλεβιζίου⁹⁴, καθώς και στις Ατσιπάδες⁹⁵, αν και στην τελευταία περίπτωση, όπου η κατασκευή είναι καλυμμένη με σχιστολιθικές πλάκες, εντυπωσιάζει η παντελής απουσία οστών, όπως θα δούμε και πιο κάτω.

Δεν θα πρέπει να αποκλείσει κανείς την πιθανότητα να υπήρξαν παρόμοιοι ταπεινοί, σταθεροί, κτιστοί βωμοί και σε άλλα σημαντικά μινωικά ιερά κορυφής, που καταστράφηκαν όμως, όχι μόνον λόγω της θέσης ανίδρυσής τους στην κορυφή, αλλά και λόγω των εκτεταμένων συλήσεων. Μπορεί ένας παρόμοιος βωμός να υπήρξε και στο ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό και να καταστράφηκε από την εκτεταμένη χριστιανική οικοδομική δραστηριότητα. Παράλληλα, όμως, δεν θα πρέπει να αποκλείσει κανείς το ενδεχόμενο της χρήσης σε διάφορα ιερά κορυφής και στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό και κινητών, ξύλινων, ίσως βωμών. Ο βαθμός της επισκεψιμότητας και η χρονική ακόμη δυσκολία προσπέλασης κάποιων από αυτά ίσως επηρέαζε την ανίδρυση σταθερών κατασκευών αλλά και τη φύλαξη των όποιων πολύτιμων σκευών λατρείας, θα αύξανε δηλαδή την πιθανότητα χρήσης κινητών βωμών. Είναι γνωστή άλλωστε η χρήση κινητών ξύλινων τραπεζών για την τέλεση μια σημαντικής μινωικής θυσίας, της ταυροθυσίας⁹⁶. Και ακόμη πρέπει να σημειωθεί ότι δεν είναι διακριβωμένη η ακριβής σχέση των διαφόρων τύπων μινωικών βωμών με τις λεγόμενες τράπεζες προσφορών, τα κινητά πήλινα ή λίθινα, ενεπίγραφα μάλιστα, αντικείμενα που βρίσκονται και στα ιερά κορυφής. Ένα πήλινο από αυτά, από τον Πετσοφά, χαρακτηρίζεται από τον Β. Rutkowski ως βωμός⁹⁷.

90. Marinatos (ό.π. σημ. 1) 116.

91. Nilsson 1950, 116.

92. Sakellarakis - Sakellarakis 1981, 218-19, Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, I, 296 εικ. 255-256.

93. Rutkowski 1991, 53.

94. ΑΔ 20 (1965) 552, *Κρητ. Χρον.* 20 (1966) 322, «δύο βάσεις λιθίνης τραπεζής προσφορών ή βωμού, πλησίον τῶν ὁποίων εὐρέθησαν καὶ ὀστᾶ ζώων», ΑΔ 22 (1967) 484 κε.

95. Peatfield 1992, 68: «Upper Terrace. In the center of the pebble scatter was discovered an earth feature set on the natural east west axis of the site. It was roughly circular in plan, defined by soil of a consistency and colour different from the adjacent sediments; it was remarkable

for a total absence of pebbles or artefacts, contrasted with the finds clustered densely around it. Which suggests that something stood just here, around which offerings were deposited. We are unlikely ever to know for certain what stood in this feature; its shallowness limits the possibilities, but the most likely are: a vessel for receiving offerings, a crude idol, or a baetyl or sacred stone». Morris-Peatfield 1995, 646: «...this was the main liturgical feature», Watrous 2001, 194. Ο χώρος αυτός ίσως ήταν είδος βωμού, όπως δείχνει η περιφέρεια με βότσαλα.

96. Sakellarakis 1970, 170 εικ. 9.

97. Rutkowski 1991, 53, 115 αρ. 5. 1, πίν. XXXVI, 4.

Όποιες κατασκευές όμως και εάν υπήρξαν στα Μινωικά χρόνια στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, όπως και στα περισσότερα μινωικά ιερά κορυφής, θα ήταν ταπεινές, αφήνοντας αλώβητο όχι μόνον το περίγραμμα του βουνού αλλά και τη βραχώδη φυσιογνωμία του. Καθώς η λατρεία δεν ασκήθηκε μόνον στην κορυφή αλλά και στις βραχώδεις κλιτύες, είναι χαρακτηριστική η απεικόνιση ενός λάτρη στους χαμηλότερους βράχους ενός ιερού κορυφής στο θραύσμα ανάγλυφου λίθινου αγγείου από τους Γυψάδες (εικ. 6) για το οποίο θα γίνει λόγος πιο κάτω. Και έχει ήδη παρατηρηθεί στα ιερά κορυφής του Γιούχτα και των Ατσιπάδων ότι ακριβώς σε σχισμές των βράχων και χαμηλότερα από την κορυφή υπήρξαν αποθέσεις αναθημάτων, επομένως και κάποιες λατρευτικές πράξεις⁹⁸. Το ίδιο βεβαιώθηκε και στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, όπου σημειώθηκαν 27 σημεία “πρωτογενών εναποθέσεων”⁹⁹.

Δεν χρειάζεται αυτοψία του αναγνώστη στα 355,62 μ. του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό, όπως άλλωστε δεν χρειάζεται να γίνει κανείς ορειβάτης για να αντιληφθεί τη φυσική διαμόρφωση μιας ελληνικής βουνοκορφής, επομένως και των μινωικών ιερών κορυφής, καθώς επίσης την πανίδα και τη χλωρίδα τους, όπως ήταν πριν από οποιαδήποτε ανθρώπινη παρέμβαση. Βράχοι, βράχοι απόκρημνοι, ξεροί, σε κλιμακωτή διάταξη, πέτρες πολλές και κάπου κάπου μια λωρίδα χώματος. Αυτή ακριβώς η εικόνα αποδίδεται στην πληρέστερη παράσταση, αυτήν του ιερού κορυφής στο λίθινο ανάγλυφο ρυτό της Ζάκρου, βράχοι παντού¹⁰⁰, λίγο χώμα, κάποια σποραδικά φυτά, ζώα και πουλιά. Το βραχώδες τοπίο στη μινωική τέχνη αποδίδεται με επάλληλα οξυκόρυφα κυματοειδή περιγράμματα, τα οποία γεμίζουν με πλήθος οξυκόρυφων πάλι κυματοειδών σχημάτων. Είναι αξιοσημείωτη πάντως η ομοιότητα στην απόδοση των βράχων στη μινωική τέχνη και στη βυζαντινή εικονογραφία.

Μέχρι και τον 20ό αιώνα, όταν άρχισε δυναμικά η ανθρώπινη-μηχανική παρέμβαση ακόμη και στις ελληνικές βουνοκορφές, πολύ περισσότερο λοιπόν στα Μινωικά χρόνια, ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό, όπως και οι χώροι όλων των μινωικών ιερών κορυφής, ήταν ελεύθεροι, φυσικοί χώροι, όπου δεν εκινούντο παρά ελάχιστα άτομα ειδικών ασχολιών, κάποιοι κτηνοτρόφοι ή και συλλογείς βοτάνων, φυσικά περιοδικά, μαζί με τα πολυπληθήστερα βέβαια ζώα και πουλιά. Μετά το ύψος, λοιπόν, το στοιχείο της φύσης υπήρξε ένα πρωταρχικό, κοινό στοιχείο για όλα τα μινωικά ιερά κορυφής, όπως θα δούμε αμέσως. Και όπως συζητήθηκε πιο πάνω, οι όποιες αρχιτεκτονικές κατασκευές ήταν περιορισμένες στις απαραίτητα λειτουργικές, όπως άλλωστε και μέχρι σήμερα. Χαρακτηριστικά σημειώνε-

98. ΠΑΕ 1974, 232-233, 237-238, Rutkowski 1985, 346, Rutkowski 1991, 12, Peatfield 1992, 67 εικ.7.

99. *Κύθηρα* 1, Η Ανασκαφή.

100. Ο Σπ. Μαρινάτος, Marinatos - Hir-

mer 1976, 146, λόγω της λεγόμενης τοιχογραφίας της άνοιξης της Θήρας θεωρεί την απόδοση των βράχων στο ρυτό της Ζάκρου ως τυπική ηφαιστειογενούς νησιού.

ται ότι στην πλήρως σωζόμενη απόδοση ιερού κορυφής στο ρυτό της Ζάκρου, το κύριο θέμα της παράστασης, οι αρχιτεκτονικές κατασκευές, καταλαμβάνουν το λιγότερο από το μισό του διατιθέμενου χώρου, ενώ στο μεγαλύτερο τμήμα του περίτεχνου έργου αποδίδονται κυρίως βράχοι, δύο αίγαγροι και λίγα φυτά. Στην ίδια παράσταση η ανθρώπινη παρουσία είναι μηδαμινή. Αντίθετα η φύση, δηλαδή οι αίγαγροι και τα πουλιά διεισδύουν στον ελάχιστο χώρο που περιέφραξαν οι άνθρωποι και ίσως υποδηλώνεται ότι τον κυριεύουν. Σχετικά με τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό μνημονεύεται πιο κάτω ότι ο Κυθήριος φωτογράφος Εμ. Σοφίος, που επισκέφθηκε τον χώρο πριν από το 1956 «ηΐρε εις τὸ ἱερόν τοῦ ναοῦ τρεῖς τράγους στεκομένους ἀγέρωχα»¹⁰¹. Η παρουσία της φύσης στα ιερά κορυφής δεν υποδηλώνεται όμως μόνον από τα ζώα, τα πουλιά και τους βράχους, αλλά ακόμη και από τα χάσματα στους βράχους.

Είναι γνωστό το χάσμα, πολύ κοντά στην κορυφή, στο ιερό κορυφής του Γιούχτα¹⁰² (εικ. 9). Στο ιερό κορυφής του Πετσοφά έχει παρατηρηθεί μια κοιλότητα στον βράχο¹⁰³, στον Πύργο ένα χάσμα¹⁰⁴ και στις Ατσιπάδες έχει σημειωθεί επίσης μια φυσική τρύπα¹⁰⁵. Έχει επίσης συσχετισθεί η λατρεία στα ιερά κορυφής με εκείνην στα ιερά σπήλαια. Ακόμη και η κατασκευή των λεγομένων δεξαμενών καθαρμών¹⁰⁶, των υπόγειων αυτών μινωικών κατασκευών στα ίδια τα ανάκτορα, θεωρήθηκε σχετική με τη λατρεία στα σπήλαια.

Ίσως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η ύπαρξη ενός χάσματος και στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό και μάλιστα στο Άνδηρο 2, νότια-νοτιοανατολικά της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, στο σημείο όπου ο μεγάλος αναλημματικός τοίχος έχει το μεγαλύτερο ύψος, περισσότερο από 5 μ. (εικ. 10). Η ανασκαφή σε αυτό το σημείο ήταν αδύνατη, λόγω της δυσκολίας κατάρρευσης του μεγάλου αναλημματικού τοίχου. Η υποψία όμως της ύπαρξης

101. Εφημ. *Κυθηραϊκή Δράσις* 28.2.57, αρ. 198, 2.

102. *ΠΑΕ* 1974, 233, παρ. πίν. Θ', Marinatos ό.π. (σημ. 1) 116, Rutkowski, 1985, 346, 350, Nowicki 1994, 35.

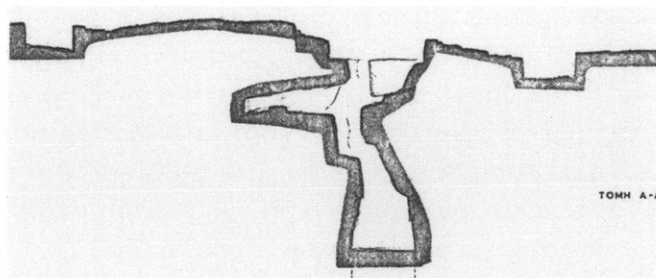
103. Rutkowski 1991, 20.

104. Rutkowski 1985, 353.

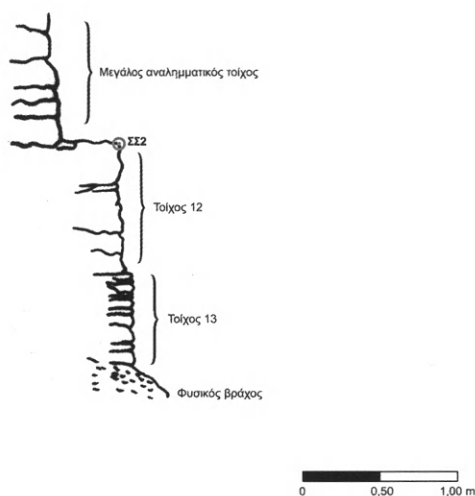
105. Watrous 2001, 194. Το χάσμα στον Χριστό, που σημειώνεται από τους J.D.S. Pendlebury (1963, 103) και B.C. Dietrich (1969, 266) είναι αμφίβολο κατά τον B. Rutkowski, *Minoan cults and history*, *Historia* 20 (1971) 7.

106. Για σχέση με ιερά σπήλαια βλ. Jones 1999, Watrous 2001, 194. Για δεξαμενές καθαρμών βλ. Nilsson 1950, 92-94, N. Platon, *Bathrooms and lustral basins in minoan dwellings*, σε W.C. Brice (επιμ.), *Europa. Studien zur Geschichte und Epigraphik der frühen Aegæis. Festschrift für*

Ernst Grumach, Berlin 1967, 236-245, Στ. Αλεξίου, *Περί των μινωικών δεξαμενών καθαρμών*, *Κρητ. Χρον.* 24 (1972) 414-434, Rutkowski 1972, 229-231, 328, J.W. Graham, *Bathrooms and lustral chambers*, σε K.H. Kinzl (επιμ.), *Greece and the Eastern Mediterranean in ancient history and prehistory. Studies presented to F. Schachermeyr*, Berlin 1977, 110-125, A.C. Nordfeld, *Residential quarters and lustral basins*, σε R. Hägg - N. Marinatos (επιμ.), *The function of the Minoan palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens* (10-16 June 1984), *Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen*, 4°, 35, Stockholm 1987, 187-194, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, *Υπόγειο άδυτο ή δεξαμενή καθαρμών στα Χανιά*, *AAA* 21 (1988) 56-76, Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, I, 230-231.

9. Τομή του χάσματος στο ιερό κορυφής του Γιούχτα.

10. Τομή του μεγάλου αναλημματικού τοίχου στο Άνδηρο 2, νότια-νοτιοανατολικά της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου.

ενός χάσματος στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ενισχύεται από κάποιες χαρτογραφικές ενδείξεις του 16ου-18ου αι., όπου σημειώνονται οι σπάνιες για χάρτες λέξεις “caverna”, σπήλαιο, και “tesauro”, θησαυρός, λέξεις που υποδηλώνουν, ίσως, και κάποιο εύρημα στον χώρο.

Όπως σημειώθηκε, στον χάρτη των Tomaso Porcacchi da Castiglione/Girolamo Porro, 1572, στη θέση του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό σημειώνονται οι λέξεις caverna και tesauro¹⁰⁷ (βλ. κεφ. Κυθηραϊκές αρχαιότητες, εικ. 71). Προφανώς οι μεταγενέστεροι χάρτες αντιγράφουν τον χάρτη του 1572, γι’ αυτό και ποικίλλει η θέση των δύο λέξεων στους χάρτες. Στον χάρτη του Simon Pinargenti, 1573, η λέξη tesauro βρίσκεται στη θάλασσα και η λέξη caverna στη στεριά¹⁰⁸. Είναι αξιοσημείωτο ότι στον ίδιο χάρτη

107. Λιβιεράτος - Μπούτουρα 2003, 205-217.

108. Τόλιας 2001, 138.

και επάνω από τη λέξη caverna υπάρχει ιχνογράφημα εκκλησίας σε βουνό. Στον χάρτη του Donato Bertelli, 1574, η λέξη caverna βρίσκεται επάνω στα Κύθηρα, απέναντι από τη Δραγονέρα και η λέξη tesauro στη θάλασσα, απέναντι από το μικρό νησί, την Αντιδραγονέρα, πάλι με ιχνογράφημα εκκλησίας σε βουνό¹⁰⁹. Σε χάρτη των Κυθήρων του Francesco Ferretti, 1579, σημειώνεται επίσης η λέξη caverna¹¹⁰. Σε χάρτη των Κυθήρων του G.F. Camocio¹¹¹, 1576, η λέξη tesauro τοποθετείται στη θάλασσα και η λέξη caverna στη στεριά, απέναντι από την Δραγονέρα και ακόμη στη θέση του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό υπάρχει ιχνογράφημα εκκλησίας. Σε χάρτη των Κυθήρων του Abraham Ortelius, 1584, η λέξη caverna τοποθετείται στη στεριά και η λέξη tesauro στη θάλασσα¹¹². Στον χάρτη (νησολόγιο) του Rosaccio Giuseppe, 1606, η λέξη caverna, με ιχνογράφημα εκκλησίας, τοποθετείται πάλι στη στεριά και η λέξη tesauro στη θάλασσα¹¹³, όπως και σε χάρτη του G. Mercator τον ίδιο χρόνο¹¹⁴. Ο χάρτης του J. Peeters, 1685, έχει υπόμνημα με αριθμούς. Ο αριθμός 10, που τοποθετείται στη θάλασσα υπομνηματίζεται ως Golfe du trésor και ο αριθμός 11, που τοποθετείται στη στεριά, με ιχνογράφημα πάλι εκκλησίας σε βουνό, υπομνηματίζεται ως caverna¹¹⁵. Στο νησολόγιο του de Witt, 1702, σημειώνεται η λέξη caverna¹¹⁶. Τέλος στον χάρτη (νησολόγιο) του J.B. Homann, 1716-1737, η λέξη caverna βρίσκεται στη στεριά, ανάμεσα σε δύο λόφους και απέναντι από τη Δραγονέρα¹¹⁷. Είναι ενδιαφέρον ότι από το 1573, στον χάρτη του Simon Pinargenti καταγράφεται η ύπαρξη μιας εκκλησίας στο Βουνό, ιχνογράφημα που επαναλαμβάνεται από τον Donato Bertelli, 1574, τον G.F. Camocio, 1576, τον Giuseppe Rosaccio, 1606, και τον J. Peeters, 1685. Είναι πιθανότατο ότι σε αυτούς τους χάρτες αποδίδεται η Παναγία ή ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό, σημείο χαρακτηριστικό για τους θαλασσοπόρους.

Όπως σημειώθηκε επίσης πιο πάνω είναι πιθανό ότι η λέξη caverna, που τοποθετείται στους χάρτες των Κυθήρων από το τέλος του 16ου μέχρι τις αρχές του 18ου αι., στην ανατολική πάντοτε ακτή, αποδίδει κάποιο χαρακτηριστικό σημείο του νησιού, προσδιοριστικό της θέσης του για τους ναυτιλλομένους της εποχής. Είναι λοιπόν ενδιαφέρον ότι για μια μεγάλη σπηλιά κάνει λόγο ο Ισπανός ευγενής Pero Tafur¹¹⁸, που όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, πέρασε από τα Κύθηρα μεταξύ 1435-39, στο ταξίδι του στους Αγίους Τόπους. Από τους ερευνητές των Κυθήρων μόνον ο R. Leonhard¹¹⁹

109. Λιβιεράτος - Μπεριάτος 2001, 156.

110. Α. Αβραμέα 1985, 80 εικ. 43β.

111. G.F. Camocio, *Isole famose, porti, fortezze e terre maritime*, Venezia 1576.

112. Αβραμέα 1985, 108, εικ. 71.

113. Λιβιεράτος - Μπεριάτος 2001, 156.

114. Αβραμέα 1985, 102-103 εικ. 67.

115. Λιβιεράτος - Μπεριάτος 2001, 20, 159.

116. Λιβιεράτος - Μπούτουρα 2003.

117. Λιβιεράτος - Μπεριάτος 2001.

118. «I saw also a mighty rock which is very smooth, but which rises to a great height. In the midst of it is a cave, two hundred fathoms high and more than that in depth».

119. R. Leonhard, *Die Insel Kythera, eine geographische Monographie*, Gotha 1899, 3.

σχολίασε τη λέξη caverna των χαρτών, υποστήριξε δηλαδή ότι «der Ort Caverno bezieht sich auf die grossen Höhlen an den NE Küste»¹²⁰.

Στον προβληματισμό για τη μορφή του ιερού κορυφής του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό στα Μινωικά χρόνια πρέπει να προστεθεί και ο παράγοντας της τότε πιθανής βλάστησης. Η βλάστηση ασφαλώς ποίκιλλε. Είναι γνωστή η αποψίλωση των ελληνικών¹²¹ και μάλιστα των κρητικών βουνών από τα Μινωικά χρόνια μέχρι σήμερα¹²². Η ύπαρξη κάποιων δένδρων στον ευρύτερο χώρο του ιερού δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί. Βέβαια από την ευρεία εικονογράφηση του ιερού δένδρου στη μινωική Κρήτη¹²³ δεν σημειώθηκαν μέχρι τώρα στοιχεία που να συνδέουν λατρευτικές πράξεις στα ιερά κορυφής με ιερά δένδρα, γι' αυτό και οι ερευνητές συνήψαν τα ιερά δένδρα με ανακτορικά ή οικιακά ιερά¹²⁴. Ο W. Burkert¹²⁵ μάλιστα νομίζει ότι «τέτοια δένδρα δεν είναι αναμενόμενο να βρίσκονται στα βουνά», η απεικόνιση όμως ενός δένδρου, σε συσχετισμό με τον βαθμιδωτό βωμό στο ανάγλυφο λίθινο ρυτό της Ζάκρου (εικ. 11), δηλώνει το αντίθετο¹²⁶. Το νέο δαχτυλίδι με την απόδοση ιερού κορυφής από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο, για το οποίο θα γίνει λόγος πιο κάτω, όπως και το δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη (εικ. 12), εικονίζουν όμως ένα

11. Λεπτομέρεια βαθμιδωτού βωμού από το λίθινο ρυτό της Ζάκρου.

120. Ίσως ο R. Leonhard αναφέρεται στην Αλευροσπηλαία-Αλευροσπήλαιον των σύγχρονων χαρτών, Mehlhöhle κατά Leonhard 1899, 29.

121. Georgoudi 1974, Hallstead 1987, 79-80, Buxton 2002, 123.

122. O. Rackham σε Murray - Price 1990, 85-111, Rackham - Moody 2004, 163-172.

123. Evans 1901, Nilsson 1950, 262-288,

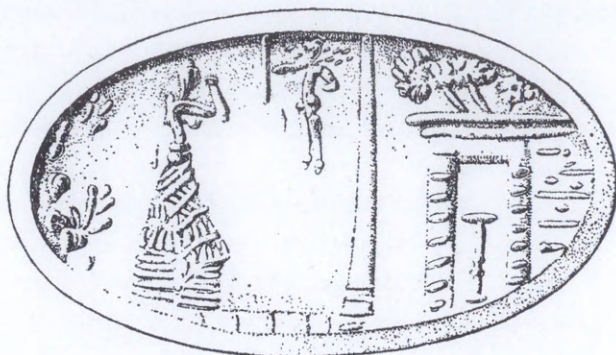
Burkert 1993, 78-79. Το μινωικό ιερό δένδρο ο B. Rutkowski (1986, 73) θεωρεί "no doubt a fig tree" και ο W. Burkert (1993, 79, «συκιά ή ελιά».

124. Gesell 1985, 58, 65.

125. Burkert 1993, 79.

126. N. Πλάτων, ΠΑΕ 1963, 185, ιερό δένδρο, Πλάτων 1974, 154, δενδρύλλιον.

δένδρο πίσω από ένα οικοδόμημα¹²⁷, όπως και το δαχτυλίδι των Αρχανών (εικ. 13). Πιο εύλογη λοιπόν είναι η σύναψη των ιερών δένδρων με υπαίθριους, δασώδεις μάλιστα χώρους. Είναι σχετικά χαρακτηριστική η ιερότητα που έχουν ακόμη και σήμερα κάποια μεμονωμένα άγρια δένδρα,

12. Σχέδιο της παράστασης του δαχτυλιδιού της Οξφόρδης από την Κνωσό.

13. Το δαχτυλίδι των Αρχανών.

127. Ο B.C. Dietrich (1969, 261) υποθέτει την ύπαρξη ιερού δένδρου και στο θραύσμα του λίθινου ανάγλυφου αγγείου

από τους Γυφάδες, που συζητείται πιο κάτω στην εικονογραφία των ιερών κορυφής.

οι λεγόμενες “μηλίτσες”, που φύονται σε απόκρημνους βράχους στον κρητικό Κόφινα¹²⁸ (εικ. 14), όπου και παλαιότερα το μινωικό ιερό κορυφής.

Ο Ν. Ψιλάκης υπολογίζει σε περισσότερα από εκατό τα καταγεγραμμένα ιερά δένδρα στην Κρήτη του 20ού αιώνα και απαριθμεί οκτώ λατρευτικές πράξεις που σχετίζονται με αυτά¹²⁹. Άλλωστε με τον όρο “ιερά δένδρα”, τόσο στην αρχαιότητα, π.χ. στην περίπτωση της λυγαριάς στο Ηραίο της Σάμου, όσο και σήμερα, δεν χαρακτηρίστηκαν μόνον μεγάλα δένδρα, όπως π.χ. η δρύς της Δωδώνης, αλλά και θάμνοι και είναι ακόμη βέβαιο ότι καθένα αρχαίο ιερό είχε το δικό του δένδρο¹³⁰. Αξιοσημείωτη είναι σήμερα η περίπτωση της “Αγίας Μυρτιάς” στη Μονή Παλιανής στην Κρήτη. Έχει επίσης επισημανθεί ότι η χαρτογραφική εξέταση των κρητικών ναών των αφιερωμένων στην Παναγία τη Μυρτιδιώτισσα, υποδηλώνει από εντελώς διαφο-

14. Η τελετή της διανομής των μήλων στον Κόφινα.

128. Ψιλάκης 2005, 335-335, εικ. σελ. 335-337.

129. Ψιλάκης 2005, 338-339. Ο Warren

(1994) μιλάει για λατρεία των δένδρων σήμερα.

130. Burkert 1993, 195.

ρετική οπτική γωνία τη σχέση της Κρήτης με τα Κύθηρα¹³¹. Γιατί, προκειμένου για τα Κύθηρα, θα πρέπει να υπομνησθεί η μέχρι και σήμερα ιερότητα της μυρτιάς στα Μυρτίδια και στην εκεί κεντρική κυθηραϊκή αλλά και πανελλήνια λατρεία της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας.

Θα πρέπει όμως να διερευνηθεί και γενικότερα το θέμα της χλωρίδας στα μινωικά ιερά κορυφής. Η χλωρίδα που απεικονίζεται στην παράσταση του ιερού κορυφής του ρυτού της Ζάκρου είναι περιορισμένη, ανάλογη βέβαια της ξηρότητας του χώρου. Οποιοσδήποτε έχει ανηφορίσει σε μια κρητική ή και κυθηραϊκή βουνοκορφή γνωρίζει την αυχμηρότητα του τοπίου, την ανυπαρξία δηλαδή δένδρων, που δεν αφήνουν οι άνεμοι να υψωθούν, εάν βέβαια καταφέρουν να βλαστήσουν στους βράχους. Αυτή ακριβώς η εικόνα αποδίδεται και στην παράσταση του ιερού κορυφής του ανακτόρου της Ζάκρου. Όμως, ανάμεσα στο πλήθος των βράχων που κυριαρχούν στον χώρο και σε ένα μόνον σημείο ξεφυτρώνουν από τις απολήξεις των βράχων τρία χαμηλά φυτά, το ένα από τα οποία, που είναι ανθισμένο, αποδίδει ασφαλώς κρίκο, όπως είναι γενικά αποδεκτό. Τέσσερα άνθη κρίκων εκφύονται από κοινή ρίζα ανάμεσα σε λογχοειδή φύλλα. Τα άλλα δύο φυτά κατά τον Σπ. Μαρινάτο¹³² αποδίδουν «άλλα άνθη». Αυτά τα άλλα φυτά είναι επίσης ταπεινά, ομοειδή και τα δύο, τριγωνικού σχήματος, με λίγες ακτινωτές εγχάρακτες γραμμές, που αποδίδουν φύλλα και εκφύονται από τις απολήξεις ομοειδών βράχων. Είναι πιθανό ότι και τα φυτά αυτά αποδίδουν επίσης κρίκους που δεν έχουν ανθίσει. Η γειτνίαση εξ άλλου των δύο φυτών με τους ανθισμένους κρίκους δίπλα τους, καθώς και το ύψος τους, υποδηλώνει ότι και αυτά αποδίδουν κρίκους, έτοιμους να ανθίσουν. Είναι χαρακτηριστικό ότι και στη φύση πολλά φυτά, όπως και οι κρίκοι, φύονται σε ομάδες, αλλά δεν ανθίζουν ταυτόχρονα.

Η παρουσία των κρίκων¹³³ σε μια λατρευτική παράσταση, αυτήν του ιερού κορυφής στο ρυτό της Ζάκρου, ίσως δεν είναι εντελώς τυχαία και ίσως ακόμη δεν υποδηλώνει μόνον το τοπίο, εφ' όσον έχει βεβαιωθεί ότι το συγκεκριμένο αυτό φυτό σχετίσθηκε με τη μινωική λατρευτική πρακτική. Αναμφίβολα το σημαντικότερο σχετικό παράδειγμα είναι η λεγό-

131. Ψιλάκης 2005, 339, 347-352.

132. Marinatos - Hirmer 1976, 146.

133. Για τους κρίκους στη μινωική Κρήτη βλ. Möbius, *JdI* 48 (1933) 1-39, I. Dousskos, *Crocuses of Santorini*, σε *Thera and the Aegean world*, II, London 1980, 141-146, Morgan 1988, 30-32, που επισημαίνει την απόδοση του φυτού σε γιρλάντες με κρεμάμενους κρίκους, τα λεγόμενα «festoön and pendant», στην αιγαιακή μεταλλοτεχνία και κυρίως την κεραμική, R. Porter, *The flora of the Thera wall paintings*. Living plants and motifs, σε S. Sher-

ratt, *The wall paintings of Thera*, Athens 2000, II, 614-623, A. Sarpaki, Plants chosen to be depicted on theran wall paintings. Tentative interpretation, σε S. Sherratt, *The wall paintings of Thera*, Athens 2000, II, 660-663, R.J. Forbes, Chemical, culinary, and cosmetic arts, σε C. Singer - E.J. Holmyard (επιμ.), *History of technology*, Oxford 1955, 238-298, R.J. Forbes, *Studies in ancient technology*, II, IV, Leiden 1956, 1958, M. Grieve, *A modern herbal*, Harmondsworth 1978, 699.

μενη τοιχογραφία των κροκοσυλλεκτριών της Θήρας (εικ. 15)¹³⁴, όπου εικονίζεται ολόκληρη σειρά λατρευτικών πράξεων σε σχέση με τον κρόκο. Γυναίκες συλλέγουν σε καλάθια τους στήμονες των κρόκων, που προσφέρονται στη συνέχεια στη θεότητα, η οποία κάθεται σε ένα βάθρο και παλαισιώνεται από έναν πίθηκο και έναν γρύπα. Για την ερμηνεία της παράστασης διατυπώθηκαν διάφορες θεωρίες. Η Ν. Μαρινάτου¹³⁵ υποστήριξε ότι η παράσταση των κροκοσυλλεκτριών της τοιχογραφίας της Θήρας αποδίδει «rite de passage», χωρίς όμως να εξηγήσει ποια ειδική σχέση έχουν οι κρόκοι. Σύμφωνα με μια άλλη θεωρία της L. Morgan, βασισμένη στην απεικόνιση του φυτού στη μινωική γραφή¹³⁶, και ακόμη στη δημοφιλή της απόδοσής του στη Θήρα¹³⁷ και μάλιστα στη διακόσμηση ενός πλοίου, υποστηρίζεται ότι «the organized collecting of the crocus flower or stigmas, the implication of associated worship and the transference of the plant to the marine world and as festive bunting for sea-going ships may be glimpsed the idea that the plant's esteem lay in its economic value as the product saffron for overseas trade» και ότι «considering the relative importance of the plant in minoan iconography compared to that of neighbouring lands, we may surmise that the Aegean was the major marketing area»¹³⁸.

Η απεικόνιση των κρόκων στο κατά τα άλλα ερημικό τοπίο του ιερού κορυφής του λίθινου ανάγλυφου ρυτού της Ζάκρου (εικ. 17), μαζί με τους αιγάγρους¹³⁹, γνωστά ζώα θυσίας, μπορεί να μην είναι συμπτωματική, ίσως μάλιστα αποτελεί μια ένδειξη για τον χρόνο της εορτής στα μινωικά ιερά κορυφής. Ειδικά για το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό είναι χαρακτηριστική η μέχρι τώρα βλάστηση των κρόκων (εικ. 16). Γι' αυτό πρέπει ίσως να σημειωθούν κάποια στοιχεία για το συγκεκριμένο αυτό φυτό, που αγνοούνται συνήθως από τους αρχαιολόγους ερευνητές, χρήσιμα, ίσως, για την ερμηνεία των προϊστορικών απεικονίσεών του.

Ο κρόκος, το φυτό με το επιστημονικό όνομα *Crocus sativus* L., γνω-

134. N. Marinatos, *Art and religion in Thera*, Athens 1984, 65-66, Morgan 1988, 31, N. Marinatos, *Minoan Religion*, South Carolina 1993, 205-209, 211-214, C. Dumas, *The Wall-paintings of Thera*, Athens 1992, εικ. 116-127.

135. Marinatos 1984 ό.π. (σημ. 134) 61-84, N. Marinatos, An offering of saffron to the minoan goddess of nature, The role of the monkey and the importance of saffron, σε T. Linders - G. Nordquist (επιμ.), *Gifts to the gods*, Uppsala 1987, 123-132.

136. A. Evans, *Scripta Minoa* I, Oxford

1909, 213, σημείο αρ. 88, Evans 1921-35, I, 283 εικ. 215, Ventris - Chadwick 1956, 35, 130, N. Platon, σε *History of the Hellenic World: Prehistory and Protohistory*, Athens 1974, 157-158.

137. Morgan 1988, 182, σημ.135. Κατά τον Πλίνιο, ο καλλίτερος κρόκος ήταν αυτός της Θήρας, *Hist. Nat.* XXI, 17.31-32.

138. Morgan 1988, 30-31.

139. Γ. Σακελλαράκης, Ο κρητικός αίγαγρος ως λογότυπο της Ελληνικής Εταιρείας Προστασίας της Φύσης, *Η Φύση*, 104 (Ιαν.-Φεβρ. 2004) 14-15.

στό και ως ζαφορά ή και σαφράν¹⁴⁰ και ακριβέστερα τα κόκκινα στίγματα του άνθους, που απεικονίζονται ευκρινώς στην τοιχογραφία της Θήρας, αποξηραμένα έχουν σημαντικές φαρμακευτικές και αρτυματικές ιδιότητες

15. Συλλογή κρίκων σε τοιχογραφία της Θήρας.

140. Τις πληροφορίες χρωστώ στον φαρμακοποιό Α. Γενετζάκη σχετικά με ανακοινώσεις που έγιναν το 1998 σε συνέδριο αφιερωμένο ειδικά στον κρίκο από την Εταιρεία Εθνοφαρμακολογίας, σε συνεργασία με τον Αναγκαστικό Συνεταιρισμό Κροκοπαραγωγών Κοζάνης στην Κοζάνη, και ειδικά τις ανακοινώσεις των Μ. Γ. Πολυσίου, καθηγητού Χημείας στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, «Χημική σύσταση και βιολογική δράση συστατικών των στίγμάτων του φυτού κρίκος (*Crocus sativus*

L.)», Μ. Πατσιλιά, Προέδρου του Αναγκαστικού Συνεταιρισμού Κροκοπαραγωγών Κοζάνης, «Κρίκος: Το φυτό και η καλλιέργειά του», Ι. Συλλιγνάκη, φαρμακοποιού, «Ο κρίκος στη γη του Μίνωα», Ε. Βουτινιά, «Η ιστορία μαγειρεύει τον κρίκο μέσα στα παραμύθια», Αικ. Λαδοπούλου, «Περίληπτική αναφορά σε ορισμένες νεότερες έρευνες για τον *Crocus Sativus*» και Σ. Φιλιάνου, ομ. καθηγητού του Πανεπιστημίου Αθηνών, «Σχόλια σχετικά με την συμβολή του κρίκου σε γαληνικά σκευάσματα».

και μεγάλη χρωστική ικανότητα¹⁴¹. Το αιθέριο έλαιο του κρόκου χρησιμοποιήθηκε και ως μύρο¹⁴². Η χρήση του κρόκου είναι γνωστή στην αρχαιότητα, καθώς αναφέρεται από πολλούς αρχαίους συγγραφείς, τον Αισχύλο, τον Σοφοκλή, τον Θεόφραστο, τον Στράβωνα, τον Διοσκουρίδη κ.α.¹⁴³, ιδιαίτερα για τη χρωστική του ικανότητα στην παραγωγή κίτρινου χρώματος. Τον κρόκο αναφέρει ήδη ο Όμηρος σχετικά με τη συνεύρεση του Δία με την Ήρα επάνω στο χώμα, όπου μόλις είχαν ψυτρώσει:

16. Άνθος κρόκου.

Λωτόν θ' έρσήεντα ιδέ κρόκον ήδ' ύάκινθον πυκνόν και μαλακόν¹⁴⁴. Συχνά αναφέρονται σχετικά από τον Αριστοφάνη τα κίτρινα κροκωτά ιμάτια¹⁴⁵. Και μόνον η χρήση πάμπολλων λέξεων παράγωγων από τη λέξη κρόκος είναι ενδεικτική, όπως κρόκεος, κρόκινος, κροκινός, κροκόβαπτος, κροκοβαφής και κροκοβαφία, κροκοειδής, κροκοείμων, κροκόεις, κροκόπεπλος, κροκοφόρος, κροκόχρωος, κροκώδης, κροκωτίδιον, κροκώτινος, κροκώτιον, κροκωτός, κροκωτοφορέω και κροκωτοφόρος¹⁴⁶. Είναι εξ άλλου γνωστή η ευρεία χρήση του μέχρι και σήμερα, τόσο στην Ανατολή όσο και στη δυτική Ευρώπη¹⁴⁷. Στο Βυζάντιο είναι γνωστή η «κροκάτη μαγειρεία»¹⁴⁸. Στην Ελλάδα συνεχίζεται επίσης μέχρι και σήμερα η συλλογή του κρόκου στις μικρές Κυκλάδες, τη Σίκινο, τη Θήρα, τη Φολέγανδρο και την Ανάφη και χαρακτηριστικά αναφέρεται

141. A. Samuelsson, *Φαρμακευτικά προϊόντα φυσικής προελεύσεως*, *Εγχειρίδιο Φαρμακογνωσίας*, Ηράκλειο 1996, 289. Επιδημιολογικές μελέτες από διάφορους ερευνητές έδειξαν ότι οι διαιτητικές συνήθειες παίζουν σημαντικό ρόλο στην πρόληψη του καρκίνου.

142. *Κρόκινον μύρον*, Άνθ. Παλ. 11, 34, Θεόφραστος, *Περί όσμών...* 27, *κροκόμαγμα*, Διοσκουρίδης 1,26.

143. Liddell - Scott, λ. Α. Μίχα-Λαμπράκη, *Η διατροφή των αρχαίων Ελλήνων κατά τους αρχαίους κωμδιογράφους*, Αθήνα 1984.

144. *Ίλιάς* Ξ 348-349. Οι σχολιαστές θεωρούν αυτό το στρώμα «ήδυπαθές», μερικοί μάλιστα απέδωσαν στον κρόκο και αφροδισιακές ιδιότητες.

145. *Θεσμοφοριάζουσαι* 138, 253 *τόν κροκωτόν πρώτον ένδύου λαβών*, 945, *Έκ-*

κλησιάζουσαι 879 *καί κροκωτόν ήμφιεσμένη*.

146. Liddell - Scott, λ.

147. Αναφέρεται ότι ο Βίκτωρ Ουγκώ θεωρούσε το σαφράν περισσότερο φως παρά άρωμα.

148. Μνημονεύεται στον Πρόδρομο και αφορά την «έχουσαν έμβεβλημένον κρόκον». Ο κρόκος εθεωρείτο «εύστόμαχος». Όπως αναφέρει ο Φ. Κουκουλές (από Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου *Έκθεις* 468, 16) «έκστρατεύοντος του βασιλέως ό επί τραπέζης παρελάμβανε καί κρόκον»... «Έχρησιμοποιείτο καί κατά τον ΙΖ' αιώνα υπό των Κρητών οίτινες ήρτυον τα μακάρωνια με κρόκον» (Φωσκόλου *Φορτουνάτος* Α' 86, *Συμβολή* 59), Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος καί πολιτισμός*, Collection de l'Institut Français d'Athènes 76, τόμ. Ε', Αθήναι 1952, 45.

ότι λόγω της πολυτιμότητας του αρτύματος η χρήση του είναι φειδωλή όλο τον χρόνο και μόνον το Πάσχα χρησιμοποιείται σε αφθονία.

Οι αρχαιολόγοι ερευνητές της θηραϊκής τοιχογραφίας, ιδιαίτερα όμως, θα πρέπει να μελετήσουν τη δυναμική καλλιέργεια του κρόκου στην Κοζάνη και σε διάφορα χωριά, με κέντρο μάλιστα το χωριό που ονομάζεται Κρόκος, ακόμη και για τον ίδιο τρόπο συλλογής του άνθους με καλάθια και κοφίνια¹⁴⁹. Η συλλογή του άνθους είναι ιδιαίτερα επίπονη, καθώς χρειάζονται περίπου 150.000 λουλούδια για ένα κιλό αποξηραμένα στίγματα. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι η πιο καλή εργάτρια μπορεί να μαζέψει 30.000 άνθη την ημέρα. Για την πολυτιμότητα του φυτού και στην Προϊστορική εποχή πρέπει να σημειωθεί ότι ο κρόκος είναι η σημαντικότερη καλλιέργεια στον νομό Κοζάνης. Κάθε χρόνο παράγονται στην περιοχή 6-8 τόννοι, καλλιεργούνται πάνω από 10.000 στρέμματα και η καλλιέργεια αποδίδει ετησίως 1,5 δισ. παλαιές δραχμές.

Η καλλιέργεια του κρόκου στη Μινωική εποχή υποδηλώνεται από την τοιχογραφία του κροκοσυλλέκτη στην Κνωσό¹⁵⁰. Η L. Morgan¹⁵¹ υποστηρίζει την καλλιέργεια του κρόκου και στη Θήρα (εικ. 15). Στην ελληνική αρχαιότητα αναφέρονται άλλωστε «κροκοφόροι λειμώνες»¹⁵². Μέχρι και τον 20ό αι. μαρτυρούνται «ζαφοροκήπια» στην Κρήτη¹⁵³. Η χρήση του κρόκου στη μεγαλόνησο υποδηλώνεται ακόμη από την επανειλημμένη αναφορά του με το δημόδες όνομα ζαφορά. Στην πλουσιότερη σε χλωρίδα Κρήτη είναι εξ άλλου γνωστά τα είδη του κρόκου: *Crocus Sieberi*, *Crocus Veneris*, *Crocus Boryi* var. *Marathoniseus*, *Crocus Levigatus* και *Crocus Cartwrightianus*¹⁵⁴.

Σχετικά με την όποια σχέση του κρόκου με τη μινωική θρησκεία δεν θα πρέπει ακόμη να λησμονηθεί η μυθολογία που σχετίζεται με το σημαντικό αυτό φυτό. Ο Κρόκος φέρεται ότι ήταν φίλος του Ερμή, που, παίζοντας μαζί του, κτύπησε κατά λάθος θανάσιμα στο κεφάλι και τρεις σταγόνες του αίματός του έπεσαν στο κέντρο ενός άνθους, δίνοντας τα κόκκινα στίγματα που έγιναν το πολύτιμο είδος που συζητήθηκε πιο πάνω¹⁵⁵. Αυτός ο μύθος θυμίζει ζωηρά τον ανάλογο μύθο για τον θάνατο του Υάκινθου, που θεωρείται γενικά μια προελληνική και μάλιστα μινωική θεότητα¹⁵⁶. Και εδώ θα πρέπει να υπομνησθεί ότι ο Όμηρος, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, συνάπτει τον κρόκο με τον υάκινθο και τον λωτό. Για τη σχέση του κρόκου με τη λατρεία σημειώνεται ακόμη ότι ανάμεσα στα 58 αρωματικά

149. Πρβ. C. Doumas, *The Wall-paintings of Thera*, Athens 1992, εικ. 122.

150. Ν. Πλάτων, Συμβολή εις την σπουδὴν τῆς μινωικῆς τοιχογραφίας, ὁ κροκοσυλλέκτης πίθηκος, *Κρητ. Χρον.* 1 (1947) πίν. ΚΘ'.

151. Morgan 1988, 31.

152. Liddell - Scott, λ.

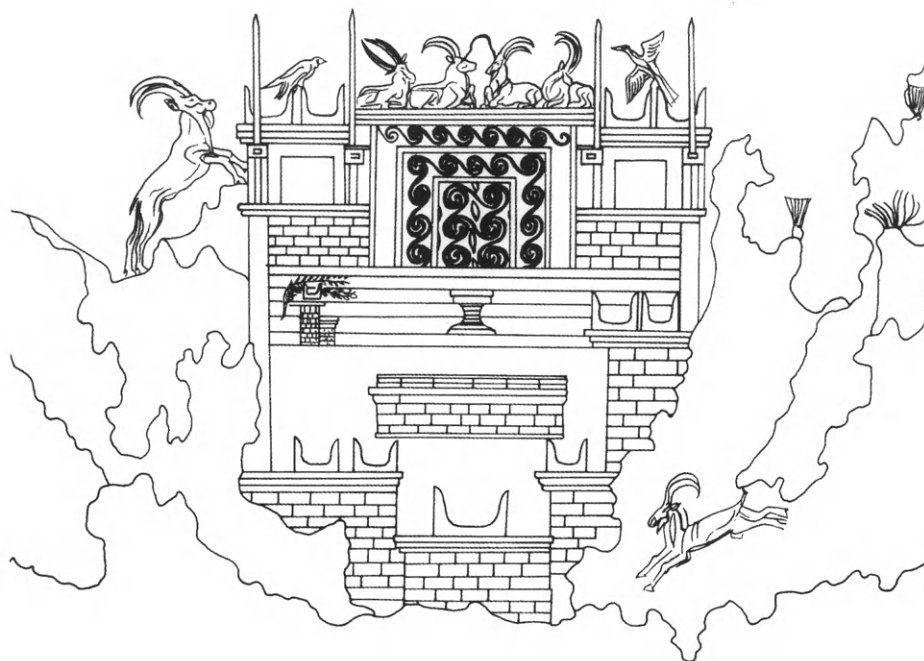
153. Χαβάκης, 163-164. Ο Πλίνιος, *Hist.*

Nat. XXI, 17.31, αναφέρει ότι ο φυσικός κρόκος είναι καλλίτερος από τον καλλιεργημένο.

154. Βλ. την παρατήρηση της L. Morgan (1988, 31), για τα διάφορα χρώματα του κρόκου στη μινωική τέχνη.

155. RE, *Ερμής*.

156. Willetts 1962, 222-223.

17. Σχέδιο της παράστασης του λίθινου ρυτού της Ζάκρου.

υλικά που μαζί με το λάδι και το κρασί χρησιμοποιούνται για την «έψηση», δηλαδή την παρασκευή του Άγιου Μύρου κάθε 10-12 χρόνια τη Μεγάλη Εβδομάδα με καθιερωμένο τυπικό, που αρχίζει τη Μ. Δευτέρα και ολοκληρώνεται τη νύχτα της Μ. Τετάρτης στον πατριαρχικό ναό στην Κωνσταντινούπολη και μάλιστα σε τέσσερις φάσεις, ο κρόκος χρησιμοποιείται στην πρώτη φάση και σε σημαντική ποσότητα, καθώς χρησιμοποιούνται ακριβώς 4 οκάδες κρόκου ή 5.120 γραμ.

Όπως εύστοχα παρατηρήθηκε, η τοιχογραφία των κροκοσυλλεκτριών της Θήρας, που συνάπτει τον κρόκο με τη μινωική λατρεία, «αποτελεί μια εμβληματική εικόνα της σχέσης του άστεως με την ύπαιθρό του, δια μέσου μιας γυναικείας εορτής»¹⁵⁷. Το λατρευτικό δρώμενο στην ύπαιθρο είναι το στοιχείο που υποδηλώνεται στη συγκεκριμένη παράσταση. Ίσως λοιπόν και η επιλογή της απεικόνισης των κρόκων στην παράσταση του ιερού κορυφής στο ανάγλυφο λίθινο ρυτό της Ζάκρου υποδηλώνει μιαν ειδική σχέση του φυτού με την υπαίθρια λατρεία στα ιερά κορυφής. Στο κεραμικό υλικό από το ιερό των Κυθήρων έχουν καταγραφεί 16 περιπτώσεις οστράκων αγγείων που απεικονίζουν κρόκους, κυρίως σε δέσμες και με φυσιοκρατική απόδοση¹⁵⁸.

157. Ι. Τζαχίλη, Αρχαίες και σύγχρονες κροκοσυλλέκτριες από το Ακρωτήρι της Σαντορίνης, περ. *Αριάδνη* 7 (1994) 7-33.

158. Βλ. *Κύθηρα* 4. Η κεραμική. Φυτική διακόσμηση.

Όλοι οι ερευνητές συμφωνούν ότι, παρά τις όποιες κατασκευές σε μερικά από τα μεγάλα ιερά κορυφής, τα μινωικά ιερά κορυφής γενικά, μαζί με τα λεγόμενα αγροτικά ή πεδινά ιερά και τις ιερές πηγές¹⁵⁹, τα εξωαστικά δηλαδή ιερά, ανήκουν σε μία μορφή υπαίθριας λατρείας. Σωστά έχει παρατηρηθεί ότι η αίσθηση ενός αρχαίου ελληνικού ιερού είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αίσθηση του ελληνικού τοπίου¹⁶⁰ και το ίδιο θα συνέβαινε ασφαλώς και για τους προσκυνητές σε ένα μινωικό ιερό κορυφής, με τα ιερά δένδρα, για τα οποία έγινε λόγος πιο πάνω, τα ποικίλα βότανα και ίσως και το νερό¹⁶¹, όπως και για έναν άλλο πιστό σε ένα σημερινό, μακρινό ξωκλήσι. Η σημασία της υπαίθριας λατρείας είναι γνωστή για την αρχαία ελληνική θρησκεία, όπου ο υπαίθριος ιερός χώρος είναι μάλιστα οριοθετημένος, το ιερό διακρίνεται από το κοσμικό, το βέβηλο¹⁶² και ο χώρος ο αφιερωμένος στη θεότητα ονομάζεται με τον παλαιό όρο “τέμενος”, όρος που ήδη στη Γραμμική Β γραφή χαρακτηρίζει κάθε κτηματική περιουσία¹⁶³.

Η οριοθέτηση και των μινωικών ιερών κορυφής πρέπει λοιπόν να θεωρηθεί βέβαιη, όχι μόνον για τον περίβολο του ιερού κορυφής στον Γιούχτα και τα κτίσματα στα άλλα ιερά¹⁶⁴, αλλά και γιατί δηλώνεται στην εικονογραφία, στην περίπτωση της απεικόνισης ενός ιερού κορυφής στο λίθινο ανάγλυφο ρυτό της Ζάκρου (εικ. 7). Η αποδεδειγμένη πια παρουσία του ιερού δένδρου στα ιερά κορυφής, τόσο στην παράσταση του δαχτυλιδιού από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο Ηρακλείου, όσο και στο δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη, για τα οποία θα γίνει λόγος πιο κάτω, υποδηλώνει και την ύπαρξη περιβόλου, καθώς ένα ελεύθερο δένδρο δεν θα είχε ελπίδα σωτηρίας από τα ζώα¹⁶⁵. Ασφαλώς είναι αδύνατη η διάκριση της οριοθέτησης της ιερής γης σε κάθε μινωικό ιερό κορυφής, δεδομένου ότι, όπως στην ελληνική αρχαιότητα απλή υποδήλωση του ιερού με λίθους και δένδρα ήταν αρκετή¹⁶⁶, και το ίδιο συνέβαινε και στη μινωική Κρήτη¹⁶⁷, όπως δείχνει το παράδειγμα του περιβόλου στα Ανεμόσπηλια¹⁶⁸. Το ύπαιθρο, πάντως, σε σχέση με την ειδικότερη μορφή του, μια πηγή ή μια σπηλιά, και στην ειδικότερη περίπτωση του ιερού κορυφής το βουνό με τους γυμνούς βράχους του, με τις σχισμές και τα χάσματα, αποτελούσαν ουσιαστικό στοιχείο της μινωικής λατρείας¹⁶⁹. Η σημασία που είχε γενικότερα η φύση για τους Μινωίτες τεκμηριώνεται, ως γνωστόν, από τη μινωική τέχνη. Γι' αυτό ίσως είναι πάμπολλα και τα μινωικά ιερά κορυφής και μεγάλη η διασπορά τους.

159. Faure 1967, 138-147, 1969, 206-211.

160. Burkert 1993, 193-194.

161. Πρβ. Morgan 1988, 158, σημ. 34.

162. Burkert, 1993, 196.

163. Ventrìs - Chadwick 1956, 264-266, Palmer 1963, 83, 92-93.

164. Την πύλη του δαχτυλιδιού της Οξφόρδης ερμηνεύει η Press 1968, 161: «This may have been the wall surrounding the cult area, or it may have been the wall of an hypaethral sanctuary».

165. Βλ. Matz 1958, 392, για περίβολο του ιερού δένδρου.

166. Burkert, 1993, 194.

167. Peatfield 1990, 122: «The temenos or sacred area is usually marked by lines of rocks, often natural, but sometimes rudimentary man-made walls».

168. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη, ΠΑΕ 1979, 350 εικ. 1.

169. Gesell 1985, 1, 12, 57-58.

Για τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό πρέπει να σημειωθεί ακόμη ένα στοιχείο του χώρου, ότι η λατρεία επικεντρώνεται στη νότια πλευρά της κορυφής, αυτήν που αντικρύζει το μινωικό Καστρί¹⁷⁰. Από την τοπογραφία του χώρου και τη μελετημένη διασπορά των “πρωτογενών εναποθέσεων” στη νότια κλιτύ, μέχρι και το Άνδηρο 7, συμπεραίνεται ή έκταση που καταλάμβανε το τέμενος, η ιερή γη¹⁷¹. Από την ηρεμότερη, βόρεια κλιτύ πάντως και με ένα μονοπάτι είναι πιθανό ότι γινόταν η πρόσβαση στο ιερό, όπως ακόμη στον 20ό αι. για τη χριστιανική λατρεία. Δεν υπάρχουν στοιχεία για τη μινωική χρήση αυτού του μονοπατιού, πολύ περισσότερο για την όποια τεχνητή διαμόρφωσή του. Το θέμα της πρόσβασης των ιερών κορυφών δεν απασχόλησε τους ερευνητές, με την εξαίρεση της L. Morgan¹⁷², για την απεικόνιση του ιερού κορυφής στη μικρογραφική τοιχογραφία της Δυτικής Οικίας της Θήρας, και του B. Rutkowski, για το ιερό κορυφής του Πετσοφά¹⁷³. Είναι βέβαιο πάντως ότι ήταν συνδεδεμένο και με την εκεί λατρευτική πράξη. Είναι αξιοσημείωτη σχετικά η παρατήρηση της L. Morgan, ότι τα μονοπάτια στα βουνά και μάλιστα σε φυσικές προσβάσεις από μια ήρεμη πλαγιά, είχαν χαραχθεί από μακράιωνα χρήση τόσο από τους ανθρώπους όσο και τα ζώα¹⁷⁴. Η μαρτυρία πομπών στα μινωικά ιερά κορυφής είναι άλλωστε ασφαλής από την εικονογραφία, όπως θα δούμε πιο κάτω. Και είναι αξιοσημείωτος γι’ αυτόν τον λόγο ο σημαντικός για την κατασκευή του μινωικός δρόμος του Γιούχτα, αυτός που οδηγούσε από το ανάκτορο της Κνωσού στο σημαντικό ιερό κορυφής¹⁷⁵.

3. Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΚΟΡΥΦΗΣ

α. Οι απεικονίσεις των μινωικών ιερών κορυφής.

Ευτυχώς που στην περίπτωση των ιερών κορυφής η κατηγορία των μινωικών λίθινων ανάγλυφων ρυτών, καθώς και κάποιες μικρογραφικές απεικονίσεις σε σφραγιστικά μεταλλικά δαχτυλίδια, αλλά και σε μία τοιχογραφία, υποδηλώνουν την ύπαρξη κάποιου λατρευτικού τυπικού. Σωστά παρατηρείται από τον A.A.D. Peatfield¹⁷⁶, ότι οι εικονογραφικές παραστάσεις των

170. Βλ. περιοχές “πρωτογενών εναποθέσεων”.

171. Πρβ. Rutkowski 1986, 73, για άλλα μινωικά ιερά κορυφής.

172. Morgan 1988, 157.

173. Rutkowski 1991, 20.

174. Πρβ. B. Rutkowski, Minoan cults and history, *Historia* 20 (1971) 14-15, Rutkowski 1972, 182-183, και J.L. Bintliff, New approaches to human geography. Prehistoric Greece, a case-study, σε F.W.

Carter (εκδ.), *A historical geography of the Balkans*, London 1977, 59-114, ιδίως 98-103, και χάρτες εικ. 20-21. Πρβ. Κ. Σμπόνια, Ορεινά περάσματα και όρη και η πολιτική και συμβολική σημασία τους στη μινωική Κρήτη, ανακοίνωση στο *I' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο* (Χανιά 1-8 Οκτ. 2006).

175. Evans 1921-35, II 66, 761, Rutkowski 1985, 350.

176. Peatfield 1990, 128.

ιερών κορυφής, με την εξαίρεση βέβαια της θηραϊκής τοιχογραφίας, προέρχονται από ανακτορικά κέντρα. Είναι γνωστά τα δύο κομμάτια λίθινων ανάγλυφων αγγείων από την Κνωσό και το ακέραιο λίθινο ανάγλυφο ρυτό από την Ζάκρο, όπως και το σφράγισμα από το λεγόμενο κεντρικό ιερό της Κνωσού, στα οποία πρέπει να προστεθεί το χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι από τον τάφο Δ της Πύλου αλλά και η τοιχογραφία του βόρειου τοίχου του δωματίου 5 της Δυτικής Οικίας της Θήρας, που απεικονίζουν ιερά κορυφής¹⁷⁷, καθώς και το δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη. Και είναι αξιοπερίεργο ότι οι παραστάσεις αυτές, σημαντικές για τους θρησκευολόγους¹⁷⁸, ελάχιστα συζητούνται από τους ειδικούς μελετητές των ιερών κορυφής. Στα επτά αυτά παραδείγματα πρέπει να προστεθεί και το νέο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο Ηρακλείου.

Στο πρώτο θραύσμα ενός λίθινου ανάγλυφου ρυτού από τους Γυψάδες Κνωσού¹⁷⁹ (εικ. 6) αναμφίβολα εικονίζεται ένα ιερό κορυφής, καθώς η απόδοση των βράχων είναι όμοια με το ρυτό της Ζάκρου. Στο ανώτερο σωζόμενο σημείο του ρυτού από τους Γυψάδες αποδίδεται ένα ασύμμετρο τριμερές οικοδόμημα με τους λεγόμενους ιστούς σημαιών, που στέφεται με ιερά κέρατα. Ακριβώς στη βάση του, που υψώνεται επάνω από τα βράχια

18. Τμήμα λίθινου ρυτού από την Κνωσό.

177. Η Κ. Krattenmaker (1995, 50), περιλαμβάνει το σφράγισμα των Χανίων (E. Hallager, *The Master Impression*, SIMA 69, Göteborg 1985) στη διαπραγμάτευση των ιερών κορυφής, λόγω της ίδρυσης του οικοδομικού συγκροτήματος σε βουνό και προσθέτει άλλες δύο σχηματικές απεικονίσεις βουνών στη μινωική σφραγιστολογία, 56.

178. Nilsson 1950, 83, 178, 353 εικ. 162, Burkert 1993, 77.

179. Πλάτων 1951, 154-155, πίν. Η4, Zervos 1956, εικ. 482, Αλεξίου, 1959, 346 κε., πίν. ΛΔ, ΛΕ, Αλεξίου 1963, 339 πίν. ΙΣΤ, Schachermeyr 1964, 159 πίν. 32α, Καρδαρά 1966, 176 κε. εικ. 28, Rutkowski

1968, 165, Warren 1969, 85, P 476, Press 1968, 158, Dietrich 1969, 261, Dietrich 1971, 515-516, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, 47 αρ. 114 εικ. 10, Sakellarakis 1973α, εικ. 6, Vermeule 1974, 11 εικ. 1, Kaiser 1976, 17 εικ. 10α, Shaw 1978α, 440-441, 10, Rutkowski 1981, εικ. 11, 5, Levi 1981, 39, Morgan 1988, 156, Peatfield 1990, 128 εικ. 16, N. Marinatos, *Minoan Religion*, 1993, 121 εικ. 87, Nörling 1995, 60, 65-66 πίν. 10 αρ. 4, Krattenmaker 1995, 51 κε. πίν. XXIIc, Bloyianni 2000, 570 εικ. 1, W. Logue, *Set in Stone. The Role of Relief-Carved Stone Vessels in Neopalatial Minoan Elite Propaganda*, BSA 99 (2004) 153 εικ. 1.

και επάνω στα βράχια, εικονίζεται μία ανδρική μορφή, που γονατίζει με το δεξιό πόδι και με τα δύο προτεταμένα χέρια τακτοποιεί κάτι¹⁸⁰ σε ένα σκεύος τοποθετημένο επάνω στα βράχια¹⁸¹, που πιθανότατα αποδίδει ένα ψάθινο πανέρι. Γενικά θεωρείται ότι η σκηνή αποδίδει την προσφορά ενός λατρευτή, η οποία τοποθετήθηκε μέσα σε ένα σκεύος, αγγείο ή καλάθι, σε σχισμή του βράχου και έξω από το εικονιζόμενο οικοδόμημα.

Στο δεύτερο θραύσμα λίθινου ανάγλυφου αγγείου από την Κνωσό¹⁸² (εικ. 18) πιθανότατα εικονίζεται και πάλι ένα ιερό κορυφής, κυρίως λόγω της σε κλιμακωτά επίπεδα απόδοσης μίας ισοδομικής κατασκευής, με τους λεγόμενους ιστούς σημαίων και τα ιερά κέρατα, ανάλογα με το ρυτό της Ζάκρου¹⁸³. Εκτός της κατασκευής εικονίζονται δύο ανδρικές μορφές, με τον ίδιο ακριβώς βηματισμό και στο ίδιο επίπεδο, ο ένας μετά τον άλλο. Ο κορμός και των δύο γέρνει ισχυρότατα προς τα πίσω. Και οι δύο φορούν μόνον ζώνη με αιδοιοθύλακα, του ενός μάλιστα σώζεται η κόμη μέχρι τη μέση. Το χαρακτηριστικότερο στοιχείο των δύο ανδρών είναι η πρόταξη των αριστερών χεριών τους, με τα οποία κρατούν ο καθένας ένα χαμηλό, επίπεδο επάνω και καμπύλο κάτω, αντικείμενο μικρού ασφαλώς μεγέθους, αφού προεξέχει ελαφρά από την παλάμη στο ένα σωζόμενο παράδειγμα.

Η πληρέστερη εικόνα που έχουμε μέχρι τώρα για ένα μινωικό ιερό κορυφής είναι αυτή του περίφημου και πολυσυζητημένου ανάγλυφου λίθινου ρυτού από τη Ζάκρο¹⁸⁴ (εικ. 7, 17). Στο βραχώδες τοπίο του βουνού, όπου φύονται μόνον κρόκοι και τρέχουν ελεύθεροι δύο αίγαγροι, εικονίζεται

180. Shaw 1978a, 440-441: «a man bends down to grasp (arrange, remove?) leaf like objects from within a large humper».

181. Στη θεωρία του ότι υπήρχαν ζεύγη πίθων στο υψηλότερο σημείο των ιερών κορυφής ή συνδυασμός πίθου και βαιτύλου, συσχετίζοντας την απεικόνιση αιγιγματικών αντικειμένων σε σφραγιστικά δαχτυλίδια, ο Nowicki (1994, 39) φαντάζεται την παρουσία τέτοιων στοιχείων στο ρυτό από τους Γυψάδες. Βλ. Burkert 1993, 93, που θεωρεί αυτά τα αντικείμενα ογκόλιθους, και τελευταία E. Papatsaroucha, *La pierre et l'objet double: questions iconographiques de la glyptique minoenne, Aegaeum* 26 (2005) 177-188.

182. Evans 1921-35, II, 752 εικ. 486, III, 65 εικ. 37, Nilsson 1950, 183 εικ. 87, Nilsson 1955, I, πίν. 32, Zervos 1956, εικ. 483, Pendlebury 1963, 214 πίν. XXXVII, 4, Warren 1969, 85, P 474, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, 47 αρ. 113 εικ. 10, Vermeule 1974, 11-12, Kaiser 1976, 14 εικ. 6a, Levi 1981, 39, Morgan 1988, 84, 156, Platon - Pararas 1991, 46, σημ. 27, Marinatos ό.π.

(σημ. 179) 121-122, Nörthing 1995, 60 πίν. 10 αρ. 3, W. Logue ό.π. (σημ. 179) 154 εικ. 3.

183. H. L. Morgan (1988, 209, σημ. 7) νομίζει ότι ανήκει στο ίδιο αγγείο με το κομμάτι από τους Γυψάδες.

184. Marinatos - Hirmer, 1976, 108-110, Πλάτων, *ΠΑΕ* 1963, 185 εικ. 152b, 154a, Καρδαρά 1966, 176 κε. εικ. 28, G. Mylonas, *Mycenae and the mycenaean age*, Princeton 1966, 162, Rutkowski 1968, 165 πίν. 1 εικ. 1, Dietrich 1969, 261, Simon 1969, 151 εικ. 140, Dietrich 1971, 515, Πλάτων 1974, 152-155, Vermeule 1974, 12 πίν. XIIIa, Kaiser 1976, 22-23, Shaw 1978a, 432-440 εικ. 5-9, Hampe - Simon 1981, 43 εικ. 67-69, Rutkowski 1981, εικ. 3, 16, 12, 4, Levi 1981, 40, Rutkowski 1986, 73, Morgan 1988, 84, 156 πίν. 117, Peatfield 1990, 128, A. Lembessi - P. Muhly, *Aspects of minoan cult sacred enclosures*, AA 1990, 329-330, Bloedow 1990, 59-79, Nörthing 1995, 61, 65-68 πίν. 8 εικ. 1, πίν. 11-12, αρ. 1, πίν. VII, 2, Marinatos ό.π. (σημ. 179) 119-121 εικ. 85, Πλάτων 2003, εικ. 1-11.

ένας ισοδομικός, κλιμακωτός περίβολος, χωρίς κάποια ιδιαίτερη δήλωση εισόδου, ο οποίος στέφεται από ιερά κέρατα και περικλείει ένα τριμερές ιερό. Το ιερό είναι προσιτό με πλατιά κλίμακα από μία ευρεία πλατεία. Τα πλάγια τμήματά του, που είναι στενότερα από το κεντρικό και έχουν ιδρυθεί υψηλότερα, επάνω σε ισοδομικά βάθρα, έχουν μεγάλα ανοίγματα, χωρίς και πάλι δήλωση της πρόσβασης σε αυτά, και φέρουν καθένα από ένα ζεύγος των λεγόμενων ιστών σημαιών. Το ευρύτατο κεντρικό τμήμα, με τη μόνη, δίφυλλη, πιθανώς, θύρα της όλης παράστασης, διακοσμημένη με πλοχμό σπειρών σε κατακόρυφη διάταξη, πλαισιώνεται στις τρεις πλευρές από τρέχουσα σπείρα και στέφεται επιπλέον με άλλη. Στην οροφή του κεντρικού τμήματος εικονίζονται δύο ζεύγη αντιθετικών αιγάγων που προσβλέπουν στην κορυφή του βουνού, διαμορφωμένη, καθώς τονίσθηκε τελευταία¹⁸⁵, όπως η πλάτη του θρόνου της αίθουσας του θρόνου της Κνωσού. Στο γείσωμα καθενός των πλάγιων κλιτών και επάνω σε ένα ζεύγος ιερών κεράτων εικονίζεται από ένα πουλί, που προσβλέπει και πάλι στο κέντρο. Τέλος στην πλατεία εμπρός από το ιερό δηλώνεται ένας μεγάλος τραπεζοειδής βωμός και στην κλίμακα δύο άλλοι, στο κέντρο ένας αμφίκτολος και αριστερά ένας βαθμιδωτός με ένα δένδρο¹⁸⁶. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην πλήρη απεικόνιση ιερού κορυφής στο ρυτό της Ζάκρου και σε έντονη αντίθεση με τα άλλα δύο θραύσματα των ρυτών από τους Γυψάδες και την Κνωσό δεν δηλώνεται η ανθρώπινη παρουσία.

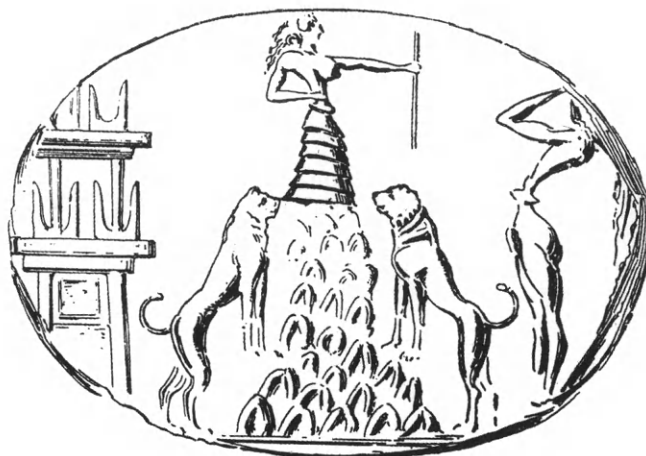
Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το σφράγισμα ενός μεταλλικού σφραγιστικού δαχτυλιδιού, ένα από τα σημαντικότερα και γνωστότερα μινωικά σφραγίσματα, που ήλθε στο φως στο λεγόμενο κεντρικό ιερό της Κνωσού¹⁸⁷ (εικ. 19). Στην ωοειδή του επιφάνεια εικονίζεται στο κέντρο η κορυφή ενός βραχώδους βουνού που περιβάλλεται από δυό εραλδικούς λέοντες, επάνω από το οποίο στέκεται μία πλούσια ντυμένη γυναίκα μορφή με μακρούς πλοκάμους. Η γυναίκα στρέφεται προς τα αριστερά και κρατεί κατακόρυφα στο προτεταμένο αριστερό της χέρι ένα κοντάρι. Αριστερά αυτής της σκηνής εικονίζεται ένα διώροφο οικοδόμημα, στεφόμενο

185. Σακελλαράκης 2006, 162 κε. όπου πλήρης βιβλιογραφία.

186. Πρβ. την παρουσία και των τριών αυτών ειδών βωμών στις Αρχάνες, Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, I, 80-82 εικ. 62-65, σχ. 7.

187. CMS II 8, 1, αρ. 256, Nilsson 1950, 178, 352, 360, 366, 382, 387, 389 εικ. 162, Nilsson 1955, I, 273, 293, 298 πίν. 18,1, Matz 1958, 392-393, εικ. 5, Hutchinson 1962, 206 εικ. 39, Gill, BSA 60 (1965) 58-98, Furumark 1965, 94, Press 1968, 159, Rutkowski 1968, 166-167 πίν. 1 εικ. 2, Dietrich 1969, 262, 270, 272, B. Rutkowski,

Minoan cults and history, *Historia* 20 (1971) 10, Dietrich 1971, 521, Vermeule 1974, 14 εικ. 2α, Rutkowski 1981, 18, 26, 34, 75, 84 εικ. 1, Morgan 1988, 45, 156 εικ. 28, Peatfield 1990, 128, Marinatos ό.π. (σημ. 179) 119, 154 εικ. 133, Burkert 1993, 69, 78, E.N. Davis, Art and politics in the Aegean, the missing ruler, σε *Role of the Ruler* 1995, 17 πίν. VIIh, Krattenmaker 1995, 49 πίν. XXIa, Marinatos 1995, 46 πίν. XXa, G. Palaima, The nature of the mycenaean wanax, non-indo-european origins and priestly functions, σε *Role of the Ruler* 1995, 136 πίν. XLIIa.

19. Σφράγισμα από την Κνωσό με παράσταση «Πότνιας θηρών».

από ιερά κέρατα και δεξιά ένας άνδρας με έντονη κλίση του κορμού προς τα πίσω, που φορά περίζωμα με ζώνη και αιδοιοθύλακα¹⁸⁸ και φέρει το ένα χέρι στο μέτωπο. Έχει παρατηρηθεί ότι είναι αβέβαιο εάν η κεντρική γυναικεία μορφή στέκεται στην κορυφή του βουνού ή αιωρείται, καθώς στο σημείο αυτό δεν ενώνονται τα κομμάτια του σφραγίσματος¹⁸⁹.

Όπως δέχεται τελευταία και ο W. Burkert¹⁹⁰, ίσως και το δαχτυλίδι από τον τάφο Δ της Πύλου απεικονίζει ένα ιερό κορυφής¹⁹¹ (εικ. 20). Βέβαια ιερά κορυφής κατά τα μινωικά πρότυπα δεν υπάρχουν στην ηπειρωτική Ελλάδα και ο χαρακτηρισμός του ιερού του Μαλεάτα στην Επίδαυρο ως μυκηναϊκού ιερού κορυφής¹⁹² έμεινε μέχρι τώρα χωρίς παράλληλο. Δεν είναι όμως πρωτοφανής η μίμηση ενός καθαρά μινωικού θέματος¹⁹³ καθώς

188. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, 69, αρ. 159, 71 εικ. 13, 64 κε., 110, 132.

189. Rutkowski 1986, 88, 117 αρ. 25 εικ. 114, J.G. Younger, *The iconography of rulership. A conspectus*, σε *Role of the Ruler* 1995, 160 αρ. 25.

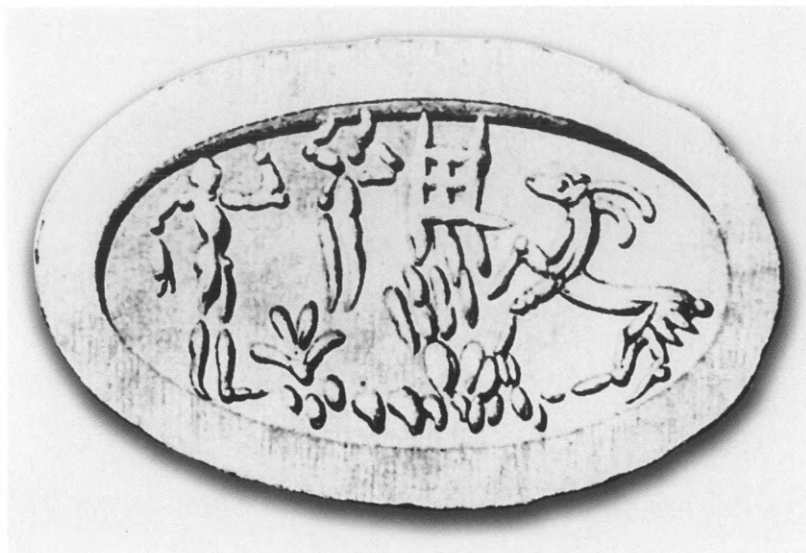
190. Burkert 1993, 77.

191. CMS I, αρ. 292, Matz 1958, 392, 407 κε. εικ. 6, Σακελλαρίου 1966, 7, 26, 37, 66, 81, Press 1968, 160 πίν. 1 εικ. 2, Rutkowski 1968, 167 πίν. 1 εικ. 2, Dietrich 1969, 262, Vermeule 1974, 15 εικ. 2f.

192. Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1976, 206, όπου λανθασμένα η Σύμη Βιάννου θεωρείται ιερό κορυφής, Λαμπρινουδάκης, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών*, Αθήνα 1979, 28, Λαμπρινουδάκης, *Αρχαιο-*

γνωσία 1 (1980) 43-44, Lambrinoudakis σε *Sanctuaries and Cults* 1981, 62, Burkert 1993, 77. Πρβ. Press 1968, 160 σημ. 20, Rutkowski 1985, 346 σημ. 7.

193. Είναι γνωστές άλλωστε οι σχέσεις Μεσσηνίας και Κρήτης, Σπ. Μαρινάτος, *Κρήτη και Μυκηναϊκή Έλλάς*, 1976, βλ. επίσης C.W. Blegen, *The Mycenaean Age, the Trojan War, the Dorian Invasion and other problems* (Lectures in memory of Louise Taft Semple), Un. of Cincinnati 1962, 4, Y. Lolos, *The capital of Nestor and its environs*, Athens 1998, 52, G. Korres, *The relations between Crete and Messenia in the Late Middle Helladic period*, σε *Thalassocracy* 1984, 141-152 σε διάφορες αναφορές ίσως μέσω Κυθήρων.

20. Δαχτυλίδι από τάφο της Πύλου.

και η επιρροή της μινωικής στη μυκηναϊκή σφραγιδογλυφία¹⁹⁴, είναι δε αξιοπαρατήρητη η παρουσία στη μυκηναϊκή Ελλάδα λίθινων ανάγλυφων αγγείων με λατρευτικά θέματα¹⁹⁵ και μάλιστα με απεικόνιση οικοδομημάτων παρόμοιων με αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω στην εικονογραφία των ιερών κορυφής¹⁹⁶. Σχετικά με την εικονογραφία του μυκηναϊκού δαχτυλιδιού του τάφου Δ της Πύλου και ακόμη σχετικά με τη μυκηναϊκών χρόνων παράσταση του σφραγίσματος της Κνωσού πρέπει να υπομνησθεί η παρατήρηση του A. Furumark¹⁹⁷ για τα ποικίλα ρεύματα των αλληλεπιδράσεων μεταξύ Κρήτης και μυκηναϊκής Ελλάδος. Η παρατήρηση αυτή του επιφανούς κεραμολόγου ίσως δεν αφορά μόνον την κεραμική και την εικονογραφία, αλλά ακόμη και τη θρησκεία.

Το δαχτυλίδι από τον τάφο Δ της Πύλου, άγνωστο στους μελετητές των ιερών κορυφής, σημειώθηκε ήδη το 1958 από τον F. Matz¹⁹⁸ και βεβαιώθηκε το 1966 από την A. Σακελλαρίου¹⁹⁹ και το 1968 από την L. Press²⁰⁰ ότι απεικονίζει ένα μινωικό ιερό κορυφής, άποψη που ανέπτυξε ανεξάρ-

194. Σακελλαρίου 1966, σποράδην, πρβ. Σακελλαράκης 1972β.

195. M. Mayer, *JdI* 7 (1892) 80, A. Reichel, *AM* 34 (1909) 93 εικ. 13, Sakellarakis 1976β, 184.

196. Sakellarakis 1973α, εικ. 1, 3.

197. Furumark 1965, 89: «We have a priori to take account not only of the native minoan and imported greek elements, but also of such things as interpretatio

Mycenaea (i.e. Graeca), immediately and directly as well as indirectly. In the last instance, we must take into consideration, among other things, that impulses imported earlier to the mainland from Crete may have returned to the island in changed, mycenaeanized form», 93.

198. Matz 1958, 393.

199. Σακελλαρίου 1966, 7, 26, 37, 66, 81.

200. Press 1968, 160 πίν.1 εικ. 2.

τητα ο W. Burkert²⁰¹. Το ασφαλώς μυκηναϊκό αυτό δαχτυλίδι²⁰² αποδίδει στο λεγόμενο διαλυμένο στυλ ένα βραχώδες τοπίο, που κορυφώνεται στο κέντρο, επάνω στο οποίο υπάρχει μια κατασκευή με τρεις κάθετες δοκούς που προεξέχουν προς τα επάνω και αποδίδουν κατά την Α. Σακελλαρίου ιερά κέρατα. Αριστερά και υψηλά αιωρείται μία ανδρική μορφή με υψωμένα και τα δύο χέρια, στην οποία προσβλέπει μια άλλη μορφή που στέκεται χαμηλότερα. Ανάμεσα στις δύο ανδρικές μορφές αποδίδεται ένα σχηματικό φυτό που εκφύεται στα βράχια. Τέλος δεξιά αποδίδεται ένα αιγοειδές που σκαρφαλώνει στο βουνό.

Στην τοιχογραφία του βόρειου τοίχου του δωματίου 5 της Δυτικής Οικίας της Θήρας, μια σκηνή που ονομάζεται “Συνάντηση στον λόφο” (εικ. 21, αριστερό τμήμα της εικόνας) (“the meeting on the hill”) αναμφίβολα απεικονίζει ένα μινωικό ιερό κορυφής²⁰³. Αντίθετα με τις εικονογραφικές σκηνές των ιερών κορυφής που συζητήθηκαν μέχρι τώρα, στη μικρογραφική τοιχογραφία της Θήρας δεν απεικονίζονται οικοδομήματα και κατασκευές. Η πομπική όμως ανάβαση στον λόφο και η κάποια ιεροπραξία στην κορυφή του είναι προφανής. Εννέα πρόσωπα, αποκλειστικά πάλι άνδρες, εικονίζονται στη σκηνή, σε δύο ομάδες, τέσσερις αριστερά και πέντε δεξιά. Είναι αξιοσημείωτη η διαφοροποίηση της ενδυμασίας των τριών μορφών της πομπής αριστερά με το περίζωμα, που όπως παρατηρήθηκε από την L. Morgan, μαζί με την κάμψη του κορμού τους προς τα πίσω, θυμίζουν τα χάλκινα μινωικά ειδώλια. Αξιοπαρατήρητες είναι και οι χειρονομίες των δύο καλλίτερα σωζόμενων μορφών. Η μία φέρει το ένα χέρι στο μέτωπο, στη γνωστή πάλι χειρονομία των χάλκινων ειδωλίων λατρευτών, και η δεύτερη πιθανώς εκτείνει τα χέρια, σαν κάτι να κρατάει, όπως οι ανδρικές μορφές στο θραύσμα του ανάγλυφου αγγείου από την Κνωσό. Οι δύο αντιμέτωπες μορφές που στέκονται στο πλάτωμα της κορυφής, σε μια προφανή και πάλι ιεροπραξία, φορούν, όπως και οι υπόλοιπες μορφές της πομπής δεξιά το ποδήρες ιερατικό ένδυμα, που χαρακτηριστικά δένεται στον λαιμό με κρεμάμενες ταινίες. Είναι αξιοσημείωτο ότι η L. Morgan συσχετίζει με κάποια στοιχεία την παράσταση του ιερού κορυφής στη μικρογραφική τοιχογραφία της Θήρας με τις διπλανές απεικονιζόμενες σκηνές των βοσκών και των ζώων, καθώς και του γειτονικού οικισμού. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο B. Rutkowski, που αρχικά υποστήριξε την απει-

201. Burkert 1993, 107.

202. Ο R.W. Hutchinson (1962, 206) υποστήριξε ότι και το σφράγισμα της Κνωσού προέρχεται από μυκηναϊκό δαχτυλίδι.

203. Σπ. Μαρινάτος, *Άνασκαφαι Θήρας VI* (1972), Αθήναι 1974, 37 πίν. 101, Morgan, 1988, 91, 156-158 εικ. 1, 122-123, 125, 127, Rutkowski 1976, 232 εικ. 2, Warren 1979, 125, Hampe - Simon 1981, 35 εικ. 65, C.A. Televantou, *New light on the West*

House Wall-Paintings, σε D.A. Hardy - C.G. Doumas - J.A. Sakellarakis - P.M. Warren (επιμ.), *Thera and the Aegean world III*, London 1990, vol. One, 315, 318, 321 εικ. 8, 12, C. Doumas, *The Wall-paintings of Thera*, Athens 1992, εικ. 26-27, Τελεβάντου 1994, 63-64, έγχρ. πίν. 26-27, πίν. 25-27, αναδ. έγχρ. πίν. 1, αναδ. σχ. 1, 9, 11-12.

21. Τοιχογραφία από τη Θήρα με την παράσταση «Συνάντηση στον λόφο».

κόνιση μινωικού ιερού κορυφής στη μικρογραφική τοιχογραφία της Θήρας, στη συνέχεια στο Συνέδριο της Θήρας προτίμησε την απεικόνιση ενός “spring sanctuary”²⁰⁴.

Στις παραστάσεις των ιερών κορυφής πρέπει να προστεθεί και ένα αδημοσίευτο ακόμη αντικείμενο, ανασκαφικό εύρημα του 2003, ένα χρυσό δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο Ηρακλείου²⁰⁵. Το δαχτυλίδι απεικονίζει ένα ιερό κορυφής, επαναλαμβάνοντας γνωστά ήδη από την εικονογραφία θέματα, αλλά και με προσθήκη νέων. Στο κέντρο και στην κορυφή του βουνού εικονίζεται η επιφάνεια μιας ανδρικής μορφής ανάμεσα σε δύο σκύλους, αριστερά η διακοσμημένη πύλη ενός οικοδομήματος με ένα υψηλό θυμιατήριο που πιθανώς καπνίζει, τμήμα της πρόσοψης οικοδομήματος με ένα δένδρο στο εσωτερικό, και δεξιά μια γυναικεία μορφή που σεβίζει, πίσω από την οποία ένας βράχος με ένα θάμνο κλείνει την παράσταση. Τα επί μέρους εικονογραφικά στοιχεία και αυτής της τελευταίας εικονογραφικής παράστασης, όπως άλλωστε και των παλαιότερων, θα αναλυθούν πιο κάτω.

Πιθανώς σκηνή λατρείας σε ιερό κορυφής αποδίδει και η παράσταση στο δαχτυλίδι της Οξφόρδης από την Κνωσό²⁰⁶, όχι μόνον γιατί υποστηρί-

204. Rutkowski 1976, 232 εικ. 2. Πρβ. Morgan 1988, 156 σημ. 2.

205. Ευχαριστώ την ανασκαφέα Ν. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη για την παροχή μιας έγχρωμης φωτογραφίας.

206. Evans 1901, 170 κε. εικ. 48, Evans

1921-35, I, 160 εικ. 115, Nilsson 1950, 256 εικ. 123, Kenna 1960, 125 αρ. 250, Καρδαρά 1966, 179 εικ. 29, Matz 1958, 391-392 εικ. 4, Hutchinson 1962, εικ. 38, Press 1968, 161, Dietrich 1969, 262-263, Levi 1981, 40.

ζεται από τον V.E.G. Kenna²⁰⁷ ότι «the mountainous character of the scene is indicated by rocks and shrubs» και την L. Press²⁰⁸ ότι «the bushes may be taken to represent mountain vegetation», αλλά κυρίως γιατί τα επί μέρους εικονογραφικά στοιχεία της παράστασης, η σεβίζουσα, η επιφάνεια της ανδρικής θεότητας, ο λεγόμενος ιστός σημαίας, η κατασκευή με την πύλη και το σκεύος, που ερμηνεύεται ως θυμιατήριο, και τέλος το ιερό δένδρο είναι χαρακτηριστικά της εικονογραφίας των ιερών κορυφής, όπως θα δούμε και πιο κάτω²⁰⁹. Στο δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη το κέντρο της παράστασης καταλαμβάνει η επιφάνεια της ανδρικής θεότητας, που βλέπει αριστερά στη σεβίζουσα σε αυτήν γυναικεία μορφή, πίσω από την οποία δηλώνεται ο χώρος, βράχοι και θάμνος. Η ανδρική μορφή είναι ίσως γυμνή, με μαλλιά που ανεμίζουν, και κρατάει ένα στέλεχος που θα συζητηθεί πιο κάτω. Η γυναικεία μορφή είναι πλούσια ντυμένη και δεν αποκλείεται στη ράχη της να αποδίδεται ένας ιερός κόμβος, όπως στην Παριζιάνα²¹⁰.

Αμέσως δεξιά από την επιφάνεια ανδρικής θεότητας²¹¹ απεικονίζεται ένας υψηλός, λεπτονόμενος επάνω, στύλος, του τύπου των λεγόμενων ιστών σημαίων, του οποίου η κορυφή είναι εκτός του πεδίου της παράστασης. Η εικόνα κλείνει δεξιά με ένα οικοδόμημα, του οποίου δηλώνεται η θύρα με διακοσμημένες παραστάδες, που περικλείει το ιερό δένδρο. Πρέπει να σημειωθεί ακόμη η συνήθης για τα σφραγιστικά δαχτυλίδια δήλωση μιας ισοδομικής βάσης, στην οποία πατούν η σεβίζουσα μορφή και ο στύλος.

Μετά την παράθεση των οκτώ μέχρι τώρα γνωστών απεικονίσεων ιερών κορυφής στη μινωική εικονογραφία²¹², είναι καιρός να συνοψισθούν κάποια συμπερασματικά στοιχεία. Η εικονογραφία είναι, ως γνωστόν, μία κύρια πηγή για την έρευνα της μινωικής θρησκείας και βέβαια του τυπικού της λατρείας, αλλά δυστυχώς τα σωζόμενα ακέραια μνημεία, οι σφραγίδες και τα σφραγιστικά δαχτυλίδια είναι βραχυγραφικά και δυσανάγνωστα. Και τα έργα της μεγάλης τέχνης, της τοιχογραφίας, είναι ελλιπέστατα. Μοναδικό είναι το παράδειγμα της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας με την αναλυτική απεικόνιση της αναίμακτης θυσίας, υγρών και στερεών προσφορών, της προσευχής μιας ιέρειας, της ταυροθυσίας, της συλλογής του αίματος και της πομπής, με τη συνοδεία μάλιστα μουσικής.

207. Kenna 1960, 125 αρ. 250.

208. Press 1968, 161.

209. Πρέπει να σημειωθεί ότι και ο D. Levi (1981, 40) συνάπτει την παράσταση με τα μινωικά ιερά κορυφής.

210. Για τον ιερό κόμβο, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, 39 κε. με τη σχετική βιβλιογραφία.

211. Σχετικά με την επιφάνεια βλ. Nilsson 1950, 352-353, σχετικά με το σφράγισμα της Κνωσού, Matz 1958, 391-395, για

το δαχτυλίδι των Ισοπάτων, Furumark 1965, 91, 94, Σακελλαρίου 1966, 66-67 για το δαχτυλίδι της Πύλου.

212. Ο F. Matz (1958, 407) θεωρεί ότι στο δαχτυλίδι από τον τάφο 66 των Μυκηνών (CMS I, 101) αποδίδεται συνοπτικά βουνό. Η K. Krattenmaker (1995, 50, 56), περιλαμβάνει το σφράγισμα των Χανίων στη διαπραγμάτευση των ιερών κορυφής (βλ. πιο πάνω) στη μινωική σφραγιστολογία.

β. Η αρχιτεκτονική.

Το πρώτο ουσιαστικό στοιχείο της εικονογραφίας των μινωικών ιερών κορυφής που διερευνάται, είναι τα αρχιτεκτονήματα που αποδίδονται, και αυτό είναι ουσιαστικό στοιχείο για τη μελέτη της λατρείας σε αυτά, καθώς τα αρχιτεκτονικά λείψανα, ακόμη και στις λίγες περιπτώσεις που σημειώθηκαν στις ανασκαφές και σε ελάχιστα από το πλήθος των ιερών κορυφής, είναι ισχνά, όπως σημειώθηκε ήδη πιο πάνω. Το θέμα του χώρου των μινωικών ιερών κορυφής συζητήθηκε ήδη πιο πάνω σχετικά με την έννοια του ύψους αλλά και της φύσης στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, καθώς και η πιθανότητα της ύπαρξης κάποιων κατασκευών. Για τον χώρο των μινωικών ιερών κορυφής πρέπει να σημειωθεί εδώ, σχετικά με την εικονογραφία, η έμφαση που δίνεται στα λίθινα ανάγλυφα αγγεία στον βραχώδη χαρακτήρα του βουνού, φυσικά λόγω της ύπαρξης διαθέσιμου χώρου σε αυτά. Ακόμη, όμως, και στη μικροτεχνική απόδοση των ιερών κορυφής στα δαχτυλίδια δεν παραλείπεται η δήλωση του χώρου και των βράχων²¹³.

Από τις οκτώ εικονογραφικές παραστάσεις ιερών κορυφής μόνον δύο εξωκρητικά, η μικρογραφική τοιχογραφία της Θήρας και το δαχτυλίδι από την Πύλο, δεν έχουν οικοδομήματα και το γεγονός δεν είναι χωρίς σημασία. Η παρουσία οικοδομημάτων και στα έξι σωζόμενα κρητικά δείγματα βεβαιώνει ότι η ιδέα του ιερού κορυφής στην αντίληψη των τεχνιτών που τα κατασκεύασαν, όσο και των κατόχων των δαχτυλιδιών και ίσως ακόμη των αποδεκτών των σφραγισμάτων, ήταν συνυφασμένη με μεγαλοπρεπείς και μάλιστα ψευδοϊσόδομες κατασκευές. Είναι αξιοσημείωτο ότι αυτές οι εικονογραφικές παραστάσεις προέρχονται από ανακτορικά κέντρα²¹⁴. Η σύναψη λοιπόν των απεικονίσεων αυτών των οικοδομών με τα ανάκτορα είναι ισχυρή, δεδομένου ότι μερικοί ερευνητές υποστήριξαν ότι τα τριμερή ιερά που απεικονίζονται σε δύο από αυτές, το ρυτό της Ζάκρου και το θραύμα του ανάγλυφου αγγείου από τους Γυφάδες²¹⁵, ως δείγματα ανακτορικής λατρείας²¹⁶, υποδηλώνουν ότι τα κτήρια των ιερών κορυφής έχουν τον χαρακτήρα των ανακτορικών ιερών²¹⁷.

Κυρίως η πληρέστερη απόδοση ιερού κορυφής στο ρυτό της Ζάκρου, εκτός από τη δήλωση του τοπίου, δίνει κατ' αρχήν σημαντικά στοιχεία για την αρχιτεκτονική μορφή των ιερών κορυφής, με το εμφαντικά δηλωμένο τριμερές ιερό και τον περίβολο, που διακοσμούνται με τα ιερά κέρατα και τους λεγόμενους ιστούς σημαιών. Οι άλλες παραστάσεις όμως που αναφέρθηκαν, με την εξαίρεση του θραύσματος του ανάγλυφου αγγείου από τους Γυφάδες, που και πάλι εικονίζεται ένα, αν και ασύμμετρο, τριμερές ιερό, και του θραύσματος του ανάγλυφου αγγείου από την Κνωσό, όπου εικονίζεται ο περίβολος του ιερού, διαφοροποιούνται από την κανονική

213. Βλ. Σακελλαρίου 1966, 81, για την απόδοση των βράχων στη μυκηναϊκή σφραγισματολογία.

214. Peatfield 1990, 128.

215. Press 1968, 158, τριμερές ιερό στο αγγείο Γυφάδων.

216. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1952-53, 607 κε.

217. Μαρινάτος, ό.π.

αρχιτεκτονική μορφή του τριμερούς ιερού του ρυτού της Ζάκρου, το οποίο κατά τον J. Shaw²¹⁸ (βλ. εικ. 7 και 17) δεν αποδίδει ιερό κορυφής αλλά ιερό σε πλαγιά βουνού. Βέβαια η αποσπασματική διατήρηση των δύο θραυσμάτων ανάγλυφων αγγείων δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την πλήρη απόδοση των αρχιτεκτονημάτων σε αυτά, που ασφαλώς θα παρουσίαζαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, λόγω και της ανθρώπινης δραστηριότητας. Πάντως, στο σφράγισμα της Κνωσού αποδίδεται ένα διώροφο οικοδόμημα και μάλιστα το οικοδόμημα αυτό δεν εικονίζεται στην κορυφή του βουνού αλλά σε απροσδιόριστο χώρο και απόσταση²¹⁹. Τριμερής διάταξη στην πλαγιά του βουνού και όχι στην κορυφή, όπου το ιερό κορυφής, εμφανίζεται στον ναό της Ανθρωποθυσίας στα Ανεμόσπηλια, στη βόρεια πλευρά του Γιούχτα²²⁰. Και στο δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη, όσο και στο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο Ηρακλείου εικονίζεται η ανοικτή πύλη ενός οικοδομήματος, ίσως για να επισημανθεί η ύπαρξη ενός κιονοειδούς αντικειμένου, για το οποίο θα γίνει λόγος πιο κάτω σχετικά με τα απεικονιζόμενα σκεύη.

Το συγκεκριμένο θέμα της έννοιας της εικονογραφίας των οικοδομημάτων στα ιερά κορυφής και κυρίως στο σφράγισμα της Κνωσού απασχόλησε ιδιαίτερα την K. Krattenmaker, που κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι οι αποδόσεις οικοδομημάτων στην εικονογραφία των ιερών κορυφής αναφέρονται στα ανάκτορα²²¹. Η ερμηνεία αυτή θα μπορούσε να είναι πιθανή²²² δεδομένης της σχέσης των ανακτόρων με τα ιερά κορυφής. Υπάρχουν όμως και άλλα στοιχεία που πρέπει να προσαχθούν στη συζήτηση, στοιχεία που παρέβλεψε η K. Krattenmaker. Όπως σημειώθηκε στη συζήτηση της θέσης και του χώρου των ιερών κορυφής πιο πάνω, από το πλήθος των μινωικών ιερών κορυφής μόνον πέντε σώζουν αρχιτεκτονικά λείψανα, τα οποία μόνον στην περίπτωση του ιερού κορυφής του Γιούχτα είναι εντυπωσιακά. Ακόμη και στο ιερό κορυφής του Γιούχτα, όμως, δεν έχει ανιχνευθεί κάποιο στοιχείο τριμερούς ιερού ούτε και η ύπαρξη ισοδομικών, πωρολιθικών δηλαδή κατασκευών²²³. Επιπλέον, η ύπαρξη περιβόλου σε αυτό το ιερό, όπως και στην εικονογραφική παράδοση, δεν είναι αυτόματα στοιχείο ταυτότητας, δεδομένου ότι η χρονολογία του περιβόλου δεν είναι σύγχρονη των εικονογραφικών παραστάσεων. Υπάρχουν, δηλαδή, ουσιαστικά προ-

218. Shaw 1978a, 436 εικ. 9.

219. Το οικοδόμημα δεν χωρούσε στην κορυφή του βουνού και τοποθετήθηκε στο πλάι, Press 1968, 158, 161. Πρβ. Dietrich 1969, 262.

220. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, I, 273 κε.

221. «The architecture on the Knossos and Chania seal impressions relates to the palatial architecture rather than to the architecture of shrines or ordinary houses, and the iconographic and physical asso-

ciation of mountains are with peak sanctuaries» (Krattenmaker 1995, 56. Βλ. και Rutkowski 1988, 71-99, Peatfield 1990, 122-123 και K. Krattenmaker, *CMS Beiheft* 5, Berlin 1995).

222. Η Μαρινάτου (Marinatos 1995, 46) πιστεύει ότι το κτήριο είναι το ανάκτορο, ότι δεν αποδίδεται ιερό κορυφής και ότι ο άνδρας δεξιά είναι ο βασιλέας.

223. Η παρουσία πωρόλιθων στον Γιούχτα είναι αποσπασματική.

βλήματα για την αποδοχή της ύπαρξης κτηριακών εγκαταστάσεων της μορφής και του είδους αυτών που είναι γνωστά από την εικονογραφία.

Πρόκειται για ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα. Φυσικά δεν θα περίμενε κανείς την ίδρυση μεγαλοπρεπών ισοδομικών πυρολιθικών κατασκευών σε κάθε ταπεινό, επαρχιακό μινωικό ιερό κορυφής. Η αναπαράσταση ως εκ τούτου των οικοδομών στα ιερά κορυφής του Τραόσταλου, του Πετσοφά, του Πισκοκέφαλου, του Φιλιόρημου και κυρίως του Γιούχτα²²⁴, των ιερών δηλαδή όπου είναι διαπιστωμένη η ύπαρξη κτηρίων, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, είναι υποθετική, και ο συσχετισμός τους με την εικονογραφία άδηλος. Δεν πρέπει ίσως να αποκλεισθεί μία συμβατικότητα στην απόδοση κατασκευών στην εικονογραφία των μινωικών ιερών κορυφής. Υπενθυμίζεται ότι η Α. Σακελλαρίου²²⁵ υπέθεσε για τη λεγόμενη αρχιτεκτονική βάση με μορφή ισοδομικού τοίχου στο δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη ότι αποδίδει «συμβατικό βάθρο, ξένο προς την παράσταση» και ο V. Müller²²⁶ το παρομοιάζει με σκηνογραφία.

Η Σακελλαρίου²²⁷ μιλάει για τα δαχτυλίδια²²⁸ με πύλη και κιονίσκο και κυρίως για το υπ' αρ. 86: «πρόκειται για τη λιτή απόδοση ενός οικοδομήματος με την απεικόνιση της εισόδου ή της πρόσοψής του ή μήπως πρόκειται για ένα είδος βωμού;» Αποφασιστικό επιχείρημα για τη μία ή την άλλη άποψη δεν φαίνεται να υπάρχει²²⁹.

Πύλη και μάλιστα διακοσμημένη, όπως στο ρυτό της Ζάκρου, υπάρχει και στο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο. Σε πύλη-άνοιγμα ("Öffnung") αναφέρεται ο Matz²³⁰ προκειμένου για το δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη²³¹. Το δαχτυλίδι αυτό, το οποίο περιλαμβάνεται στις παραστάσεις ιερών κορυφής, επειδή: «the mountainous character of the scene is indicated by rocks and shrubs»²³², συζητείται πιο κάτω για τον κίονα και για την επιφάνεια.

Η Κ. Krattenmaker²³³ περιλαμβάνει το σφράγισμα των Χανίων στη διαπραγμάτευση των ιερών κορυφής, λόγω της ίδρυσης του οικοδομικού συγκροτήματος σε βουνό και προσθέτει άλλες δύο σχηματικές απεικονίσεις βουνών στη μινωική σφραγιδογλυφία²³⁴.

Έχει αναφερθεί πιο πάνω η υπόθεση του J. Shaw για την μη μόνιμη απεικόνιση της πρόσοψης ενός τριμερούς ιερού κατά την εποχιακή εορτή στα ιερά²³⁵ και αυτή θα ήταν μία λύση στο πρόβλημα.

224. Βλ. Rutkowski 1986, 76-77 εικ. 77b, Γιούχτας. εικ. 123.

225. Σακελλαρίου 1966, 80-81.

226. V. Müller, *JdI* 40 (1925) 91 κε.

227. Σακελλαρίου 1966, 36.

228. *CMS* I, αρ. 86, 119, 126.

229. Για το σφράγισμα της Κνωσού βλ. Dietrich 1969, 262.

230. Matz 1958, 391 σημ. 5-6 εικ. 4.

231. Evans 1901, 170 κε. εικ. 48, Evans 1921-35, I, 160 εικ. 115, Nilsson 1950, 256

232. Kenna 1960, 125 αρ. 250.

233. Krattenmaker 1995, 50.

234. Krattenmaker 1995, 56.

235. Shaw 1978a, 444, 445-448: «It is likely that such shrines did not have extensive inner chambers, served chiefly as backdrops for religious rites carried out in front of them... The rites were seasonal and sporadic».

Δεν συζητείται εδώ η άποψη των E.F. Bloedow²³⁶ και Α. Πλάτωνα²³⁷ για απόδοση του ίδιου του ανακτόρου της Ζάκρου στο ρυτό της Ζάκρου.

Ένα άλλο αινιγματικό στοιχείο των κτηρίων των ιερών κορυφής είναι η ερμηνεία των κατά τον Στ. Αλεξίου²³⁸ “ιστών σημαιών”, δεδομένου ότι σε καμιά μινωική εικονογραφική παράσταση δεν δηλώνονται, κατά τα προσκομισθέντα αιγυπτιακά παράλληλα, σημαίες, έστω και εάν τα ιερά αποδίδονται εορταστικά ή σε πλήρη ανάπτυξη, στην περίπτωση της χωρίς ανθρώπινες μορφές παράστασης του ρυτού της Ζάκρου. Παλαιότερα ο Στ. Αλεξίου²³⁹ είχε συσχετίσει τα υψηλά λογχοειδή αντικείμενα με δόρατα, άποψη που ασπάσθηκε ο W. Stevenson-Smith²⁴⁰ και τελευταία επανέφερε ο Α. Πλάτων²⁴¹, με έμφαση μάλιστα στην κοσμική ερμηνεία αυτών των αντικειμένων στις θρησκευτικές παραστάσεις που εικονίζονται. Και αυτή η ερμηνεία όμως δεν είναι πιθανή, όχι μόνον γιατί τα συνεικονιζόμενα με τα συζητούμενα λογχοειδή αντικείμενα λεγόμενα τετράγωνα κιονόκρανα δεν συσχετίζονται με δόρατα, αλλά ούτε και τα εικονιζόμενα στον μυκηναϊκό σφραγιδοκύλινδρο της Καζάρμας στελέχη, με σφαιρίδιο μάλιστα στην κορυφή, όπου αναφέρεται ο Α. Πλάτων, αποδίδουν δόρατα²⁴².

Ο B. Rutkowski²⁴³ πιστεύει ότι οι λεγόμενοι “ιστοί σημαιών” σχετίζονται με τη λατρεία θεάς μετά θεού. Στύλος σε βάση υπάρχει και στο δαχτυλίδι της Οξφόρδης.

Στους στύλους πρέπει να προστεθεί το παράδειγμα²⁴⁴ με απεικόνιση πυγμάχου, σε ένα άθλημα που ασκείται σε διάφορες εορτές²⁴⁵.

Σχετικά με τους μινωικούς αυτούς ελεύθερους στύλους, δεν θα πρέπει να λησμονηθεί η άποψη της Χρ. Καρδαρά ότι είναι μέσα επιφάνειας του θεού του κεραυνού²⁴⁶. Ίσως η θεωρία αυτή πρέπει να ληφθεί σοβαρότερα υπ' όψη, όχι μόνον για την παρουσία αυτών των στύλων σε όλες τις εικονογραφικές παραστάσεις κτηρίων σε ιερά κορυφής, με την εξαίρεση του σφραγίσματος της Κνωσού, αλλά ακόμη για το γεγονός ότι όπου σώζεται η ανώτερη απόληξή τους, αυτή λεπταίνει, όπως στο ανάγλυφο ρυτό της Ζάκρου και στο νέο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο. Είναι αξιοσημείωτο ακόμη ότι στο τελευταίο παράδειγμα απουσιάζουν τα λεγόμενα κιονόκρανα²⁴⁷. Πρέπει τέλος να παρατηρηθεί ότι σε όλα τα γνωστά μινωικά παραδείγματα εικονίζονται δύο ελεύθεροι στύλοι ένθεν και ένθεν πύλης. Η Χρ. Καρδαρά θύμισε σχετικά όχι μόνον τους δύο περιφημους ελεύθερους στύλους του ναού του Σολομώντος²⁴⁸ αλλά και

236. Bloedow 1990, 59-78.

237. Πλάτων 2003, 46.

238. Αλεξίου 1963.

239. Στ. Αλεξίου, *Μινωικός πολιτισμός*, Ηράκλειο 1964, 84.

240. W. Stevenson-Smith, *Interconnections in the ancient Near East*, London 1965, 71.

241. Πλάτων 2003, 340, 354.

242. Πρβ. I. Pini, *CMS* V2, αρ. 585.

243. Rutkowski 1971, 11.

244. *CMS* II, 8, αρ. 280.

245. Βλ. κωνικό ρυτό Αγίας Τριάδας.

246. Καρδαρά 1966, 176-181.

247. Για τα λεγόμενα κιονόκρανα βλ. τελευταία Laffineur 2005.

248. Καρδαρά 1966, 150-157.

πολλά παραδείγματα ελεύθερων δίδυμων στύλων, σε σχέση μάλιστα με πύλες, σε μεταγενέστερα ελληνικά χρόνια²⁴⁹.

Ο D. Levi²⁵⁰ συσχετίζει τους στύλους με το ιερό του Υάκινθου στις Αμύκλες και τα Υακίνθια που γιορτάζονταν στην Τύλισο, όπου και το ιερό κορυφής του Πύργου.

Από την παράσταση του ιερού κορυφής στην τοιχογραφία της Θήρας βεβαιώνεται ότι κάποια ιερά κορυφής δεν είχαν οικοδομήματα, ίσως λοιπόν και κάποια άλλα είχαν ταπεινές κατασκευές που δεν άφησαν τα ίχνη τους. Και ακόμη από την έλλειψη οικοδομημάτων σε μερικά ιερά κορυφής συμπεραίνεται ότι η λατρεία σε αυτά δεν ήταν απόκρυφη, σε έναν κλειστό χώρο, μακριά από βέβηλα βλέμματα²⁵¹. Όπως τονίσθηκε παραπάνω για τη θέση και τον χώρο, η λατρεία στα ιερά κορυφής ήταν μία υπαίθρια λατρεία, γι' αυτό και η έμφαση που δίνεται στις εικονογραφικές παραστάσεις στο τοπίο, με τη βλάστηση, τα δένδρα, τα ζώα και τα πουλιά.

Η εικονογραφία των μινωικών ιερών κορυφής προσθέτει, όμως, και άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία για τη λατρεία που ασκήθηκε σε αυτά. Από τις εικονογραφικές παραστάσεις είναι φανερό η παρουσία ποικίλων ειδών βωμών, τραπεζοειδών, βαθμιδωτών και αμφίκοιλων, καθώς επίσης η χρήση σκευών και ακόμη είναι βέβαιο ότι οι λατρευτικές πράξεις δεν περιορίζονται στην κορυφή, αλλά επεκτείνονται και χαμηλότερα, στις κλιτύες, πάντως στο υπαίθρο και στους βράχους. Οι βράχοι και το βουνό είναι το κυρίαρχο στοιχείο. Τα φυσικά στοιχεία του υπαίθρου σαν να συμμετέχουν στην ιεροτελεστία, οι κρόκοι, το ιερό δένδρο, οι αίγαγροι, ζώα θυσίας και τα πουλιά, ως επιφάνεια της θεότητας.

Η επικράτηση του ανδρικού στοιχείου στην εικονογραφία των ιερών κορυφής, είναι εντυπωσιακή και είναι σε συμφωνία με την αναλογία των χάλκινων ανδρικών και γυναικείων ειδωλίων που ήλθαν στο φως στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Άνδρες λαμβάνουν μέρος στην πομπή, άνδρες ιεουργούν στην κορυφή, άνδρες προσφέρουν στη θεότητα. Μόνον η γυναικεία μορφή που αποδίδεται στο σφράγισμα της Κνωσού είναι κατά τους περισσότερους ερευνητές θεότητα, αν και στο δαχτυλίδι της Οξφόρδης από την Κνωσό και στο αδημοσίευτο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο Ηρακλείου εικονίζεται μια επιφαινόμενη ανδρική θεότητα²⁵². Η αβεβαιότητα για κάθε θρησκευτικό συμπέρασμα ελλοχεύει, καθώς στα ίδια δαχτυλίδια μια γυναικεία μορφή σεβίζει. Για τις χειρονομίες των μορφών στην εικονογραφία των ιερών κορυφής, όμως, όπως και για τα υπόλοιπα εικονογραφικά θέματα, για τη χρήση κάποιων σκευών στη λατρεία ή για τις πομπές, θα γίνει αναλυτικότερα ξεχωριστός λόγος πιο κάτω. Εδώ πρέπει ακόμη να σημειωθεί ο σχετικός πλούτος της εικονογραφίας των μινωικών ιερών κορυφής και μάλιστα με παραστάσεις σε διάφορες μορφές της μινωικής τέχνης, γεγονός που υποδηλώνει τη δημοφιλή αυτής της

249. Καρδαρά 1966, 192-199.

250. Levi 1981, 40.

251. Vermeule 1974, 8, για τον ανοικτό

χαρακτήρα της μινωικής λατρείας.

252. Βλ. κεφ. 5. Η λατρευόμενη θεότητα.

διακεκριμένης μορφής της μινωικής λατρείας ειδικά στη Νεοανακτορική περίοδο, όπου χρονολογείται και η ακμή του ιερού κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό.

4. ΤΟ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟ ΤΥΠΙΚΟ

Εάν ο χαρακτηρισμός “λατρευτικής χρήσης” για κάποια από τα αντικείμενα που ήλθαν στο φως στα ιερά κορυφής είναι δυσχερής, είναι δυσκολότερη βέβαια η διακρίβωση του τυπικού της λατρείας που ασκήθηκε σε αυτά, πολύ περισσότερο γιατί δεν υπάρχουν επαρκή δημοσιευμένα ανασκαφικά στοιχεία, με την εξαίρεση του ιερού κορυφής στις Ατσιπάδες²⁵³.

Σημαντική δεν είναι μόνον η χρονολογική, τυπολογική, ιστοριοτεχνική και φυσικά η θρησκευολογική ενασχόληση με τα αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν σε μιαν αρχαία λατρεία, αλλά και το τυπικό της λατρείας σε αυτά. Ίσως ιδιαίτερα η μελέτη του τυπικού μιας αρχαίας λατρείας και στη συγκεκριμένη περίπτωση της μινωικής λατρείας στα ιερά κορυφής, σε συσχετισμό φυσικά και με όλα τα διαθέσιμα για τον ερευνητή στοιχεία, προδίδει το κατ’ εξοχήν ζητούμενο της έρευνας, την αλλοτινή βίωση της καθημερινότητας, τις ανάγκες και τους φόβους, επομένως την πίστη και την ελπίδα στην εξ ύψους βοήθεια των ανθρώπων των μακρινών εκείνων χρόνων.

Οι εγγενείς δυσκολίες της έρευνας της μινωικής θρησκείας, ιδίως η έλλειψη οποιωνδήποτε γραπτών πηγών απέτρεψε ακόμη και επιφανείς ερευνητές να ασχοληθούν με την ενδελεχή μελέτη του τυπικού της λατρείας. Γι’ αυτόν τον λόγο, ίσως, ακόμη και το τυπικό της μινωικής θυσίας των ζώων, με το οποίο ασχολήθηκα πριν από χρόνια²⁵⁴, μελέτη που διέυρυνε, χωρίς όμως επαρκείς θρησκευολογικές γνώσεις, η Ν. Μαρινάτου²⁵⁵ η οποία δεν το συσχέτισε με τη λατρεία στα ιερά κορυφής. Όσο και να ψάξει κανείς στις τόσες μελέτες των ιερών κορυφής, δεν θα βρεί τη λέξη προσευχή, ουσιώδη για οποιαδήποτε λατρεία. Εξαίρεση αποτελεί ο F. Matz²⁵⁶. Η Έφη Σαπουνά-Σακελλαράκη ερευνήσε τις διάφορες κινήσεις των χάλκινων ειδωλίων της μινωικής Κρήτης σχετικά με τα στάδια της προσευχής²⁵⁷ και τελευταία διετύπωσε τις απόψεις των ερευνητών σχετικά με τα χάλκινα ειδώλια των Κυθήρων που έχουν απόλυτη σχέση με τα μινωικά²⁵⁸.

253. Dietrich 1969, 257: «The least understood of Minoan cult sites are those on, or near, the summit of mountains... To give a full account and interpretation of this kind of cult and the exact nature of the deity about whom the ritual involved, alas, cannot be done: theories and conjectures, however finely spun or attractive, are as easily produced as they

are refuted».

254. Sakellarakis 1970, Σακελλαράκης 1972β.

255. Marinatos 1986.

256. Matz, 1958, 391.

257. Sapouna-Sakellarakis 1995.

258. Βλ. Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Χάλκινα ειδώλια σε *Κύθηρα* 2, 140κε.

Η μελέτη του τυπικού της λατρείας στα μινωικά ιερά κορυφής έμεινε σε κάποιες γενικότητες²⁵⁹.

Αυτό το κενό, λοιπόν, επιχειρείται να πληρωθεί με όσα κατατίθενται παρακάτω. Εξετάζονται δηλαδή ξεχωριστά διάφορα θέματα, που σχετίζονται άμεσα με το τυπικό της λατρείας, η τελετουργική πομπή ιερέων και πιστών στα ιερά, ο χρόνος της εορτής, η θυσία, οι καύσεις και γενικότερα οι κάθε είδους πυρές, τα όποια γεύματα ελάμβαναν χώρα στο ιερό, οι ενδεχόμενες τελετουργικές θραύσεις αντικειμένων, η προσευχή, οι σπονδές και οι προσφορές των πιστών, οι χοροί, η μουσική και άλλα δρώμενα που συνόδευαν τις τελετουργίες, θέματα σχετικά με το ιερατείο και τους πιστούς και βέβαια διερευνάται κατά το δυνατόν η λατρευόμενη σε αυτά θεότητα.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η τεκμηρίωση θυσίας ζώων είναι ελάχιστη στο ιερό των Κυθήρων. Εντοπίσθηκε κυρίως στο Άνδηρο 2, στο νότιο τμήμα του χώρου, μεταξύ των δύο εκκλησιών, και στο Άνδηρο 7. Γενικά η ύπαρξη τελετουργικής πυράς είναι πενιχρή σε σχέση με όσα γνωρίζουμε από την Κρήτη²⁶⁰. Οι τελετές στα διάφορα ιερά άλλωστε δεν είναι ομοιογενείς²⁶¹, επομένως δεν μπορούμε να βγάλουμε συμπεράσματα από άλλα ιερά.

α. Ο χρόνος της εορτής

Οι θρησκευολόγοι της αρχαίας ελληνικής θρησκείας έχουν τονίσει ότι όπως το ιερό προσδιορίζει τον τόπο, έτσι κι η εορτή προσδιορίζει τον χρόνο²⁶². Επομένως μια κάποια προσπάθεια ακριβέστερου χρονικού προσδιορισμού του χρόνου της πομπής προς τα μινωικά ιερά κορυφής και μάλιστα της εορτής, δεν θα ήταν άσκοπη. Το θέμα απασχόλησε ήδη μερικούς από τους ερευνητές των ιερών κορυφής, όπως τον Κ. Δαβάρα που μίλησε για “certain fixed days”²⁶³, τον Α.Α.Δ. Peatfield που υποστήριξε την τέλεση της εορτής “once a year”²⁶⁴ και τον Β. Rutkowski, που θεώρησε ότι η εορτή στα ιερά κορυφής γινόταν “once or several times a year”²⁶⁵. Η Ν. Μαρινάτου, υπέρμαχη των πυρών στα μινωικά ιερά κορυφής, υποπτεύθηκε ότι “whereas pilgrimage may have been frequent and regular, only once or twice a year would great bonfires have been lit”²⁶⁶. Είναι προφανές ότι οι αφοριστικές αυτές απόψεις είναι γενικές, δεν θίγουν το θέμα του ακριβούς χρόνου τέλεσης της εορτής στα ιερά κορυφής, συχνά ιδρυμένα σε τόπους όπου, λόγω καιρικών συνθηκών η πρόσβαση είναι αδύνατη για μεγάλα χρονικά διαστήματα, και το σημαντικότερο δεν υπολογίζουν το προαναφερθέν θρησκευολογικό αξίωμα ότι η εορτή προσδιορίζει τον χρόνο. Μόνον η L. Morgan, στη μελέτη της για τη μικρογραφική τοιχογραφία

259. N. Marinatos, *Minoan Religion*, 1993, 118 κε.

260. Δαβάρας 1974, 210, Rutkowski 1988, 90, για το ιερό στα Κεριά Μαλεβιζίου βλ. Rutkowski 1988, 93.

261. Jones 1999, 32 πίν. 1, 6, 9, 10.

262. Burkert 1993, 222.

263. Davaras 1976, 245.

264. Peatfield 1990.

265. Rutkowski 1991, 53.

266. Marinatos ό.π. (σημ. 259) 118.

του βόρειου τοίχου του δωματίου 5 της Δυτικής Οικίας της Θήρας, όπου εικονίζεται τελετουργία σε ιερό κορυφής, συζήτησε τον χρόνο της εορτής σε αυτά, σε συσχετισμό με σημαντικά μάλιστα λαογραφικά παράλληλα²⁶⁷.

Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι οι θρησκευτικές εορτές και της αρχαιότητας, τόσο οι αστικές όσο και οι εξωαστικές, από τα Παναθήναια π.χ. μέχρι τα Υακίνθια, ετελούντο σε απολύτως καθορισμένο χρόνο και αυτή θα ήταν η συνήθεια για τις εορτές και στα μινωικά ιερά κορυφής. Σε αυτόν τον συγκεκριμένο χρόνο θα γινόταν και η πομπή στο ιερό κορυφής, καθώς και όλες οι τυπικές λατρευτικές πράξεις, με τη συμμετοχή και του πλήθους των πιστών. Η καθιέρωση, όμως, ενός συγκεκριμένου χρόνου δεν θα σήμαινε και τον αποκλεισμό του ιερού σε οποιονδήποτε άλλο χρόνο, όπως και σήμερα, για οποιαδήποτε ατομική έκδήλωση ευσέβειας. Ίσως αυτό είχε στο νού του και ο B. Rutkowski, όταν υποστήριξε την άποψη της ανάβασης στα μινωικά ιερά κορυφής "once or several times a year", όπως σημειώθηκε πιο πάνω.

Δεν θα πρέπει επίσης να υπάρξει αμφιβολία ότι, όπως και σήμερα, ο καθορισμένος χρόνος της εορτής στα εξωαστικά ιερά και στα μινωικά ιερά κορυφής δεν θα περιλάμβανε τους χειμερινούς μήνες, ακόμη και για τη δυσκολία της πρόσβασης σε αυτά, αλλά κυρίως τους θερινούς μήνες. Η σημερινή λατρεία του Προφήτη Ηλία στις 20 Ιουλίου στις ελληνικές κορυφές είναι χαρακτηριστική²⁶⁸, όπως και για τις κρητικές κορυφές του Τίμιου Σταυρού στον Ψηλορείτη και στον Κόφινα στις 14 Σεπτεμβρίου, της κινητής, θερινής πάντως, εορτής της Ανάληψης στη Νίδα και του Αφέντη του Χριστού στις 6 Αυγούστου στον Γιούχτα. Έχει ήδη σημειωθεί ότι στην Κρήτη λατρεύεται στις κορυφές ο Αφέντης ο Χριστός, αντίθετα με τη λατρεία του Προφήτη Ηλία στην ηπειρωτική Ελλάδα²⁶⁹. Είναι, όμως, γνωστή η διαδοχή της λατρείας του Δία στις κορυφές των βουνών ως θεού του καιρού από τον Προφήτη Ηλία, που σχετίζεται επίσης με το ύψος²⁷⁰, και ανάλογα του Αφέντη του Χριστού για τις κρητικές κορυφές, του Τίμιου Σταυρού, του Αγίου Πνεύματος και λιγότερο του Προφήτη Ηλία. Εύστοχα η L. Morgan²⁷¹, όπως σημειώθηκε και πιο πάνω, επισήμανε τη σημασία των βουνών στα ιερά κορυφής, για την παρατήρηση των ατμοσφαιρικών συνθηκών, τους ανέμους και τις βροχές, για τα οποία οι κορυφές έδιναν και τις ασφαλέστερες, τότε, ενδείξεις στους κτηνοτρόφους, τους αγρότες και τους ναυτικούς²⁷². Και ακόμη η ίδια υπενθυμίζει: "...particular constellations which were the celestial timekeepers of the winter rains, weather

267. Morgan 1988, 158.

268. Πρβ. Hutchinson 1962, 219, Morgan 1988, 156, αλλά και την παρατήρηση του F. Schachermeyr 1964, 158: «Wie heutzutage so ziemlich jeder Ort in der Peloponnes einen eigenen Elias-Berg besitzt, dürfte in minoischer Zeit jeder grössere Platz sein eigenes Höhenheiligtum gehabt haben».

269. Pendlebury 1963, 272 σημ. 3, B. Rutkowski 1985, 346, μνεία Προφήτη Ηλία σε κορυφές.

270. Cook 1914-40, I, 163-186, Semple 1932, 529, Megas 1963, 142-143.

271. Morgan 1988, 158 σημ. 27.

272. Semple 1932, 522.

signs were found chiefly on high mountains, especially those rising from the sea and exposed to rain-bearing winds» κατά τον Θεόφραστο²⁷³.

Όπως έχει παρατηρηθεί ο Ιούλιος είναι ο κατ' εξοχήν πανηγυριώτικος μήνας στην κρητική ύπαιθρο και στα κρητικά βουνά²⁷⁴. Η περίοδος Ιουλίου-Αυγούστου και για την αφθονία των καρπών θα ήταν, ίσως η καταλληλότερη περίοδος της εορτής στα μινωικά ιερά κορυφής, ακόμη και για την προεξάρχουσα λατρεία της φύσης, χαρακτηριστική για τη μινωική θρησκεία. Και πάλι, όμως, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο ότι θα ήταν ενιαίος χρονικά ο εορτασμός σε όλα τα μινωικά ιερά κορυφής, όπως δείχνουν και τα διάφορα αναθήματα σε μερικά από αυτά. Ο σημερινός ακόμη εορτασμός αγίων του ορθόδοξου χριστιανικού εορτολογίου σχετικών με τη μαγεία ή και διάφορες συγκεκριμένες παθήσεις, των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού την 1 Ιουλίου, των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίτης στις 5 Ιουλίου, της Αγίας Μαρίνας στις 17 Ιουλίου, της Αγίας Παρασκευής στις 26 Ιουλίου και του Αγίου Παντελεήμονος στις 27 Ιουλίου, είναι και πάλι ενδεικτικός.

Φυσικά δεν θα έπρεπε να αποκλείσει κανείς την εορτή σε μερικά χαμηλά μινωικά ιερά κορυφής, ιδρυμένα μάλιστα κοντά σε οικισμούς, ακόμη και την άνοιξη. Όπως το ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, όπου η σημερινή εορτή της κορυφής γίνεται στις 23 Απριλίου. Η L. Morgan²⁷⁵ υποστηρίζει, με αφορμή την παρουσία βοσκών στην απεικόνιση ενός ιερού κορυφής στη μικρογραφική τοιχογραφία της Θήρας και με λαογραφικά παράλληλα τελετουργιών ελλαδικών κτηνοτροφικών κοινοτήτων, την εορτή στα ιερά κορυφής την άνοιξη, την περίοδο που μετακινούνται τα πρόβατα από τα πεδινά χειμαδιά στα βουνά. Η κτηνοτροφική εορτή στις 23 Απριλίου, την ημέρα της εορτής του Αγίου Γεωργίου στην Αράχωβα, που αναφέρει η L. Morgan, είναι χαρακτηριστική²⁷⁶. Σωστά παρατηρεί η ίδια ερευνήτρια ότι η πρώτη καλοκαιρινή ημέρα δεν είναι ορισμένη ημερολογιακά και εορτάζεται σε διάφορες ημέρες μεταξύ Μαρτίου-Μαΐου. Λανθασμένα όμως νομίζει ότι η μετακίνηση των προβάτων στα κρητικά βουνά γίνεται στις 25 Μαρτίου, ημέρα και εθνικής εορτής. Στον Ψηλορείτη μεγάλη κτηνοτροφική εορτή δεν θεωρείται η ημέρα της μετακίνησης των προβάτων, που δεν είναι βέβαια ταυτόχρονη σε όλα τα διάφορου ύψους βουνά της Κρήτης, αλλά η ημέρα της κουράς των προβάτων. Σημαντική είναι ακόμη η νύχτα της προετοιμασίας²⁷⁷.

Συμπερασματικά, λοιπόν, πρέπει να λεχθεί ότι ο εορτασμός στα μινωικά ιερά κορυφής, δεν αφορούσε μόνον τους βοσκούς, αλλά και άλλες ομάδες, όπως τους αγρότες και τους ναυτικούς. Η ημέρα της εορτής επομένως μπορεί να μην ήταν η ίδια για όλες τις ομάδες και ούτε η ίδια για όλα τα ιερά κορυφής. Σύμφωνα με την οστεολογική μελέτη του υλικού

273. *Περὶ σημείων ὑδάτων καὶ πνευμάτων καὶ χειρῶν*... I, 3.

274. Ψιλάκης 2005, 255 κε.

275. Morgan 1988, 158.

276. Megas 1963, 113-116, ιδίως 114. Βλ. πίν. 11 και σ. 16. Μελέτη Αικατερινίδη κατά Ψιλάκη.

277. Burkert 1993, 222.

από την Κ. Τρανταλίδου²⁷⁸, το πλήθος των οστών ορνίθων που βρέθηκαν στο ιερό των Κυθήρων, με βάση τις επικρατούσες κλιματολογικές συνθήκες στο νησί αλλά και τη μακροσκοπική εξέταση των οστών ορνίθων, αποτελούν ένδειξη ότι οι προσκυνητές ανέβαιναν το θέρος. Οι εξωαστικοί αυτοί εορτασμοί θα πρέπει να γίνονταν, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, άνοιξη και καλοκαίρι.

Οι κρόκοι ανθίζουν στα βουνά την άνοιξη, ενώ στην πεδιάδα από το φθινόπωρο²⁷⁹.

Β. Τα σκεύη

Η μινωική παράδοση

Λόγω της μικρογραφικής απόδοσης είναι φυσικά περιορισμένα τα στοιχεία που εικονίζονται στις παραστάσεις των ιερών κορυφής για τα σκεύη τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στη λατρεία, χωρίς όμως να απουσιάζουν εντελώς. Στο λίθινο ανάγλυφο ρυτό από τους Γυψάδες εικονίζεται ένα ψάθινο, προφανώς, πανέρι, οι λατρευτές στο λίθινο ανάγλυφο αγγείο από την Κνωσό κρατούν στο αριστερό τους χέρι ίσως ένα λίθινο κοχλιάριο, στο δαχτυλίδι της οδού Λαονίκου από τον Πόρο καθώς και στο δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη εικονίζεται ένα κιονοειδές αντικείμενο, που ερμηνεύεται ως θυμιατήριο, σκεύη που συζητούνται αμέσως πιο κάτω.

Στο θραύσμα του λίθινου ανάγλυφου ρυτού από τους Γυψάδες εικονίζεται ένα αβαθές σκεύος με δύο λαβές, που έχει ερμηνευθεί διαφορετικά. Μετά την ανεύρεση όμως της τοιχογραφίας των κροκοσυλλεκτριών της Θήρας²⁸⁰, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αποδίδεται ένα ψάθινο πανέρι²⁸¹, όμοιο με δύο πανέρια που απεικονίζονται στην τοιχογραφία της Θήρας²⁸² και σχετικό με τα σκεύη που απεικονίζονται στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας²⁸³ και στην τοιχογραφία του κροκοσυλλέκτη από την Κνωσό²⁸⁴. Το προφανές πλέξιμο της ψάθας στα θηραϊκά παραδείγματα δεν υπάρχει στις άλλες δύο απεικονίσεις του σκεύους που αναφέρθηκαν, γι' αυτό και η κατασκευή τους από άλλη ύλη είναι πιθανή. Άλλωστε, ένα πήλινο παράλληλο είναι γνωστό από το ανατολικό δωμάτιο των αναίμακτων προσφορών στο ιερό στα Ανεμόσπηλια Αρχανών²⁸⁵. Η τοποθέτηση καρπών στο

278. Αρχαιολογικά κατάλοιπα και ζητήματα της ορνιθοπανίδας σε *Κύθηρα* 3, 463-563.

279. Βλ. π.χ. στην Κοζάνη: πληροφορία Απ. Γενετζάκη, φαρμακοποιού, που ασχολείται με τη βοτανολογία.

280. C. Doumas ό.π. (σημ. 203) εικ. 122.

281. Αλεξίου 1959, 350, Dietrich 1969, 261: «Basket with offerings».

282. Beloyianni, 2000, 570-575, X.A. Τε-

λεβάντου, Τα ποικίλα σκεύη των θηραϊκών τοιχογραφιών. Συμβολή στην τεχνογνωσία του Προϊστορικού Αιγαίου, *AE* 133 (1994) 127 κε.

283. Μαρινάτος - Hirmer 1959, πίν. XXVIII.

284. Evans 1921-35, I, πίν. IV.

285. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, I, εικ. 250. Πρβ. P. Warren σε Beloyianni 2000, 578.

παράδειγμα της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας υποδηλώνει και την προσφορά των αδιάγνωστων αντικειμένων²⁸⁶ στο ανάγλυφο ρυτό από τους Γυψάδες. Ο Στ. Αλεξίου²⁸⁷ ονομάζει προσφυώς το σκεύος που απεικονίζεται στο ανάγλυφο αγγείο από τους Γυψάδες “κάνιστρο”, και η Μ. Μπελογιάννη²⁸⁸ επιτυχώς ταυτίζει τα σκεύη της Θήρας με το ομηρικό *κάνεον* ή *κάναστρον*²⁸⁹, που μπορεί να είναι επίσης και το μεταγενέστερο *κανούν*²⁹⁰. Η προσφορά αναίμακτων προσφορών σε παρόμοια σκεύη και στα μινωικά ιερά κορυφής πρέπει, λοιπόν, να θεωρείται βέβαιη, δεδομένου μάλιστα ότι, όπως παρατήρησε η Μ. Μπελογιάννη²⁹¹, ψάθινα πανέρια χρησιμοποιούνται μέχρι και σήμερα για παρόμοιες προσφορές στις εκκλησίες. Είναι αδύνατο, φυσικά να διαγνωσθεί τί ακριβώς πράττει ο λατρευτής²⁹² στο ανάγλυφο ρυτό από τους Γυψάδες, η ταύτιση όμως του χρησιμοποιούμενου σκεύους είναι, ίσως, αρκετή.

Το δεύτερο σκεύος, το οποίο εικονίζεται δύο φορές σε παράσταση ιερού κορυφής και μάλιστα στο λίθινο ανάγλυφο αγγείο από την Κνωσό με την πομπή των λατρευτών, στη μία τουλάχιστον περίπτωση, όπου διατηρείται ολόκληρο το περίγραμμά του, αποδίδει ένα μικρό, αβαθές, επίπεδο επάνω και καμπύλο κάτω αντικείμενο, μικρού ασφαλώς μεγέθους. Ο Α. Evans το χαρακτήρισε “offertory bowl”²⁹³, ο Μ. Nilsson απλά “bowl”²⁹⁴, όπως πρόσφατα και η W. Logue²⁹⁵ και ο T. Nörthing²⁹⁶ “Opferschalle”, αλλά η πλατύτερη καμπύλη της αριστερής πρόσθιας πλευράς του σκεύους υποδηλώνει ότι η βάση του θα ήταν έκκεντρη, γι’ αυτό και προτείνεται η ταύτιση του με ένα λίθινο κοχλιάριο, του γνωστού για τα ιερά κορυφής σχήματος (εικ. 22-23), όμοια του οποίου ήλθαν στο φως και στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό²⁹⁷.

Το τρίτο καινοφανές σκεύος, που απεικονίζεται στο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο, χρειάζεται κατά πολύ μεγαλύτερη συζήτηση. Στην είσοδο του κτηρίου που περικλείει το δένδρο, ανάμεσα στους δύο στύλους και ακριβώς στη μέση της διακοσμημένης θύρας και εμπρός της, εικονίζεται ένα αντικείμενο, το οποίο, όπως θα υποστηριχθεί, πιθανότατα αποδίδει ένα θυριατήριο²⁹⁸. Το εικονιζόμενο αντικείμενο έχει

286. Shaw 1978a, 440-441: «leaf like objects».

287. Αλεξίου 1959, 350.

288. Belayianni, 2000, 575.

289. *Ὁδύσσεια* γ 442 *ἔχεν οὐλὰς ἐν κἀνέῳ*, κ 355 *χρύσεια κἀνεία*, ρ 343 *περικαλλέος ἐκ κανέοιο*, *Ίλιάς* I 217 *καλοῖς ἐν κανέοισιν*, Λ 630 *χάλκειον κἀνέον*.

290. RE, λ. *κανούν*.

291. Belayianni 2000, 572.

292. Press 1968, 158: «sacrifice of fruits», Vermeule 1974, 11: «αφήνει καλάθι με καρπούς», Shaw 1978a, 440-441: «a man bends down to grasp (arrange, remove?) leaf like objects from within a large humper»,

Marinatos ό.π. (σημ. 259) 121: «a man is bending to handle the contents of a basket».

293. Evans 1921-35, II, 752.

294. Nilsson 1950, 183.

295. W. Logue ό.π. (σημ. 179) 154.

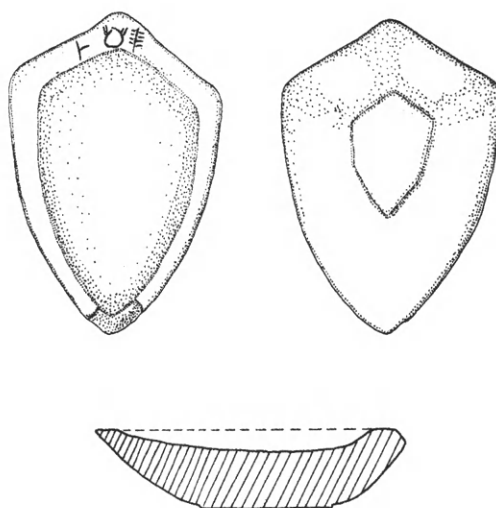
296. Nörthing 1995, 60.

297. Οι Platon - Pararas 1991, 46, σημ. 27, υποστηρίζουν ότι τα απεικονιζόμενα στο λίθινο ανάγλυφο αγγείο από την Κνωσό σκεύη τοποθετούνται επάνω σε άλλα σκεύη, *Κύθηρα* 2, 349, Λ5.

298. Για δήθεν παραδείγματα κρητομυκηναϊκών θυριατηρίων βλ. Nilsson 1950, 140, 349.

22. Το λίθινο ενεπίγραφο κοχλιάριο των Κυθήρων.

23. Σχέδιο του κοχλιαρίου της εικ. 22.

ένα υψηλό κιονοειδή κορμό, που στηρίζεται σε μια ευρυνόμενη βάση και ευρύνεται επίσης ομοιόμορφα στην κορυφή, ακριβώς επάνω από την οποία αποδίδεται σειρά στιγμών σε τριγωνική διάταξη και προς τα επάνω, με κάποια κίνηση προς τα δεξιά. Επειδή στο ίδιο δαχτυλίδι με σειρά στιγμών αποδίδεται η κίνηση της κόμης της ανδρικής μορφής, τεχνική που είναι γνωστή για τη δήλωση κυματιζόμενης κόμης και από άλλα κρητομυκηναϊκά δαχτυλίδια²⁹⁹, υποβάλλεται η εντύπωση ότι με τη διάταξη των στιγμών αποδίδεται καπνός που κυματίζει, από κάτι που καίγεται επάνω στο περιγραφόμενο κιονοειδές αντικείμενο, γι' αυτό και η ταύτισή του με θυριατήριο.

299. CMS I, αρ. 126-127, 191, 219, II, 3, αρ. 326, II, 8, αρ. 256, αρ. 133, XI, αρ. 28,

Kenna 1960, 125, αρ. 250, πίν. 20, αρ. 1919, 56.

Η ομοιότητα του ίδιου ακριβώς αντικειμένου που εικονίζεται στο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο και σε παρόμοια μάλιστα διάταξη με το δαχτυλίδι της Οξφόρδης από την Κνωσό (εικ. 12)³⁰⁰, είναι μεγάλη³⁰¹ και είναι αξιοσημείωτο ότι στο δαχτυλίδι της Οξφόρδης, που αναφέρθηκε ήδη πιο πάνω ως υποθετική παράσταση ιερού κορυφής, απεικονίζεται όπως και στο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο, όχι μόνον ένας στύλος, αλλά και η επιφάνεια μιας ανδρικής θεότητας, καθώς και μια μορφή που σεβίζει. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι, ότι το συζητούμενο κιονοειδές αντικείμενο εικονίζεται και στις δύο παραστάσεις στο κέντρο της πύλης μιας κατασκευής, που περικλείει το ιερό δένδρο.

Το κιονοειδές αντικείμενο, όμως, δεν εικονίζεται μόνον στο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο και στο δαχτυλίδι της Οξφόρδης, αλλά, συντηρημένο, σε σειρά ολόκληρη κρητομυκηναϊκών δαχτυλιδιών. Ο F. Matz επισήμανε ιδιαίτερα την απόδοση σε τρία δαχτυλίδια κατασκευών που περικλείουν το ιερό δένδρο³⁰², στο κέντρο του ανοίγματος ή της πύλης των οποίων εικονίζεται όρθιο ένα κιονοειδές αντικείμενο³⁰³ και σε δύο άλλα δαχτυλίδια, σε πύλη, αλλά χωρίς δένδρο, στα οποία πρέπει να προστεθούν άλλα τέσσερα παραδείγματα³⁰⁴. Η διατήρηση του δαχτυλιδιού από το Μέγα Μοναστήρι σε κάποιες αβαθείς λεπτομέρειες, όπως στην απόδοση του δεξιού χεριού της πρώτης σεβίζουσας μορφής, είναι μέτρια, τόσο όμως στη φωτογραφία όσο κυρίως στο εκμαγείο διακρίνεται η απόδοση ενός κιονοειδούς αντικειμένου³⁰⁵. Η απόδοση ενός κιονοειδούς αντικειμένου ενισχύεται από την παρατήρηση ότι αυτό εικονίζεται, όπως και

300. Evans 1901, 170 κε. εικ. 48, Evans 1921-35, I, 160 εικ. 115, Nilsson 1950, 256 εικ. 123, Kenna 1960, 125 αρ. 250, Matz 1958, 391-392 εικ. 4, Καρδαρά 1966, 181, Younger 1988, 142, Platon - Pararas 1991, 33.

301. Ο B. Rutkowski, αν και μελέτησε εντατικά τις λατρευτικές σκηνές και ακόμη ασχολήθηκε με τα μεταγενέστερα κυπριακά και ελληνικά Kandelaber (Rutkowski 1983) δεν επισήμανε τη σημασία και τη χρήση του σκεύους για τη μινωική λατρεία.

302. Οι Platon - Pararas (1991, 49) επισημαίνουν τη σχέση του κιονοειδούς αντικειμένου με το ιερό δένδρο, αν και δεν γνωρίζουν τη μελέτη του F. Matz.

303. Matz 1958, 391: 1) Δαχτυλίδι από τον θαλαμωτό τάφο 91 των Μυκηνών (CMS I, αρ. 126, Nilsson 1950, 256 εικ. 124, Persson 1942a, 172 αρ. 4). 2) Δαχτυλίδι από τον θαλαμωτό τάφο 84 των Μυκηνών (CMS I, αρ. 119, Nilsson 1950, 259 εικ. 127, Persson 1942a, 174 αρ. 10). 3) Δαχτυλίδι από τα Καλύβια Μεσαράς (CMS II, 3,

αρ. 114, Nilsson 1950, 268 εικ. 133, Persson 1942a, 171 αρ. 2).

304. 1) Δαχτυλίδι άγνωστης προέλευσης στο Βερολίνο (CMS XI, αρ. 28). 2) Δαχτυλίδι άγνωστης προέλευσης στο Ηράκλειο (CMS II 3, αρ. 326). 3) Δαχτυλίδι από τον θολωτό τάφο Α των Αρχανών, όπου αποδίδεται συνοπτικά στη στενή πύλη με στιγμές (Sakellarakis 1967, 280, Sakellarakis, 1973b, πίν. 95a, Sakellarakis 1983, 60, Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, II, εικ. 722-724) και 4) ίσως το δαχτυλίδι από το Μέγα Μοναστήρι με την πιθανή απόδοση καπνού, όπως και στο δαχτυλίδι από την οδό Λαονίκου στον Πόρο (CMS V, αρ. 728, Platon - Pararas 1991, 34 εικ. 14λ, που το θεωρούν ανάλογο με τα συζητούμενα κιονοειδή αντικείμενα, και Δ. Θεοχάρης, ΑΔ 19 (1964) Β2, 257 πίν. 302, που το θεωρεί βωμό. Ο I. Pini, CMS V, αρ. 728, το θεωρεί "undeutlicher Gegenstand").

305. Που πλησιάζει το σχέδιο Platon - Pararas 1991, εικ. 14λ.

στα άλλα παραδείγματα σε συσχετισμό με την πύλη ενός οικοδομήματος και μάλιστα από τη δήλωση στην ανώτερη επιφάνειά του στιγμών, που ίσως και πάλι αποδίδουν τον καπνό ενός θυμιατηρίου. Πρέπει να σημειωθεί ότι το συζητούμενο κιονοειδές αντικείμενο, που εικονίζεται στο κέντρο μιας πύλης συχνά σε συνδυασμό με το ιερό δένδρο, συσχέτισαν οι Λ. Πλάτων και Γ. Παραράς³⁰⁶ με τις σχηματικές αποδόσεις ενός εικονογραφικού θέματος, που διατίθεται όμως ελεύθερα στον χώρο και απεικονίζεται στα δαχτυλίδια των Αρχανών (εικ. 13)³⁰⁷, του Μόχλου³⁰⁸ και της Αγοράς των Αθηνών (εικ. 24)³⁰⁹, για τα οποία εκφράσθηκαν ποικίλες αντικρουόμενες απόψεις, μέχρι και ότι αποδίδουν ένα ανεστραμμένο διπλό πέλεκυ³¹⁰ ή και ένα αιγυπτιακό “Djet-like object”³¹¹. Η ομοιότητα του αντικειμένου στα δύο δαχτυλίδια, των Αρχανών και του Μόχλου, είναι μεγάλη και δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί ότι αποδίδει ελεύθερο στον χώρο και σχηματικά το συζητούμενο κιονοειδές αντικείμενο των άλλων δαχτυλιδιών που αναφέρθηκαν και μάλιστα γιατί στα δαχτυλίδια των Αρχανών και του Μόχλου εικονίζεται όχι μόνον το ιερό δένδρο αλλά και μία κατασκευή με πύλη. Πρέπει να σημειωθεί ότι το μικρού μεγέθους κιονοειδές αντικείμενο που συζητείται δεν σχετίζεται με τις απεικονίσεις μεγάλων κίωνων, του τύπου της Πύλης των Λεόντων των Μυκηνών, ή και με άλλες, π.χ. το δαχτυλίδι από τα Καλύβια Μεσαράς³¹².

24. Δαχτυλίδι από την Αρχαία Αγορά των Αθηνών.

306. Platon - Pararas 1991, 33 κε.

307. Sakellarakis 1967, 280, Sakellarakis 1973b, πίν. 95a, Sakellarakis 1983, 60, Platon - Pararas 1991, 93, Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, II, εικ. 722-724.

308. CMS II, 3, αρ. 252, Seager 1912, 91 εικ. 52, Persson 1942a, 84, Nilsson 1950, 157 εικ. 64, Sourvinou-Inwood 1973, 154-

155, Marinatos 1989, 140, Platon - Pararas 1991, 33-34.

309. CMS V, 1, αρ. 173, Platon - Pararas 1991, 35.

310. Pini, CMS V, 1, αρ. 173.

311. Marinatos 1989, 140.

312. CMS II, 3, αρ. 102.

Το συζητούμενο κιονοειδές αντικείμενο χαρακτήρισε ο F. Matz πεσσοειδές, διαφορότροπη υπήρξε όμως η ερμηνεία του από τους μελετητές, καθώς χαρακτηρίστηκε ως πεσσός³¹³ ή μειούμενος πεσσός³¹⁴ ή κίονας³¹⁵, μικρός κίονας³¹⁶ ή κίονας με τριμερές κιονόκρανο³¹⁷ ή βαίτυλος³¹⁸ ή ψηλός, στενός βαίτυλος³¹⁹ ή θήλυς βαιτυλικός πεσσός “female baetyllic pillar”³²⁰ ή τέλος απλά κατακόρυφη γραμμή³²¹. Ειδικά για το άγνωστης προέλευσης δαχτυλίδι στο Βερολίνο, λόγω της συνήθους απόδοσης του κιονοειδούς αντικειμένου στο κέντρο της πύλης ο A. Persson θεώρησε ότι εικονίζεται δίφυλλη θύρα³²². Με την εξαίρεση του F. Matz, οι ερευνητές, και ειδικότερα ο A. Persson, δεν συσχέτισαν το ένα αντικείμενο με το άλλο, γι’ αυτό υπήρξαν και τόσες διαφοροποιήσεις στον χαρακτηρισμό τους³²³.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο A. Persson, αναφερόμενος στο δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη, ίσως λόγω της ταυτόχρονης μελέτης του για τους κρητομυκηναϊκούς λύχνους³²⁴, προσέγγισε την ερμηνεία του συζητούμενου κιονοειδούς αντικειμένου, καθώς το χαρακτήρισε «a tall standing lamp of a well-known type»³²⁵, χωρίς όμως να επισημάνει τη γενικότερη τοποθέτησή του στο κέντρο μιας πύλης και, το σημαντικότερο, να το συσχετίσει με την απόδοσή του στο μεγάλο δαχτυλίδι της Τίρυνθας³²⁶, που ο ίδιος ερμήνευσε ως θυμιατήριο. Είναι αξιοπρόσεκτη η ομοιότητα του ίδιου κιονοειδούς αντικειμένου εμπρός από την καθήμενη θεότητα, που δέχεται την προσφορά των δαιμόνων, στο δαχτυλίδι της Τίρυνθας, το οποίο ερμηνεύθηκε ήδη ως θυμιατήριο³²⁷. Η ομοιότητα άλλωστε του συζητούμενου κιονοειδούς αντικειμένου με τους γνωστούς υψηλούς λίθινους μινωικούς λύχνους³²⁸ είναι προφανής.

313. Nilsson 1950, 257.

314. Kenna 1960, 125, αρ. 250.

315. Persson 1942a, 50, Nilsson 1950, 228, 257.

316. Younger 1988, 142.

317. Persson 1942a, 43.

318. Persson 1942a, 39, 52.

319. Persson 1942a, 39.

320. Evans 1921-35, 160. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο A. Evans συζήτησε το δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη, στο οποίο αναφέρεται, σχετικά με το ιερό κορυφής του Γιούχτα.

321. Persson 1942a, 47.

322. Persson 1942a, 67-68: «The gateway or entrance is divided down the middle, indicating double doors opening on the enclosure, which in turn is topped along its whole length by a double cornice».

323. Βλ. για το δαχτυλίδι από τον θαλαμώτο τάφο 55 των Μυκηνών, Persson 1942a,

56: «The gate on the right is particularly well depicted; therefore the possibility of assuming an offering table with a central support, which would otherwise be suggested, is excluded. In the open aedicula is to be seen a small column with a base and double capital, a more developed form of the baetyl».

324. Persson 1942b, 102-111.

325. Persson 1942b, 102-111: «In the opening appears what Evans and Nilsson considered a free-standing column, with two rings on the shaft, a clearly marked basal plate, and strongly projecting cover-plate. My own opinion is that it is a tall standing lamp of a well-known type».

326. CMS I, αρ. 179.

327. Nilsson 1950, 349, Μαρινάτος - Hirmer, 1959, 122, Καρδαρά 1966, 180, Burkert 1993, 94.

328. Warren 1969, 57-58.

Ενδιαφέρον είναι ότι το εικονιζόμενο αντικείμενο στο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο αποδίδει επακριβώς όχι μόνον τη μορφή αλλά και τη λειτουργικότητα κάποιων άλλων λίθινων κρητομυκηναϊκών σκευών, που προσομοιάζουν προς τους υψηλούς λίθινους λύχνους. Πριν από χρόνια κατά τη μελέτη των μυκηναϊκών λίθινων αγγείων³²⁹ επισημάναν δύο λίθινα σκεύη από τις Μυκήνες σε μορφή κιονοκράνου, το ένα από τα οποία είχε στη βάση οπές για τη σύνδεσή του με κάποιο στέλεχος³³⁰. Η παρατήρηση αυτή με οδήγησε στον συσχετισμό αυτών των μυκηναϊκών λίθινων σκευών με το γνωστό κιονόκρανο της Ζάκρου³³¹, που έχει επίσης στη βάση του οπές για την προφανή σύνδεσή του με τον κορμό ενός κιονίσκου, καθώς επίσης και στον συσχετισμό όλων με ένα λίθινο κιονίσκο από τη Ζάκρο³³², που σώζει στο ανώτερο τμήμα όχι μόνον τις οπές σύνδεσης αλλά και τμήμα από λίθινο εμπόλιο για την ασφαλέστατη σύνδεσή του με κάποιου είδους επίστεψη. Η απόδειξη της ύπαρξης κρητομυκηναϊκών κιονίσκων, που συναρμόσθηκαν από δύο ξεχωριστά, όχι ίσως της ίδιας ύλης κομμάτια, τον απλό³³³ ή περίτεχνο³³⁴ κορμό και τη διάφορης μορφής επίστεψη, με οδήγησε φυσικά στον συσχετισμό τους με το γνωστό παράδειγμα του δαχτυλιδιού της Τίρυνθας³³⁵ και έτσι βεβαιώθηκε η πραγματική ύπαρξη ενός κρητομυκηναϊκού σκεύους, γνωστού μέχρι τότε μόνον από την εικονογραφία. Το 1985 η Α. Λεμπέση με την ανεύρεση στο ιερό της Σύμης Βιάννου ενός λίθινου επιθήματος με γόμφο στις οριζόντιες επιφάνειες, που συνδύασε με έναν λίθινο πεσσίσκο με τόρμο στην επάνω επιφάνεια και μία λίθινη τράπεζα με τόρμο στη βάση, χωρίς όμως να δείχνει ότι γνωρίζει την παλαιότερη μελέτη μου, αναπαρέστησε επιτυχώς μία σύνθετη τράπεζα προσφορών με πεσσοειδές στήριγμα³³⁶.

329. Sakellarakis 1976β.

330. Sakellarakis 1976β, 185-186 πίν. XIV, 41, Platon - Pararas 1991, 12 αρ. 10-11.

331. Πλάτων, *ΠΑΕ* 1963, 165 πίν. 142β, Πλάτων 1974, 58 εικ. 29, Sakellarakis 1976β, 186 πίν. XIII, 36, Platon - Pararas 1991, 17 αρ. 26 εικ. 26 πίν 11-13.

332. Πλάτων, *ΠΑΕ* 1965, 205, Sakellarakis 1976β, πίν. XIII, Platon - Pararas 1991, 20-21 αρ. 41 πίν. 9, 41.

333. Εκτός του παραδείγματος της Ζάκρου που προαναφέρθηκε είναι γνωστά ακόμη τέσσερα δείγματα, δύο από τη Ζάκρο (Πλάτων, *ΠΑΕ* 1978, 294 εικ. 5, Platon - Pararas 1991, 21 αρ. 42 πίν. 10, 42 εικ. 16-17 και Platon - Pararas 1991, 23-24 αρ. 52 πίν. 11, 52, με εμπόλιο), ένα από το Παλαίκαστρο (Dawkins 1902-03, 290-296, Platon - Pararas 1991, 19 αρ. 34) και ένα άγνωστης προέλευσης (Platon - Pararas

1991, 26 αρ. 43 πίν. 12, 63 εικ. 19-20).

334. 1) Evans 1921-35, II, 521-522 εικ. 325, Zervos 1956, εικ. 467. 2) Evans 1921-35, I, πίν. VI, Zervos 1956, εικ. 468. 3) Evans, *The Palace of Knossos: Provisional Report for the year 1903*, BSA 9 (1902-03) 144 εικ. 89. 4) W. Dawkins, BSA Suppl. Paper I, London 1923, 139 εικ. 121A, Zervos 1956, εικ. 466. Πρβ. Platon - Pararas 1991, 29.

335. CMS I, αρ. 179.

336. Α. Λεμπέση, *ΠΑΕ* 1985, 278 πίν. 136γ εικ. 6, A. Lebessi - P. Muhly, *Aspects of Minoan cult. Sacred enclosures. The evidence from the Syme sanctuary (Crete)*, AA 1990, εικ. 22, Platon - Pararas 1991, 9, 13 αρ. 15. Όσον αφορά την εικονογραφία, από τις παραστάσεις οκτώ δαχτυλιδιών που σημειώθηκαν, η ερευνήτρια αναφέρεται μόνον στο δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη.

Η ταύτιση αυτή οδήγησε τους Λ. Πλάτωνα και Γ. Παραρά³³⁷ σε μια συνοπτική επισκόπηση των επάνω σε στέλεχος τραπεζών προσφορών στον αιγαιακό κόσμο³³⁸, με την καταλογάδην συγκέντρωση του ανασκαφικού υλικού και την ολιγόλογη συζήτηση των γενικών μορφολογικών χαρακτηριστικών και της τυπολογίας του, την αναφορά του σχετικού εικονογραφικού υλικού με την τυπολογική ταξινόμησή του, τη συζήτηση της γεωγραφικής και χρονολογικής διανομής του και τέλος τη συζήτηση της χρήσης του τύπου. Λόγω όμως της απλής παράθεσης τού σε μεγάλο τμήμα αδημοσίετου υλικού³³⁹ και τον συμφυρμό του με αβέβαια παραδείγματα³⁴⁰, την ελλιπή δηλαδή γνώση των πρωτογενών στοιχείων της έρευνας και της πολυμορφίας του θέματος, η μελέτη αυτή έθιξε γενικά μόνον σημεία και δεν προσέθεσε κάτι νέο στο συγκεκριμένο θέμα του κιονοειδούς αντικειμένου που απεικονίζεται στο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο, που συζητείται³⁴¹.

Είναι αξιοσημείωτη η για πρώτη φορά ταύτιση ενός σκεύους που χρησιμοποιήθηκε στη μινωική λατρεία, γνωστού μέχρι τώρα από την εικονογραφία. Η ταύτιση του κιονοειδούς αντικειμένου που εικονίζεται στο κέντρο πύλης οικοδομήματος στο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο και στο δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη με πραγματικά λίθινα παραδείγματα και κυρίως η απόδοσή του σε τόσα κρητομυκηναϊκά δαχτυλίδια με λατρευτικές παραστάσεις, καταδεικνύει τη σημασία του στην άσκηση της λατρείας. Και είναι αξιοσημείωτο ότι τόσο από την εικονογραφία όσο και από την πραγματική μορφή της επίστεψης του κιονοειδούς αντικειμένου υπάρχουν κάποια στοιχεία που οδηγούν σε σκέψεις για τη λειτουργική χρήση του. Από το δαχτυλίδι της Τίρυνθας συμπεραίνεται αβίαστα ότι το αντικείμενο χρησιμοποιήθηκε για την υποδοχή υγρών προσφορών, γι' αυτό ίσως και η κοιλότητα σε μερικά από τα πραγματικά λίθινα παραδείγματα³⁴². Είναι βέβαιο όμως ότι αυτή δεν ήταν και η μοναδική χρήση του. Η επιπεδικότητα της ανώτερης επιφάνειας της επίστεψης σε άλλα πραγματικά λίθινα παραδείγματα³⁴³, ακατάλληλη φυσικά για την υποδοχή υγρών, υποδηλώνει την εναπόθεση στερεάς μορφής προσφορών, άδηλου βέβαια είδους.

337. Platon - Pararas 1991, 9.

338. Για τη λατρευτική χρήση πραγματικών δειγμάτων, βλ. Platon - Pararas 1991, 47, ειδικά για τη συνεύρεση μερικών με άλλα θρησκευτικής χρήσης αντικείμενα.

339. Βλ. π.χ. Platon - Pararas 1991, 24-25 αρ. 54-60.

340. Για συνολικά 37 από τα 63 παραδείγματα του καταλόγου των ποικίλων λίθινων θραυσμάτων (Sakellarakis 1976b, 185-186 πίν. XIV, 41, Platon - Pararas 1991, 12, αρ. 10-11) θεωρούν οι ίδιοι οι ερευνητές αβέβαιο αν ανήκουν σε τράπεζες προσφο-

ρών ή λύχνους, Platon - Pararas 1991, 17.

341. Π.χ. άσχετες με τις επάνω σε υψηλό κιονοειδές ή πεσσοειδές στέλεχος τράπεζες προσφορών είναι οι κατηγορίες των λίθινων δίσκων (Platon - Pararas 1991, 10 αρ. 1, 14 αρ. 16-17, 16 αρ. 22) ή των χαμηλών τραπεζών (Platon - Pararas 1991, 10 αρ. 3). Σε πολλά από τα αναφερόμενα από τους παραπάνω μελετητές αποσπασματικά λίθινα μέλη είναι χαρακτηριστική η απουσία τόρμων.

342. Platon - Pararas 1991, 28.

343. Platon - Pararas 1991, 27-28.

Το δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο, από το οποίο αφορμήθηκε αυτή η επί μέρους μελέτη, καθώς και το δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη, υποδεικνύουν τη χρήση του σκεύους στη θύρα κατασκευής που περικλείει το ιερό δένδρο σε ένα ιερό κορυφής. Κυρίως όμως το δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο, με την απόδοση των κυμαινόμενων στιγμών επάνω από το σκεύος που πιθανότατα αποδίδουν καπνό, υποδηλώνει και τη λειτουργική χρήση του ως θυμιατήριο. Ίσως απόδειξη αυτής της άποψης είναι η απόδοση πάλι σε σχέση με την πύλη μιας κατασκευής ενός όμοιου αντικειμένου σε ένα μυκηναϊκό δαχτυλίδι από το Μέγα Μοναστήρι³⁴⁴. Η χρήση θυμιαμάτων στην κρητομυκηναϊκή λατρεία έχει υποστηριχθεί άλλωστε³⁴⁵ με βάση και ορισμένων στοιχείων από τη Γραμμική Β γραφή³⁴⁶.

Είναι γνωστά τα *φορητά πήλινα σκεύη* που χαρακτηρίζονται ως *πύραυνα* ή *θυμιατήρια*, δείγματα των οποίων ήλθαν στο φως και στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Τα σκεύη αυτά δεν έχουν ομοιότητα με το σκεύος στο δαχτυλίδι της οδού Λαονίκου. Εκτός από σκεύη μεταφοράς στάχτης δεν αποκλείεται να χρησιμοποιούνταν όμως και ως θυμιατήρια³⁴⁷. Στο υλικό από τις Ατσιπάδες ο ίδιος τύπος αγγείου αποκαλείται “λύχνος”. Η παρουσία σκευών που χαρακτηρίζονται ως θυμιατήρια από την Γεωργίου³⁴⁸, είναι αμφίβολη στο κυθηραϊκό ιερό. Σχετικό είναι το σκεύος που αποδίδεται χαρακτηριστικά σε χρήση στη γνωστή τοιχογραφία της λεγόμενης *ιέρειας* του δωματίου 5 της Δυτικής Οικίας της Θήρας (εικ. 25)³⁴⁹. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η γυναικεία μορφή της τοιχογραφίας κρατάει στο αριστερό της χέρι ένα σκεύος όμοιο με τα λεγόμενα *πύραυνα* ή *θυμιατήρια*³⁵⁰, περίτεχνο όμως, και με το δεξιό ρίχνει κάτι στο σκεύος από ένα άλλο, μικρό αντικείμενο που κρατάει³⁵¹.

344. CMS V, αρ. 729, Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 19 (1964) B2, 257 πίν. 302α.

345. Burkert 1993, 115.

346. M. Lejeune, De quelques idéogrammes mycéniens, *REG* 72 (1959) 139-145.

347. Τελεβάντου 1994, 148 εικ. 12.

348. Georgiou 1986, 40-41.

349. Sp. Marinatos, *Excavations at Thera V (1971 season)*, Athens 1972, 43 πίν. 100, που νόμιζε αρχικά ότι το σκεύος περιέχει σύκα, C. Doumas, ό.π. (σημ. 203) 47 πίν. 24, N. Marinatos, The West House at Akrotiri as a cult center, *AM* 98 (1983) 1-19, ιδίως 5, C. Doumas, *Thera. Pompeii of the ancient Aegean. Excavations at Akrotiri 1967-79*, London 1983, 84, Χρ. Ντούμας, Η ξεστή 3 και οι κυανοκέφαλοι στην τέχνη της Θήρας, σε Α. Καστρινάκη – Γ. Ορφανού – Ν. Γιανναδάκης (επιμ.), *Ειλαπίνη. Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή*

Ν. Πλάτωνα, Ηράκλειο 1987, 157, Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Οι τοιχογραφίες της Θήρας σε σχέση με την μινωική Κρήτη, *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 29 Αυγ.-3 Σεπτ. 1976), Αθήνα 1980-1981, 501, Morgan, 1988, 31-32, 143-144, Τελεβάντου 1994, 178-179 και σημ. 33.

350. Evans, 1921-35, IV, 1012 εικ. 962 πίν. XXXV, Georgiou 1986, Caskey 1960-61, 272 πίν. 98γ, E. Schofield, Evidence for household industries on Thera and Kea, σε D.A. Hardy κ.ά. (επιμ.), *Thera and the Aegean world III*, London 1990, vol. One, 204 εικ. 4, “fireboxes”.

351. Η Ειρ. Παπαγεωργίου, σε μια προσπάθειά της να συνδέσει κατά τον τρέχοντα συρμό και τη μορφή της λεγόμενης *ιέρειας* με τη θεωρία των λεγόμενων “rites de passage”, ταυτίζει το αντικείμενο, που

25. Ιέρεια που κρατάει πύραυνο από τοιχογραφία της Θήρας.

Η χρήση θυμιαμάτων στη λατρεία³⁵² είναι δεδομένη όσο και πανάρχαια στην Ανατολή και είναι εύλογη η υπόθεση της διάδοσης στον κρητομυκηναϊκό κόσμο από την Ανατολή³⁵³, μέσω μάλιστα της Κύπρου³⁵⁴. Στα χρόνια του Ηροδότου³⁵⁵, ο Κύπριος Ευέλθων αφιέρωσε ένα αξιοθέατο θυμιατήριο στον θησαυρό των Κορινθίων στους Δελφούς (...Ευέλθων, ὃς ἐν Δελφοῖσι θυμιατήριον, ἐὼν ἀξιοθέητον, ἀνέθηκε, τὸ ἐν τῷ Κορινθίων θησαυρῷ κέεται).

κρατεί στο δεξιό της χέρι η μορφή, με λίθινο κοχλιάριο του τύπου αυτών που ήλθαν στο φως στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό (Λ1-10) και σε άλλα μινωικά ιερά κορυφής, και την ύλη, που περιέχεται σε αυτό το σκεύος, με κρόκο (Parageorgίου 2000, 959 εικ. 1). Πρβ. την προσεκτική διατύπωση της Χ. Τελεβάντου, 1994, 178-179, στη δημοσίευση των τοιχογραφιών της Δυτικής Οικίας της Θήρας). Για την ταύτιση της ύλης που απεικονίζεται με κρόκο η Ειρ. Παπαγεωργίου δέχθηκε την πρόταση της Ν. Μαρινάτου (Marinatos, ό.π. σημ. 134, 46). Η Ν. Μαρινάτου υπέθεσε επίσης ότι το υλικό μέσα στο αγγείο είναι βαφή για μακιγιάζ και η μορφή κρατεί πινέλο (Ν. Marinatos, *The West House at Akrotiri as a cult center*, *AM* 98 (1983) 4-5. Πρβ. Τελεβάντου 1994, 179, σημ. 35).

352. Στον Όμηρο το θυμίαμα χρησιμοποιείται επίσης για απολύμανση, Burkert 1993, 176. Πρβ. Στ. Αλεξίου, *Υστερομινωικοί τάφοι Λιμένος Κνωσού*, *Κατσαρπά*,

Αθήναι 1967, 45 κε. για την ανεύρεση θυμιατηρίων σε μινωικούς τάφους και τη χρήση τους.

353. Hug, *RE* VI, A1, 707, Pfister, *RE* IA, 273, Burkert 1993, 147, ο τύπος του σκεύους για την καύση του θυμιάματος, του θυμιατηρίου έχει ασσυροβαβυλωνιακή προέλευση. H. v. Fritze, *Die Rauchopfer bei den Griechen*, Berlin 1894, F. Pfister, "Rauchopfer", *RE* IA 267-286 (1914), M. Détienné, *Les jardins d'Adonis*, Paris 1972, 71-76. Για το θυμιατήριο βλ. K. Wiegand, *Thymiateria*, *Bonner Jahrbücher* 122 (1912) 1-97, *Enciclopedia dell'arte antica* IV, 126-30, Fr. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques*, Éc. Fr. d'Ath., Trav. et Mém. des anciens membres 18, Paris 1969, για ἐπιθύειν, σχέση θυμιάματος με πύλη.

354. Burkert 1993, 147. Πρβ. σε Platon-Pararas 1991, τα κυπριακά εικονογραφικά παράλληλα.

355. Ἡρόδοτος *Ἱστορίη* IV 162.

Ο Ψιλάκης αναφέρει θυμιατήρια στην πύλη του Αγίου Βήματος. Το θυμίαμα είναι αποτροπαϊκό. Γνωστή είναι η φράση “όπως ο διάβολος το λιβάνι”, ή ο ψαλμός *κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου ὡς θυμίαμα ἐνώπιόν σου*³⁵⁶. Ακόμη, η μνεία θυμιάματος για επιφάνεια θεού, λιβάνι σε κεραμίδια - θυμιατήρια ξωκλησιών. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ειδικές ουσίες θυμιάματος, όπως το λιβάνι είναι μέχρι σήμερα γνωστό με το σημαντικό του όνομα³⁵⁷ και η λέξη *μύρον* προέρχεται από το εβραϊκό *mur*³⁵⁸. Όπως παρατηρεί ο W. Burkert³⁵⁹, στον Όμηρο γίνονται αντιληπτές οι αρχές της σημασιολογικής μεταβολής, η οποία μετέτρεψε την αρχαία λέξη για το θυμίαμα, το *θύειν*, σε τυπική λέξη για τη θυσία. Αυτή η μετατροπή πρέπει να έγινε σε πολύ παλαιότερη εποχή, καθώς οι σχέσεις του ελληνικού κόσμου με την Ανατολή ήταν παμπάλαιες. Ακόμη όμως και σε μεταγενέστερα χρόνια η λατρεία της Αφροδίτης, που έχει ανατολική προέλευση, σχετίζεται με το θυμίαμα³⁶⁰ και μάλιστα με βωμούς θυμιαμάτων, όπως και η ανατολικής επίσης προέλευσης λατρεία του Άδωνι³⁶¹.

Πρέπει όμως να σημειωθεί η ύπαρξη στην Κρήτη ενός αυτοφυούς φυτού, του στύρακα³⁶² με το βοτανικό όνομα *liquidabar orientalis*, το κόμμα του οποίου χρησιμοποιήθηκε στην αρχαιότητα ως θυμίαμα και έχει δώσει το όνομά του σε κάποια βουνά και χωριά της Κρήτης από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα³⁶³. Χαρακτηριστικά αναφέρεται από τον Μνησίμαχο³⁶⁴: *ὁσμὴ σεμνὴ μυκτῆρα δονεῖ λιβάνου ... σμύρνης ... στύρακος*. Η μινωική, ίσως, γνώση των ιδιοτήτων του φυτού υποδηλώνεται σε έναν μύθο που διέσωσε ο Πλούταρχος για τη φυγή του Ραδάμανθου στη Βοιωτία και τη μεταφορά του στύρακα από την Κρήτη στη βοιωτική Αλίαρτο³⁶⁵. Η σχέση του στύρακα με τη λατρεία υποδηλώνεται εξ άλλου από την επωνυμία Στυρακίτας, που αποδίδεται στον Απόλλωνα στην Ελεύθερνα³⁶⁶. Ο Ν. Σταμπολίδης υπέθεσε ότι το στρογγυλό αντικείμενο που κρατάει ο Απόλλων σε νομίσματα της Ελεύθερνας, όπου απεικονίζεται και το ίδιο το φυτό, είναι κόμμα στύρακα, πράγμα που κατά τον R.F. Willetts³⁶⁷ τον συνάπτει με την αρχαία λατρεία του ιερού δένδρου. Είναι πιθανή λοιπόν η χρήση του κόμματος του φυτού και στα Μινωικά χρόνια.

356. Ψαλμοί 141β, Ἀποκάλυψη 5,8 και 8,3.

357. Burkert 1993, 126, 147.

358. Burkert 1993, 150, σημ. 66.

359. Burkert 1993, 147.

360. Burkert 1993, 126, 147, 325.

361. Burkert 1993, 147.

362. Αναφέρεται και η χρήση του αυτοφυούς επίσης στην Ελλάδα και την Κρήτη λάδανου, Pfister, *RE* 1A, 273.

363. Ψιλάκης 1996, 161-162.

364. Ἰππότροφος 1, 62.

365. Λύσανδρος 28, 4: Οἱ δὲ Κρήσιοι στύρακες οὐ πρόσω περιπεφύκασιν, ἃ τεκ-

μήρια τῆς Ῥαδαμάνθους αὐτόθι κατοικήσεως Ἀλιάρτιοι ποιοῦνται, καὶ τάφον αὐτοῦ δεικνύουσιν.

366. Willetts 1962, 170, N.X. Σταμπολίδης, *Ελεύθερνα*, Τομέας III, 3: Ἀντίποινα. Συμβολή στη μελέτη των ηθών και των εθίμων της γεωμετρικής-αρχαϊκής περιόδου, Ρέθυμνο 1996, 111, Jos. Murr, *Die Pflanzenwelt in der griechischen Mythologie*, Innsbruck 1890, 67, W. Aly, *Der kretische Apollonkult. Vorstudie zu einer Analyse der kretischen Götterkulte*, Leipzig 1908, 52.

367. Willetts 1962, 66, 68, 70-71.

Όσον αφορά πάντως το σκεύος που απεικονίζεται στη θύρα κάποιων οικοδομημάτων σε μινωικά ιερά κορυφής, σε σχέση και με το ιερό δένδρο, που υποστηρίχθηκε παραπάνω ότι αποδίδει θυμιατήριο, λόγω και της πιθανής απεικόνισης καπνού, πρέπει και πάλι να σημειωθεί ότι, ίσως, αυτή δεν ήταν η μοναδική χρήση του, δεδομένης μάλιστα της ποικιλίας απόδοσης του σκεύους σε πραγματικά παραδείγματα, όπως αναφέρθηκε.

Τέλος, δεν πρέπει να παραλειφθεί η αναφορά στο πλήθος των ομοιωμάτων πήλινων *ιερών κεράτων* (Π116-Π139) που βρέθηκαν τόσο στην κορυφή του λόφου, όσο και στα κατώτερα Άνδηρα 5-7. Τα περισσότερα από αυτά ήταν προσκολλημένα σε πήλινα αρχιτεκτονήματα ή άλλα σκεύη. Παρόμοια έχουν βρεθεί στον Βρύσινα³⁶⁸ και τον Γιούχτα³⁶⁹. Είναι χαρακτηριστικό για την ιερότητά του αντικείμενο και αποτελεί ένα κατ' εξοχήν μινωικό σύμβολο για την ερμηνεία του οποίου υπάρχουν διαφορετικές απόψεις. Συγκεκριμένα, αρχίζοντας από τους Schliemann, Evans, Nilsson, έχουν ερμηνευθεί ως κέρατα ταύρου, άποψη που έχουν συμμεριστεί οι μεταγενέστεροι ερευνητές. Αντίθετα ο Powell, ο οποίος έχει συνοψίσει όλες τις θεωρίες³⁷⁰, το ερμηνεύει ως σύμβολο της ανατολής του ήλιου μεταξύ κορυφογραμμών, λόγω της ύπαρξης σε χρυσά ελάσματα δίσκου μεταξύ των "κεράτων", και ως εκ τούτου αποτελεί σύμβολο της αναγέννησης.

Τα λατρευτικά και χρηστικά σκεύη στα Κύθηρα

Η χρήση ποικίλων σκευών αλλά και διαφόρων αντικειμένων είναι δεδομένη για κάθε μία λατρεία, επομένως και για την άσκηση της λατρείας στα μινωικά ιερά κορυφής. Όπως όμως σημειώθηκε πιο πάνω, γενικά για τη μινωική θρησκεία οι δυσκολίες της έρευνας είναι μεγάλες και δεν είναι δυνατή πάντοτε η διάκριση των σκευών και των διαφόρων αντικειμένων που χρησιμοποιήθηκαν σε κάθε λατρευτική πράξη στα ποικίλα μινωικά ιερά κορυφής από τα αναθήματα και τα ποικίλα χρηστικά αντικείμενα που ήλθαν στο φως. Φυσικά και δεν εντάσσονται με ασφάλεια όλα τα ευρήματα του ιερού κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό στις τρεις αυτές κατηγορίες και ασφαλώς υπάρχουν ευρήματα που μπορεί να ανήκουν και σε δύο ή και περισσότερες κατηγορίες. Σε αυτές τις περιπτώσεις αναφέρονται και στις δύο κατηγορίες³⁷¹, καθώς είναι γνωστό από την παγκόσμια θρησκευτική πρακτική ότι διάφορα κοινά χρηστικά αντικείμενα καθαγιάζονται στη λατρευτική πράξη³⁷². Πρέπει να σημειωθεί ακόμη σχετικά ότι η ακριβής διάκριση αυτών των κατηγοριών δεν είναι ασφαλής, καθώς δεν υπάρχουν αντικειμενικά στοιχεία. Ο Peatfield π.χ.³⁷³ αντιτίθεται στη διάκριση της

368. Δαβάρας 1974, 211.

369. Καρέτσου, ΠΑΕ 1981, 408.

370. B.P. Powell, The Significance of the so-called "Horns of Consecration", *Kadmos* 16 (1977) 70-82, βλ. Αιμ. Μπάνου, Μικροαντικείμενα Μινωικών χρόνων... σε

Κύθηρα 2, 398-400.

371. Βλ. πιο πάνω και *Κύθηρα* 4, Η Κεραμική.

372. Βλ. πιο κάτω σελ. 69 κε.

373. Peatfield 1990, 127-128.

Gesell³⁷⁴ μεταξύ αναθημάτων και σταθερών σκευών λατρείας³⁷⁵ και ο Watrous³⁷⁶ θεωρεί “votive” όλα τα αντικείμενα που βρέθηκαν στα ιερά κορυφής.

Από τα ποικίλα αντικείμενα που ήλθαν στο φως στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, κάποια χάλκινα, όπως ο διπλός πέλεκυς, άλλα λίθινα, όπως τα κοχλιάρια και οι τράπεζες προσφορών, και πήλινα, όπως τα κέρατα καθιέρωσης, αλλά και πολλά αγγεία, μάλιστα τα ρυτά, τα αγγεία-ρυτά, τα μικκύλα προχοΐδια, τα σύνθετα αγγεία, τα αγγεία με υπερυψωμένη βάση-καρποδόχες, τα πύραυλα, τα αγγεία με διαμπερείς οπές, τα μικκύλα τριποδικά αγγεία, τα μικκύλα φωλεόσχημα αγγεία και οι τελετουργικές βάσεις, συνάπτονται συνήθως για ποικίλους λόγους στενότερα με τη μινωική λατρεία, έστω και εάν στις περισσότερες περιπτώσεις η ακριβής σχέση τους δεν είναι βεβαιωμένη. Κάτω από αυτό το πρίσμα συζητούνται πιο κάτω όλα τα σχετικά ευρήματα στο ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο μικρός χάλκινος πέλεκυς (εικ. 26) που βρέθηκε στο Άνδηρο 7, η συμβολική χρήση του οποίου στη μινωική Κρήτη είναι γενικά δεκτή από τους ερευνητές³⁷⁷. Είναι γνωστοί, αν και ακόμη αδημοσίευτοι, 34 συνολικά ελασμάτινοι χάλκινοι διπλοί πελέκες, 2 μεγάλοι και 32 μικρότεροι, που βρέθηκαν στο ιερό κορυφής του Γιούχτα³⁷⁸ και οι ελασμάτινοι διπλοί πελέκες στα ιερά κορυφής Πλαγιάς³⁷⁹, Βρύσινα³⁸⁰ και Κόφινα³⁸¹. Οι μικροί χάλκινοι πελέκες εύλογα θεωρούνται συμβολικοί³⁸² ή τελετουργικοί³⁸³. Αν θυμηθεί όμως κανείς την άποψη του M. Nilsson³⁸⁴ ότι «in the minoan civilisation the double axe is the most conspicuous, the real sign of minoan religion and is omnipresent as the cross in Christianity and the crescent in Islam», στην παρουσία του διπλού πέλεκυ στα ιερά κορυφής ενυπάρχει η έννοια του καθαγιασμού. Πάντως έχει παρατηρηθεί ότι στη μινωική Κρήτη ο διπλός πέλεκυς συνδυάζεται με μια γυναικεία θεότητα³⁸⁵. Ενδεικτικό της διακριτικής παρουσίας του συγκεκριμένου συμβόλου στο κυθηραϊκό ιερό είναι το γεγονός ότι στο κεραμικό ρεπερτόριο παράσταση διπλού πέλεκυ και μάλιστα στην παραλλαγή με τον ιερό κόμβο, απαντά άπαξ σε ένα ΥΜ ΙΒ κωνικό ρυτό (Κ815-93/Β5/1) που βρέθηκε στο Άνδηρο 7, σε περιοχή “πρωτογενών εναποθέσεων”³⁸⁶.

374. Gesell 1985, 2-3.

375. Πρβ. Jones 1999, 31.

376. Watrous 1996, 28.

377. Cook 1914-40, II, 513-543, Evans 1921-35, I, 435-447, Nilsson 1950, 194-229, Picard 1948, 199, H.G. Buchholz, *Zur Herkunft der kretischen Doppelaxt. Geschichte und auswärtige Beziehungen eines minoischen Kultsymbols*, München 1959, Rutkowski 1981, 91-97, Burkert 1993, 97-98.

378. Karetsoy 1981, 146 εικ. 14, Peatfield 1990, 127, που νομίζει ότι είναι και οι μόνοι πελέκες που ήλθαν στο φως σε ιερό κορυφής.

379. P. Faure, Cultes de sommets et cultes de cavernes en Crète, *BCH* 87 (1963) 496, σημ. 1, Αλεξίου 1963, 399, 406, Faure 1967, 116, Rutkowski 1968, 21, από B. Rutkowski, Minoan cults and history, *Historia* 20 (1971) 7.

380. Jones 1999, πίν. 4.

381. Faure 1967, 124, Dietrich 1971, 513.

382. Burkert 1993, 97.

383. Davaras 1976, 72-73.

384. Nilsson 1950, 195.

385. Burkert 1993, 97.

386. Βλ. πιο κάτω, Ρυτά.

Σημαντική είναι επίσης η παρουσία των *κεράτων καθιέρωσης* – *καθοσίωσης* στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, όπου καταγράφονται 24 πήλινα ομοιώματα κεράτων³⁸⁷ (Κ270, εικ. 27) και μία μόνον βεβαιωμένη παράσταση σε κεραμικό αγγείο με πλαστική επίθετη διακόσμηση. Σε ένα ΥΜ ΙΑ μικκύλο ημισφαιρικό κύπελλο απεικονίζονται επάλληλα επίθετα κέρατα καθιέρωσης με κεντρικό φυλλοειδές στέλεχος στην εξωτερική παρειά του χείλους³⁸⁸. Επίσης σε δύο περιπτώσεις, ενός ευθύ πλευρου κυπέλλου (βλ. Κ238-94/Η 29Α/6) και ενός ρυτού (Κ807-94/ΘΙΓ/4) με γραπτή διακόσμηση, απεικονίζονται πιθανώς κλάδοι μεταξύ κεράτων καθιέρωσης.

Η παρουσία κεράτων καθιέρωσης είναι συχνότατη στη μινωική Κρήτη³⁸⁹, τόσο σε πραγματικά παραδείγματα όσο και από την εικονογραφία, και έχει ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως, όπως σημειώθηκε. Είναι αξιοσημείωτη η παρουσία των κεράτων καθιέρωσης στα περισσότερα εικονογραφικά δείγματα ιερών κορυφής, όπως θα δούμε, όχι μόνον στο ρυτό του ιερού κορυφής από τη Ζάκρο και στα θραύσματα από τους Γυψάδες και την Κνωσό αλλά και στο σφράγισμα της Κνωσού και της Αγίας Τριάδας³⁹⁰. Κέρατα

26. Χάλκινο έλασμα σε μορφή διπλού πέλεκυ.

387. Αιμ. Μπάνου σε *Κύθηρα* 2, 398 κε.

388. Βλ. Αγγεία, σκεύη με πλαστική διακόσμηση σε *Κύθηρα* 4.

389. Nilsson 1950, 165-190, Davaras 1976, 273, Gesell 1985, ευρετήριο, Peatfield 1990, 127, Burkert 1993, 96-97.

390. Βλ. σφράγισμα Αγίας Τριάδας σε

Nilsson 1950, 180 εικ. 84. Όπως σημειώνεται και πιο κάτω, η Α. Σακελλαρίου (1966, 7, 26, 37, 66, 81) υποστήριξε ότι τρεις δοκοί που προεξέχουν προς τα επάνω σε μια κατασκευή που απεικονίζεται στο δαχτυλίδι της Πύλου αποδίδουν κέρατα καθιέρωσης.

27. Πήλινα κέρατα καθοσίωσης.

καθοσίωσης έχουν έλθει στο φως και σε άλλα ιερά κορυφής, όπως στον Βρύσινα³⁹¹.

Τα λίθινα σκεύη που συζητούνται στη συνέχεια, οι *τράπεζες προσφορών*³⁹² και τα κοχλιάρια, ασφαλώς χρησιμοποιήθηκαν σε κάποια λατρευτική πράξη, γιατί δεν μοιάζει δυνατή κάποια πρακτική τους χρήση, ενώ είναι γνωστή η παρουσία τους σε λατρευτικούς χώρους και δεν μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο να προσφέρονταν στη θεότητα με κάποια φθαρτή ύλη, που περιείχαν. Στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ήλθαν στο φως τέσσερις λίθινες τράπεζες προσφορών (Λ1-4) (εικ. 28) και επτά πήλινες (Π172-178) (εικ. 29)³⁹³, ένα τμήμα σύνθετου σκεύους (Π179). Οι λίθινες τράπεζες προσφορών αποτελούν κοινά ευρήματα σε θέσεις θρησκευτικής σημασίας.

28. Τμήμα λίθινης τράπεζας προσφορών.

29. Πήλινη τράπεζα προσφορών.

391. Jones 1999, πίν. 7.

392. Nilsson 1950, 126 κε., Picard 1948, ευρετήριο, Gesell 1985, ευρετήριο, Rehak -

Younger 2001, 408.

393. Αιμ. Μπάνου σε *Κύθηρα* 2, 380.

Η εύρεσή τους στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό συγκεντρωμένες σε ένα σημείο, όπως και οι σκορπιοί, ίσως δίνει κάποια στοιχεία για ειδικές τελετουργίες. Τράπεζες προσφορών βρέθηκαν επίσης στον Πετσοφά, τον Τραόσταλο, τον Γιούχτα, τον Κόφινα και τον Βρύσινα³⁹⁴. Για την ειδική χρήση των τραπεζών προσφορών πρέπει να σημειωθεί ακόμη ότι μερικές φέρουν επιγραφές στη Γραμμική Α γραφή, και μάλιστα τράπεζες που βρέθηκαν στα πέντε κύρια ιερά κορυφής που προαναφέρθηκαν³⁹⁵. Στον Άγιο Γεώργιο βρέθηκαν επίσης και πέντε τμήματα από σκεύη “πολλαπλών προσφορών”, προφανώς κέρνων.

Στο ιερό των Κυθήρων έχουν καταγραφεί ακόμη συνολικά έξι λίθινα κοχλιάρια (Λ5-10) ένα από τα οποία (Λ5) φέρει Γραμμική Α γραφή (εικ. 23)³⁹⁶. Επιγραφές στη Γραμμική Α γραφή φέρουν και μερικά κοχλιάρια³⁹⁷, όπως το κοχλιάριο από τον Τρούλλο Αρχανών³⁹⁸, και σε ιερά κορυφής, όπως το ενεπίγραφο του Γιούχτα. Κοχλιάρια του τύπου αυτού έχουν βρεθεί και στις Μυκήνες και στην Κέα³⁹⁹, όπως και το σημαντικό λίθινο κοχλιάριο από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Η χρήση των κοχλιαρίων στη λατρεία των μινωικών ιερών κορυφής δηλώνεται πιθανώς και στην εικονογραφία, όπως σημειώνεται πιο κάτω σχετικά με την παράσταση στο θραύσμα λίθινου αγγείου (εικ. 18) από την Κνωσό⁴⁰⁰. Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί⁴⁰¹, και μόνον η χρήση της γραφής στα κοχλιάρια και στις τράπεζες προσφορών πρέπει να θεωρηθεί ότι αντανάκλα το ενδιαφέρον των ανώτερων τάξεων και μάλιστα των ανακτόρων για τη λαϊκή λατρεία των ιερών κορυφής, όπως δείχνει και η κατασκευή αυτών των σκευών από δαπανηρότερα του ευτελούς πηλού υλικά.

Ασφαλώς θα ήταν περισσότερα τα είδη των λατρευτικών σκευών που χρησιμοποιήθηκαν στα μινωικά ιερά κορυφής και μάλιστα στα σημαντικότερα από αυτά, ανάμεσα στα οποία θα πρέπει να υπολογισθούν και τα θυμιατήρια, για τα οποία υπάρχουν εικονογραφικά στοιχεία. Κάποια σκεύη ίσως ήταν ξύλινα και δεν άφησαν γι' αυτό ίχνη, τα περισσότερα όμως ήταν πήλινα.

Όσον αφορά το κεραμικό υλικό στα μινωικά ιερά κορυφής, όπως στην περίπτωση των Κυθήρων, ο διαχωρισμός μεταξύ των αγγείων τα οποία μεταφέρθηκαν εκεί ως “κοινά χρηστικά αντικείμενα”, ως “σκεύη λατρείας” ή ως “αναθήματα” είναι στις περισσότερες των περιπτώσεων όχι μόνον αδύνατος, και σε μεγάλο βαθμό αλλά και αδόκιμος τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε πρακτικό επίπεδο⁴⁰².

Το κοινό χρηστικό αντικείμενο γίνεται σκεύος λατρείας και η ανάθεση ενός σκεύους αποτελεί τελετουργική πράξη. Παρ' όλα αυτά, μέσα στα

394. Jones 1999, πίν. 8.

395. Peatfield 1990, 127.

396. Sakellarakis 1996, 83-84 πίν. 10b.

397. Nilsson 1950, 124-125, Warren 1969, 48-49, Gesell 1985, 127-128 και ευρετήριο, Rehak - Younger 2001, 408.

398. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη

1997, II, εικ. 583.

399. Sakellarakis - Olivier 1994, 346, με τη σχετική βιβλιογραφία.

400. Kaiser 1976, εικ. 6α.

401. Peatfield 1990, 127.

402. Peatfield 1990, 127, Watrous 1996, 28.

πλαίσια της γενικής κατηγορίας των “αγγείων-σκευών τελετουργικής χρήσης” διακρίνονται διάφορες επιμέρους χρηστικές κατηγορίες αγγείων (ανοικτά αγγεία πόσης, μαγειρικά σκεύη, εξειδικευμένα αγγεία τελετουργικής χρήσης, κλειστά προχυτικά αγγεία, αποθηκευτικά αγγεία, αγγεία βρώσης) όλες συναφείς με τις λατρευτικές πρακτικές στον συγκεκριμένο χώρο. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, στην κατηγορία των “αγγείων τελετουργικής χρήσης” περιλαμβάνονται, σε θεωρητικό επίπεδο, δύο ομάδες: τα “σκεύη λατρείας” και τα “αναθηματικά σκεύη”.

Στα κατ’ εξοχήν “σκεύη λατρείας” θα μπορούσαν να ενταχθούν, τα “ιδιαίτερα” σπονδικά αγγεία για υγρές προσφορές, όπως είναι τα ρυτά. Η απόδοση ιερών κορυφής στη μινωική Κρήτη μόνον στην εκλεκτή κατηγορία των λίθινων ανάγλυφων αγγείων και μάλιστα σε ρυτά, ίσως δεν είναι χωρίς σημασία. Στο ιερό των Κυθήρων βρέθηκαν 55 πήλινα μικκύλα ρυτά (Κ803-857) (εικ. 30), 14 αγγεία-ρυτά (Κ858-871). Στο σύνολο δηλαδή περισσότερα, και μικκύλα 69.

Ακόμη, αριθμήθηκαν 1.068 τμήματα προχυτικών αγγείων μη χρηστικού χαρακτήρα, όπως μικκύλα προχοΐδια (Κ872-942), 4 σύνθετα αγγεία, 25 προχοειδή-αμφορείς (εικ. 31), 15 γεφυρόστομες πρόχοι, 3 λεκάνες (Κ399-415), κάλαθοι (Κ416-425), τα οποία πιθανώς συνδυάζονται στις τελετουργίες με τα ρυτά ή άλλα αγγεία.

Μεγάλος είναι ο αριθμός (166.753 τμήματα) κωνικών κυπέλλων κανονικού μεγέθους (εικ. 32) και των αντίστοιχων μικκύλων (291). Ασφαλώς, τα κανονικού μεγέθους κύπελλα χρησίμευαν για πρακτική διαχείριση υγρών ή στερεών ουσιών, ενώ τα μικκύλα για συμβολικές προσφορές. Η ίδια ερμηνεία μπορεί να δοθεί στα εννέα μικκύλα πιθοειδή αγγεία που δεν μπορούν να ερμηνευθούν παρά ως μίμηση μεγαλύτερων αποθηκευτικών αγγείων, όπως και τα μικκύλα τριποδικά αγγεία (Κ1024-1030) ή και τα μικκύλα φωλεόσχημα (Κ1031-1034). Τα σύνθετα αγγεία (Κ943-946) προσκολλημένα προφανώς κάπου θα έπαιζαν κάποιον ρόλο στην τελετουργία.

Η εύρεση τμημάτων 42 πυραύλων (Κ952-993), γνωστών από τις Κυκλάδες και την Κρήτη, παραπέμπει σε τελετουργικές πράξεις, ίσως τη μεταφορά καμένου οργανικού υλικού, όπως και τα έξι πυριατήρια (Κ994-999), σκεύη με διαμπερείς οπές (“fire boxes”, “incense burners”), είδος θυριατηρίου, όπως αυτό που κρατεί η “ιέρεια” σε τοιχογραφία της Θήρας⁴⁰³.

Οι βάσεις (“stands”) (Κ1033-1034), οι καρποδόχες με υπερυψωμένη

30. Πήλινο κωνικό ρυτό.

403. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1981, πίν. 154α, 499.

31. Πήλινες πρόχοι.

32. Πήλινα κωνικά κύπελλα.

βάση (K947-951), 16 σκεύη με πλαστική διακόσμηση και ίσως κάποια πώματα (K1000-1023) είχαν σχέση με τις τελετουργικές πράξεις.

Η Gesell⁴⁰⁴ συσχετίζει με τα ιερά κορυφής τα αντικείμενα του “Tripartite Shrine” και του “Loomweight Basement”: «The deposit as a whole suggests that the cult was a modification of Peak Sanctuary cult adapted for use in the palace». Θεωρεί ότι η υπόθεσή της ενισχύεται από την ανεύρεση στο “Tripartite Shrine” του σφραγίσματος με την απεικόνιση της θεότητας σε ιερό κορυφής. Στο “Loomweight Basement” βρέθηκε και το palanquin, αλλά αυτό ως αντικείμενο για μεταφορά δηλώνει λατρεία εξωτερική.

Η ίδια⁴⁰⁵ συσχετίζει τα αντικείμενα, τον βωμό και τον λάκκο από την Piazzale dei Sacelli της Αγίας Τριάδας με τα ιερά κορυφής και συμπεραίνει: «a type of ceremony similar to that of the earlier Peak Sanctuaries»⁴⁰⁶.

404. Gesell 1985, 13.

405. Gesell 1985, 76.

406. Gesell 1985, ό.π.

Κοινά χρηστικά αντικείμενα και τελετουργικά γεύματα

Η χρήση ποικίλων σκευών αλλά και διαφόρων αντικειμένων είναι βεβαιωμένη για κάθε λατρευτική πράξη, επομένως και για την άσκηση της λατρείας στα μινωικά ιερά κορυφής. Όπως όμως σημειώθηκε πιο πάνω γενικά για τη μινωική θρησκεία, οι δυσκολίες της έρευνας είναι μεγάλες και δεν είναι δυνατή πάντοτε η διάκριση των διαφόρων αντικειμένων που χρησιμοποιήθηκαν σε κάθε λατρευτική πράξη στα ποικίλα μινωικά ιερά κορυφής. Φυσικά και δεν μπορούν να διακριθούν με ασφάλεια όλα τα ευρήματα του ιερού κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό σε λατρευτικά, αφιερωματικά ή χρηστικά και ασφαλώς υπάρχουν ευρήματα που μπορεί να ανήκουν και στις τρεις κατηγορίες. Καθώς είναι γνωστό από την παγκόσμια θρησκευτική πρακτική διάφορα, κοινά χρηστικά αντικείμενα, καθαγιάζονται στη λατρευτική πράξη. Η ακριβής λοιπόν διάκριση αυτών των κατηγοριών δεν είναι ασφαλής, καθώς δεν υπάρχουν αντικειμενικά στοιχεία. Ο Α.Α.Δ. Peatfield π.χ.⁴⁰⁷ αντιτίθεται στη διάκριση της Gesell⁴⁰⁸ μεταξύ αναθημάτων και σταθερών σκευών λατρείας⁴⁰⁹. Ο L.V. Watrous⁴¹⁰ θεωρεί “votive” όλα τα αντικείμενα που ήλθαν στο φως στα ιερά κορυφής.

Από το πλήθος των αντικειμένων που βρέθηκαν στο ιερό των Κυθήρων ορισμένα μπορούν να χαρακτηρισθούν με μεγαλύτερη βεβαιότητα ως χρηστικά αντικείμενα: π.χ. οι χύτρες (13.031 θραύσματα). Οι χύτρες βρέθηκαν σε 27 “πρωτογενείς εναποθέσεις”, όπως και τα πύραυλα και τα ρυτά. Το μαγειρικό αυτό σκεύος που χρησιμοποιείται στις τροφοπαρασκευαστικές διαδικασίες ασφαλώς θα χρησίμευε στα γεύματα που ακολουθούσαν την τελετουργική θυσία. Την ίδια πρακτική χρήση θα είχε ένας μεγάλος αριθμός των κωνικών κυπέλλων (903 ακέραια και πολλά λείψανα άλλων) που είναι σκεύη πόσης αλλά χρησιμοποιούνται και ως σκεύη βρώσης και χρονολογούνται στον Άγιο Γεώργιο, όπως και οι χύτρες, από την πρώιμη Παλαιολιθική περίοδο. Εξαιρούνται οι μικκύλες εκδοχές του τύπου, που σε ένα ιερό κορυφής θα εξυπηρετούσαν και άλλες τελετουργικές ανάγκες. Τις ίδιες πρακτικές ανάγκες πιθανώς εξυπηρετούσαν οι γεφυρόστομες πρόχοι και τα ποικίλα κλειστά προχυτικά αγγεία, όπως οι αμφορείς (175/206), καθώς και οι 13 κάλαθοι, των οποίων η χρήση δεν είναι πάντα προφανής.

Τα οστά κυρίως αιγοπροβάτων που βρέθηκαν στο ιερό των Κυθήρων φέρουν ίχνη κοπής, είναι απανθρακωμένα σαφώς λείψανα θυσιών σε πυρά αλλά πιθανώς είναι και λείψανα τελετουργικών γευμάτων⁴¹¹. Στο ιερό βρέθηκαν επίσης, σύμφωνα με την Τρανταλίδου που μελέτησε το υλικό, εδώδιμα χερσαία (σαλιγκάρι) αλλά κυρίως θαλάσσια μαλάκια.

407. Peatfield 1990, 127-128.

408. Gesell, 1985, 2-3.

409. Πρβ. και Jones 1999, 31.

410. Watrous 1996, 28.

411. Βλ. Κ. Τρανταλίδου, σε *Κύθηρα 3*, για οστά στο ιερό των Κυθήρων. Βλ. επίσης

Ι. Τουρναβίτου, *Συλλογική λατρεία και τελετουργικές πρακτικές σε ένα περιφερειακό ιερό κορυφής. Η περίπτωση των Κυθήρων, Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Χανιά 1-8 Οκτ. 2006), Χανιά 2011, 733-752.

Η διάκριση μεταξύ τελετουργικών θυσιών και «συλλογικών γευμάτων» που δείχνει τη συμμετοχή του συνόλου των πιστών στις τελετουργίες με κοινωνικό χαρακτήρα είναι δυσχερής⁴¹². Στην Κρήτη γνωρίζουμε την πρακτική αυτή⁴¹³ τόσο σε κοσμικής φύσεως γεύματα, όσο και σε νεκρικές τελετές, έθιμο που συνεχίζεται μέχρι σήμερα πανελλήνια.

Φυσικά, στα χρηστικά σκεύη περιλαμβάνονται οι 46 πίθοι ή άλλα αποθηκευτικά αγγεία (πιθοειδή) και τα 24 πώματα. Οι λεκάνες, οι δίσκοι (57 δείγματα), όπως γνωρίζουμε από τον ναό της Ανθρωποθυσίας στα Ανεμόσπηλια Αρχανών⁴¹⁴, τον Γιούχτα⁴¹⁵, τις Ατσιπάδες⁴¹⁶, τον Κόφινα⁴¹⁷ και την εικονογραφική απόδοσή τους σε θραύσμα λίθινου αγγείου από την Κνωσό (Γυφάδες)⁴¹⁸ χρησίμευαν ασφαλώς και σε τελετουργικές προσφορές.

γ. Αναθήματα

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πλειονότητα των ευρημάτων που ήλθαν στο φως στα μινωικά ιερά κορυφής ανήκει στην κατηγορία των αναθημάτων. Όπως έχει παρατηρηθεί, η επαφή με τη θεότητα πραγματοποιείται με δώρα⁴¹⁹. Στο δώρο αντιστοιχεί ένα αντίδωρο και φυσικά με τη συνεχή ανταλλαγή ολοκληρώνεται η σχέση των ανθρώπων με το θείο. Αφού το δώρο είναι ένα απλό σύμβολο, απόδειξη της ανθρώπινης σχέσης με το εξωανθρώπινο, μπορεί να αντικατασταθεί με μια εικόνα. Από τα Προϊστορικά χρόνια και την ελληνική αρχαιότητα⁴²⁰ μέχρι και σήμερα⁴²¹ κάθε ιερός χώρος κατακλύζεται από κάθε είδους αναθήματα, από τα πιο πολύτιμα μέχρι, κυρίως, τα ευτελέστερα. Λουλούδια, καρποί και λάδι είναι συνηθέστατη προσφορά ακόμη και σήμερα σε ποικίλες λαϊκές τελετουργίες στην Κρήτη. Επόμενο είναι ακόμη το πλήθος και η ποικιλία των αναθημάτων σε κάθε ιερό κορυφής, όπως και στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, να οφείλεται στις ειδικές ανάγκες των ανθρώπων κάθε τύπου. Τα εν γένει αναθήματα των μινωικών ιερών κορυφής διακρίθηκαν σε αναθήματα κοινά και σε άλλα ιερά, σε όσα δηλαδή απαντούν μόνον σε ιερά κορυφής, π.χ. τα ομοιώματα βλαβερών ζώων, ή ομοιώματα ανθρώπινων μελών, και σε αυτά που λείπουν από τα ιερά κορυφής, αν και είναι κοινά σε άλλα ιερά⁴²². Όπως σημειώθηκε πιο πάνω δεν αποκλείεται να ήταν αναθήματα ακόμη και μερικά από τα σκεύη λατρείας που συζητήθηκαν.

Τα παμπληθή αναθήματα του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό που συζητούνται εδώ είναι ειδώλια ανθρώπων και ζώων κυρίως χάλκινα αλλά και

412. J.C. Wright, A Survey of Evidence for Feasting in Mycenaean Society, σε J.C. Wright (επιμ.), *Mycenaean Feast*, *Hesperia* 73.2 (Special Issue) 2004, 133-134.

413. E. Borgna, Aegean Feasting: A Minoan Perspective, σε J.C. Wright (επιμ.), *Mycenaean Feast*, *Hesperia* 73.2 (Special Issue) 2004, 256.

414. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη

1997, I, 257-262, όπου επίσης χύτρες.

415. Καρέτσου, *ΠΑΕ* 1978, 254-255.

416. Peatfield 1992, 68, 70.

417. Rutkowski 1986, 87.

418. Kaiser 1976, εικ.10a.

419. Burkert 1993, 94.

420. Rouse 1902.

421. Ψιλάκης 2005, σποράδην.

422. Βλ. Dietrich 1969, 266-267.

πήλινα, ανθρώπινα μέλη, χέρια, πόδια και φαλλοί, χάλκινες λεπίδες και εργαλεία διαφόρων τύπων, κοσμήματα, κυρίως αγγεία, διαφόρων τύπων, αλλά και ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων, σφαιρίδια, αγνύθες και σφονδύλια, τμήματα από τάλαντα και αποχύματα⁴²³.

Η σημαντικότερη κατηγορία αναθημάτων στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό είναι αναμφίβολα τα *ανθρωπόμορφα ειδώλια* και μάλιστα τα 84 χάλκινα ειδώλια, δεδομένου ότι τα αντίστοιχα πήλινα ειδώλια που βρέθηκαν είναι συγκριτικά ελάχιστα, μόνον 21: 16 πήλινα ανδρικά (Π1-16), πέντε πήλινα αναθηματικά μέλη (Π 17-21) (εικ. 33). Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει σε όλα τα άλλα γνωστά μινωικά ιερά κορυφής, όπου τα χάλκινα ανθρώπινα ειδώλια είναι η απόλυτη μειονότητα σχετικά με τα πήλινα⁴²⁴. Στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ήλθαν στο φως 84 συνολικά χάλκινα ειδώλια, 83 στην ανασκαφή και ένα που παραδόθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, καθώς και δύο ανθρωπόμορφα περίτμητα χάλκινα ελάσματα, ένα γυναικείο και ένα ανδρικό (Χ4, Χ5). Βρέθηκαν 10 γυναικεία και 74, ακέραια ή σε θραύσματα, ανδρικά ειδώλια. Γενική είναι η αντίληψη ότι τα ανθρώπινα ειδώλια αποδίδουν λάτρες και όχι θεότητες⁴²⁵, αν και ο Α. Peatfield⁴²⁶ δεν αποκλείει μερικά να αποδίδουν ιέρειες. Γενικά θεωρείται επίσης ότι τα ανθρώπινα ειδώλια είναι υποκατάστατα των πιστών, δήλωση της διαρκούς παρουσίας τους στο ιερό, σε ανάμνηση της πρόσκαιρης εποχιακής⁴²⁷, ευχαριστίες για την ίαση από κάποια ασθένεια και παράκληση για την υγεία των αφιερωτών⁴²⁸, αντίστοιχα με τα σημερινά τάματα. Τις ποικίλες στάσεις των ειδωλίων μελέτησε και ερμήνευσε η Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη⁴²⁹. Ίσως τα μεγαλύτερα από αυτά, όπως τα χέρια και τμήμα σώματος (Π9, Π10, Π3), ανήκουν σε κάπως μεγαλύτερα λατρευτικά είδωλα που τα περιέφεραν στις διάφορες τελετές, όπως γνωρίζουμε από παραστάσεις με χέρι που κρατεί μικρό είδωλο με ιερατικό ύψασμα⁴³⁰.

Μια ισχυρή ένδειξη ότι ο κύριος λόγος καταφυγής ποικίλων προσκυνητών στα μινωικά ιερά κορυφής ήταν η προστασία της υγείας τους, υποδηλώνεται από την αφιέρωση σε αυτά ομοιωμάτων ανθρώπινων μελών και μάλιστα πασχόντων μελών⁴³¹. Ορόθυμη είναι σχεδόν η γνώμη των ερευνη-

423. Γ. Βαρουφάκης, *Μεταλλουργική μελέτη...* σε *Κύθηρα* 2, 241 κε.

424. Jones 1999, πίν. 2, Sapouna-Sakellarakis 1995.

425. Peatfield 1990, 127.

426. Peatfield 1990, 121-122.

427. Morgan 1988, 157, Burkert 1993, 92.

428. Rutkowski 1991, 57, N. Marinatos, *Minoan Religion*, 1993, 117.

429. Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, *Χάλκινα ειδώλια*, σε *Κύθηρα* 2, 3-212.

430. Ch. Boulotis, *Zur Deutung des Freskofragmentes Nr. 103 aus der Tiryn-*

ther Frauenprozession, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 9 (1979) 59-66, I. Κριτοτέλη-Προβίδη, *Τοιχογραφίες του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών*, Αθήνα 1982, 39, 40, έγχρ. πίν. Γ, Β2 πίν. 6α, J.L. Crowley, *Images of power in the Bronze age Aegean*, σε R. Laffineur - W.-D. Niemeier (επιμ.), *POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 12 (1995) II, 475-491, Σαπουνά-Σακελλαράκη, ό.π., *Κύθηρα* 2, 141 σημ. 785.

431. Davaras 1976, εικ. 138-139, Χαβάκης, σποράδην.

33. Πήλινη κεφαλή ειδωλίου.

21), έναν πήλινο φαλλό (Π22), δύο χάλκινους πλαστικούς φαλλούς (Χ2-3), πήλινο πλακίδιο με πλαστική παράσταση (Π201), επτά χάλκινα ελάσματα (Χ6-12), δύο πλαστικά ομοιώματα χεριών (Χ13-14) και πέντε ομοιώματα εσθήτων (Χ15-19)⁴³⁵, όπως και σε πολλά μητροπολιτικά μινωικά ιερά κορυφής, τον Πετσοφά, τον Τραόσταλο, τη Ζήρο, την Πλαγιά, τον Θύλακα, τον Μαζά, τον Γιούχτα, τον Φιλιόρημο, τον Κόφινα, τις Ατσιπάδες και τον Βρύσινα⁴³⁶. Εύλογα, τα ομοιώματα ανθρώπινων μελών στα μινωικά ιερά κορυφής έχουν συσχετισθεί με αντίστοιχα αφιερώματα των πιστών στα ελληνικά Ασκληπιεία αλλά και με τα σημερινά τάματα⁴³⁷. Απόψεις ότι τα ομοιώματα ανθρώπινων μελών είναι φυλαχτά⁴³⁸ ή ότι είναι δείγματα αποτροπαϊκής λατρείας και σχετίζονται με αποτροπαϊκές θεότητες⁴³⁹ δεν γίνονται δεκτές⁴⁴⁰.

Ιδιαίτερα πρέπει να συζητηθούν οι χάλκινοι και ο πήλινος φαλλός του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό (Χ2, Χ3) των οποίων, πήλινα όμως, παράλληλα είναι γνωστά μόνον από το ιερό κορυφής των Κυθήρων (Π22)⁴⁴¹ και από τις Ατσιπάδες⁴⁴² (εικ. 34). Ίσως η παρουσία των χάλκινων φαλλών στον Άγιο

τών σχετικά⁴³². Είναι αξιοσημείωτο ότι ομοιώματα ανθρώπινων μελών βρίσκονται μόνον στα ιερά κορυφής⁴³³. Οι άνθρωποι διαχρονικά καταφεύγουν στο θείο για την ασφαλή μακροήμερευση της ζωής τους, προσεύχονται για οποιαδήποτε και μάλιστα σοβαρή ασθένεια, υπόσχονται το σημαντικότερο αντίδωρο που μπορούν να προσφέρουν, αλλά και το προσφέρουν μετά την ίασή τους «Prayers or thanks for healing»⁴³⁴. Ασφαλώς την ίδια ανάγκη είχαν και οι προσκυνητές στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, που αφιέρωσαν ομοιώματα ανθρώπινων μελών: Πέντε πήλινα ανδρικά ειδώλια ή αναθηματικά μέλη (Π17-

432. Gesell 1985, 44, 54, 65, Morgan 1988, 158, Peatfield 1990.

433. Dietrich 1969, 259.

434. Myres 1902-03, 381, C. Davaras, *Zur Herkunft des Diskos von Phaistos*, *Kadmos* 6 (1967) 102, Rutkowski 1972, 173, Davaras 1976, 247.

435. Βλ. αντίστοιχα κεφάλαια.

436. Jones 1999, πίν. 2.

437. Peatfield 1990, 122, Peatfield 2000, 11, F.T. van Straten, *Gifts for the gods*, σε H.S. Versnel (επιμ.), *Faith, hope and worship, aspects of religious mentality in the ancient world*, *Studies in greek and roman religion* 2, Leiden 1981, 65-151.

438. Jones 1999, 33.

439. Dietrich 1969, 267-269.

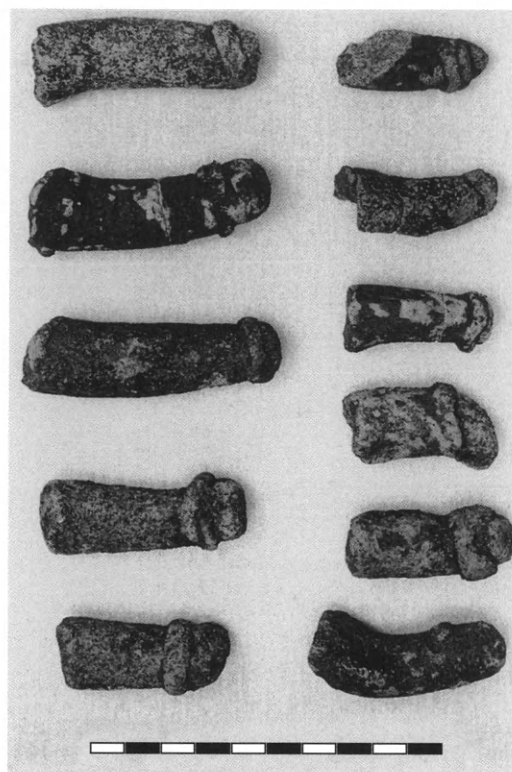
440. Ο Jones (1999, 33) έχει την άποψη ότι τα ομοιώματα ανθρώπινων μελών είναι Παλαιοανακτορικών χρόνων, πράγμα που δεν τεκμηριώνεται από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό.

441. Βλ. Αιμ. Μπάνου σε *Κύθηρα* 2, πίν. 3 εικ. 15.

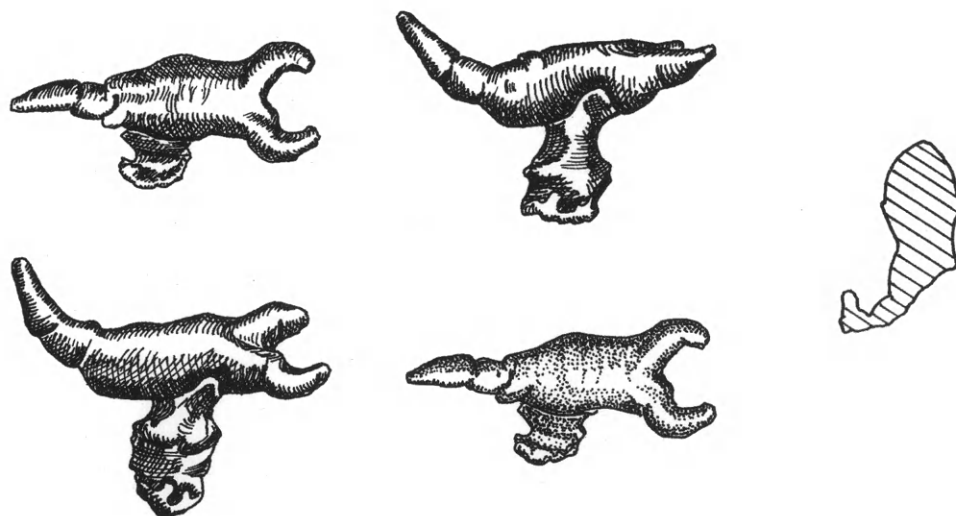
442. Peatfield 1992, 75 εικ. 23, Watrous 2001, 196 εικ. 24. Ο Rutkowski (1986, 88, σημ. 69) πιστεύει ότι αφιερώνονται για ευγονία: «a find shaped like a phallus from Koumasa», S.A. Xanthoudides, *The vaulted tombs of Mesara*, London 1924, 50.

Γεώργιο στο Βουνό πρέπει να συσχετισθεί και με την ανεύρεση στο ίδιο ιερό του χάλκινου επίσης ομοιώματος ενός σκορπιού (Χ1) (εικ. 35), λόγω της μυθολογικής για τη μινωική Κρήτη σύνδεσης του σκορπιού με τα ανδρικά γεννητικά όργανα⁴⁴³.

Αντίθετα με το πλήθος των πήλινων ειδωλίων ζώων που είναι γνωστά από όλα τα μινωικά ιερά κορυφής⁴⁴⁴, τα σχετικά παραδείγματα στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό είναι λίγα (εικ. 36). Συνολικά περί τα 92: 67 βοοειδή (Π83-89), 1 αιγοειδής (Π95), 1 χοίρος (Π96), 1 ιπποειδής (Π97), 1 σκύλος; (Π98), 5 αμφίβολα κέρατα ελάφων (Π90-94) καθώς και ο χάλκινος και οι πήλινοι σκορπιοί, ο κάνθαρος και 10 πτηνά. Τα ομοιώματα οικόσιτων ζώων στα ιερά κορυφής επιδέχονται διπλή ερμηνεία, μπορεί δηλαδή να

34. Πήλινοι φαλλοί από τις Ατσιπάδες.

35. Χάλκινο ειδώλιο σκορπιού.

443. Σακελλαράκης 1997, 459-460.

444. Jones 1999, πίν. 3. Ο B.C. Dietrich 1969, 259, εσφαλμένα υποστηρίζει ότι ει-

δώλια ζώων βρίσκονται μόνον στα ιερά κορυφής.

αποτελούν αφιερώματα για την προστασία των ζώων ή να είναι υποκατάστατα θυσιών⁴⁴⁵. Άλλοι ερευνητές, όπως ο B. Rutkowski⁴⁴⁶ και ο A.A.D. Peatfield⁴⁴⁷, υποστηρίζουν ότι τα ειδώλια κατατέθηκαν από βοσκούς για την προστασία των κοπαδιών τους και άλλοι, όπως ο Κ. Δαβάρας⁴⁴⁸, ότι είναι φτωχικά υποκατάστατα πραγματικών θυσιών. Είναι αξιοσημείωτο πάντως ότι την πλειονότητα των ειδωλίων ζώων στα ιερά κορυφής αποτελούν τα βόδια⁴⁴⁹, αν και κατά την Κ. Τρανταλίδου, που μελέτησε το οστεολογικό υλικό της ανασκαφής, στον Άγιο Γεώργιο περισσότερο αντιπροσωπεύονται η αίγα, το πρόβατο σε νεαρή ηλικία, ο λαγός και κυρίως η όρνιθα, που μέσω των ανταλλαγών στην Ανατολική Μεσόγειο τη δεύτερη χιλιετία π.Χ. φθάνει μαζί με άλλα αγαθά στο Αιγαίο και αντανakλούν τον βιότοπο και την παλαιοοικονομία του νησιού⁴⁵⁰. Σχετικά με τα βοοειδή, που επίσης εμφανίζονται σε κάποιο ποσοστό στο ιερό, είναι γνωστό ότι ο ταύρος είναι το κυριότερο ζώο θυσίας στη μινωική Κρήτη, επομένως τα ειδώλια των βοοειδών αποτελούν υποκατάστατα.

36. Τμήματα από πήλινα ειδώλια ζώων.

445. Jones 1999, 33.

446. Rutkowski 1991, 57 σημ. 91.

447. Peatfield 1990, 120-121.

448. Davaras 1976, 245.

449. Peatfield 2000, 12.

450. Κύθηρα 3, 463-563.

Τα ειδώλια αγριμιών ερμηνεύονται συνήθως ως αφιερώματα κυνηγών⁴⁵¹, όπως και τα ομοιώματα πουλιών, που απαντούν σε κάποια μινωικά ιερά κορυφής, στην Πλαγιά, τον Θύλακα, τον Γιούχτα, τις Ατσιπάδες και τον Βρύσινα⁴⁵². Τα πουλιά όμως έχουν μια ιδιαίτερη σχέση με τη θεότητα στη μινωική Κρήτη⁴⁵³ και σχετίζονται με την επιφάνεια της θεότητας. Τα δέκα *ειδώλια πτηνών* από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό (Π104-113) (εικ. 37) φέρνουν ακόμη στον νού τη μεταγενέστερη κυθηραϊκή λατρεία της Αφροδίτης. Και όσον αφορά τα ομοιώματα βλαβερών ζώων, η τρέχουσα ερμηνεία είναι αποτροπαϊκή, ότι ανατίθενται στη θεότητα ως παράκληση για την προστασία από αυτά⁴⁵⁴. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκει και το χάλκινο (X1) και τα τέσσερα πήλινα (Π99-102) ειδώλια του σκορπιού καθώς και το ένα πήλινο ειδώλιο κανθάρου (Π103), που ήλθαν στο φως στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Πριν από μερικά χρόνια έχει ήδη ερευνηθεί η παρουσία του σκορπιού στη μινωική Κρήτη αλλά και η συμβολική του παρουσία στους μύθους του Ωρίωνα και του Μίνωα, καθώς και η σχέση του με τα ανδρικά γεννητικά όργανα⁴⁵⁵.

Οι κάνθαροι του τύπου *Corpis hispanus* στην Κρήτη διαθέτουν κέρας. Το κέρας (Π103) των Κυθήρων ανήκει σε αυτόν τον τύπο. Η εύρεση στο Πισκοκέφαλο ειδωλίου κανθάρου που έχει στην πλάτη του το μικρό του θεωρείται σύμβολο μητρότητας, καλοτυχίας ή πιθανώς είναι αφιέρωμα-επίκληση για την ευγονία. Στην Αίγυπτο ο *scarabeus sacer* σχετίζεται με την ηλιακή λατρεία. Λόγω της χειμερίας νάρκης και της αφύπνισής του, αργότερα, συμβολίζει την αναγέννηση.

Χάλκινα είναι μερικά είδη αναθημάτων στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, όπως οι λεπίδες, τα ομοιώματα εργαλείων και εσθήτων. Για την ενδεχόμενη αναθηματική χρήση του μικρού χάλκινου πέλεκυ (X20) έγινε ήδη λόγος πιο πάνω, στα αντικείμενα λατρείας⁴⁵⁶. Οι κυθηραϊκές λεπίδες και μαχαιρίδια⁴⁵⁷ ανέρχονται στον αριθμό 109. Στο ιερό έχουν καταγραφεί 98 λεπίδες (X21-X130) και εννέα λεπίδια (X133-134, X137-138, X140-144, X151, X157), γνωστά από άλλα ιερά κορυφής⁴⁵⁸, ενώ τα ομοιώματα εργαλείων δεν ξεπερνούν τα δέκα και είναι σπάτουλες (X146-148) και εργαλεία διάφορα με στείλεο (X 149-150, 152-156). Αξιοσημείωτη είναι ακόμη η παρουσία στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό θραυσμάτων ταλάντων και αποχυμάτων⁴⁵⁹.

451. Jones 1999, 34.

452. Jones 1999, πίν. 3.

453. Nilsson 1950, 333 κε.

454. Peatfield 1990, 121, Jones 1999, 33.

455. Σακελλαράκης 1997, 423-472. Για τον σκορπιό βλ. επίσης Γ. Σακελλαράκης, Μινωικά χάλκινα μικροαντικείμενα σε *Κύθηρα* 2, 218 κε.

456. Βλ. και Γ. Σακελλαράκης, ό.π. σε *Κύθηρα* 2.

457. Μαχαιρίδια σε Κόφινα, Jones 1999,

πίν. 4, Jones 1999, 34, τα όπλα ευχαριστία στον θεό.

458. Γ. Σακελλαράκης, ό.π. σε *Κύθηρα* 2, 231 κε.

459. Ο Γ. Βαρουφάκης, ό.π. σε *Κύθηρα* 2, 241 κε., μιλάει για έξι δοκίμια χαλκού, αποχύματα ταλάντων (X175), Η. Mangou - P.V. Ioannou, *Studies of the Late Bronze Age copper-based ingots found in Greece*, BSA 95 (2000) 207-217.

37. Πήλινο ειδώλιο πτηνού.

Εκτός από τα χάλκινα βρέθηκαν πέντε τμήματα λίθινων εργαλείων: δύο σμίλες (Λ19-20), δύο λεπίδες οφianού (Λ21-22) και ένα ομοίωμα πέλεκυ (Λ23), αποτμήματα σταλαγμιτών και σταλακτιτών καθώς και ανεπεξέργαστων τεμαχίων ορείας κρυστάλλου, rosso antico και lapis lacedaemonius, υλικό που χρησιμοποιείται και σε σκεύη⁴⁶⁰.

Στα πολύτιμα προσωπικά αφιερώματα ως ευχαριστία στη θεότητα⁴⁶¹, πρέπει ακόμη να αναφερθούν έξι τμήματα λίθινων αγγείων (Λ13-18) από ποικιλία πετρωμάτων, ένα πιθανό επίμηλο ξίφους (Λ37), 17 λίθινες ψήφοι (Λ24α-ε, Λ25-36)⁴⁶², δύο χρυσά ενώτια (Χρ.1α-β) και φύλλο χρυσού (Χρ.2) προφανώς από επένδυση κάποιου κοσμήματος, κέρασ ελεφάντινου ειδωλίου (ΕΛΦ 1)⁴⁶³.

Από τα πολλά πήλινα ευρήματα που βρέθηκαν στο ιερό των Κυθήρων, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, αναθηματικά θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν κυρίως οι μικκύλες εκδοχές των γνωστών τύπων που χρησιμοποιούνται στις τελετές, όπως προαναφέρθηκε, ως φθηνότερα υποκατάστατα (μικκύλα κύπελλα, τριποδικά αγγεία, προχοΐδια, φωλεόσχημα και κάποια με πλαστική διακόσμηση)⁴⁶⁴.

Τα κλειστά αγγεία, όπως τα αποθηκευτικά αγγεία, οι πίθοι (Κ447-547), τα πιθοειδή αγγεία⁴⁶⁵, οι πιθαμφορείς (Κ 548-562), οι απλές και οι γεφυρόστομες πρόχοι (Κ682-738) δεν μπορούν πάντα να ενταχθούν στα τελετουργικά ή αφιερωματικά αγγεία παρά μόνον λόγω του περιεχομένου, υγρού ή στερεού που αυτά θα περιείχαν (λάδι, κρασί, καρπούς) και θα ήταν προσφορές των πιστών για τις ανάγκες των τελετουργιών. Το ίδιο ισχύει για τις τριποδικές χύτρες (Κ739-802) που θα χρησίμευαν στη διαδικασία των τελετουργικών γευμάτων, όπως και τα πολλά άωτα κωνικά κύπελλα τα οποία εμφανίζονται σε μικρό αριθμό στις “πρωτογενείς εναποθέσεις”.

460. Βλ. Αιμ. Μπάνου σε *Κύθηρα* 2, 350.

461. Jones 1999, 34.

462. Βλ. Αιμ. Μπάνου σε *Κύθηρα* 2, 355, για ψήφους σε άλλα ιερά κορυφής, όπως του Γιούχτα και του Κόφινα.

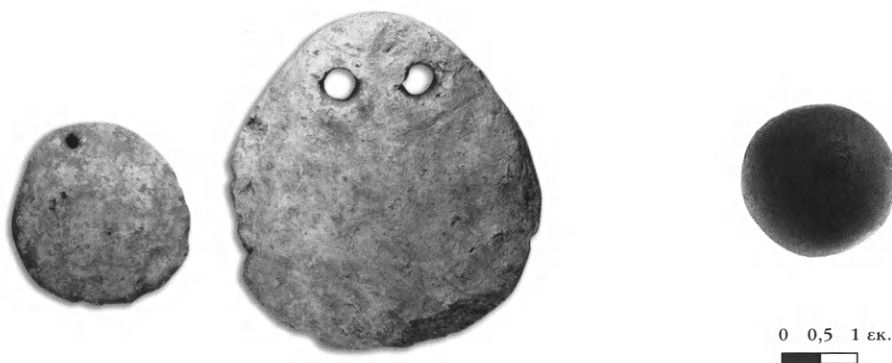
463. Αιμ. Μπάνου, ό.π. 358.

464. Βλ. *Κύθηρα* 4, Η Κεραμική.

465. Πίθοι έχουν βρεθεί στον Κόφινα, B. Rutkowski, *Minoan cults and history, Historia* 20 (1971) 17, στον ναό της Ανθρωποθυσίας (Ανερόσπηλια), Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, I, 275 εικ. 220, 278 εικ. 227.

Η εύρεση τροπιδωτών κυπέλλων (Κ360-387), ημισφαιρικών κυπέλλων με πόδι (Κ352-359), ευθύ πλευρων κυπέλλων (Κ150-257), η διακόσμηση πρόχων με “ανοικτό επί σκοτεινού” και με πορφυρές ταινίες, τα πινάκια (Κ426-446), τα ρυτά με επίθετη πλαστική διακόσμηση που έχουν σαφή σχέση με την Κρήτη, τα παραδείγματα αγγείων του “τραχωτού” ρυθμού, υποδηλώνουν τη λειτουργία του χώρου από τα πρώιμα Παλαιοανακτορικά χρόνια (ΜΜ ΙΒ-ΜΜ ΙΙ) ως ιερού. Τότε θεμελιώνεται και ο θρησκευτικός χαρακτήρας του.

Εκτός από τα πήλινα που προαναφέρθηκαν, υπάρχουν και λίγα ακόμη αντικείμενα που ανατέθηκαν στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Στον οικιακό εργαστηριακό εξοπλισμό ανήκουν οι *αγνύθες* (εικ. 38) και τα *σφονδύλια*, η ανάθεση των οποίων στα ιερά κορυφής, όπως και των εν γένει εργαλείων, ερμηνεύεται ως ευχαριστία στη θεότητα⁴⁶⁶. Στο κυθηραϊκό ιερό κορυφής ήλθαν στο φως εννέα αγνύθες (Π185-193), που προσδιορίζουν την ιδιότητα του αναθέτη, αντικείμενα γνωστά και από τον οικισμό στο Καστρί⁴⁶⁷. Αγνύθες είναι γνωστές από το ιερό κορυφής στο Καρφί⁴⁶⁸, αλλά και από άλλα ιερά, όπως τα Ανερόσπηλια⁴⁶⁹. Ήλθαν επίσης στο φως δύο σφονδύλια (Π194-195). Πρέπει να σημειωθεί ότι τα σφονδύλια στο Καστρί Κυθήρων δεν είναι όμοια. Σφονδύλια έχουν βρεθεί επίσης στο ιερό κορυφής στις Ατσιπάδες⁴⁷⁰. Άλλο πήλινο αναθηματικό αντικείμενο που έγινε γνωστό από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό είναι ένα σφαιρίδιο (Π197) (εικ. 39), παρόμοιο άλλων από τα ιερά κορυφής του Πετσοφά και του Γιούχτα⁴⁷¹. Πρόκειται για δυσεξήγητα αντικείμενα, καθώς έχουν συγκριθεί με τα σφαιρίδια προσευχής των βουδιστών⁴⁷², με κόπρανα ζώων⁴⁷³ κ.λπ.

38. Λίθινες αγνύθες.

39. Πήλινο σφαιρίδιο.

466. Jones 1999, 34.

467. Coldstream - Huxley 1972, πίν. 59-60.

468. Jones 1999, πίν. 7.

469. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη

1997, ΙΙ, εικ. 450, 452.

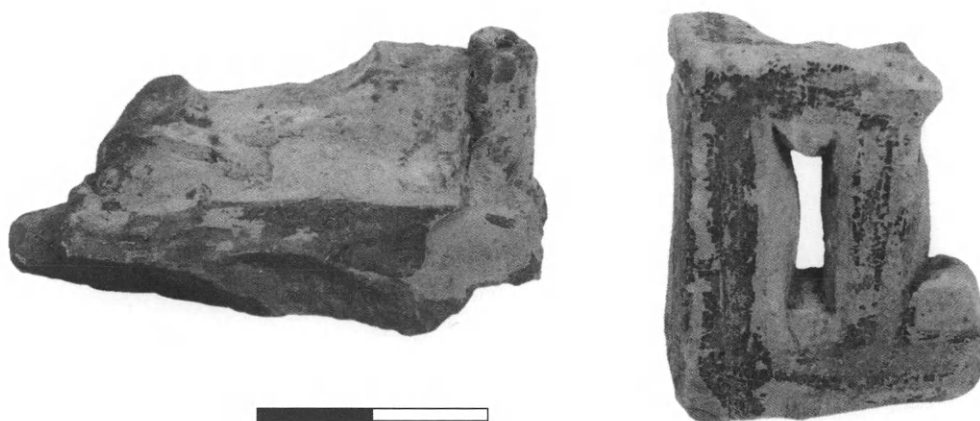
470. Jones 1999, πίν. 7.

471. Rutkowski 1986, 90, εικ. 118a.

472. Myres 1902-1903, Davaras 1976, 248.

473. Rutkowski 1986, 90.

Δύο κατηγορίες ακόμη πήλινων αναθηματικών αντικειμένων, αν και αποσπασματικά, αντιπροσωπεύονται στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό: 32 τμήματα από *ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων* (εικ. 40) (Π140-171) (ενώ μέχρι σήμερα ήταν γνωστά μόνον 16) και πήλινα πλακίδια, δύο από τα οποία (Π144, 151) θεωρούνται πλαστικές αναπαραστάσεις τοπίων⁴⁷⁴, 15 πήλινα σκεύη, πιθανώς αναθηματικά πλακίδια ή τμήματα αυτών (Κ1077, Κ1081; Κ1082; Κ1083, Κ1084, Κ1084-Κ1087, Κ1088 κ.λπ.). Τα θραύσματα των ομοιωμάτων αρχιτεκτονημάτων (Π140-171) σχετίζονται με αντίστοιχα από τα ιερά κορυφής του Πετσοφά και του Γιούχτα⁴⁷⁵ καθώς και με άλλα δημοσίευτα⁴⁷⁶, και οι πήλινες πλάκες με ευρήματα στον Πετσοφά⁴⁷⁷. Τα αρχιτεκτονήματα είναι γνωστά και σε κοσμικά κτήρια, όπως ο περίφημος οικίσκος των Αρχανών⁴⁷⁸ που ίσως αποτελεί μοντέλο, ενώ αντίθετα τα αρχιτεκτονήματα των ιερών κορυφής ίσως αποτελούν προσφορές για την προστασία του οίκου⁴⁷⁹, είδος “προσκυνηταρίου”. Στο κυθηραϊκό ιερό έχουν επίσης βρεθεί ένα ομοίωμα αρτοσκευάσματος (Π196), ένα βάρος διχτυού (Π198), αφιέρωμα πιθανώς κάποιου ψαρά από τον γειτονικό Αυλαίμονα, δύο πήλινα ομοιώματα ταλάντων (Π199α-β), τμήμα κεραμικού τροχού (Π202), προφανώς ανάθημα κεραμέα, και μία πήλινη ψήφος (Π230). Ένα πλακίδιο με παράσταση οφθαλμού (Π201) ίσως αποτελεί ένα αφιέρωμα για την ίαση.

40. Τμήματα από πήλινα ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων.

474. Γ. Τζαχίλη, Βρύσινας Ι. *Μινωικά εικαστικά τοπία. Τα αγγεία με τις επίθετες πλαστικές μορφές από το Ιερό Κορυφής του Βρύσινα και η αναζήτηση του βάθους*, Αθήνα 2011.

475. Jones 1999, πίν. 7.

476. Κεραμική σε Κύθηρα 4.

477. Jones 1999, πίν. 7.

478. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, I, 139 σχ. 28.

479. I. Schøep, “Home sweet home”. Some comments on the so-called house models from the Prehellenic Aegean, *OpAth* 20 (1994) 189-120.

Εδώ ίσως πρέπει να αναφερθούν ακόμη δύο πήλινα *ομοιώματα τρίτων* (Π114-115). Οι τρίτωνα έχουν βρεθεί σε θρησκευτικούς πρωτίστως χώρους και είναι κυρίως ρυτά αλλά και ηχοποιητικά όργανα, όπως δείχνει η σφραγίδα από το Ιδαίον Άντρον με γυναίκα εμπρός από βωμό. Ο θαλάσσιος κόσμος αντιπροσωπεύεται με τα επιθέματα από τον κόσμο της θάλασσας προσκολλημένα σε αγγεία (Π207), ομοίωμα κοχλία σε πλακίδιο ή αγγείο (Κ1073, Κ1096), κοχλίες (Κ1075, Κ1079), και αχιβάδες σε αγγεία. Αγγεία και πλακίδια με επίθετη διακόσμηση-παραστάσεις είναι γνωστά από το Παλαίκαστρο, τα Μάλια, τα Ανεμόσπηλια⁴⁸⁰, τη Θήρα, τον Βρύσινα κ.α.⁴⁸¹ Ακόμη, η διακόσμηση του “θαλάσσιου” ρυθμού σε αγγεία⁴⁸² δεν αποτελεί μόνον στοιχείο χρονολόγησης στην ΥΜ ΙΒ περίοδο αλλά και γιατί, όπως έδειξαν η Ρ.Α. Mountjoy και η Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, συνηθίζεται σε ιερά.

Γενικά πρέπει να παρατηρηθεί ότι είναι αξιοσημείωτη η διαφοροποίηση των αναθημάτων του κυθηραϊκού ιερού από τα άλλα γνωστά ιερά κορυφής, καθώς είναι στατιστικά ισχυρότατη η παρουσία στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό των ανθρώπινων ειδωλίων, ενώ είναι ελάχιστα τα ειδώλια των ζώων που ήλθαν στο φως. Και είναι ακόμη αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, σε αντίθεση και πάλι με τα γνωστά μητροπολιτικά ιερά κορυφής, τα ειδώλια αυτά του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό, όπως και άλλα επίσης αναθήματα που βρέθηκαν, είναι χάλκινα. Η παράλληλη ανεύρεση λίθινων αντικειμένων και μάλιστα του ενεπίγραφου λίθινου κοχλιαρίου (Λ5), που έχουν ήδη θεωρηθεί αντικείμενα επιδεικτικής ισχύος “prestige artifacts”⁴⁸³, ίσως υποδηλώνει για όλα τα αναθήματα που αναφέρθηκαν, κατασκευή σε κάποια ανακτορικά εργαστήρια⁴⁸⁴ και ασφαλώς τη συμμετοχή πιστών ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Τις σκέψεις αυτές επιβεβαιώνουν άλλωστε και ο μικρός αριθμός αναθημάτων ζώων, που θεωρούνται αφιερώματα γεωργών και κτηνοτρόφων.

δ. Η πομπή στα ιερά κορυφής

Η χαρακτηριστικότερη λατρευτική δραστηριότητα που απεικονίζεται στις παραστάσεις των ιερών κορυφής που συζητήθηκαν είναι η πομπή, όπως αυτή που σώθηκε στο λίθινο ανάγλυφο ρυτό από την Κνωσό. Το πομπικό στοιχείο, τα *ὄρειβάσια* (ιερά) ήταν κατά τον Στράβωνα⁴⁸⁵ μια εορτή κατά την οποία *...ἐν πομπῇ διήρχοντο τὰ ὄρη*, και είναι άλλωστε κυρίαρχο γενικότερα στη μινωική εικονογραφία και μάλιστα στη μεγάλη τέχνη, την τοιχογραφία⁴⁸⁶. Ακόμη και στην κρητομυκηναϊκή μικροτεχνία και παρά την έλλειψη διαθέσιμου χώρου έχει επισημανθεί σε σκηνές με θρησκευτικό

480. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, ΙΙ, 548-562.

481. Βλ. γενικά σε Γ. Τζαχίλη, ό.π. (σημ. 474).

482. Βλ. *Κύθηρα* 4, Η Κεραμική.

483. Peatfield 1990, 127.

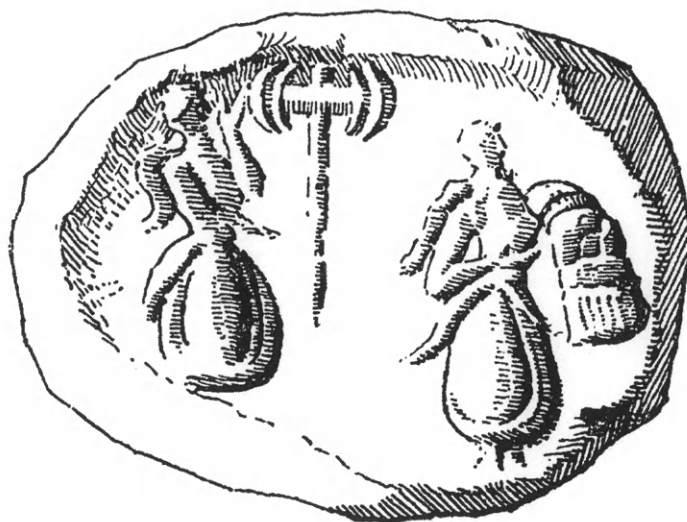
484. Peatfield 2000, 11.

485. *Γεωγραφικά* ΙΒ, 564.

486. Evans 1921-35, ΙΙ, 719 κε.

περιεχόμενο η απόδοση μεμονωμένων μορφών, ανδρών ή γυναικών, ζευγών ή και ομάδων, που μεταφέρουν πομπικά ποικίλα αντικείμενα, επιμήκη στελέχη, διπλούς πελέκεις, υφάσματα (εικ. 41), αγγεία⁴⁸⁷ ή και σφάγια⁴⁸⁸, συχνά ιδιαίτερα ενδεδυμένες⁴⁸⁹. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η μινωική εικονογραφία παρουσιάζει δύο βασικούς τύπους λατρευτικής δραστηριότητας, την πομπή και τον χορό⁴⁹⁰.

Προκειμένου για την αρχαία ελληνική θρησκεία είναι σπάνια η οποιαδήποτε θρησκευτική εορτή χωρίς πομπή, δηλαδή χωρίς την επίσημη δραστήρια συμμετοχή διαφόρων προσώπων, μιας πομπικής πορείας σε έναν δρόμο που θεωρείται επίσης ιερός, χωρίς κάποιες στάσεις, χωρίς την επιζητούμενη αλλαγή στην καθημερινότητα του βίου, την ομαδική ανάληψη νέων ρόλων και τη διαφοροποίηση από το άμορφο πλήθος, την εορταστική ενδυμασία, τη μεταφορά κάθε είδους αντικειμένων κ.λπ.⁴⁹¹ Πριν από χρόνια δημοσιεύθηκαν οι ενθυμήσεις του Παύλου Βλαστού⁴⁹² για τα προσκυνήματα στον Τίμιο Σταυρό του Ψηλορείτη κατά τα έτη 1860 και 1872, επιγεγραμμένες «Ἡ ἱερὰ πορεία τῶν εὐσεβῶν εἰς τὴν Ἰδὴν τῆς Κρήτης», που συσχετίστηκαν, τότε, με τα προσκυνήματα των Μινωιτών στα ιερά κορυφής, όπως θα δούμε και πιο κάτω⁴⁹³. Στο τελευταίο βιβλίο του Ν. Ψιλάκη για τις λαϊκές τελετουργίες στην Κρήτη αφθονούν οι περιγραφές και οι εικόνες για ποικίλες θρησκευτικές πομπές στη μεγαλόνησο (εικ. 42) με

41. Σφράγισμα με παράσταση προσφοράς διπλού πέλεκου και υφάσματος.

487. CMS II, 6, αρ. 6, 9-13, 26, II, 7, αρ. 7, 10-17, II, 8, αρ. 266, 269.

488. Σακελλαράκης 1972b.

489. N. Marinatos, *Minoan Religion*, 1993, 137.

490. Burkert 1993, 92.

491. Burkert 1993, 222-225.

492. Σακελλαράκης 1990.

493. Σακελλαράκης 1990.

42. Πομπή προσκυνητών στον Κόφινα.

σταυρούς, εικόνες, λάβαρα αλλά και κλαδιά βασιλικού στα χέρια των ευσεβών και μάλιστα στον Κόφινα, όπου και το μινωικό ιερό κορυφής⁴⁹⁴.

Το πομπικό στοιχείο, λοιπόν, ως τελετουργικό στοιχείο ανάγκης, φόβου ή και απλής ευσέβειας μιας ομάδας αλλά ακόμη και επίδειξης προσώπων, ενδυμάτων και σκευής, είναι κύριο στοιχείο για οποιαδήποτε θρησκευτική πράξη, πολύ περισσότερο για μια λαϊκή τελετουργία που θα ασκήθηκε περιοδικά σε έναν μακρινό χώρο, όπως ένα μινωικό ιερό κορυφής.

Από τα στοιχεία που σώζονται στο κορμάτι του λίθινου ανάγλυφου ρυτού από την Κνωσό, την απόσταση της μιας μορφής από την άλλη, την ομοιομορφία της κίνησης, με τα προτεταμένα χέρια που κρατούν τα μικρά ομοειδή αντικείμενα και την ισχυρή κάμψη του κορμού προς τα πίσω, ο τελετουργικός χαρακτήρας της απεικονιζόμενης σκηνής είναι προφανής και η ύπαρξη μιας πομπής σε ένα μινωικό ιερό κορυφής βέβαιη (εικ. 6 και 18). Οι εικονιζόμενοι είναι νέοι, γυμνόποδες άνδρες. Αυτά είναι όμως και τα μόνα ασφαλή στοιχεία. Η ελλιπής διατήρηση του θραύσματος επιτρέπει την έκφραση υποθέσεων μόνον για την παρουσία και γυναικών στην πομπή ή για τα μεταφερόμενα σκεύη και ό,τι αυτά θα περιείχαν. Φυσικά, η παρουσία γυναικών στις πομπές στα ιερά κορυφής δεν μπορεί να αποκλεισθεί και μόνον λόγω της συμμετοχής πλούσια ενδεδυμένων γυναικών και με ιδιόμορφα καλύμματα κεφαλής σε πομπικές παραστάσεις μινωικών σφραγισμάτων⁴⁹⁵. Η πομπική μεταφορά εξ άλλου ενός κάποιου αριθμού σκευών και όχι μόνον μιας κατηγορίας αντικειμένων πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη ακόμη και για τον επιδεικτικό χαρακτήρα της τελετουργίας⁴⁹⁶.

Όσον αφορά την πομπική μεταφορά ποικίλων αντικειμένων σε ένα ιερό κορυφής, απαραίτητη και για την περιοδική άσκηση της λατρείας, θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί την υποψηφιότητα κάποιων από τα λατρευτικά σκεύη που ήλθαν στο φως στα ίδια τα ιερά και μάλιστα μερικά από τα σημαντικότερα από αυτά, όπως οι λίθινες τράπεζες προσφορών και τα κοχλιάρια. Μία άλλη κατηγορία αντικειμένων ευεπίφορων για μια κάποια πομπική μεταφορά θα μπορούσε να είναι οι τριποδικές τράπεζες προσφορών από κονίαμα, αντικείμενα που σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις βρέθηκαν αποθηκευμένα, σε σημαντικό αριθμό, στο Νίρου Χάνι⁴⁹⁷ και στις Αρχάνες⁴⁹⁸, η χρήση των οποίων στο ιερό κορυφής του Γιούχτα είναι μαρτυρημένη. Υπάρχει όμως μία ακόμη υποψηφιότητα και αυτή είναι τα λεγόμενα θησαυροφυλάκια των ιερών, τα οποία ήλθαν στο φως στα ανάκτορα της Κνωσού⁴⁹⁹ και της Ζάκρου⁵⁰⁰, με το μοναδικό πλούσιο, περίτεχνο, κατ' εξοχήν επιδεικτικό περιεχόμενό τους.

494. Ψιλάκης 2005, 264-266, 328-330, 390-402 και ευρετήριο, 460, λ. πομπές τελετουργικές.

495. CMS II, 6 αρ. 13, II, 8 αρ. 266, 269.

496. Rehak - Younger 2001, 421, παραστάσεις πομπών ιερών κορυφής σε λίθινα αγγεία (η χειρονομία της πρόταξης των χεριών έχει την έννοια της προσφοράς) και σε σφραγι-

σματα δαχτυλιδιών με γυναίκες και άνδρες να μεταφέρουν poles, διπλούς πελέκεις, υφάσματα και αγγεία. Watrous 1996, 79, 80.

497. Ξανθουδίδης 1922, 15-16.

498. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, II, 504-505 εικ. 494.

499. Evans 1921-35, II, 820-826 εικ. 537.

500. Πλάτων 1974, 117-130.

Η χρήση του περιεχομένου των θησαυροφυλακίων των ιερών σε κάποιες πομπικές θρησκευτικές τελετουργίες πρέπει να θεωρείται δεδομένη και μια πομπική τελετουργία από το ανάκτορο της Κνωσού ή και από το ανακτορικό κτήριο των Αρχανών προς το σημαντικό ιερό κορυφής του Γιούχτα είναι πιθανότατα, ακόμη και για την κατασκευή του δρόμου που οδηγεί από την Κνωσό στην κορυφή του βουνού, μιας, ίσως, πομπικής, «ιεράς» οδού, κατά την αναλογία παράλληλων της αρχαίας ελληνικής θρησκείας⁵⁰¹. Η χρήση του περιεχομένου των ανακτορικών θησαυροφυλακίων των ιερών, όμως, σε πομπικές τελετουργίες σχετικές με τη λατρεία σε ιερά κορυφής ίσως ενισχύεται και από την παρατήρηση της παρουσίας σε αυτά κυρίως λίθινων ρυτών, των σκευών δηλαδή στα οποία αποκλειστικά εικονίζονται τα ιερά κορυφής στη μινωική τέχνη⁵⁰², πράγμα που δεν είναι χωρίς σημασία για τη χρήση αυτών των σκευών στα ιερά κορυφής.

Για την πομπική τελετουργία σε ένα εξωαστικό ιερό και μάλιστα σε ένα μινωικό ιερό κορυφής πρέπει, ίσως, να συζητηθεί άλλο ένα στοιχείο, αυτό της συμμετοχής κάποιων υψηλών θρησκευτικών ή και πολιτικών προσώπων, καθώς είναι βέβαιη για τη μινωική Κρήτη η ύπαρξη φορειών μεταφοράς προσωπικού. Στο λεγόμενο κεντρικό ιερό της Κνωσού, όπου βρέθηκε το σφράγισμα με την απόδοση ιερού κορυφής που συζητήθηκε πιο πάνω, ήλθαν στο φως κομμάτια τοιχογραφίας, γνωστής ως “*palanquin fresco*”, όπου αποδίδεται ένα ξύλινο φορείο με ουρανό⁵⁰³, στο οποίο κάθεται μια ανδρική μορφή, που μεταφέρεται από άλλες ανδρικές μορφές ντυμένες με μακρύ ιερατικό ένδυμα⁵⁰⁴. Η πραγματική χρήση φορειών μεταφοράς προσωπικού βεβαιώνεται εξ άλλου από το πηλίνο ομοίωμα ενός φορείου από την Κνωσό⁵⁰⁵. Και είναι αξιοσημείωτο ότι ήδη ο Α. Evans συσχέτισε αυτά τα ευρήματα με μια “*sedia gestatoria*” ενός *Papa Re* και μάλιστα με μια επίσημη πομπική συμμετοχή υψηλών Κνώσιων προσώπων σε μια τελετουργία στο ιερό κορυφής του Γιούχτα. Ασφαλώς η πολυτέλεια μιας πομπικής τελετουργίας που υπονοείται για το σημαντικό ιερό κορυφής του Γιούχτα δεν θα πρέπει να θεωρηθεί τρέχουσα για όλα ανεξαιρέτως τα ιερά κορυφής και μάλιστα τα επαρχιακά. Μια κάποια πομπική πορεία, όμως, προς κάθε ιερό μινωικό ιερό κορυφής πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη, όπως και από τον οικισμό στο Καστρί προς τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό.

Για το σύγχρονο πανηγύρι στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό που δίνει μία εικόνα της πορείας και των τελετών στον ίδιο χώρο καταγράφονται τα εξής την 1 Μαΐου 1947 από το Ν.Γ. Φατσέα στα Φατσάδικα:

«Τὴν 23 παρελθόντος, μνήμην τοῦ Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου, ἐπανηγύρισαν οἱ ὁμώνυμοι ἐν Κυθήροις ναοί. Εἰς τὸ βουνὸ παρὰ τὸν Αὐλαίμονα, ἡ πανήγυρις ἔφθασε περίπου εἰς τὴν προπολε-

501. Burkert 1993, 223.

502. Πρβ. Ν. Marinatos, *Minoan Religion*, 1993, 122.

503. Σακελλαράκης 2006.

504. Evans 1921-35, II, 770-773 εικ. 502-503.

505. Evans 1921-35, I, εικ. 166G, II, 158 εικ. 80.

μικὴν τῆς ἀκμὴν, τόσον εἰς θρησκευτικὴν κατάνυξιν ὅσον καὶ εἰς συρροὴν προσκυνητῶν. Εἶναι δὲ παρήγορον ὅτι ὁ λαὸς μας ἐπανευρίσκει σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὰ παλαιὰ τοῦ ἔθιμα τὴν χαρὰν τοῦ καὶ τὴν ψυχικὴν ἀνακούφισιν μὲ τὰς ὁποίας ἐξετράφησαν οἱ πατέρες μας... Οἱ προσκυνηταὶ ἔφθασαν ἐκεῖ ἀπὸ τὸ ἀπόγευμα τῆς παραμονῆς, ἔπειτα ἀπὸ πολὺν πορείαν, διὰ τοὺς κόπους τῆς ὁποίας ἐλάμβανον ἀξιόλογον ἀποζημίωσιν ἀπὸ τὴν ὥραιότητα τῶν τοπίων καὶ τὴν μαγείαν τῆς ἀνοιξιάτικης φύσεως. Ἅγιος Βασίλειος, Περάτης μὲ τὰ ἄφθονα νερά καὶ τὰ αἰωνόβια πλατάνια τοῦ, Παληόκαστρο μὲ τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου φρουρίου, Καλαμίτσα, Παληόπολη μὲ τοὺς ἐκτεταμένους ἐλαιῶνες τῆς, καὶ μὲ μαγικὸ φόντο τὴν καταγάλανη θάλασσα. Ἐπειτα ἀνάβασις – σκαρφάλωμα στὸ βουνὸ ἀπ’ ὅπου ὁ παρατηρητὴς δὲν βλέπει λιγώτερα ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ ἀεροπλάνου. Τοὺς προσκυνητὰς ἐδέχθη μὲ τὴν καλωσύνην καὶ τὴν λεπτὴν εὐγένειαν ποὺ τὸν διακρίνουν ὁ εὐσεβέστατος ἡγούμενος Ἁγίας Μόνης κ. Προκόπιος Μόρμορης, γόνος ὡς γνωστὸν μιᾶς τῶν πλέον ἱστορικῶν οἰκογενειῶν τῆς νήσου μας. Ἦλθαν καὶ γυναῖκες ἀνυπόδυτες, τῶν ὁποίων τὰς καρδίας φλογίζει ἡ πίστις, διὰ νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὸν Ἅγιον νὰ σώσῃ τὰ παιδιά τους, νὰ θεραπεύσῃ τοὺς ἀσθενεῖς των, νὰ λάβουν καλὰς εἰδήσεις ἀπὸ τοὺς ξενητευμένους των στὴν Ἀμερικὴν ἢ τὴν Αὐστραλίαν ἢ διὰ νὰ ξεπληρώσουν τάμα, ποὺ σὲ δύσκολες τῆς ζωῆς των στιγμὲς ἔταξαν πρὸς τὸν Στρατηλάτην τῆς Ἁγιωτάτης ἡμῶν Ἐκκλησίας. Τὸ βράδυ κατὰ τὸν Ἑσπερινόν, ὁ ἱερὸς ναὸς μὲ τὰ περισπούδαστα ψηφιδωτὰ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἦτο ἀσφυκτικῶς γεμᾶτος ἀπὸ εὐσεβεῖς καὶ φιλανθρώπους ἀπὸ ὅλα τὰ χωρία τῆς νήσου. Περισσότεροι ἦσαν ἀπὸ τὸ Λιβᾶδι ἀπ’ ὅπου καὶ ὁ Ἰωάννης Κασιμάτης ἢ Ντετόρος ἐτῶν 83 διὰ τεσσαρακοστὴν πέμπτην, 45ην, κατὰ συνέχειαν φορὰν καὶ πλεῖστοι ἄλλοι ὑπερήλικοι, τῶν ὁποίων τὰς ἀσθενεῖς ἔνεκα τοῦ γήρατος δυνάμεις ἐνισχύει ἡ δύναμις τῆς πίστεως. Ἐπίσης πολλοὶ ἀπὸ τὴν Χώραν, Κατούνι, Σκουλιάνικα, Φατσάδικα, Ἀλεξανδράδες, Φριλιγκιάνικα καὶ πέριξ, Αὐλαίμονα κ.λπ. Καὶ κανεὶς δὲν μετενόησεν διὰ τοὺς κόπους νὰ φθάσῃ ἕως ἐκεῖ προσκυνητὴς. Τόσον ὁ Ἑσπερινὸς καὶ τὸ ἀπόδειπνον, ὅσον καὶ ἡ θεία λειτουργία τῆς ἐπομένης ποὺ ἐτελέσθησαν ἀπὸ τὸν μελίγλωττον ἡγούμενον κ. Μόρμορην, κατέθελξαν τοὺς πάντας. Ἀργὰ τὸ βράδυ εἰς τὸ Ἡγουμενεῖον τῆς Μονῆς, κατὰ τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον ἤρχισεν ὁ χορὸς μὲ τὰ βιολιά καὶ τὰ λαοῦτα καὶ τὶς πετυχημένες μαντινάδες τῶν αὐτοσχεδίων ριμαδόρων μας. Τοὺς ἄρτους προσέφερον εὐλαβῶς ἡ κυρία Εὐγενία Γ. Ἀνδρονίκου ἐκ Χώρας καὶ ὁ κ. Παναγιώτης Ἰ. Γιαννιώτης ἐκ Λιβადίου. Τὸ ἀπόγευμα τῆς ἐορτῆς καὶ ἀφοῦ οἱ προσκυνηταὶ ἐξεκαθάρισαν τὰ ὑπολειφθέντα τὴν προηγουμένην ἐσπέραν τροφίμα των, κατῆλθον ἐπιστρέφοντες εἰς τὰ ἴδια καὶ κομίζοντες σὺν τοῖς ἄλλοις τὴν ἠθικὴν ἱκανοποίησιν ὅτι συνεισέφερον καὶ αὐτοὶ ἐφέτος εἰς τὴν διατήρησιν μιᾶς τῶν ὡραιότερων παραδόσεών μας. Ἀνάγκη νὰ σημειωθεῖ ἐνταῦθα ὅτι τόσον ὁ ἱερὸς ναὸς ὅσον καὶ τὰ συναφῆ κτίσματα καὶ ἡ στέρνα ἔχουν πολλὰς καὶ μεγάλας ἐλλείψεις συνεπείᾳ τῆς ἀδιαφο-

ρίας που επέδειξαν μέχρι σήμερα οι διάφοροι κατά καιρούς επίτροποι του ιεροῦ μας τούτου προσκυνήματος»⁵⁰⁶.

Για το ίδιο πανηγύρι καταγράφονται τα εξής το 1961:

«Τὴν 23ην Ἀπριλίου ἑορτὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐπανηγύρισε μεγαλοπρεπῶς ὁ ἱστορικὸς ἱερὸς ναὸς εἰς Βουνὸ τῆς περιφερείας Αὐλέμονος. Ὁ καιρὸς ἦτο εὐνοϊκὸς καὶ ὁ δρόμος, εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ὁποίου πρωτοστατοῦν οἱ κ.κ. Λάζαρος Α. Βατικιώτης ἐκ τοῦ χωρίου Τσικαλαρία, καὶ Νίκος Γ. Φατσέας ἐκ τοῦ χωρίου Φατσάδικα, ὁ ὁποῖος δρόμος διηνοίχθη κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του, ὥστε τὰ αὐτοκίνητα νὰ ἔρχονται περὶ τὰ 500 μέτρα ἐγγὺς τοῦ ναοῦ, συνετέλεσαν ὥστε κατὰ τὸν ἐφετεινὸν ἑορτασμὸν νὰ παρευρεθοῦν ὑπὲρ τοὺς διακοσίους φιλοθρήσκους ἐκ διαφόρων χωρίων τῆς νήσου. Τὸ βράδυ ἐτελέσθη παρὰ τοῦ ἡγουμένου Ἀγίας Μόνης ἱερομονάχου κ.κ. Εὐθυμίου κατανυκτικὸς ἐσπερινὸς καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐφάλη τὸ Μέγα Ἀπόδειπνον, ἐνώπιον πυκνοτάτου ἐκκλησιάσματος, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν δὲ οἱ πανηγυρισταί, ἀφοῦ ἐγευματίσαν μετὰ τὰ ἐφόδια τὰ ὅποια ἔφερον ἀπὸ τὰ χωρία των, εὐχαριστημένοι ἀπὸ ὅλην τὴν ἑορτὴν ἀνεχώρησαν εἰς τὰς ἐστίας των»⁵⁰⁷.

Μέχρι και σήμερα (Δευτέρα Πάσχα, 6 Μαΐου 2002) το πανηγύρι του Ἀγίου Γεωργίου στο Βουνό είναι ένα κυθηραϊκό γεγονός. Κατά τον Δ. Κόμη (20.6.02) τον εσπερινό παρακολούθησαν περισσότερα ἀπὸ 200 άτομα, κατὰ τα δύο τρίτα Κυθήριοι, «σύσσωμη» ἡ κοινότητα του Αὐλαίμονα ἀλλὰ καὶ Κυθήριοι ἀπὸ τα Μητάτα καὶ τα Φριλιγκιάνικα, καθὼς ἐπίσης λιγότεροι ἀπὸ το Λιβάδι, τὴ Χώρα, τοὺς Καρβουνάδες καὶ τὸν Ποταμό, κατὰ ἀριθμὸ προσέλευσης ἀτόμων.

ε. Ἡ θυσία⁵⁰⁸

Ἡ ἀφιξη τῆς πομπῆς στο ἱερὸ κορυφῆς σήμαινε καὶ τὴν ἐναρξη τοῦ τελετουργικοῦ τυπικοῦ, καθὼς καὶ τοῦ πανηγυρικοῦ εορτασμοῦ, στὸν ὁποῖο συμμετείχαν ἱερατεῖο καὶ πιστοί. Προφανῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πομπικὴ μεταφορά των σκευῶν λατρείας, θὰ εἶχαν προηγηθεῖ καὶ διάφορες ἐργασίες προετοιμασίας καὶ διευθέτησης τοῦ ἱεροῦ. Ἡ Ν. Μαρινάτου⁵⁰⁹ υποθέτει ὅτι ἀκριβῶς κατὰ τὴν προετοιμασία τοῦ εορτασμοῦ στα μινωικά ἱερά κορυφῆς καθαριζόταν τὸ ἱερὸ ἀπὸ τα παλαιότερα ἀφιερῶματα, που καταστρέφονταν εἴτε με φωτιά, εἴτε με ρίψη στα χάσματα καὶ τὶς σχισμές των βράχων, κατὰ τα παράλληλα «καταστροφικῶν θυσιών», «Vernichtungsoffer» στὴ Σκαν-

506. Εφημ. *Κυθηραϊκὴ Δράσις* 15 Μαΐου 1947, 89, 1.

507. Εφημ. *Κυθηραϊκὴ Δράσις* 15 Μαΐου 1961, ἀρ. 224, 4.

508. Βλ. γιὰ θυσία J. Weilhartner, *Mykenische Opfergaben. Nach Aussage der*

Linear B-Texte, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 22, Denkschriften/Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse 330, Wien 2005.

509. Marinatos (ό.π. σημ. 1) 118.

διναβία, ως ανανέωση, για να δώσει το παλαιό τη θέση του στο καινούργιο⁵¹⁰. Η άποψη αυτή δεν μπορεί όμως να γίνει δεκτή, όχι μόνον για τα μακρινά σκανδιναβικά παραδείγματα, αλλά κυρίως γιατί τέτοια καταστροφικά έθιμα είχαν άλλα κίνητρα, σχετίζονταν δηλαδή με μανιακές θρηνητικές καταστάσεις λόγω θλίψης. Η καταστροφική μανία, όπως έχει δείξει ο K. Meuli⁵¹¹ είναι παγκόσμιο φαινόμενο και έχει παρατηρηθεί και στην προϊστορική Κρήτη, στην περίπτωση του κατατεμαχισμού του αλόγου στον θολωτό τάφο Α των Αρχανών⁵¹². Τα αφιερώματα του οποιουδήποτε ιερού αντίθετα αποτελούσαν στην αρχαιότητα αναπόσπαστο τμήμα του ιερού και σε περιπτώσεις καθαρισμού, ανανέωσης, επέκτασης του ιερού κ.λπ., θάβονταν στους λεγόμενους αποθέτες, στον περιβάλλοντα χώρο του ίδιου του ιερού. Στις σχισμές των βράχων γίνονται “πρωτογενείς εναποθέσεις”⁵¹³.

Η κύρια τελετουργική ιεροπραξία στην αρχαία ελληνική θρησκεία ήταν η θυσία, δηλαδή η σφαγή ενός ζώου, η συλλογή του αίματός του, ο τεμαχισμός, η αφαίρεση συγκεκριμένων τμημάτων του, η ρίψη τους στην πυρά και τέλος η κατανάλωση του κρέατος από τους πιστούς. Και φυσικά δεν πρέπει επίσης να λησμονηθεί το γεγονός ότι, όπως και στην αρχαία ελληνική θρησκεία⁵¹⁴, ο κύριος θρησκευτικός λόγος της θυσίας ήταν η συλλογή του αίματος του ζώου. Η παρουσία των ρυτών στα μινωικά ιερά κορυφής ίσως ερμηνεύεται και γι’ αυτόν τον σκοπό και όχι μόνον για αναίμακτες σπονδές. Δεν αποκλείεται ακόμη, κατά το αρχαίο ελληνικό παράλληλο, ο ραντισμός του βωμού με το αίμα του θυσιασθέντος ζώου. Υπάρχει άλλωστε ένα μινωικό εικονογραφικό παράλληλο στη μικρογραφική τοιχογραφία της Θήρας⁵¹⁵, στην οποία απεικονίζεται, όπως είδαμε, και ένα ιερό κορυφής.

Όπως έχει παρατηρηθεί η τελετή της θυσίας του ζώου παρουσιάζει διαφορές παραλλαγές ανάλογα με ποικίλα τοπικά έθιμα, αλλά η βασική δομή είναι ταυτόσημη και σαφής, η θυσία του ζώου, σφαγή με μορφή τελετουργίας, ακολουθούμενη από κρεοφαγία⁵¹⁶ και είναι βέβαιο ότι το ίδιο συνέβαινε και στη μινωική Κρήτη⁵¹⁷. Πριν από χρόνια ήδη μελετήθηκε το τυπικό της θυσίας των ζώων στον κρητομυκηναϊκό κόσμο⁵¹⁸, τεκμηριωμένο άλλωστε από την εικονογραφία, που αν και έγινε γενικότερα δεκτό⁵¹⁹ δεν συζητήθηκε ιδιαίτερα σχετικά με τα μινωικά ιερά κορυφής⁵²⁰.

510. W. Burkert, *Structure and history in greek mythology and ritual*, Sather classical lectures 47, Berkeley 1979, 132-134, για Δαίδαλα.

511. K. Meuli, *Griechische Opferbräuche*, σε *Phyllobolia für Peter Von der Mühl zum 60. Geburtstag am 1. August 1945*, Basel 1946, 185-288: 202, K. Meuli, *Der Ursprung der Olympischen Spiele*, *Die Antike* 17 (1941) 194.

512. Sakellarakis 1970, 205-208, Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, I, 263-264 εικ. 205, 207.

513. Εκτός των άλλων βλ. Σακελλαρά-

κης 1970, 255 για το ιερό του Θύλακα Μιραμπέλλου.

514. Burkert 1993, 142-145.

515. Marinatos 1986, 34.

516. Burkert 1993, 135-141.

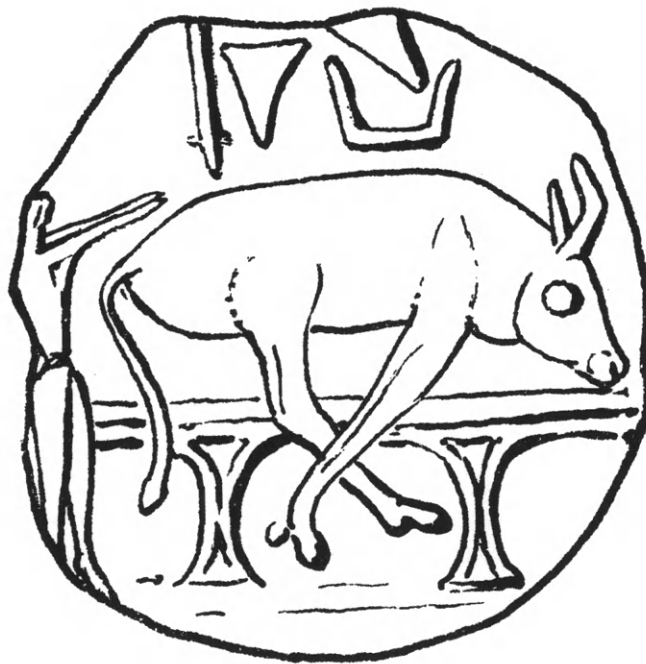
517. Nilsson 1950, 229 κε., Furumark 1965, 95.

518. Sakellarakis 1970.

519. Marinatos 1986.

520. Πρβ. Rutkowski, 1985, 346: «Auch Blutopfer wurden dargebracht». Η E. Vermeule (1974, 12, 61) αμφισβητεί εντελώς την ύπαρξη θυσίας ζώων στη μινωική Κρήτη.

Πιο πάνω αναφέρθηκε η απαραίτητη για τη θυσία ύπαρξη κτιστού λίθινου βωμού, πρόχειρης λίθινης κατασκευής⁵²¹ ή και κινητής, ξύλινης τράπεζας θυσίας (εικ. 43) στα ιερά κορυφής⁵²². Ο B. Rutkowski θεώρησε τόσο απαραίτητο το αρχιτεκτονικό στοιχείο του βωμού, ώστε το αναπαρέστησε στα ιερά κορυφής στον Γιούχτα, τον Πύργο, τον Πετσοφά, το Μόδι, το Καρφί και τις Γωνιές⁵²³. Αλλά κατά τα αρχαία ελληνικά παραδείγματα το οποιοδήποτε ζώο θα μπορούσε να θυσιασθεί στα ιερά κορυφής και σε ένα βωμό τέφρας. Ο W. Burkert⁵²⁴ δέχεται τις θυσίες ζώων στα ιερά κορυφής όχι μόνον λόγω της παρουσίας οστών, αλλά και λόγω των φερομένων στρωμάτων τέφρας. Το θέμα της ύπαρξης τέφρας όμως στα μινωικά ιερά κορυφής, που συζητήθηκε εκτεταμένα από τους ερευνητές για τα γεύματα και τις καύσεις, που θα μελετηθούν αμέσως πιο κάτω, σχετίζεται έμμεσα μόνον με το θέμα της ζωοθυσίας στα ιερά κορυφής. Γιατί άλλο είναι η θυσία του ζώου και άλλο η καύση του, που ανήκει σε άλλη τελετουργική φάση. Όπως παρατηρείται από τον W. Burkert⁵²⁵, οι βωμοί δεν είναι για καύση σφαγίων, αλλά για προσφορές και σπονδές. Μερικοί ερευνητές, αναφερόμενοι στα

43. Σφραγίδα με θυσία ταύρου σε φορητή πιθανώς τράπεζα.

521. Στ. Αλεξίου, *Κρητ. Χρον.* 20 (1966) 322, *ΑΔ* 22 (1967), Β2, *Χρον.* 484 κε., «δύο βάσεις λιθίνης τραπέζης προσφορών ή βωμού, πλησίον τῶν ὁποίων εὐρέθησαν ὅστ᾽ αὐτῶν».

522. Η Α. Σακελλαρίου, 1966, 37, υπέθεσε ότι στο δαχτυλίδι της Πύλου εικονίζεται βωμός με ιερά κέρατα.

523. Rutkowski 1985. (Οι αναπαραστάσεις των ιερών κορυφής από τον B. Rutkowski, 351, εικ. 1 (Γιούχτας), 354 εικ. 4-5 (Πύργος), εικ. 6-7 (Πετσοφάς), 355 εικ. 8 (Μόδι), εικ. 9 (Καρφί), δεν έγιναν δεκτές από τον Peatfield 1990, 122.)

524. Burkert 1993, 95.

525. Burkert 1993, 95.

ειδώλια των ζώων που ήλθαν στο φως στα ιερά κορυφής, τα θεώρησαν υποκατάστατα θυσιών⁵²⁶. Άλλοι θεώρησαν ότι τα ζώα που απεικονίζονται στο ρυτό της Ζάκρου και στο δαχτυλίδι της Πύλου είναι ζώα θυσίας⁵²⁷. Είναι αξιοσημείωτο ότι θυσίες ζώων μαρτυρούνται σε συσχετισμό με θρησκευτικές τελετουργίες ακόμη και τον 20ό αιώνα στα ελληνικά βουνά⁵²⁸.

Το σημαντικότερο στοιχείο για τη μελέτη της θυσίας στα ιερά κορυφής είναι φυσικά η επισήμανση οστεολογικών καταλοίπων σε αυτά. Δυστυχώς όμως οι αναφορές των ανασκαφών για το οστεολογικό υλικό στις συνοπτικές τους εκθέσεις είναι ολιγόλογες⁵²⁹. «Μερικά κέρατα αιγοπροβάτων, κόκαλα ζώων και πουλιών»⁵³⁰ και «...μερικά κέρατα αιγοπροβάτων, τμήμα κρανίου αιγοειδούς που σώζει τα κέρατά του, λίγα κόκαλα μικρών ζώων και πουλιών»⁵³¹ αναφέρει απλά η Αικ. Καρέτσου για το ιερό κορυφής του Γιούχτα και «οδόντες βοοειδών, χαύλιους κάπρων, εις μίαν μάλιστα περίπτωση μετά γνάθου» αναφέρει για τον Βρύσινα ο Κ. Δαβάρας⁵³². Ο D.W. Jones αναφέρει οστά σε τρία ιερά. Τα αναφερόμενα αιγοπρόβατα και οι χοίροι είναι βέβαια γνωστά ζώα θυσίας από την κρητομυκηναϊκή εικονογραφία. Τα ανασκαφικά στοιχεία, όμως, για το αναφερόμενο οστεολογικό υλικό είναι ελλιπέστατα, π.χ. είναι άγνωστη η χρονολογία της τέλεσης της θυσίας από όπου προέρχονται τα οστά, και έτσι δεν έχει καμία υπόσταση η θεωρία του Κ. Nowicki⁵³³, ο οποίος νομίζει ότι δεν γίνονταν θυσίες στα ιερά κορυφής πριν από τη ΜΜ ΙΙ περίοδο. Προκειμένου μάλιστα για το σημαντικό ιερό κορυφής του Γιούχτα, προκαλεί εντύπωση η απουσία οστών βοοειδών και μάλιστα ταύρων, του γνωστού, κύριου ζώου θυσίας στη μινωική Κρήτη. Μόνον για το ιερό κορυφής στις Ατσιπάδες ο Α.Α.Δ. Peatfield αναφέρει ρητά την απουσία οστών ζώων, η οποία εντυπωσιάζει ιδιαίτερα⁵³⁴.

Το σημαντικότερο: Για κανένα οστεολογικό υλικό μινωικού ιερού κορυφής δεν έχει αναληφθεί μέχρι τώρα μία έρευνα από ειδικευμένο ζωολόγο, έτσι που η μελέτη της ειδικής Κ. Τρανταλίδου για το οστεολογικό υλικό των “πρωτογενών μινωικών εναποθέσεων” στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, είναι ιδιαίτερα σημαντική⁵³⁵. Η μελέτη της Κ. Τρανταλίδου επισήμανε οστά προβάτων, αιγών, χοίρων. Το ποσοστό των αιγοπροβάτων αντιστοιχεί στο 88% του συνόλου και σε αυτό υπερτερούν ελαφρά τα πρόβατα,

526. Davaras 1976, 245, Morgan 1988, 158.

527. Matz 1958, 393, 407, Σακελλαρίου 1966, 67, Simon 1969, 151, Burkert 1993, 77. Κατά την Α. Σακελλαρίου (1966, 67), οι αίγαγροι στο ρυτό της Ζάκρου και στο δαχτυλίδι της Πύλου φυλάγουν το ιερό ή υποδηλώνουν το τοπίο.

528. Megas 1963, 113-116, Morgan 1988, 158.

529. Ο Πλάτων κατά Watrous 1996, 25 αναφέρει θυσίες ζώων.

530. Α. Καρέτσου, ΠΑΕ 1975, 334. Πρβ. Μαρινάτος 1993, 116.

531. Α. Καρέτσου, ΠΑΕ 1976, 410.

532. Δαβάρας 1974, 211.

533. Nowicki 1994, 40-41. Αλλά ο ίδιος, 35, που συμφωνεί με Peatfield 1992, 66, ότι τα οστά των ζώων περιορίζονται στα νεοανακτορικά ιερά, και 41, δέχεται θυσίες.

534. Peatfield 1992, 66, Watrous 2001, 194, γιατί δεν υπάρχουν οστά στις Ατσιπάδες.

535. Κ. Τρανταλίδου σε *Κύθηρα* 3, 463-563.

νέα ζώα, κάτω των δύο ετών. Εντύπωση προκαλεί η εύρεση θυσίας νυφίτσας, ενώ στα ζώα θυσίας περιλαμβάνεται και όρνιθα. Το ποσοστό των χοίρων αντιστοιχεί στο χαμηλό σχετικά ποσοστό του 5,52% και πιθανώς προήλθε από 10 ζώα και των βοοειδών στο επίσης χαμηλό ποσοστό του 2,13% από 7 ζώα.

Κατά την Κ. Τρανταλίδου, είναι δύσκολο να διαφοροποιηθεί το θρησκευτικό από το κοσμικό προκειμένου για οστεολογικό υλικό ζώων που έχουν διατροφικό χαρακτήρα. Επί πλέον με την αλλοίωση του εξωτερικού ιστού του οστού χάθηκαν και πολλά από τα ίχνη της κοπής που θα έδιναν κάποιες πληροφορίες για τον τεμαχισμό των ζώων. Και ακόμη, τα οστά παρέμειναν στον χώρο εκτεθειμένα για αρκετό διάστημα, αν όχι για χρόνια, πριν επικαλυφθούν από το χώμα. Κατά την ίδια, μόλις το 2,67% των οστών έχουν απανθρακωθεί, έχουν δηλαδή το χαρακτηριστικό μαύρο χρώμα, που οφείλεται στη χαμηλή θερμοκρασία και τη βαθμιαία εξάλειψη των οργανικών συστατικών του οστού. Εντελώς διάφορη εμφανίζεται η κατάσταση των οστών από αυτήν της λεγομένης πυράς του Ηρακλέους στην Οίτη⁵³⁶.

στ. Πυρές

Η φωτιά, ένα από τα γοητευτικότερα, για κάποιους το γοητευτικότερο στοιχείο της φύσης, πηγή φωτός, πηγή ζωής, αλλά και ο πλέον απόλυτος, ο πλέον εντυπωσιακός καταλύτης κάθε μορφής ζωής, αποτελεί μία διαχρονική αξία στη θρησκεία του Αιγαιακού χώρου και όχι μόνον. Αν και στη μινωική Κρήτη αλλά και στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, γενικότερα, δεν υπάρχουν ενδείξεις και ούτε σώζονται μαρτυρίες για την ύπαρξη πυρολατρίας, όπως σε άλλους αρχαίους και κυρίως ανατολικούς πολιτισμούς⁵³⁷, έχει πλέον τεκμηριωθεί ότι η φωτιά έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο σε πάμπολλες θρησκείες της αρχαιότητας, αλλά και του σύγχρονου κόσμου⁵³⁸. Στον αρχαίο ελληνικό κόσμο η φωτιά, που καταλύει, εξαγνίζει σωματικά και ηθικά και καταλήγει στην εξιλέωση⁵³⁹. Στην αρχαία ελληνική μυθολογία, σύμφωνα με τον μύθο του Δημοφώντα, όπως και στον μύθο του Ηρακλέους, η φωτιά καθαίρει τον ήρωα από τα θνητά του στοιχεία (θνητό = μιανό;), και τον καθιστά αθάνατο⁵⁴⁰, θεωρία που συνδέει την καθαρτήρια δύναμη της φωτιάς με την ίαση των θνητών. Εορτές πυράς στην ελληνική αρχαιό-

536. Παπαδάκης, ΑΔ 1919, Παράρτ., 25-33.

537. Είναι γνωστή π.χ. η περσική πυρολατρία. Για φωτιές στο Μάρι βλ. *Rev. Ass. et d' arch. or.* 35 (1938) 174-186 και Burkert 1993, 79, 147, 149. Βλ. επίσης Albright 1957, 242-258.

538. M.P. Nilsson, *Fire festivals in ancient Greece*, *JHS* 43.2 (1923), 144, 146-148, Πλάτων 1951, 151-152, 159, Frazer 1951, 705-763, Burkert 1993, 77-79, 145-

149, 262, Μέγας 2004, 54-57, 137-139, 149-150, 164, 207-208, 213-214, 240-246, 259-261, 270-271, 274, 277, 282, 287-289, Ψιλάκης 2005, 58, 74, 136, 188-189, 247, 277-278, 330, 332-333.

539. Ευριπίδης, *Ὀρέστεια*, 40, πάντα γὰρ καθαίρει τὸ πῦρ. Burkert 1993, 145, 175-177, 180-181.

540. Burkert 1993, 148, 180-181, 436-437.

τητα συνδέονται κυρίως με τη λατρεία θεών, όπως η Ήρα, η Άρτεμις και η Δήμητρα, και ημιθέων, όπως ο Ηρακλής, ενώ η χρήση της φωτιάς απαντά ευρέως σε λατρευτικές τελετουργίες, όπως η θυσιαστήρια προσφορά ζώων προς τους θεούς ή τους νεκρούς και οι καθαρτήριες τελετές⁵⁴¹.

Στον ελληνικό αλλά και στον παγκόσμιο χώρο, οι πυρές είχαν και έχουν ακόμη μια ιδιαίτερη θέση, σε έθιμα που συχνά κινούνται στις παρυφές της επίσημης θρησκείας. Στον ελληνικό χώρο οι πυρές, τόσο σε αστικό, όσο και σε εξωαστικό χώρο, εκτός από αυτές που εξυπηρετούν καθαρά πρακτικές ανάγκες, όπως η προστασία από τις καιρικές συνθήκες και από τα άγρια ζώα ή ακόμη και από το σκοτάδι της νύκτας⁵⁴², αποβλέπουν πρωτίστως στην κάθαρση, δηλαδή στον συλλογικό ή ατομικό εξαγνισμό, σωματικό και ηθικό, και κατ'επέκταση συνδέονται άμεσα με την

541. Nilsson 1923, ό.π. (σημ. 538), 1951, 75, όπου οι εορτές πυράς συσχετίζονται κυρίως με την κεντρική Ελλάδα. Άρτεμις Λαφρία : ρίψη ζωντανών ζώων στην πυρά (Πάτρα/Καλυδώνια, Πρινιάς), ρίψη ανθρωπινων ομοιωμάτων και άλλων αντικειμένων (Υάμπολη Φωκίδας), Ήρα : ρίψη στην πυρά ξοάνου της Ήρας και ενίοτε και άλλων αγαλμάτων από άλλες βοιωτικές πόλεις, θυσιασθέντων βοοειδών και προσφορών από κοινούς θνητούς (κορυφή του Κιθαιρώνα, Τιθορέα Φωκίδας). Επίσης αναφέρεται η πυρά του Ηρακλέους στην κορυφή της Οίτης και η εορτή πυράς προς τιμήν των Κουρητών στη Μεσσήνη, όπου και πάλι ζώα ρίπτονταν στη φωτιά (Κουρήτες: προστάτες εξημερωμένων ζώων – επιγραφές στην Κρήτη και ύμνος Παλαικάστρου, όπου Κουρήτες παρουσιάζονται ως δαίμονες ενιούσιας γονιμότητας). Τέλος αναφέρεται ενιούσια εορτή με μεγάλη πυρά στην κορυφή της Λάρισσας Άργους, στη Λύρκεια (*πυρσών εορτή*), και ολοκαύτωμα θυσιασθέντων ζώων εμπρός από το άγαλμα της Κορωνίδας στην Τιτάνη. Ο Πλάτων (1951, 151, 159) τονίζει τους δεσμούς των εν λόγω θεών με την Κρήτη: «Ίδιαιτέρως σημαντική είναι ή επιβίωσις τῆς τελετουργίας τῆς ἐπὶ κορυφῆς πυρᾶς καὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς ὀλοκαυτωμάτων κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους, τελετουργίας σχετιζομένης μάλιστα μὲ θεοὺς ἢ δαίμονας – οὗτοι ἐμφανίζονται ἐνίοτε ὡς ἡμίθεοι ἢ ἥρωες – προελθόντας ἢ στενῶς συνδεδεμένους μὲ τὴν προελληνικὴν Κρήτην: τὴν Λαφρίαν Ἄρτεμιν, τὴν νυμφαγωγουμένην Ἥραν». Ο Burkert (1993, 77-78,

137-138, 144-149, 262) προσφέρει μία διεξοδικότερη ανάλυση της χρήσης της φωτιάς σε σχέση με τη θρησκεία και τους επιμέρους θεούς.

542. Στην εορτή της Υπαπαντής (2 Φεβρουαρίου) μεγάλες φωτιές ανάβονταν στο εσωτερικό του σπηλαίου της Παναγίας της Αρκουδιώτισσας στο Ακρωτήριο των Χανίων, αλλά και έξω από όλα τα ξωκλήσια της Υπαπαντής, παραμονή ή ανήμερα, για το κρύο (Ψιλάκης 2005, 74). Για τον ίδιο λόγο άναβαν μεγάλη φωτιά στον Γιούχτα στην εορτή του Αφέντη Χριστού-Μεταμόρφωση του Σωτήρος (Ψιλάκης 2005, 278). Στην εορτή της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού (14/15 Σεπτεμβρίου) στις βουνοκορφές της Κρήτης (Ψηλορείτης, Κόφινας), όταν το ταξίδι των προσκυνητών ήταν διήμερο, φωτιές για το κρύο άναβαν και στα μητάτα, στη μέση της διαδρομής, όπου ξαπόσταιναν οι προσκυνητές, αλλά φωτιές συνόδευαν και την τελική νυκτερινή μεταμεσονύκτια ανάβασή τους, Τέλος πυρά αναβόταν στην είσοδο του ναού στην κορυφή για όσους δεν χώραγαν στο μικρό ξωκλήσι (Ψιλάκης 2005, 328-333, 335). Και πάλι στις φωτιές του Άη Γιάννη (24 Ιουνίου), κατά το θερινό ηλιοστάσιο, όπου επιβιώνουν οι αρχαίες δοξασίες για την καθαρτήρια δύναμη της φωτιάς, εκείνος που θα περάσει τη φωτιά χωρίς να πατήσσει τα κάρβουνα, θα είναι καλά όλο τον χρόνο, θα ζει και την άλλη χρονιά να το ξανακάνει, απαλλαγμένος από κάθε κακό (Μέγας 2004, 259-260, Ψιλάκης 2005, 247).

έννοια της υγείας και της δύναμης⁵⁴³, με την ευφορία της γης, με τη γονιμότητα ανθρώπων και ζώων⁵⁴⁴, με την αποτροπή του κακού⁵⁴⁵, με το πέρασμα από έναν κύκλο της φύσης σε έναν άλλο, ακόμη και με τον επηρεασμό του κύκλου της φύσης⁵⁴⁶. Οι φωτιές αποβλέπουν επίσης στην επικοινωνία με το θείο⁵⁴⁷ και συνιστούν την πιο λαμπρή δήλωση ιερότητας του χώρου⁵⁴⁸.

543. Οι φωτιές των Χριστουγέννων και του Νέου χρόνου θεωρούνται σύμβολο υγείας και ευτυχίας για το Νέο έτος, όπου το φως και η ζωή είναι ταυτόσημα, και το φως σημάδι γένεσης (Μέγας 2004, 57). Στις εορτές του Πάσχα, ομοίωμα του Ιούδα καίγεται σε δημόσια πυρά (Μέγας 2004, 213). Στην Κρήτη όταν το ομοίωμα αποκαεί, το πήδημα της φωτιάς από μεμονωμένα άτομα αποτελεί προσπάθεια ατομικού εξαγνισμού-καθαρτήρια φλόγα (Ψιλάκης 2005, 188). Στην εορτή των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (21 Μαΐου), το πάτημα της φωτιάς από τους αναστενάρηδες της Μακεδονίας εμπεριέχει την έννοια του καθαριού, κυρίως ηθικού (κάθαρση από το άδικο) και την ανανέωση της δύναμης των συμμετεχόντων (Μέγας 2004, 244-245, σημ. 1).

544. Οι ανοιξιάτικες φωτιές, ιδίως την τελευταία Κυριακή της Αποκριάς, το κάψιμο του καρνάβαλου, όπως και το φως της Αναστάσεως, αποβλέπουν στην ευφορία και τη γονιμότητα. Η στάχτη από τον καρνάβαλο σκορπίζεται στους αγρούς (Μέγας 2004, 137-138, 150, 164).

545. Οι φωτιές που καίνε ασταμάτητα μέσα στα σπίτια όλο το Δωδεκαήμερο των Χριστουγέννων και οι πυρές, που ανάβονται παραμονή και ανήμερα Χριστουγέννων σε δημόσιους χώρους, έχουν καθαρά αποτρεπτικούς σκοπούς – για κάθε κακό (Μέγας 2004, 54-55, 57). Το ίδιο συμβαίνει και με τη νέα φωτιά την 1 Μαρτίου και το φως της Αναστάσεως (Μέγας 2004, 164), όπως στην αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη (Μέγας 2004, 208), ενώ οι στάχτες της φωτιάς του Άη Γιάννη τον Ιούνιο χρησιμοποιούνται επίσης αποτρεπτικά (Μέγας 2004, 259).

546. Σε επίπεδο οικογενειακό, η ανανέωση της οικιακής φωτιάς (1 Μαρτίου), συμβολίζει την απομάκρυνση από μία προηγούμενη κατάσταση και την έναρξη μιας νέας περιόδου (Ψιλάκης 2005, 136). Επίσης σε οικογενειακό επίπεδο οι φωτιές που ανάβονται έξω από κάθε σπίτι στην Κρήτη πριν από την Ανάσταση, στις οποίες

ρίπτονται παλαιά αντικείμενα του σπιτιού, όπως και το αναστάσιμο φως, σφραγίζουν το κλείσιμο ενός κύκλου (Ψιλάκης 2005, 188). Ένα παρόμοιο νόημα εμπεριέχουν οι φωτιές του Άη Γιάννη (24 Ιουνίου) και της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στη Λέσβο (φωτιές στα τρίστρατα, πήδημα της φωτιάς), καθώς και της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου – πήδημα της φωτιάς) (Μέγας 2004, 257, 259, 276-277, 287). Προσπάθεια επηρεασμού του κύκλου της φύσης συνιστούν οι φωτιές στην εορτή του Αγίου Αντωνίου στην Κρήτη (17 Ιανουαρίου – μεγάλες φωτιές σε σπηλαιώδεις ναούς του αγίου), δηλαδή πρώιμες διαβατήριες τελετές με πυρές που προεξοφλούν την αλλαγή των εποχών επάνω στην ακμή του χειμώνα και επιδιώκουν την επιτάχυνση του κύκλου της φύσης και το πέρασμα στην άνοιξη (Ψιλάκης 2005, 58). Παρόμοια στοιχεία έχουν οι φωτιές που ανάβονται κυρίως σε βουνοκορφές στην εορτή του Προφήτη Ηλία, εφόρου των κεραυνών, της βροχής και του καιρού γενικά. Οι προσκυνητές ανάβουν το βράδυ μεγάλη φωτιά με θυμίαμα/λιβάνι ως αφιέρωμα στον άγιο, και οι περίοικοι στα πεδινά απαντούν με άλλες φωτιές τις οποίες πηδούν ή γύρω από τις οποίες χορεύουν (Μέγας 2004, 270-271).

547. Στην πυροβολασία των αναστενάρηδων της Μακεδονίας, βαθύτερο κίνητρο και αποτέλεσμα της όλης δραστηριότητας των χορευτών αποτελεί η επικοινωνία με το θείο (Μέγας 2004, 241). Επίσης εικάζεται ότι και οι εορτές στις βουνοκορφές είχαν το ίδιο κίνητρο (Ψιλάκης 2005, 277).

548. Στις τέσσερις μεγάλες εορτές του καλοκαιριού, που στην Κρήτη γιορτάζονται κυρίως σε βουνοκορφές (Προφήτη Ηλία, Αγίου Παντελεήμονος, Μεταμόρφωση του Σωτήρος, Ύψωση του Τιμίου Σταυρού), οι τελευταίες φιλοξενούν κατά τη διάρκεια της νύκτας της παραμονής μεγάλες φωτιές για να υπογραμμισθεί η ιερότητα του χώρου και να δηλωθεί ο τόπος του πανηγυριού (Ψιλάκης 2005, 277-278).

Οι ανθρώπινες δραστηριότητες που συνοδεύουν τις φωτιές αυτές περιλαμβάνουν κυρίως ομαδικούς, συνήθως κυκλικούς χορούς, πήδημα ή πάτημα της φωτιάς⁵⁴⁹, και ενίοτε ρίψη αντικειμένων ή προσφορών⁵⁵⁰.

Μία από τις δημοφιλέστερες αλλά και από τις πλέον αμφιλεγόμενες απόψεις σχετικά με το λατρευτικό τυπικό στα ιερά κορυφής, αφορά την ύπαρξη αλλά και τη σημασία τελετουργικών πυρών, οι οποίες εικάζεται ότι αποτελούσαν την κατάληξη μεγάλων τελετών και στις οποίες, όταν έσβηναν, ρίπτονταν από τους πιστούς ποικίλα αναθήματα, κυρίως ειδώλια, κεραμική και μέλη θυσιασθέντων ζώων. Η συγκέντρωση αποθέσεων με στάχτες, οστά ζώων και αναθήματα, κεραμικά και άλλα, εντός ή εκτός κοιλοτήτων ή σχισμών του φυσικού βράχου, έχει ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα περιοδικών, τελετουργικών και πάλι καθαρισμών του ιερού χώρου μετά το πέρας των τελετών αυτών⁵⁵¹. Παρά την ισχύοντα των δημοσιευμένων ανασκαφικών στοιχείων και σε συλημένα κατά το πλείστον ιερά κορυφής, αναπτύχθηκε σε θεωρητική και μόνον βάση μία ολόκληρη φιλολογία για την ύπαρξη εκτεταμένων πυρών στα μινωικά ιερά κορυφής, που κατακυρίευσε την έρευνα. Αφορμή για τη σχεδόν τυφλή αποδοχή της θεωρίας περί πυρών στα ιερά κορυφής αποτέλεσαν οι δημοσιευμένες απόψεις του J.L. Myres, όσον αφορά το ιερό κορυφής στον Πετσοφά⁵⁵², θεωρία που επιτάχθηκε με τις ελάχιστες σχετικές πληροφορίες όσες έγιναν γνωστές από την ανασκαφή του ιερού κορυφής του Γιούχτα. Μία λεπτομερής επανεκτίμηση του θέματος «τελετουργικές πυρές» είναι πλέον απαραίτητη, ιδίως μετά τη μάλλον αρνητική εικόνα όσον αφορά την ύπαρξη μεγάλων τελετουργικών πυρών στις Ατσιπάδες και στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων, τα μόνα ασύλητα ιερά κορυφής.

Η θεωρία των εκτεταμένων τελετουργικών πυρών στα μινωικά ιερά κορυφής, η οποία αναπτύχθηκε αρχικά από τον J.L. Myres ("bonfires"), με αφορμή την ανασκαφή στον Πετσοφά⁵⁵³, και από τον Ν. Πλάτωνα, στην πρώτη συνθετική μελέτη όλων των τότε γνωστών ιερών⁵⁵⁴, σύντομα κέρδισε τη γενική αποδοχή, ενώ τα πλούσια ευρήματα από το ιερό κορυφής στον Γιούχτα⁵⁵⁵ ενέτειναν την πεποίθηση ότι το έθιμο μεγάλων τελετουργικών

549. Φωτιές Ιούδα (Μέγας 2004, 214, Ψιλάκης 2005, 188), Άη Γιάννη (Μέγας 2004, 259-261, Ψιλάκης 2005, 247), Αναστενάρια (Μέγας 2004, 240-246).

550. Στεφάνια Μαγιού στις φωτιές του Άη Γιάννη τον Ιούνιο (Μέγας 2004, 259-261, Ψιλάκης 2005, 247) και λιβάνι στον Προφήτη Ηλία (Μέγας 2004, 271).

551. Myres 1902-03, 357-358, Πλάτων 1951, 102-103, 114, 151, 157-158, Καρέτσου, ΠΑΕ 1975, 334, 342, -1976, 410-411, 413-414, 417-418, Rutkowski 1986, 91 (και μέλη θυσιασθέντων ζώων), Marinatos 1986, 14-15, 36-37, 39, 49, N. Marinatos, *Minoan*

Religion, 1993, 118-119, Peatfield 1983, 277, B. Bergquist, *The archaeology of sacrifice: Minoan-Mycenaean versus Greek. A brief query into two sites with contrary evidence*, σε R. Hägg - N. Marinatos (επιμ.), *Early Greek cult practice*, Stockholm 1988, 32, Peatfield 1992, 66, Burkert 1993, 77-79, Watrous 1995, 394, 1996, 92.

552. Myres 1902-03, 357-358.

553. Myres 1902-03, 357-358, 360, 378, 380.

554. Πλάτων 1951, 96-160.

555. Καρέτσου, ΠΑΕ 1975, 334, 342, -1976, 410-411, 413-414, 417-418.

πυρών ήταν πάγιο κομμάτι του λατρευτικού τυπικού στα ιερά κορυφής γενικότερα. Η θεωρία περί τελετουργικών πυρών υιοθετήθηκε και από τον Doro Levi⁵⁵⁶. Ο B. Rutkowski, ο οποίος μιλά για το «τυπικό» ιερό κορυφής, “canonical peak sanctuary”⁵⁵⁷, στάθηκε γενικά υπέρμαχος της θεωρίας των J. Myres και N. Πλάτωνα περί μεγάλων ενιαύσιων τελετουργικών πυρών, οι οποίες συνοδεύονταν από ρίψη αναθημάτων, κεραμικής αλλά και μελών θυσιασθέντων ζώων⁵⁵⁸.

Ο A.A.D. Peatfield, ο ανασκαφέας του ιερού στις Ατσιπάδες, αν και αρχικά υπεραμύνεται της κατεστημένης θεωρίας περί ύπαρξης μεγάλων τελετουργικών πυρών, μιλώντας για ένα “δίκτυο ιερών πυρών” που ανάβονταν την ίδια νύχτα σε όλο το νησί, και υποστηρίζει την παρουσία εκτεταμένων στρωμάτων στάχτης σε “όλα” τα ιερά κορυφής⁵⁵⁹, καθώς και την ύπαρξη ομοιογενούς λατρείας στα μινωικά ιερά κορυφής⁵⁶⁰, στην ίδια δημοσίευση σταδιακά αναθεωρεί τους ισχυρισμούς του όσον αφορά τα αρχαιολογικά στοιχεία από την ανασκαφή του ιερού στις Ατσιπάδες⁵⁶¹. Ξεκινώντας από τη σχεδόν παντελή απουσία στρωμάτων με ίχνη απανθρακωμένου υλικού και οστών ζώων από το ιερό στις Ατσιπάδες⁵⁶² αμφισβητεί ως αναξιόπιστα και στερούμενα επιστημονικής τεκμηρίωσης τα δημοσιευμένα στοιχεία για στρώματα πυράς από ανασκαφικές εκθέσεις άλλων ιερών κορυφής⁵⁶³, καταλήγοντας ότι τα ανασκαφικά δεδομένα για καμένα στρώματα σε μικρότερα ιερά της Παλαιονακτορικής περιόδου είναι στην πραγματικότητα από ασαφή έως ανύπαρκτα⁵⁶⁴.

Παρά τη γενική κατεύθυνση στην έρευνα υπέρ της ύπαρξης μεγάλων τελετουργικών πυρών στα ιερά κορυφής, υπήρξαν και κάποιοι μελετητές που αμφισβήτησαν όχι μόνον την αναγκαιότητα αλλά ακόμη και την πραγ-

556. Levi 1981, 38.

557. Rutkowski 1988, 74.

558. Ο B. Rutkowski υιοθέτησε όλα τα στοιχεία της θεωρίας των J.L. Myres και N. Πλάτωνα, μέχρι και την εξήγηση που προτάθηκε για να δικαιολογήσει την απουσία ιχνών καύσης στα σωζόμενα αναθήματα. B. Rutkowski, *Minoan cults and history*, *Historia* 20 (1971) 4, σημ. 16: «the evidence regarding the fire festivals is rather abundant». Rutkowski, 1985, 346: «Während der Feierlichkeiten hat man in der Regel ein Feuer entzündet, d.h., man errichtete einen Brandopferaltar, und in das erlöschende Feuer warf man Weihgeschenke aus Terrakotta, hauptsächlich Haustier- und Menschendarstellungen», 348: «Beachtenswert ist eine Streuung der Asche, bzw. der Opferschichte über eine beträchtliche Fläche», 352, 354 εικ. 4-5, αναπαράσταση φωτιάς σε Πύργο, 354 εικ. 4-5 αναπαρά-

σταση φωτιάς σε Πετσοφά. Rutkowski 1986, 91: «parts of the dead sacrificial animals were possibly also thrown into the fire». Rutkowski 1991, 53: «usually a mere fire-altar was lit - that is a simple bonfire. The worshipers threw clay votives and pottery into the embers of the dying fire».

559. Peatfield 1983, 277.

560. Peatfield 1992, 61.

561. Peatfield 1992, 66.

562. Παραθέτει επίσης την αντίστοιχη απουσία οστών από τον Πετσοφά και από άλλα ιερά, τα οποία δεν κατονομάζει (Peatfield 1992 ό.π.).

563. Στρώματα «σκοτεινού χρώματος και κολλώδους υφής» (Peatfield 1992 ό.π.).

564. Peatfield 1992 ό.π. Το συμπέρασμά του, ότι στρώματα με στάχτες και οστά ζώων και συνεπώς η πρακτική τελετουργικών πυρών σε ιερά κορυφής απαντά μόνον στη Νεονακτορική περίοδο, δεν ευσταθεί.

ματικότητα της λατρευτικής αυτής πρακτικής, όπως ο B.C. Dietrich⁵⁶⁵ και ο K. Nowicki⁵⁶⁶, ιδίως σε σχέση με την περίπτωση του Πετσοφά, ενώ τόσο ο Nowicki όσο και ο L.V. Watrous δηλώνουν αντίθετοι με τη γνώμη του Peatfield περί ομοιογένειας στη λατρεία των ιερών κορυφής⁵⁶⁷. Τέλος, ο D.W. Jones, στη συνθετική μελέτη του για τα ιερά κορυφής και τα σπήλαια, αν και αναφέρει ότι στοιχεία που τεκμηριώνουν την ύπαρξη πυράς απαντούν σε περισσότερα από τα μισά βεβαιωμένα ιερά στην Κρήτη, τονίζει πως τα δεδομένα για την ύπαρξη πυρών δεν είναι ιδιαίτερα συχνά και ότι η συχνότητά τους είναι στην πραγματικότητα άγνωστη⁵⁶⁸.

Στη διαμόρφωση επιστημονικής γνώμης για το λατρευτικό τυπικό των μινωικών ιερών κορυφής, προέχει η τεκμηρίωση της ύπαρξης, της συχνότητας και της διαχρονικότητας των πυρών αυτών και μετά ακολουθούν θέματα ουσίας, όπως οι δραστηριότητες που συνοδεύουν τις εικαζόμενες πυρές (ρίψη αναθημάτων και μελών θυσιασθέντων ζώων, τροφοπαρασκευαστικές διαδικασίες, συλλογικά ή μη γεύματα, πήδημα επάνω στη φωτιά) καθώς και τα αιτήματα των πιστών για υγεία, γονιμότητα, αποφυγή κακού, επικοινωνία με το θείο. Ακόμη σημαντική απόδειξη αποτελούν οι εικονιστικές παραστάσεις, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ιερών κορυφής με απεικόνιση πυράς.

Η ύπαρξη κτιστού βωμού δεν συνεπάγεται απαραίτητα την πρακτική της έμπυρης θυσίας⁵⁶⁹, και βωμοί απαντούν σπάνια στα σωζόμενα ιερά κορυφής, με μοναδικές εξαιρέσεις τον κτιστό βαθμιδωτό βωμό στον Γιούχτα⁵⁷⁰, τον πιθανό βωμό ή τράπεζα προσφορών στις Γωνιές Μαλεβιζίου⁵⁷¹, και τρεις πιο υποθετικές περιπτώσεις, στον Βρύσινα⁵⁷², στον Πρινιά Ση-

565. Dietrich 1969, 269: «The fire ritual at Petsofas is too thinly documented».

566. Nowicki 1994, 31-32: «But figurines available for studies do not seem to be burnt. The whole idea of “the bonfire”, which has appeared so often in later studies on the Minoan peak sanctuaries, must be reconsidered, at least for the Pre- and perhaps also Protopalatial period», 34, σημ. 29: «The exact stratigraphical position and the character of the ash layer in Petsofas calls for verification».

567. Nowicki 1994, 40, σημ. 55, Watrous 2001, 194. Η Μαρινάτου αμφισβητεί τη θεωρία του, περί ενιαίου δικτύου τελετουργικών πυρών, Marinatos 1993 (ό.π. σημ. 551) 119.

568. Jones 1999, 32-33. Ο Κυριακίδης, σε ένα πρόσφατο πόνημα για τα ιερά κορυφής (E. Kyriakidis, *Ritual in the Bronze*

Age Aegean. The minoan peak sanctuaries, London 2005, 137), αναφέρεται και αυτός σε μεγάλες νυκτερινές τελετουργικές πυρές.

569. Bergquist 1988 (ό.π. σημ. 551), Burkert 1993, 95.

570. Καρέτσου, ΠΑΕ 1974, 231-232, -1975, 330, Karetso 1981, 138, 141.

571. Στ. Αλεξίου, 'Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά τὸ ἔτος 1966, *Κρητ. Χρον.* 20 (1966) 322, Στ. Αλεξίου, 'Αρχαιοτήτες καὶ μνημεῖα τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Κρήτης, *ΑΔ* 22 (1967) 484: μάλλον υπαίθριος, μερικά λιθόστρωτος, κατασκευή στο κέντρο του χώρου, Rutkowski 1986, 80, 1988, 79-81.

572. Rutkowski 1986, 80: «...excavations have brought to light the remains of ..., as well as part of a stone altar, which has survived to a height of 0,30m».

τείας⁵⁷³ και στον Πύργο Μαλεβιζίου⁵⁷⁴. Σε καμία από τις περιπτώσεις αυτές δεν αναφέρονται ίχνη καύσης επάνω στην ίδια την κατασκευή⁵⁷⁵.

Ίχνη καμένου μελανού ή ερυθρωπού χρώματος ή καύσης επί του φυσικού βράχου, τα οποία να δηλώνουν τη θέση της πυράς, μοιάζει να είναι κοινότερα, αλλά λόγω της έλλειψης λεπτομερών δημοσιεύσεων στη συντριπτική πλειονότητα των ανασκαμμένων ιερών κορυφής, η μελέτη είναι δυσχερής. Εκτεταμένες περιοχές με καμένα, κυρίως κοκκινωπά αλλά και μελανά χρώματα εντοπίσθηκαν στο ιερό στον Γιούχτα⁵⁷⁶, στον Πετσοφά⁵⁷⁷, και στον Κόφινα⁵⁷⁸, ενώ στον Τραόσταλο εντοπίσθηκαν πολλαπλές εστίες πυρών διάσπαρτες τόσο στο ισόπεδο της κορυφής όσο και σε σειρά από κόγχες του βράχου στις υπώρειες της πλαγιάς, ανατολικά του ισοπέδου της κορυφής⁵⁷⁹. Λιγότερο βέβαιες περιπτώσεις είναι οι αναφορές στο ιερό στη Βίγλα Σητείας⁵⁸⁰ και στο Μόδι Σητείας⁵⁸¹.

Όσον αφορά τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, οι αρχαιολογικές ενδείξεις, όχι μόνον για ύπαρξη τελετουργικής πυράς αλλά και για καμένο υλικό από πυρές γενικά, είναι εξαιρετικά πενιχρές, και συχνά αμφίσημες. Ίχνη πυρών έχουν εντοπισθεί σε δύο μόνον σημεία, και τα δύο στο Άνδηρο 2, το σημαντικότερο και πλέον προσβάσιμο άνδηρο του ιερού, στην κορυφή

573. Rutkowski 1988, 87: «Main terrace: It is thought that between the crack and the northern group of rocks an altar must have stood near a rock that was partly damaged when the modern datum was being built. In the centre of terrace I stands a rock measuring 0.8m by 1.5m and about 1.5m high, which according to Davaras might have been used as an altar. Davaras noted that a funnel had been made in it, for carrying away the blood of the sacrificial animals. Judging from the position of this rock, we may take it that this was the most sacred rock in the cult area».

574. Rutkowski 1988, 87-88: «Pera Korphi: Near the cult building is a stone in which a rectangle has been hollowed out. It may have been a sacrificial table put into secondary use... One half of a pair of limestone horns of consecration was found near the building, and may have come from an altar erected before the building on terrace I». Ο ίδιος (ό.π. 74-76), αν και στο κείμενό του αναφέρεται στην ύπαρξη ενός μόνον βωμού, του Γιούχτα, αμέσως μετά βιάζεται να προσθέσει την πεποίθησή του ότι ένα άνδηρο ή σύστημα ανδίων και ένας ή περισσότεροι βωμοί ήταν κατά πάσαν

πιθανότητα οι μοναδικές κατασκευές σε πολλά ιερά κορυφής.

575. Τα μελανά καμένα χρώματα και οι στάχτες εντός των οποίων ανακαλύφθηκε πληθώρα κεραμικής, αναθημάτων και οστά ζώων στην περιοχή του βωμού στον Γιούχτα, ανήκουν κατά την ανασκαφεία στην Παλαιοανακτορική περίοδο (Παλαιοανακτορικός αποθέτης/ash-altar) (Καρέτσου, ΠΑΕ 1978, 247, 258, Karetso 1981, 146).

576. Καρέτσου, ΠΑΕ 1974, 232, 234, -1975, 342, -1977, 419-420, -1978, 235, 241-242, 247, -1980, 341-342, Jones 1999, πίν. 9.

577. Myres 1902-03, 357-358, Πλάτων 1951, 120, Rutkowski 1991, 19, Jones 1999, πίν. 9.

578. Δαβάρας (Κρήτη), ΑΔ 17 (1961-62), 287, Rutkowski 1988, 83, Jones 1999, πίν. 9.

579. Rutkowski 1988, 89, Χρυσουλάκη 1999, 311-312.

580. Ωοειδής κοιλότητα στην κορυφή του λόφου με χρώμα, προφανώς καμένο, στάχτες και οστά ζώων (Rutkowski 1988, 90, Jones 1999, πίν. 9).

581. Μελανό χρώμα με στάχτες και ειδώλια στην περιοχή του τοίχου 5 (Rutkowski 1988, 84-85, Jones 1999, πίν. 9).

του βουνού. Μόνον στη μία εκ των δύο περιπτώσεων, στο νότιο τμήμα του χώρου μεταξύ των δύο εκκλησιών, σώζεται στρώμα με ίχνη καύσης κατά τόπους⁵⁸², η στρωματογραφική συνάφεια και η κεραμική σύνθεση του οποίου, σχεδόν αμιγώς μινωική, τεκμηριώνουν τη σχέση του με το μινωικό ιερό κορυφής⁵⁸³. Στη δεύτερη περίπτωση, και πάλι στο Άνδηρο 2, στο ανατολικό τμήμα του χώρου, νότια του νότιου τοίχου του ναού του Αγίου Γεωργίου, τα κατάλοιπα πυράς συνδέονται με αρχιτεκτονικά υπολείμματα μεταγενέστερης περιόδου και έντονη παρουσία μεταγενέστερης κεραμικής. Δηλαδή, αν και το στρώμα στο οποίο εντοπίσθηκαν τα κατάλοιπα πυράς είναι κατά βάση μινωικό⁵⁸⁴, στο συγκεκριμένο σημείο όπου βρέθηκαν τα ίχνη φωτιάς, στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου κάτω από μεταγενέστερο λιθόστρωτο δάπεδο, υπερτερούν τα μεταγενέστερα όστρακα⁵⁸⁵.

Βεβαιωμένα εκτεταμένα ίχνη από πυρές, ενιαία ή μεμονωμένα, έχουν εντοπισθεί λοιπόν μόνον σε πέντε από τα 26 (37 κατά τον Rutkowski, βλ. πιο κάτω) βεβαιωμένα ιερά κορυφής⁵⁸⁶, τέσσερα εκ των οποίων όμως θεωρούνται τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα ιερά στην Κρήτη (Γιούχτας, Κόφινας, Πετσοφάς, Τραόσταλος). Στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων έχει εντοπισθεί μόνον μία βεβαιωμένη εστία πυράς⁵⁸⁷. Χρονολογικά, οι βεβαιωμένες πυρές καλύπτουν και τις δύο ανακτορικές περιόδους.

582. Στρώμα 2 (92/Χώρος 2/4), πάχους 35-38 εκ. Το συγκεκριμένο στρώμα δεν βρίσκεται επί του φυσικού βράχου.

583. Νεοανακτορική περίοδος. Διατάραξη της τάξης του 1,79% (βλ. Γ. Σακελλαράκης σε *Κύθηρα* 1, Η ανασκαφή).

584. Α τμήμα, μινωική επίχωση, επί βράχου με διατάραξη της τάξης του 17,50% (βλ. Πίνακα για καύσεις και υλικό πυρών καύσεων, *Κύθηρα* 1, Η ανασκαφή). Η συγκεκριμένη επίχωση περιλαμβάνει, εκτός από ένα σχετικά μέτριο αριθμό τριποδικών χυτρών, τέσσερα αποσπασματικά πύραυλα, μεταξύ των οποίων και οι δύο μοναδικές περιπτώσεις πυραύλων με ίχνη καύσης εσωτερικά (K983-K984). Στην ίδια επίχωση, μεταξύ άλλων καταγράφονται: 18 ακέραια άωτα κωνικά κύπελλα, 1 ακέραιο μικκύλο προχοΐδιο, 1 αποσπασματικό ρυτό, 1 αποσπασματικό αγγείο-ρυτό, 1 μικκύλο τριποδικό αγγείο, 5 αγγεία-σκεύη με πλαστική διακόσμηση, 6 πινάκια και άλλα αποθηκευτικά αγγεία.

585. Ομάδα 93/Α61: διατάραξη της τάξης του 74,35%.

586. Πρόκειται για 26 ιερά κορυφής, περιλαμβανομένου και του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό, η συντριπτική πλειονότητα των

οποίων (24/26), καταγράφονται ως τέτοια από τους τρεις βασικούς μελετητές του πεδίου (Rutkowski 1988, Peatfield 1992, εικ. 1, Jones 1999). Τα 19 εξ αυτών αναφέρονται ως βεβαιωμένα ιερά κορυφής και από τους τρεις μελετητές (Ατσιπάδες Κορακιάς, Βίγλα Σητείας, Βρύσινας Ρεθύμνης, Γιούχτας, Γωνιές Μαλεβιζίου-Φιλιόρημος, Ζήρος Σητείας, Θύλακας Μιραμπέλλου, Καλαμάκι Σητείας, Καρφί Λασιθίου, Κόφινας Μονοφατίου, Μαζάς Πεδιάδος, Μόδι Σητείας, Ξυκέφαλο Σητείας, Πετσοφάς Σητείας, Πλαγιά Σητείας, Πρινιάς Σητείας, Πύργος Μαλεβιζίου, Σπήλι Βορίτσι Αγ. Βασιλείου, Τραόσταλος Σητείας), ενώ πέντε εξ αυτών αναφέρονται ως βεβαιωμένα ιερά κορυφής από δύο εκ των τριών μελετητών (Άρπελος Σητείας, Δεράτι Μονοφατίου, Ετιανή Κεφάλια Σητείας, Κεριά Μαλεβιζίου, Τάπες Μιραμπέλλου). Το Κορακομούρι Σφάκας Σητείας είναι σχετικά καινούργια θέση (Γ. Τζεδάκης, Στ. Χρυσουλάκη, Λ. Βοκοτόπουλος, Α. Σφυρόερα, Ερευνητικό πρόγραμμα «Μινωικοί Δρόμοι», *Κρητική Εστία* 7 (1999) 317-326), αλλά αναφέρεται ως ιερό κορυφής σε πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις, Kyriakidis, ό.π. (σημ. 568) 2005, 14.

587. *Κύθηρα* 1, Η ανασκαφή.

Όσον αφορά τα ίχνη υλικού από πυρές, όπως χώματα με στάχτες και απανθρακωμένο οργανικό υλικό, παρ' ότι απαντώνται ή έστω αναφέρονται με μεγαλύτερη συχνότητα από τους ανασκαφείς, οι οποίοι, εντούτοις, εκφράζονται με γενικότητες χωρίς να αναφέρονται σε ουσιώδη στοιχεία, στην έκταση ή και στο πάχος του οποιουδήποτε στρώματος καθώς και στην περιεκτικότητά του σε ευρήματα.

Επιχώσεις με στάχτες, κυρίως σε κοιλότητες και ρωγμές των βράχων, απαντώνται κατά τον Jones⁵⁸⁸ σε 15 από τα 26 βεβαιωμένα ιερά κορυφής⁵⁸⁹, περιλαμβανομένου και του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό Κυθήρων⁵⁹⁰, ενώ σε αυτά θα πρέπει να προστεθεί και το ιερό στον Βρύσινα⁵⁹¹ και πιθανώς το ιερό στα Κεριά Μαλεβιζίου⁵⁹². Οι επιχώσεις αυτές περιλαμβάνουν κυρίως αποσπασματική κεραμική και ειδώλια καθώς και άλλους τύπους αναθημάτων⁵⁹³, απαντώνται, δηλαδή, σε ένα 65,38% του συνόλου των ιερών.

Στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, το καμένο υλικό από πυρές το οποίο περιέχει διάσπαρτα τμήματα ανθράκων, καμένου ξύλου, στάχτες και καμένη ύλη γενικά, απαντά ως επί το πλείστον στο Άνδηρο 2 (11 από τα 16 στρώματα). Και εδώ η ταύτιση του καμένου υλικού με το μινωικό ιερό κορυφής είναι πολλές φορές εξαιρετικά αμφίβολη, εξ αιτίας του υψηλού ποσοστού μεταγενέστερης κεραμικής στα στρώματα στα οποία απαντά (βλ. Πίνακα για καύσεις και υλικό πυρών-καύσεων, *Κύθηρα* 1). Είναι ενδεικτικό ότι οι μεγαλύτερες ποσότητες ανθράκων και καμένης ύλης, σχεδόν όλη η ποσότητα καμένου ξύλου, καθώς και η μία εκ των δύο περιπτώσεων με ίχνη στάχτης, απαντούν σε στρώματα, όπου η μεγάλη πλειονότητα της κεραμικής εντάσσεται σε μεταγενέστερες περιόδους: 6/16 περιπτώσεις στρωμάτων, τρία εξ αυτών επιφανειακά. Όσον αφορά τις άλλες δύο κατηγορίες στρωμάτων, την κατηγορία με αμιγώς μινωικά στρώματα (5/16) και την κατηγορία με σημαντικό ποσοστό μετεγενέστερων οστράκων, της τάξης του 23-40% (5/16), είναι προφανές ότι η περιεκτικότητά τους σε καθ' αυτό καμένο υλικό είναι από μικρή έως ελάχιστη. Δυστυχώς, μόνον τέσσερα από τα 18 στρώματα με ίχνη καύσεων ή με ίχνη υλικού από καύσεις στο ιερό μπορούν να ταυτισθούν με "πρωτογενείς εναποθέσεις" αναθηματικού

588. Jones 1999, πίν. 9, 10.

589. Καταγεγραμμένα 37 από τον Rutkowski 1986, 98.

590. Βίγλα Σητείας, Γιούχτας, Γωνιές Μαλεβιζίου, Ζήρος Σητείας - Κορφή του Μαρέ, Θύλακας Μιραμπέλλου, Κόφινας Μονοφατοίου, Μαζάς Πεδιάδος, Μόδι, Ξυκέφαλο, Πετσοφάς, Πλαγιά και Πρινιάς Σητείας, Πύργος Μαλεβιζίου, Τραόσταλος Σητείας και Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων.

591. Δαβάρας 1974, 210, Rutkowski 1988, 90.

592. Ο Rutkowski μνημονεύει την ύπαρ-

ξη στάχτης σε βράχους και κοιλότητες του ιερού (1988, 93). Στις Ατσιπάδες, όπου η ανασκαφική εικόνα δεν συνάδει με την ύπαρξη τελετουργικών πυρών, θυσιών ζώων και τροφοπαρασκευαστικών διαδικασιών στον χώρο του ιερού (απουσία οστών, σπόρων), αναφέρεται η ύπαρξη μικρής επίχωσης με απανθρακωμένο υλικό σε εσοχή του βράχου στο Άνω άνδηρο και απειροελάχιστα ίχνη στάχτης σε δείγματα χώματος από ανώτερα στρώματα, προφανώς σύγχρονα (Peatfield 1992, 66).

593. Jones 1999, πίν. 10.

υλικού⁵⁹⁴, γεγονός, το οποίο μάλλον υποβαθμίζει τη σύνδεση του εθίμου των εικαζομένων τελετουργικών πυρών με τις τελετουργικές εναποθέσεις σε σχισμές ή σε κοιλότητες του φυσικού βράχου.

Παρά τον μικρό αριθμό ιερών με ίχνη πυράς ή πυρών, ο σημαντικός αριθμός θέσεων στις οποίες εντοπίστηκαν κατάλοιπα από φωτιές/πυρές (καμένα χώματα με στάχτες, απανθρακωμένο οργανικό υλικό), είναι εντυπωσιακός (περίπου 65%) και ενδεικτικός, όχι μόνον της δημοτικότητας του εθίμου αλλά και της συχνότητάς του. Εάν εξαιρέσουμε τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, θέση στην οποία τα κατάλοιπα πυράς που σχετίζονται με τη Μινωική περίοδο είναι λίγα έως ελάχιστα, η γεωγραφική κατανομή στα υπόλοιπα ιερά, ο όγκος και η έκταση των στρωμάτων αυτών στις περισσότερες περιπτώσεις είναι μη ανιχνεύσιμα, με εξαίρεση και πάλι τρία ιερά (Γιούχτας, Πετσοφάς, Κόφινας), για τα οποία, αν και αδημοσίευτα, υπάρχουν περισσότερα διαθέσιμα στοιχεία.

Τα ίχνη καύσης επί αντικειμένων και οργανικών καταλοίπων (κεραμικής, ειδωλίων, άλλων αναθημάτων, οστών), κριτήριο το οποίο σχετίζεται άμεσα και με τις δραστηριότητες που συνοδεύουν τις εικαζόμενες φωτιές (ρίψη αναθημάτων-σφαγίων στις πυρές) αλλά δεν στάθηκε δυνατό να αποδειχθεί, αφού τα δεδομένα, τα οποία θα μπορούσαν να το τεκμηριώσουν και τα οποία αγνοούνται ή εντέχνως παρακάμπτονται στις διατυπωμένες θεωρίες περί ρίψης αντικειμένων στις εικαζόμενες πυρές, είναι στην πραγματικότητα πενιχρά. Πληροφορίες για ίχνη καύσης επί της σωζόμενης κεραμικής είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Περισσότερα στοιχεία θα περίμενε κανείς για την όποια αναφορά ιχνών φωτιάς σε ποικίλα αναθήματα, όπως ανθρωπόμορφα ή ζωόμορφα ειδώλια, ανθρώπινα μέλη κ.λπ., τα οποία αναφέρονται συχνότερα στις ανασκαφικές εκθέσεις ή σε άλλες δημοσιεύσεις. Δυστυχώς όμως και πάλι τέτοιες ειδήσεις απουσιάζουν, δεδομένου ότι οι συγγραφείς ασχολούνται κυρίως με ιστοριοτεχνικά, τυπολογικά και άλλα θέματα.

Ο J.L. Myres⁵⁹⁵, ο πρώτος διδάξας, όσον αφορά την πρακτική της ρίψης αναθημάτων σε τελετουργικές πυρές, δεν αναφέρει κάτι περί ιχνών καύσης στα σωζόμενα αναθήματα από τον Πετσοφά. Ο Ν. Πλάτων, ο οποίος υιοθέτησε τη θεωρία περί τελετουργικών πυρών και περί τελετουργικής ρίψης αναθημάτων σε αυτές, αναγκάζεται να παραδεχθεί παρ' όλα αυτά την απουσία «καταφανών ιχνών καύσης» στα ευρεθέντα ειδώλια, και σε μία προσπάθεια να εξηγήσει αυτό το φαινόμενο, προτείνει ότι ίσως αυτά «ερρίπτοντο... κατά την σβέσιν της πυρᾶς...»⁵⁹⁶. Αγνοούμε την κατάσταση των περισσότερων κινητών ευρημάτων από τον Γιούχτα. Κάποια πληροφορία σχετικά με ίχνη καύσης δεν δίνεται, ούτε και για τα αναθήματα που βρέθηκαν στη βαθμίδα του κτιστού βωμού (λίθινες τράπεζες προσφορών, ειδώλια κ.λπ.)⁵⁹⁷. Η Μ. Ζεϊμπέκη, σε διάλεξή της στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Δανίας

594. Άνδρη 2: ΜΜ επίχ., Δ τμήμα-ΜΜ-ΥΜ Ι επίχ., Α τμήμα-μινωική επίχ., Άνδρη 4: Στρ. 3.

595. Myres 1902-03, 356-387.

596. Πλάτων 1951, 103, 150-151.

597. Καρέτσου, ΠΑΕ 1974, 232, -1981α, 146.

στην Αθήνα για τα πηλίνα ζωόμορφα ειδώλια του ιερού, ήταν αρνητική ως προς την ύπαρξη ιχνών καύσης επί των εν λόγω αναθημάτων⁵⁹⁸. Στη συζήτηση που έγινε, ομόφωνη ήταν η άποψη πως το θέμα της τελετουργικής ρίψης σε πυρά ειδωλίων και σκευών εν γένει σε ιερά κορυφής είναι θεωρητικό κατασκεύασμα από ερευνητές, οι οποίοι δεν μελέτησαν ποτέ το ίδιο το υλικό. Οι μοναδικές περιπτώσεις ιερών στις οποίες αναφέρονται ρητώς ίχνη καύσης σε αναθήματα είναι ο Τραόσταλος⁵⁹⁹ και μία νέα θέση στο Κορακομούρι Σφάκας⁶⁰⁰.

Στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ίχνη καύσης δεν απαντούν στα αναθήματα της Μινωικής περιόδου. Ακόμη και στο μοναδικό στρώμα με ίχνη φωτιάς της Μινωικής περιόδου, κανένα από τα συνανήκοντα ευρήματα ούτε καν το κεραμικό υλικό δεν σώζει ίχνη καύσης⁶⁰¹. Όσον αφορά την κεραμική, το ποσοστό των αγγείων με ίχνη καύσης στο ιερό είναι πραγματικά ελάχιστο και δεν ξεπερνά το 0,15% του συνόλου. Πρόκειται για δέκα διαφορετικούς τύπους αγγείων, κυρίως όμως τριποδικές χύτρες, άωτα κωνικά κύπελλα, πρόχους-αμφορείς και μικκύλα προχοΐδια. Οι υπόλοιποι τύποι αντιπροσωπεύονται από ένα έως δύο δείγματα έκαστος. Κρίνοντας από τον χαρακτήρα των συγκεκριμένων τύπων αγγείων, αξίζει να σημειωθεί ότι στη συντριπτική πλειονότητα των δειγμάτων (91% του συνόλου), τα ίχνη καύσης θα μπορούσαν να προέρχονται από πρωτογενή χρήση και όχι από ρίψη ή εναπόθεση σε πυρά⁶⁰².

Τα λοιπά δείγματα συνιστούν ένα πραγματικά ελάχιστο ποσοστό, δηλαδή το 9% του υλικού με ίχνη καύσης και το 0,013% του γενικού συνόλου. Δύο περιπτώσεις εξ αυτών, δύο μικκύλα αγγεία, ένα πινάκιο και το ακέραιο φωλεόσχημο αγγείο, κρίνοντας από τη θέση των ιχνών καύσης, καθώς και από το άθραυστο τμήμα του ενός, φαίνεται πως είχαν εναποτεθεί και όχι ριφθεί στην όποια φωτιά. Η συντριπτική πλειονότητα των οστράκων αγγείων διατηρούν ίχνη καύσης κατά τόπους, τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά κατά περίπτωση, και φαίνεται πως η θράυση τους προηγήθηκε της επαφής με την όποια φωτιά. Πρόκειται για ανοικτά αγγεία πόσης (άωτα κωνικά κύπελλα), κλειστά αποθηκευτικά αγγεία (πρόχοι/αμφορείς), κλειστό αγγείο με φυτική διακόσμηση, αλλά και αγγεία ειδικής πιθανόν τελετουργικής χρήσης (μικκύλα προχοΐδια: μικκύλο ανοικτό αγγείο με

598. Η Μ. Ζεϊμπέκη έχει μελετήσει το σύνολο των ζωόμορφων ειδωλίων από το ιερό ως μέρος της διδακτορικής της διατριβής στο πανεπιστήμιο του Bristol (Μ. Zeimbekis, *The typology, forms and functions of animal figures from Minoan peak sanctuaries with special reference to Juktas and Kophinas*, 1998).

599. Chrysoulaki 2001, 60-61 (λίθινα δισκία, και πολλά από ειδώλια ζώων).

600. Τζεδάκης, Χρυσουλάκη, Βοκοτόπουλος, Σφυρόερα 1999 (ό.π. σημ. 586)

323 («Μεγάλο ποσοστό των κινητών ευρημάτων –ειδώλια ανθρωπόμορφα, ζωόμορφα, κεραμική, μικκύλα αγγεία– φέρει σαφή ίχνη καύσης»), Ν. Schlager, *Korakomouri. Ein neues MM Höhenheiligtum in Sphaka, Gemeinde Zakros, und die MM Höhen- und Feldheiligtümer von Ostsitia*, *ÖJh* 64 (1995) 1-24.

601. Σακελλαράκης, *Κύθηρα* 1, Η ανασκαφή.

602. Βλ. γενικά σε *Κύθηρα* 1 και *Κύθηρα* 4, Η κεραμική.

πλαστική διακόσμηση). Αξίζει να σημειωθεί ότι στην πλειονότητά τους τα αγγεία αυτά είναι κατασκευασμένα από ερυθρό πηλό με μίκα, τον πηλό που χρησιμοποιείται κυρίως για αγγεία τα οποία έρχονται σε επαφή με τη φωτιά, όπως οι τριποδικές χύτρες, και δεν σώζουν ίχνη γραπτής διακόσμησης.

Όσον αφορά την κατανομή τους στον χώρο και τη σχέση τους με περιοχές “πρωτογενών εναποθέσεων” καθώς και με φωτιές ή στρώματα με ίχνη υλικού προερχόμενου από φωτιές (στάχτες, απανθρακωμένο οργανικό υλικό), τα στοιχεία που προκύπτουν είναι εξίσου ενδιαφέροντα. Από τα δύο μικκύλα αγγεία που μάλλον εναποτέθηκαν σε φωτιά, μόνον το πινάκιο⁶⁰³ που βρέθηκε στο Άνδηρο 2 στην κορυφή του ιερού⁶⁰⁴ ήταν το μοναδικό ακέραιο αγγείο στο συγκεκριμένο στρώμα, σε στρώμα “πρωτογενούς εναπόθεσης” και περιείχε ίχνη υλικού από φωτιά.

Η συντριπτική πλειονότητα των υπόλοιπων δειγμάτων, για τα οποία εικάζεται ότι κήκαν μετά τη θραύση τους, σκόπιμη ή τυχαία, ανήκει σε στρώματα “πρωτογενών εναποθέσεων”, κυρίως στο Άνδηρο 7⁶⁰⁵, στο οποίο όμως δεν έχει εντοπισθεί κανένα ίχνος φωτιάς ή υλικού από φωτιά⁶⁰⁶. Αξίζει να αναφερθεί ότι από τα δείγματα με ίχνη φωτιάς, το μικκύλο ανοικτό αγγείο με πλαστική διακόσμηση βρέθηκε στο Άνδηρο 2 και στο ίδιο στρώμα με το πινάκιο που είχε εναποτεθεί σε φωτιά, ενώ τα άλλα δύο, ένα αποσπασματικό προχοϊδιο και ένα τμήμα κλειστού αγγείου με φυτική διακόσμηση, βρέθηκαν μαζί στο ίδιο στρώμα στο Άνδηρο 3. Τα δύο από τα 25 δείγματα που δεν ανήκουν σε στρώματα “πρωτογενών εναποθέσεων”, βρέθηκαν στο Άνδηρο 5 και 7 αντιστοίχως. Είναι αξιοσημείωτο ότι κανένα από τα σωζόμενα δείγματα δεν βρέθηκε στο μοναδικό σημείο βεβαιωμένης πυράς στο Άνδηρο 2 μεταξύ των δύο εκκλησιών.

Τέλος, όσον αφορά την ομάδα των οστράκων αγγείων με ίχνη καύσης από πρωτογενή χρήση, δηλαδή τις τριποδικές χύτρες, τα δύο πύραυλα και το πυριατήριο, αξίζει να σημειωθεί ότι το μεν τελευταίο βρέθηκε σε στρώμα με ίχνη υλικού από φωτιά, τα δε δύο πύραυλα βρέθηκαν όχι μόνον στο ίδιο στρώμα αλλά και στο ίδιο σημείο του Ανδέρου 2, όπου εντοπίστηκαν κατάλοιπα μάλλον μεταγενέστερης πυράς.

603. K427-93/A16/2.

604. Άνδηρο 2, Δ τμήμα, MM-ΥΜ Ι επίχωση, με 0,14% διατάραξη. Η συγκεκριμένη ομάδα (A16) είχε 0% διατάραξη. Στο στρώμα αυτό συνανήκουν πολλά χάλκινα και πήλινα αναθήματα, πολλά οστά ζώων και όστρεα, αλλά ελάχιστα ίχνη υλικού από φωτιά. Το μικκύλο φωλεόσχημο αγγείο (K1031-93/A1/2), βρέθηκε στο ίδιο άνδηρο, αλλά σε επιφανειακό στρώμα, το οποίο παρ' όλα αυτά περιείχε λιγοστά ίχνη υλικού από φωτιά, πολλά οστά ζώων και

κάποια όστρεα (Άνδηρο 2, Επιφανειακό στρώμα νότια του ναού της Παναγίας, με 71,53% διατάραξη).

605. Άνδηρο 7, Κάνναβος 1, Στρώμα 2, Στρώμα 3, Άνδηρο 7, Κάνναβος 5, Στρώμα 1. Άωτα κωνικά κύπελλα: 9 αποσπασματικά (93/B4, B5). Πρόχοι/αμφορείς: 7 αποσπασματικοί (93/B4, B5). Μικκύλα προχοϊδια: 4/6 (93/B13, 94/B40A).

606. Στο Άνδηρο 7 έχουν εντοπισθεί τα περισσότερα σημεία “πρωτογενών εναποθέσεων”.

Οστά ζώων απαντούν, κατά τον D.W. Jones⁶⁰⁷, μόνον σε έξι από τα βεβαιωμένα ιερά κορυφής, περιλαμβανομένου και του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό⁶⁰⁸, όλα σε θέσεις με καμένα χρώματα και στάχτες, μεταξύ των οποίων εντοπίσθηκαν τα οστά. Οστά απαντούν, κατά τον B. Rutkowski, και στη Βίγλα Σητείας⁶⁰⁹. Μόνον στην περίπτωση του Γιούχτα αναφέρεται η θέση εύρεσης των οστών⁶¹⁰ και μνημονεύονται τα είδη των ζώων που αντιπροσωπεύονται⁶¹¹. Στον Τραόσταλο, καμένα οστά ζώων αναφέρονται όχι μόνον σε σχέση με την τελετουργική πυρά στην κορυφή του λόφου αλλά και γενικά με τις πυρές στην περιοχή του ιερού, σημειώνεται όμως ότι ο συνολικός αριθμός των οστών ήταν μικρός και γι' αυτόν τον λόγο ερμηνεύονται ως υπολείμματα αιματηρών θυσιών⁶¹².

Η μοναδική συστηματική μελέτη ζωικών καταλοίπων από ιερό κορυφής αφορά το υλικό από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό⁶¹³. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της μελέτης της Κ. Τρανταλίδου, τα οστά από το συγκεκριμένο ιερό προέρχονται, κατά πάσα πιθανότητα, από κατάλοιπα γευμάτων (ίχνη κοπής). Στα σημεία “πρωτογενών εναποθέσεων” η συντριπτική πλειονότητα των οστών (μέσος όρος 88%) ανήκει σε αιγοπρόβατα και ακολουθούν οι χοίροι (μέσος όρος 5,52%) και τα βοοειδή (μέσος όρος 2,13%), ενώ πτηνά αποτελούν μόνον ένα 1,95% του συνόλου των οστών⁶¹⁴. Είναι αξιοσημείωτο ότι μόνον ένα 2,67% των οστών στο ιερό είχαν απανθρακωθεί⁶¹⁵.

Ο εξαιρετικά μικρός αριθμός ιερών, όπου αναφέρεται η ύπαρξη αναθημάτων ή κεραμικής με ίχνη καύσης (3/26) και ο ακόμη μικρότερος αριθμός θέσεων με απανθρακωμένα οστά, ιδίως εάν λάβουμε υπ' όψη το πλήθος των ιερών κορυφής τα οποία σώζουν κατάλοιπα πυρών, είναι επαρκή τεκμήρια για την αποσύνδεση του εθίμου των πυρών από τη ρίψη αντικειμένων σε αυτές, είτε πρόκειται για αναθήματα/κεραμική, είτε για ζωικά κατάλοιπα. Μόνον σε τρεις θέσεις (Τραόσταλος, Κορακομούρι Σφάκας, Άγιος Γεώργιος στο Βουνό) αναφέρονται κάποια αναθηματικά αντικείμενα με ίχνη καύσης⁶¹⁶, ενώ απανθρακωμένα οστά μνημονεύονται σε τρεις πάλι περιπτώσεις (Μαζάς, Τραόσταλος, Άγιος Γεώργιος στο Βουνό), στις δύο πρώ-

607. Jones 1999, πίν. 9, 10. Η απουσία οστών από τον Πετσοφά αμφισβητείται από τον Nowicki 1994, 31.

608. Βρύσινας Ρεθύμνης, Γιούχτας, Γωνιές Μαλεβιζίου, Μαζάς Πεδιάδος, Τραόσταλος Σητείας και Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων.

609. Rutkowski 1988, 90.

610. Δωμάτιο I, παλαιοανακτορικός αποθέτης/περιοχή βωμού.

611. Καρέτσου, ΠΑΕ 1975, 333, 1976, 410, -1978, 238, 247, 258 (Δωμάτιο I, οστά μικρών ζώων, πτηνών μέσα σε λεπτό στρώμα στάχτης/πυρά/στρώμα δ. Το στρώμα του

Παλαιοανακτορικού αποθέτη στο Άνδρο I περιλαμβάνει οστά ζώων και κοχύλια. Από το στρώμα πυράς κοντά στον βωμό, μεγάλη ποσότητα οστών ζώων, κυρίως αιγοπρόβατα, μετά χοίροι, βοοειδή και ελάχιστα οστά πτηνών. Τα οστά αιγοπροβάτων και χοίρων σώζουν ίχνη σφαγής.

612. Χρυσουλάκη 1999, 316.

613. Κ. Τρανταλίδου σε *Κύθηρα* 3, 463 κε.

614. Το 76% των πτηνών ήταν πέρδικες και περιστέρια.

615. Βλ. μελέτη Τρανταλίδου (σημ. 613).

616. Βλ. κεφάλαιο Αναθήματα και σποράδη.

τες πολύ γενικά και για μικρό αριθμό οστών και στην τρίτη περίπτωση για ένα πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου των οστών.

Τέλος, όσον αφορά ένα τελευταίο κριτήριο, για την ύπαρξη πυρών στα ιερά κορυφής, δηλαδή την απεικόνιση πυράς σε ιερά κορυφής (εξωαστικά ιερά), η εικόνα είναι εξαιρετικά ισχνή. Η μοναδική παράσταση στη μινωική εικονογραφία που απεικονίζει πιθανώς τη χρήση φωτιάς σε ιερό κορυφής περιορίζεται στην απεικόνιση υψηλού θυμιατηρίου που μοιάζει να καπνίζει εμπρός από την πύλη ενός οικοδομήματος και αποδίδεται σε ένα αδημοσίευτο χρυσό δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο Ηρακλείου. Ένας υπαινιγμός για την ύπαρξη πραγματικής πυράς σε υπαίθριο ιερό παρέχεται από την ερμηνεία του J. Shaw όσον αφορά τον κεντρικό βωμό που απεικονίζεται στο ρυτό της Ζάκρου⁶¹⁷. Κρίνοντας από την αρχαιολογική πραγματικότητα σε σημαντικό αριθμό ιερών κορυφής αλλά και σπηλαίων, αυτή η παντελής απουσία απεικόνισης της λατρευτικής χρήσης της φωτιάς στη μινωική τέχνη είναι ενδεικτική της επιλεκτικότητας στην εικονογραφία του προϊστορικού Αιγαίου και της αδυναμίας της εικονογραφίας να στηρίξει την πραγματικότητα της προϊστορικής λατρείας γενικά⁶¹⁸.

Παρά την απουσία εικονογραφικών στοιχείων για τη χρήση πυράς στα μινωικά ιερά κορυφής και παρά τη σπανιότητα ιχνών καύσης στα σωζόμενα αντικείμενα-αναθήματα, κρίνοντας από τα υπόλοιπα αρχαιολογικά δεδομένα, η ύπαρξη πυράς σε έναν σημαντικό αριθμό ιερών κορυφής και πιο συγκεκριμένα σε ένα ποσοστό που ξεπερνά το ήμισυ των βεβαιωμένων μινωικών ιερών κορυφής δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Κάτι άλλο που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί κρίνοντας από τις εν λόγω θέσεις, είναι η διαχρονικότητα του εθίμου, τόσο κατά την Παλαιοανακτορική, όσο και κατά τη Νεοανακτορική περίοδο. Η συχνότητα των πυρών είναι ένα θέμα που δεν μπορεί να τεκμηριωθεί σε όλες τις περιπτώσεις με σαφήνεια, με την πιθανή εξαίρεση ιερών, όπως ο Γιούχτας, ο Πετσοφάς και ο Τραόσταλος, όπου το πάχος των σχετικών επιχώσεων (Πετσοφάς, Γιούχτας) ή ο αριθμός των πυρών (Τραόσταλος) υπαινίσσονται μεγαλύτερη συχνότητα. Σε γενικές γραμμές είναι πολύ πιθανό ότι ακόμη και μεταξύ των υπολοίπων ιερών, στα οποία τεκμηριώνεται η χρήση πυράς, υπήρχαν μεγάλες διαφορές στη δημοτικότητα του εθίμου. Αυτό που μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο είναι ότι η χρήση πυρών δεν ήταν γενικευμένη πρακτική, μέρος μιας ομοιογενούς λατρείας σε όλα τα μινωικά ιερά κορυφής, όπως υποστηρίχθηκε για πολλά χρόνια από πολλούς μελετητές⁶¹⁹.

Πέραν της γενικής έλλειψης πληροφοριών επί του συγκεκριμένου θέματος από τη συντριπτική πλειονότητα των ιερών, στις δύο θέσεις όπου

617. Shaw 1978a, 436-437 εικ. 9 (το ανώτερο επίπεδο του βωμού θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει καύσιμη ύλη -ξύλα- για πυρά).

618. Δεν υπάρχουν αναφορές στη Γραμμική Β γραφή αλλά δεν αποδίδεται στις πολλαπλές ιεροπραξίες στη σαρκοφάγο της

Αγίας Τριάδας (Μαρινάτος - Hirmer 1959, πίν XXVII-XXIX) που όμως δεν συντελούνται σε ιερό κορυφής.

619. Μεταξύ αυτών: Πλάτων 1951, Rutkowski 1986, 1988, Peatfield 1983, 1992.

αναφέρεται ρητά η ύπαρξη αντικειμένων με ίχνη καύσης (Τραόσταλος, Κορακομούρι Σφάκας), αν και οι πληροφορίες ως προς τον αριθμό τους και τον τύπο του αντικειμένου είναι ελάχιστες, η εικόνα μάλλον παραπέμπει σε τελετές ρίψης αντικειμένων στην πυρά. Στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ίχνη καύσης, όπως είδαμε, δεν απαντούν σε άλλο αναθηματικό αντικείμενο, με μοναδική εξαίρεση τμήματα αγγείων από πηλό. Ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση η συντριπτική πλειονότητα του υλικού (91%), παραπέμπει σε τροφοπαρασκευαστικές διαδικασίες (τριποδικές χύτρες) και μεταφορά ανθράκων (πυριατήριο), που ανάγονται στην πρωτογενή χρήση των αγγείων. Από το υπόλοιπο 9% του υλικού, δύο αγγεία/τμήματα αγγείων, και τα δύο μικκύλα, είχαν μάλλον εναποτεθεί επάνω σε πυρά (πινάκιο, φωλεόσχημο) και θα μπορούσαν να θεωρηθούν μέρος κάποιας συμβολικής τελετουργικής προσφοράς για τους λόγους που αναφέρθηκαν πιο πάνω.

Άλλες χρήσεις της φωτιάς

Η χρήση της φωτιάς στα ιερά κορυφής για την καύση θυμιάματος είναι, κρίνοντας από το δημοσιευμένο υλικό, μάλλον περιορισμένη⁶²⁰, ενώ η ανεύρεση δύο μόνον λίθινων λύχνων από rosso antico στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό⁶²¹ υπαινίσσεται την, έστω και περιορισμένη, ανάγκη για εστίες φωτός, προφανώς κατά τη διάρκεια νυκτερινών ιεροπραξιών τουλάχιστον στο συγκεκριμένο ιερό⁶²². Δεν θα πρέπει, π.χ., να αποκλεισθεί μία αγρύπνια, όπως συμβαίνει ακόμη και σήμερα σε διάφορα ελληνικά και κρητικά ξωκλήσια. Το άναμμα πυρσών θα ήταν απαραίτητο για τη νυκτερινή μετάβαση ιερατείου και πιστών στα μακρινά ιερά κορυφής και μάλιστα σε ασέληνες νύχτες. Είναι χαρακτηριστική σχετικά η αφήγηση του Παύλου Βλαστού για την «Ίερὰν πορείαν τῶν εὐσεβῶν εἰς τὴν Ἰδὴν τῆς Κρήτης» κατά τα ἔτη 1860 και 1872⁶²³.

«Οἱ παρακολουθοῦντες ὠκύποδες νέοι, προπορευόμενοι κρατῶσιν ἀναμμένας δάδας (δαυλούς), καταγίνονται εἰς τὴν ἐργασίαν νὰ βάλῃσι πῦρ ὑπὸ τὰ χαμόκλαδα, τὰς ἀκάνθας καὶ λουτσαῖς κ.λπ., ἅτινα εὐρίσκονται πολυπληθῆ ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῶν μονοπατίων, διὰ νὰ φωτίζωνται καὶ βλέπουν οἱ διερχόμενοι καὶ ἀνερχόμενοι ἀνεπιτήδειοι καὶ ἀγύμναστοι. Ἡ ἀνάβασις αὕτη ἐπὶ τῶν ὑπωρειῶν τῆς Ἰδῆς ἔχει τι τὸ τερπνὸν καὶ διασκεδαστικὸν ὅταν οἱ προσκυνηταὶ εἶναι πολυπληθεῖς, διότι αἱ ἐκατέρωθεν τῆς ὁδοῦ ἀναπτόμεναι πυραὶ τῶν ἀκανθῶν καὶ χαμοκλάδων διαρκούσης ἐκάστης καιομένης ἀπὸ ἓν τέταρτον τῆς ὥρας καὶ πλέον καὶ προχωροῦντες πρὸς τὰ ἄνω καὶ καίοντες, σχηματίζονται οὕτω γραμμαί,

620. Ένα πιθανό δείγμα στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό (Κ994-93/Α6/1) θυμιατήριο. Απροσδιόριστος αριθμός αναθηματικών θυμιατηρίων αναφέρεται σε συνάρτηση με το ιερό κορυφή στον Τραόσταλο, Chrysoulaki 2001, 63.

621. Λ11-93/Γ παράδοση/Λιθ. 17, Λ12-93/Ε13/Λιθ. 3 (βλ. Αιμ. Μπάνου σε *Κύθηρα* 2, 350-352).

622. Ο Peatfield (1992, 70 εικ. 12) αποκαλεί τα πύραυλα «λύχνους».

623. Σακελλαράκης 1990, 22.

αἵτινες φωτίζουσαι ὡς εἴπομεν τοὺς ἀναβαίνοντας, φαίνονται ἐκ μακρόθεν φωταυγάζουσαι, ὅπως πολλάκις βλέπομεν ταύτας κατὰ τὴν νύκτα ταύτην καὶ ἐκ Ρεθύμνης, φαίνονται δὲ καὶ ἐκ τῶν Λευκῶν Ὅρεων καὶ ὅθεν γίνεται ὁρατὴ ἡ πλευρὰ αὕτη τῆς Ἰδης, δεικνύουσαι καὶ τοῖς μακρὰν θεωμένοις τὴν πρόοδον τῆς ἀναβάσεως τῶν προσκυνητῶν»⁶²⁴.

Ἡ γλαφυρὴ περιγραφή του Π. Βλαστοῦ υποδηλώνει, ἴσως, καλλίτερα ἀπὸ μια σύγχρονη ἐρευνα τις συνθήκες διαβίωσης τῶν πιστῶν σε ἓνα μινωικὸ ἱερὸ κορυφῆς καὶ συνάμα τὴν ἀπλότητα μιᾶς “τερπνῆς” τελετουργίας με τὴ χρήση καὶ τῆς φωτιάς.

Φρυκτωρίες

Φρυκτωρία = ἡ δια φρυκτῶν εἰδοποίηση. Ἡ λ. ἀπὸ το *φρυκτός* (= πυρσός, δαυλός) καὶ *ῥρη*, *ῥρα* (= φροντίδα, μέριμνα, πρόνοια, φύλαξη, λατ. cura).

Πυρές ὥστόσο ἀναβαν στὶς κορυφές τῶν βουνῶν καὶ γιὰ ἄλλους, στρατηγικοὺς θὰ ἔλεγε κανεῖς, λόγους⁶²⁵.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ φυσικὸ φαινόμενο τῆς συγκέντρωσης ηλεκτρικοῦ φορτίου στὶς κορυφές τῶν βουνῶν, που λόγω τῆς διαφορᾶς δυναμικοῦ προκαλεῖ τὴ βροντὴ καὶ τὸν κεραυνό καὶ πρόδιδε στοὺς ναυτιλλομένους τῆς εποχῆς τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς κάποιας στεριάς, θεωρήθηκε τὸν μεσαίωνα “διοσημία” καὶ ονομαζόταν *Elmsfeuer* ἀπὸ κάποιον Ἅγιο *Elm*. Σχετικὰ παρατηρήθηκε ὅτι στὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Πορτογαλία *Elmo* ονομαζόταν ὁ

624. Σακελλαράκης 1990, 22-23: “Ἐχει πρὸς τοῦτο καὶ τὸ κοπιαστικὸν καὶ ἀγωνιῶδες, διότι εἰς τοὺς ἀγυμνάστους φέρει κόπῳσιν τοιαύτην ὥστε ἀναγκάζονται μετὰ 20-30 βημάτων ἀναβίβασιν νὰ σταματήσωσιν ἢ νὰ ἀναπαυθῶσι κατῆμενοι ἢ καὶ ἱστάμενοι ἐπὶ τινὰ λεπτὰ τῆς ὥρας, ὅπως ἀναλάβουν τὰς δυνάμεις αὐτῶν. Ἀλλὰ, θέλει ἐρωτήσῃ τις, πῶς ἡ ἀνάβασις νὰ μὴ γίνεταί τὴν ἡμέραν, διὰ νὰ ἐλλείπῃ καὶ ἡ φροντίς τῶν πυρῶν, τὸ ψῦχος τῆς νυκτός, νὰ βλέπουν ἐκ τοῦ φωτός τῆς ἡμέρας καὶ γνωρίζουν ποῦ εὐρίσκονται καὶ πόσον πλησιάζουν εἰς τὴν κορυφήν. Ἡ πείρα ἀπέδειξεν εἰς τοὺς ἀναβαίνοντας συχνότατα πλησιόχῳρους, κατοίκους τῆς Ἰδης, ὅτι ἡ ἀνάβασις τῆς νυκτός διὰ πολλοὺς λόγους εἶναι προτιμητέα, ὡς συντελοῦσα πολὺ πρὸς εὐκολίαν τῶν προσκυνητῶν, ιδίως τῶν πρωτοπείρων καὶ ἀγυμνάστων, διότι οἱ ἀναβαίνοντες τὴν ἡμέραν ἰδρώνουν πολὺ ἐκ τοῦ κόπου καὶ τῆς ἀγωνίας καὶ τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων, εὐρίσκουν δὲ ψῦχος δριμύτερον

προχωροῦντες καὶ βλάπτει τὴν ὑγείαν αὐτῶν, προξενεῖται εἰς τοὺς ἀνερχομένους δίψα ὡς ἐκ τῆς ἀγωνίας, ὅθεν ὀφείλουν ν’ ἀπέχουν ἀπὸ ὕδωρ ἢ ἐν ἀνάγκῃ ὁ συγκερασμένος οἶνος μεθ’ ὕδατος, καὶ διότι τὴν ἡμέραν γεννᾶται κόρος καὶ κούρασις διπλάσι τὴν τῆς νυκτός ἀποκάννουν αἱ δυνάμεις τῶν ἀναβαινόντων, διότι βλέπουν ὅτι ὅσον προχωροῦν πρὸς τὴν κορυφήν τόσον ἀπομακρύνεται ἀπ’ αὐτῶν καὶ νομίζει ὅτι εὐρίσκεται πάντοτε εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον περίπου. Ὅθεν ἐκ τοῦ κόπου καὶ μόχθου ἀπελπιζόμενοι θὰ προετίμουν νὰ ὀπισθοχωρήσωσι καὶ ἐπιστρέψωσιν...”.

625. Ἰλιάς Σ 211-213, Αἰσχύλος, Ἀγαμέμνων 489-490: *τάχ’ εἰσόμεθα λαμπάδων φαεσφόρων φρυκτωριῶν τε καὶ πυρός παραλλαγᾶς* καὶ 590. Γιὰ τὴ σημασίαν τῶν φρυκτωριῶν καὶ γιὰ ὁρισμένους μεθόδους ὀπτικής ἐπικοινωνίας βλ. Πολύβιος X 42, 7-8, X 43-47, F.W. Walbank, *A Historical commentary on Polybius*, Oxford 1957-1979.

Άγιος Erasmus, που λατρεύθηκε ως προστάτης των πλοίων⁶²⁶. Είναι αξιοσημείωτη ακόμη η πληροφορία του L. Conrady⁶²⁷ που δημοσίευσε τα οδοιπορικά τεσσάρων Γερμανών περιηγητών στην Παλαιστίνη, ότι το λεγόμενο Elmsfeuer ονομαζόταν επίσης Helenenfeuer, ίσως γιατί η Ελένη καταστερίσθηκε, όπως τα αδέρφια της, οι Κάστωρ και Πολυδεύκης. Δεν αποκλείεται η ονομασία “φωτιά της Ελένης” να σχετίζεται με τα Κύθηρα, όπου ο μύθος της Ωραιάς Ελένης επιχωριάζει τον Μεσαίωνα στο νησί.

Είναι γνωστός ο μύθος του Ναυπλίου πατέρα του Παλαμήδη που άναψε φωτιές στο βουνό Καφηρέα για να ξεγελάσει τους Αχαιούς και να τσακιστούν στους βράχους.

Φρυκτωρίες υπήρχαν σε καίριες θέσεις ή στα στρατόπεδα της αρχαιότητας⁶²⁸.

Ο W. Miller⁶²⁹ αναφέρει: «Διὰ δὲ τὴν Βενετίαν τὰ Κύθηρα ἀπέβησαν ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς αὐτῶν θέσεως ἄξια πολλοῦ λόγου μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσιν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ βενετικῶν σταθμῶν. Τότε τὰ Κύθηρα ἦσαν ὁ μόνος διάμεσος λιμὴν μεταξὺ Ζακύνθου καὶ Κρήτης. Ἦσαν δὲ καὶ ἐξαίρετος σκοπιά, ὅπου ἡδύναντο νὰ μεταβιβάζωνται εὐκόλως ἀγγέλματα ἐκ τῆς Πελοποννήσου καὶ νὰ κατοπτεύωνται πλοῖα μέχρι μεγάλης ἀποστάσεως. Καὶ δὴ κατὰ τοὺς ἐπικινδύνους μῆνας ἀπὸ Μαρτίου μέχρι τοῦ Ὀκτωβρίου, ἐφύλασσε πάντοτε φρουρὸς ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου Ἁγίου Γεωργίου, πυρσοὶ ἀνήπτοντο τὴν νύκτα, γνωρίζοντες εἰς τὴν ἐν Κρήτῃ κυβέρνησιν τὴν προσέγγισιν τουρκικοῦ στόλου καὶ διὰ βραχέων τὰ Κύθηρα ἦσαν ὀφθαλμὸς τῆς Κρήτης»⁶³⁰.

Ο γενοβέζος Ζαδέ Σινάν Τσιγάλ, μέγας βεζύρης και αρχιναύαρχος του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1494-1556), ονόμαζε τα Κύθηρα «φανόν του αρχιπελάγους» και πιθανόν να εννοούσε αυτήν ακριβώς την παράκτια κορυφή των Κυθήρων, τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό⁶³¹.

Για τα Κύθηρα είναι γνωστή και η μεσαιωνική αναφορά της χρήσης της φωτιάς για τη μετάδοση μηνυμάτων. Η Χρ. Μαλτέζου αναφέρει επίσης ότι τα

626. Brockhaus, *Enzyclopaedie*, 1968, 469.

627. L. Conrady, *Vier rheinische Palae-stina-Pilgerschriften des xiv., xv. und xvi. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1882, 102 σημ. 5.

628. Μεταξύ άλλων βλ. J.R. McCredie, *Fortified military camps in Attica, Hesperia* Suppl. 11, Princeton 1966, “signaling stations”, 28, 50, 57 91, 117-120. Για στρατόπεδα, βλ. E. Sapouna-Sakellarakis - J.J. Coulton - I.R. Metzger, *The Fort at Phylla, Vrachos. Excavations and researches at a Late Archaic fort in central Euboea*, BSA Suppl. 33, London 2002. Βλ. επίσης RE λ., E. Sapouna-Sakellarakis, *The Dragon House of mount Ohi*, περ. *The Athenian*, Oct. 1989, 29 κε. με τη σχετική βιβλιογραφία.

Γ. Παναγιωτάκης, *Κρητικό Πανόραμα* 1 (2003) 70.

629. W. Miller, *The Latins in the Levant. A history of frankish Greece (1204-1566)*, London 1908, μετάφρ. Σπ. Λάμπρου, Ἀθήναι 1910, Β, 329.

630. Ουίλ. Μίλλερ, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα*, μετάφρ. Ἀγ. Φουριώτης, Ἀθήναι 1960, 21990, 31997, 635.

631. O. Dapper, *Description exacte des isles de l'archipel, et de quelques autres adjacentes*, Amsterdam 1702, Πετρόχειλος 1979, 14. Την πληροφορία επαναλαμβάνει ο André Grasset Saint-Sauveur 1800, 3, 330-337, Πετρόχειλος 1979, 81 και ο Kendrick 1822, 81.

Κύθηρα αποκαλούνται «φανός ή μάτι της Κρήτης» σε ενετικό έγγραφο⁶³².

Φωτιές στις κορυφές των βουνών, των νησιών και των παράλιων χώρων χρησίμευαν για την ειδοποίηση εμφάνισης πειρατών. Σήματα με πολλές φωτιές σήμαιναν πολλά πλοία. Τη νύχτα μια λαμπερή φωτιά σημαίνει ότι η θάλασσα είναι ασφαλής. Την ημέρα χρησιμοποιούνται φρύγανα για πολύ καπνό.

Το βουνό είναι ορόσημο, οριοθετεί, ορίζει, παρακολουθεί, ελέγχει, αποτελεί διασφάλιση της κυριαρχίας στην περιοχή και ειδοποιεί με φωτιές τα μέλη του ιερατείου που διαδραματίζουν και άλλον ρόλο εκτός από θρησκεία⁶³³.

ζ. Τελετουργική (;) θραύση αντικειμένων

Θραύσματα αγγείων ή άλλων αντικειμένων, με διασπορά πολλές φορές του ίδιου αγγείου σε μεγάλες αποστάσεις, όπως π.χ. το ρυτό από ορεία κρύσταλλο από τη Ζάκρο που συγκολλήθηκε από εκατοντάδες κομμάτια, είναι κοινός τόπος για όποιον έχει ανασκαφική πείρα. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται τόσο σε οικισμούς όσο και σε νεκροταφεία. Διαφορετικός είναι ασφαλώς ο λόγος “καταστροφής” σε κάθε περίπτωση. Στα οικιστικά κέντρα μπορεί να οφείλεται σε σεισμούς ή ανθρώπινη επέμβαση, στα νεκροταφεία σε έθιμα που συνοδεύουν συναντήσεις-τελετές και γεύματα μετά την ταφή, έθιμο που διατηρείται μέχρι σήμερα⁶³⁴.

Το θέμα των θραυσμάτων στα ιερά κορυφές αντιμετωπίστηκε διαφορετικά και ερμηνεύθηκε με πολλά στοιχεία υπερβολής.

632. Μαλτέζου σε Χατζηδάκης - Μπίθα 1997, 314. Πρβ. τις ανακοινώσεις του Κ.Γ. Τσικνάκη, *Una lanterna dell' Arcipelago, Profilo storico di Cerigo durante il periodo veneto, 73-85*, και του Χ. Γάσπαρη, *Τα Κύθηρα κατά την διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας: οικονομικά προβλήματα ενός νησιού στρατηγικής σημασίας, 155-171*, σε Μ. Κουμανούδη - Χρ. Μαλτέζου (επιμ.), *Βενετία και Κύθηρα, Διεθνές Συμπόσιο* (Βενετία, 6-7 Δεκ. 2002), Αθήνα 2003.

633. Ψιλάκης 2005, 278.

634. Η σκόπιμη καταστροφή αντικειμένων αφορά βέβαια τις θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί σε σχέση με την τελετουργική καταστροφή, κυρίως ταφικών κτερισμάτων (P. Åström, *Intentional Destruction of Grave Goods*, σε R. Laffineur (επιμ.), *Thanatos. Les coutumes funéraires en Égée à l'âge du Bronze, Actes du colloque de Liège* (21-23 avril 1986), *Aegaeum* 1 (1987) 213-217, J.S. Soles, *The ritual killing of*

pottery and the discovery of a Mycenaean telestas at Mochlos, σε Ph. Betancourt - V. Karageorghis - R. Laffineur - W.-D. Niemeier (επιμ.), *MELETEMATATA. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th Year, Aegaeum* 20 (1999) 787. Στα πλαίσια των ταφικών τελετών, ο Soles (1999, 787) κάνει μία ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση μεταξύ της τελετουργικής θραύσης ενός αντικειμένου (κεραμικής), η οποία θεωρείται ότι σηματοδοτεί το τέλος μιας τελετουργικής πράξης ή ότι εκφράζει κάποιο συναίσθημα, προκατάληψη ή πλεονάζοντα πλούτο/κύρος και της τελετουργικής “δολοφονίας” ενός αντικειμένου, το οποίο συνήθως υφίσταται μόνον μερική καταστροφή ή καύση σε πυρά. Και στις δύο περιπτώσεις αποσύρεται από τον κόσμο των ζωντανών/θνητών – και η πράξη υποδηλώνει αλλαγή ιδιοκτησίας.

Η θεωρία της τελετουργικής θραύσης αντικειμένων στα μινωικά ιερά κορυφής διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον J.L. Myres⁶³⁵, για το υλικό από τον Πετσοφά, και συνδέθηκε εξ αρχής με τις δραστηριότητες που συνόδευαν τις τελετουργικές πυρές, δραστηριότητες που εικάζεται ότι ολοκληρώνονταν με την εναπόθεση των οργανικών καταλοίπων της πυράς μαζί με τα θραύσματα των αναθημάτων, σε κοιλότητες, ρωγμές ή σχισμές του φυσικού βράχου⁶³⁶. Ο Ν. Πλάτων με αφορμή τα ευρήματα στον Μαζά, όχι μόνον υιοθετεί τη θεωρία του Myres, αλλά προσθέτει ότι «...πολλά τούτων [ειδωλίων]...» «...ήλέγχθη...» ότι «...είχον άρχηθεν τοποθετηθῇ τεθραυσμένα καὶ ὅτι μέρη τούτων εὐρίσκοντο εἰς ἄλλας ἀφισταμένας κοιλότητας»⁶³⁷. Την άποψη αυτήν δέχεται και ο Κ. Δαβάρας⁶³⁸.

Από τους νεότερους μελετητές, ο Β. Rutkowski, όταν υιοθετεί τη θεωρία περί πυρών, υιοθετεί και τη θεωρία περί ηθελημένης ρίψης; - θραύσης αναθημάτων στην πυρά, αλλά διευκρινίζει ότι της πρακτικής αυτής είχε πιθανά ήδη προηγηθεί μία πρώτη ανάθεση-τοποθέτηση των αναθημάτων από τους προσκυνητές εμπρός από το ιερό και μία δεύτερη μετακίνησή τους από τον ιερέα-αρχιερέα επάνω στον βωμό⁶³⁹. Παρόμοια θέση, όσον αφορά τη χρήση των βωμών, παίρνει και η Ν. Μαρινάτου, η οποία υποστηρίζει ότι τα εν λόγω αναθήματα, είτε επρόκειτο για νέες προσφορές είτε για σπασμένα αναθήματα προηγούμενων ετών προς απόσυρση, ρίπτονταν ενίοτε στις μεγάλες τελετουργικές πυρές και ενίοτε κατευθείαν στις σχισμές-κοιλότητες του φυσικού βράχου⁶⁴⁰. Δηλαδή ερμηνεύει κάποια χάσματα ως βόθρους-αποθέτες. Το “Vernichtungsoffer”⁶⁴¹ έχει άλλη έννοια στην ελληνική πρακτική από τη σουηδική που αναφέρει.

Ο Α.Α.Δ. Peatfield αποσυνδέει το έθιμο της ηθελημένης θραύσης αντικειμένων από την ύπαρξη τελετουργικών πυρών⁶⁴². Τονίζοντας την αποσπασματικότητα του υλικού στα ιερά κορυφής, γενικά, υποστηρίζει ότι η θραύση αντικειμένων αποτελούσε μία πράξη τελετουργικής απόρριψης (“disposal”), η οποία τελικά προσδίδει σε όλα τα ευρήματα (κεραμική, αναθήματα, λατρευτικά σκεύη), τον χαρακτήρα του αναθήματος στη θεότητα⁶⁴³. Στην παρουσίαση του ιερού στις Ατσιπάδες, αν και προβληματίζεται για τις διαδικασίες στις οποίες οφείλεται η κατάληξη της συντριπτικής πλειονότητας των ευρημάτων σε αποσπασματική κατάσταση, μέσα σε κοιλότητες-

635. Myres 1902-03, 357-358.

636. Η άποψη του Myres υιοθετήθηκε από τον Πλάτωνα (1951, 150-151) στη συνθετική του μελέτη για τα ιερά κορυφής (βλ. Πυρές). Στην περίπτωση του Πετσοφά, η απουσία τμημάτων μεγαλύτερων, κυρίως ζωόμορφων ειδωλίων, αποδόθηκε κατά τον Myres (1902-03, 358) σε περιοδικούς καθαρισμούς των καταλοίπων της φωτιάς, με σκοπό την προετοιμασία του χώρου για την επόμενη πυρά.

637. Πλάτων 1951, 102-103, 114, 151, 157.

638. Davaras 1981, 3.

639. Rutkowski 1986, 91, 1991, 53, χωρίς καμία διευκρίνιση για τη συντριπτική πλειονότητα των ιερών, στα οποία δεν σώζονται υπολείμματα βωμού.

640. Ν. Marinatos, *Minoan Religion*, 1993, 118-119.

641. Ό.π. (σημ. 640).

642. Peatfield 1990, 127-128.

643. Peatfield 1990, 127, όπου υποστηρίζει ότι τα αντικείμενα, μέσω των όποιων τελετουργιών, αφιερώνονται στη θεότητα και ακολούθως καταστρέφονται για να αποκλείσουν την οποιαδήποτε μετέπειτα χρήση τους.

σχισμές του φυσικού βράχου⁶⁴⁴, επαναδιατυπώνει και τεκμηριώνει πλέον την πεποίθησή του περί τελετουργικής θραύσης αντικειμένων (κεραμικής, ειδωλίων κ.λπ.) στα ιερά κορυφής, ως πράξη προσφοράς στη θεότητα μετά το πέρας άλλων τελετουργικών πράξεων, τις οποίες όμως δεν διευκρινίζει.

Σχετικά με τον Τραόσταλο η Στ. Χρυσουλάκη⁶⁴⁵ πιθανολογεί ότι τα ευρήματα σε σχισμές του βράχου, κύλησαν εκεί, προφανώς τυχαία, ενώ τα ευρήματα σε «ευμεγέθεις ρηχές κοιλότητες...», είχαν σκοπίμως τοποθετηθεί εκεί ως προσφορές⁶⁴⁶. Σε μεταγενέστερη δημοσίευση μοιάζει να αποδέχεται πλήρως την πρακτική της ρίψης αλλά και προφανώς της θραύσης της πλειονότητας των αναθημάτων σε τελετουργικές πυρές, τα κατάλοιπα των οποίων διατείνεται ότι τελικά εναποτίθεντο στις κοιλότητες-σχισμές του φυσικού βράχου⁶⁴⁷. Η Ί. Τζαχίλη, παρουσιάζοντας το αποσπασματικό κεραμικό υλικό από τον Βρύσινα, η συντριπτική πλειονότητα του οποίου βρέθηκε σε κοιλότητες-σχισμές του βράχου⁶⁴⁸, υποστηρίζει ότι η αποσπασματικότητα του υλικού αυτού οφείλεται σε έναν συνδυασμό ανθρωπινων δραστηριοτήτων, σύγχρονων αλλά και μεταγενέστερων του μινωικού ιερού, καθώς και φυσικών διεργασιών (διάβρωση), ενώ ο L.V. Watrous σιωπηλά παρακάμπτει, ορθότερα κατά τη γνώμη μας, το θέμα της ηθελημένης θραύσης, μιλώντας για σκόπιμη τοποθέτηση αναθημάτων σε χάσματα, ρωγμές, εσοχές⁶⁴⁹.

Τέλος, ο D.W. Jones, αν και υποστηρίζει τη σκόπιμη θραύση κάποιων τουλάχιστον αντικειμένων στα ιερά κορυφής, κυρίως της κεραμικής, και των πήλινων αναθημάτων, την οποία παρουσιάζει ως τελετουργική απόσυρση αφιερωμένων αντικειμένων, τονίζοντας το αναλώσιμο του υλικού κατασκευής, δηλώνει αντίθετος στη θεωρία περί σκόπιμης καταστροφής σκευών αντικειμένων από πιο πολυτελή υλικά⁶⁵⁰. Η άποψη του Jones επιβεβαιώνεται από το πλήθος των πολύτιμων αντικειμένων τα οποία βρέθηκαν τόσο στο ιερό κορυφής του Γιούχτα, χάλκινα, χρυσά κ.λπ., και πολύ περισσότερο από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, όπου, παρά τη μακροχρόνια χρήση του χώρου, βρέθηκαν κοσμήματα, λίθινα αντικείμενα, όπως τράπεζες προσφορών, επίμηλο ξίφους από ορεία κρύσταλλο⁶⁵¹, διάφορα χάλκινα αντικείμενα⁶⁵² αλλά κυρίως τα 84 χάλκινα ειδώλια, μοναδικός αριθμός για μία θέση, ορισμένα από τα οποία είναι σπασμένα από άγνωστη αιτία⁶⁵³.

644. Peatfield 1992, 67, 73.

645. Chrysoulaki 2001, 64.

646. Χρυσουλάκη 1999, 311.

647. Chrysoulaki 2001, 62.

648. I. Tzachili, Quantitative analysis of the pottery from the Peak Sanctuary at Vrysinas, Rethymnon, σε K. Polinger Foster – R. Laffineur (επιμ.), *Metron. Measuring the Aegean bronze age*, *Aegaeum* 24 (2003) 328.

649. Watrous 1996, 93 (Καρφί, Ατσιπάδες, Μαζάς).

650. Βλ. P. Rehak, The ritual destruction of Minoan art?, *Archaeological News* 19 (1994) 1-6 και Jones 1999, 31-32, σημ. 32. Ο Jones διαφωνεί επίσης με τη θεωρία του Peatfield 1990, 127-128, περί μόνιμης φύλαξης λατρευτικών σκευών/συμβόλων των ιερών κορυφής, σε ανακτορικά ιερά.

651. Αιμ. Μπάνου σε *Κύθηρα* 2, 249 κε.

652. Γ. Σακελλαράκης, *Κύθηρα* 2, 213 κε.

653. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, *Κύθηρα* 2, 3 κε.

Στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, η πρακτική της θραύσης αναθημάτων στον χώρο του ιερού ήταν άγνωστη. Σε περιπτώσεις καθαρισμού, ανανέωσης, επέκτασης των ιερών, τα αφιερώματα-αναθήματα των πιστών θάπτονταν στους λεγόμενους αποθέτες, στον περιβάλλοντα χώρο του ίδιου του ιερού. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν οι εορτές πυράς.

Τελετουργίες ρίψης-καταστροφής αντικειμένων στην πυρά είναι σχετικά σπάνιες στη σύγχρονη ελληνική αλλά και ευρωπαϊκή πράξη. Η θραύση αντικειμένων γενικά περιορίζεται κυρίως σε πήλινα αγγεία και ως πράξη συνδέεται άμεσα με την κάθαρση από το μiasma που προέρχεται από τον θάνατο, ανθρώπου ή θεού⁶⁵⁴, και κατ' επέκταση με την αποτροπή του θανάτου, σε επίπεδο ανθρώπων και αγροτικής παραγωγής⁶⁵⁵. Η τελετουργική “δολοφονία” αντικειμένων δεν απαντά όμως στα ιερά κορυφής.

Ο προβληματισμός γύρω από τη σκόπιμη, τελετουργική ή μη, θραύση αντικειμένων στα αναγνωρισμένα ιερά κορυφής συνδέεται ως επί το πλείστον με δύο “δεδομένα”: *πρώτον* με τον *αποσπασματικό χαρακτήρα* της συντριπτικής πλειονότητας του υλικού, και *δεύτερον* με το γεγονός ότι στις περισσότερες εκ των περιπτώσεων, κατά γενική ομολογία των ανασκαφών, η συντριπτική πλειονότητα των ευρημάτων βρέθηκε σε σχισμές και κοιλότητες του φυσικού βράχου.

Όσον αφορά την αποσπασματικότητα του υλικού, αν και ο αριθμός των ακέραιων δειγμάτων ποικίλλει από ιερό σε ιερό, τα επιμέρους ποσοστά είναι πρακτικά αδύνατον να προσδιορισθούν με ακρίβεια, λόγω της απουσίας αναλυτικών δημοσιεύσεων του υλικού. Στον Γιούχτα, παραδείγματος χάριν, παρά την αρχική δήλωση της ανασκαφής ότι δεν ευρέθησαν ακέραια αγγεία, στην ίδια δημοσίευση υπονοείται η ύπαρξη ακέραιων σπονδικών κωνικών κυπέλλων και κυπέλλων τύπου *tumblers*, «άνεστραμμένων επί του βράχου»⁶⁵⁶. Αργότερα, διευκρινίζεται ότι «τά ἀκέραια ἢ συμπληρωμένα αγγεία εἶναι λίγα, συγκριτικά μὲ τὸν τεράστιο ὄγκο τῶν ὀστράκων πού προῆλθαν ἀπὸ τις ἐπιχώσεις»⁶⁵⁷, κυρίως εκατοντάδες κωνικών κυπέλλων και σημαντικός αριθμός προχοϊδίων. Οι αναφορές στα πήλινα και λίθινα αναθήματα από το ιερό στις προκαταρκτικές εκθέσεις είναι επιλεκτικές και η γενική εικόνα παραμένει ασαφής. Παρόμοια εικόνα εμφανίζει και ο Βρύσινας, με πολύ λίγα συμπληρωμένα αγγεία⁶⁵⁸, ενώ για τον Τραόσταλο και τον Πετσοφά τα διαθέσιμα στοιχεία είναι πενιχρά. Στις Ατσιπάδες, το κεραμικό υλικό χαρακτηρίζεται εξαιρετικά αποσπασματικό και τα μοναδικά ακέραια αγγεία που αναφέρονται στις προκαταρκτικές εκθέσεις είναι δύο ανεστραμμένα κύπελλα στο Κάτω Άνδηρο⁶⁵⁹. Κανένα από τα ειδώλια

654. Μέγας 2004, 161, 200, 203-204, Ψιλάκης 2005, 183-184.

655. Ο Ν.Γ. Πολίτης, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Ἀθήναις 1921, τ. Β', 268-283, αναφέρεται στην αρχαιότητα του εθίμου και υποστηρίζει ότι η καταστροφή ταφικών κτερισμάτων

ματαιώνει την περαιτέρω χρήση τους και εξασφαλίζει την αφιέρωσή τους.

656. Καρέτσου, *ΠΑΕ* 1974, 238.

657. Καρέτσου, *ΠΑΕ* 1978, 252, 258.

658. Tzachili 2003 (ό.π. σημ. 648) 327.

659. Peatfield 1992, 71, Morris - Peatfield 1995, 644.

ή τα άλλα αντικείμενα δεν αναφέρεται ως ακέραιο, ενώ η απουσία μεγάλων τμημάτων αγγείων/αναθημάτων από το Άνω Άνδηρο αποδίδεται από τον ανασκαφέα σε περιοδικό καθαρισμό του χώρου καθώς και σε μικρής κλίμακας σύληση σε μεταγενέστερες περιόδους⁶⁶⁰.

Στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό η συνολική εικόνα μάλλον συνάδει με αυτήν από τα υπόλοιπα μητροπολιτικά ιερά. Το ποσοστό των ακέραιων αγγείων δεν ξεπερνά το 0,50% του κεραμικού υλικού⁶⁶¹, ενώ στα πήλινα αναθήματα αντιστοιχεί ένα σαφώς μεγαλύτερο ποσοστό (11,47% του συνόλου)⁶⁶². Εντύπωση προκαλεί το συγκριτικά μεγάλο ποσοστό των ακέραιων λίθινων και χάλκινων αναθημάτων (48,78%)⁶⁶³.

Το καίριο ερώτημα της σκόπιμης ή μη θραύσης αντικειμένων που βρέθηκαν στον χώρο των ιερών κορυφής, είναι εξαιρετικά δύσκολο να απαντηθεί από τα ίδια τα αντικείμενα, και κανένας εξ αυτών που υποστηρίζουν τη σκόπιμη θραύση δεν έχει μέχρι τώρα παραθέσει συγκεκριμένα κριτήρια που να απαντούν στο ερώτημα με επιστημονική σαφήνεια⁶⁶⁴.

Όσον αφορά το υλικό από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, οι ενδείξεις είναι μάλλον αρνητικές ως προς την πιθανότητα της σκόπιμης θραύσης, τουλάχιστον για τη συντριπτική πλειονότητα του αρχαιολογικού υλικού. Συνανήκοντα ή και συγκολλούμενα θραύσματα εντοπίστηκαν γενικά σε πολύ λίγες περιπτώσεις, ιδίως στο κεραμικό υλικό, αλλά όπου εντοπίστηκαν, αν και ήταν φανερό ότι οι τομές είχαν υποστεί διάβρωση, στοιχείο που υποδηλώνει ότι η θραύση είχε μάλλον συμβεί σε άλλο σημείο του ιερού, οι αποστάσεις μεταξύ των θραυσμάτων, στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων (93,75%), ήταν από μηδαμινές έως ελάχιστες. Οι συγκεκριμένες παρατηρήσεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό η θραύση της κεραμικής, και ακόμη περισσότερο των πήλινων και λίθινων αναθημάτων, δεν έλαβε χώρα στις περιοχές “πρωτογενών εναποθέσεων”. Το σκόπιμο ή το τυχαίο της πράξης δεν είναι διευκρινίσιμο από τα μέχρι τώρα σωζόμενα στοιχεία.

Η διασπορά ομοειδών αντικειμένων στον χώρο είναι μία άλλη παράμετρος προς διευκρίνιση. Παρά τις δηλώσεις των ανασκαφών περί εύρεσης της συντριπτικής πλειονότητας του υλικού σε σχισμές ή κοιλότητες του φυσικού βράχου, θα πρέπει μάλλον να συνειδητοποιηθεί πως, σε κάθε πε-

660. Peatfield 1992, 75.

661. 994/196.010 (ακέραια ή με ακέραιη διατομή). Κυρίως άωτα κωνικά κύπελλα (903), πινάκια/δίσκοι (56), μικκύλα προχοΐδια (29), πύραυλα (2), μικκύλα φωλεόσχημα (2), ρυτά (1), ημισφαιρικά κύπελλα (1). Τα αποσπασματικά αγγεία συνιστούν το 99,49% του συνολικού υλικού (195.016/196.010).

662. 28/244, βλ. σχετικά *Κύθηρα* 4.

663. 20/41. Πρόκειται κυρίως για ψή-

φους (15), κοχλιάρια (2) και εργαλεία (2) και βέβαια τα χάλκινα ειδώλια.

664. Στις 27.2.06, σε διάλεξή της στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα για τα πήλινα ζωόμορφα ειδώλια από το ιερό κορυφής του Γιούχτα, η Μ. Ζεϊμπέκη ερωτήθηκε εάν υπάρχουν εν γένει στοιχεία ηθελημένης θραύσης των ειδωλίων, ιδιαίτερα στα κλειστά δωμάτια του ιερού, και η απάντησή της ήταν κατηγορηματικά αρνητική.

ρίπτωση, η πραγματικότητα καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό τόσο από τη μορφολογία του εδάφους όσο και από τη μεταγενέστερη χρήση του εκάστοτε χώρου. Για άλλη μία φορά η απουσία λεπτομερών μελετών είναι από ό,τι φαίνεται καθοριστική στη διαμόρφωση “απόψεων”.

Στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, παραδείγματος χάριν, είναι ενδεικτικό ότι στις περιοχές “πρωτογενών εναποθέσεων” εντοπίστηκε μόνον το 11,52% του κεραμικού υλικού⁶⁶⁵. Σχετικά χαμηλό είναι και το ποσοστό των λίθινων αναθημάτων που βρέθηκαν σε περιοχές “πρωτογενών εναποθέσεων” (26,82%), σε αντίθεση με την κατηγορία των πήλινων αναθημάτων, στην οποία αντιστοιχεί ένα ποσοστό της τάξης του 46,31% του συνόλου. Η συντριπτική πλειονότητα του αρχαιολογικού υλικού στο συγκεκριμένο ιερό⁶⁶⁶ βρέθηκε όχι σε περιοχές “πρωτογενών εναποθέσεων”, αλλά σε διάφορα σημεία της κορυφής και της βόρειας κλιτύς, σε περισσότερο ή λιγότερο διαταραγμένες επιχώσεις, όπου κατέληξε προφανώς μετά από διαδοχικές πτώσεις μπάζων οικοδομικού υλικού που ίσως κατέστρεψε ή έθραυσε σκευή σε μεταγενέστερες περιόδους⁶⁶⁷. Ο βαθμός διασποράς ομοειδών αντικειμένων στο συγκεκριμένο ιερό είναι συνεπώς μεγάλος τόσο όσον αφορά το κεραμικό υλικό όσο και τα πήλινα και λίθινα αναθήματα. Εξαιρέση αποτελούν τα πήλινα ειδώλια σκορπιών⁶⁶⁸ και κάποια ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων⁶⁶⁹, τα οποία βρέθηκαν στην ίδια περιοχή “πρωτογενούς εναπόθεσης” στο Άνδηρο 5, η εύρεση των οποίων υπαινίσσεται ανάθεση ομοειδών αντικειμένων στον ίδιο χώρο ή έστω ταυτόχρονες αναθέσεις από διάφορους αναθέτες και πάλι στον ίδιο χώρο. Τα χάλκινα ειδώλια βρέθηκαν σε ομάδες διεσπαρμένα σε όλα τα Άνδηρα στη νότια κλιτύ αλλά και στη βόρεια⁶⁷⁰.

665. 22.595/196.010 των αγγείων/οστράκων ή το 12,41% (22.595/182.059) των αναγνωρίσιμων σχηματικών τύπων. Κυριαρχούν τα άωτα κωνικά κύπελλα (44,73%) και οι τριποδικές χύτρες (43,98%), ενώ οι υπόλοιποι 25 σχηματικοί τύποι συνιστούν το 11,29% του συνόλου. Τρεις τύποι αγγείων (άωτα κωνικά κύπελλα, τριποδικές χύτρες και ευθύπλευρα κύπελλα) απαντούν σε όλες τις περιοχές ΠΕ, και μετά ακολουθούν τα μικκύλα προχοΐδια (στο 81,48% των ΠΕ), οι γεφυρόστομες πρόχοι (στο 70,37% των ΠΕ), τα ημισφαιρικά κύπελλα (στο 66,66% των ΠΕ), οι πρόχοι/αρμφορείς (στο 59,25% των ΠΕ), πιθοΐδή αγγεία (στο 55,55% των ΠΕ) και πίθοι (στο 51,85% των ΠΕ). Οι υπόλοιποι σχηματικοί τύποι απαντούν σε λιγότερο από το 45% των ΠΕ. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην πλειονότητα των ΠΕ (17/27-62,96%) απαντώνται συνδυασμοί 10 έως 21 διαφορετικών

τύπων αγγείων, με ενισχυμένη παρουσία αποθηκευτικών/προχυτικών σκευών και σπονδικών αγγείων/αγγείων εξειδικευμένης χρήσης. Η παρουσία σημαντικού αριθμού μεσαίων και μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων στις περισσότερες περιοχές ΠΕ μάλλον ενισχύει τη θεωρία περί προηγηθείσης θραύσης της κεραμικής σε άλλα σημεία του ιερού (βλ. παραπάνω).

666. 88,47% του κεραμικού υλικού, 73,17% των λίθινων και 53,68% των πήλινων αναθημάτων.

667. Βλ. χρήση χώρου, Σακελλαράκης, *Κύθηρα* 1, Η ανασκαφή.

668. Τρία από τα τέσσερα ειδώλια σκορπιών (Π99-Π101), ενώ το τέταρτο (Π102) βρέθηκε λίγο ανατολικότερα.

669. Π160-Π165 και πιθανώς συναφή θραύσματα (Π134-Π136, Π109) κ.λπ.

670. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, *Κύθηρα* 2, σχέδ. σελ. 4.

Είναι πολύ πιθανό ότι σε κάποιες περιπτώσεις, τουλάχιστον, η παρουσία αρχαιολογικού υλικού σε σχισμές ή κοιλότητες του φυσικού βράχου αντιπροσωπεύει το δεύτερο ή τρίτο στάδιο μίας ή περισσότερων τελετουργικών διαδικασιών⁶⁷¹, των οποίων το πρώτο ή τα πρώτα στάδια είναι αινιγματικά. Ένας πρώτος διαχωρισμός θα πρέπει ίσως να γίνει μεταξύ της χρηστικής κεραμικής και των καθαρά αναθηματικών αντικειμένων (μικκύλη και άλλη αναθηματική κεραμική, πήλινα, λίθινα, χάλκινα αναθήματα). Στην πρώτη περίπτωση, μέρος του υλικού μπορεί να υπέστη σκόπιμη θραύση μετά τη χρήση (απόσυρση), ή και να εγκαταλείφθηκε στον χώρο, απ' όπου μετά περισυλλέχθηκε και εναποτέθηκε στις περιοχές εναπόθεσης. Στη δεύτερη περίπτωση, είναι πολύ πιθανό να περιλάμβαναν αναθήματα που τοποθετήθηκαν κοντά ή μακριά από τους χώρους, όπου βρίσκονταν τα χρηστικά αγγεία.

Έχουμε ήδη διαπιστώσει ότι η περίπτωση της τελετουργικής ρίψης αντικειμένων σε πυρές, ακολουθούμενη από περιοδικό καθαρισμό των καταλοίπων και εναπόθεσή τους σε σχισμές ή κοιλότητες του βράχου, ήταν μία πρακτική εξαιρετικά περιορισμένης εμβέλειας⁶⁷². Εφόσον όμως αποδεχθούμε την πιθανότητα τελετουργικής θραύσης, έστω και ενός αριθμού αναθημάτων τουλάχιστον σε κάποιες περιπτώσεις, θα πρέπει να εξετασθεί και η περίπτωση θραύσης τους, σκόπιμης ή τυχαίας, σε κάποιον χώρο του ιερού.

Αξίζει να σημειωθεί όμως ότι στο θραύσμα ανάγλυφου λίθινου ρυτού από τους Γυψάδες Κνωσού, η εικονιζόμενη ανδρική μορφή εναποθέτει αδιευκρίνιστη προσφορά σε ένα σκεύος, αγγείο ή καλάθι, σε μια σχισμή του βράχου και όχι επάνω σε κτιστή κατασκευή, έξω από το εικονιζόμενο οικοδόμημα. Η παράσταση αυτή ερμηνεύει την τοποθέτηση αναθημάτων στις σχισμές των βράχων έτσι που όλη η φιλολογία σχετικά με τη θραύση λαμβάνει μία ισχυρή απάντηση και ότι δεν είναι απαραίτητο τα θραυσμένα αντικείμενα να συνδέονται πάντοτε με πυρές ή τα θραύσματα να συνδέονται πάντοτε με μία τελετουργική θραύση σε ένα ιερό κορυφής, όπως είχαν πιστέψει παλαιότερα.

Στις περισσότερες περιπτώσεις τα αντικείμενα δεν πέρασαν από τη δοκιμασία της φωτιάς. Η εκδοχή μιας πρώτης τοποθέτησης ή ανάρτησής τους, τουλάχιστον όσον αφορά τα καθαρά αναθηματικά αντικείμενα (πήλινα, λίθινα, μεταλλικά αντικείμενα), σε κεντρικό ή μη χώρο του ιερού, επάνω σε κτιστές κατασκευές (βωμούς, έδρανα ή ακόμη και σε πιο πρόχειρες, πιθανά ξύλινες κατασκευές, κ.λπ.)⁶⁷³, ίσως στον χώρο εμπρός από τα σημεία τελικής εναπόθεσης, είναι πολύ πιθανή⁶⁷⁴. Τα αναθήματα αφήνονταν εκεί ή αφαιρούντο περιοδικά, μετά από ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα από τους ιερείς, οι οποίοι φύλασσαν τα πολυτιμότερα ενώ τα πιο κοινά

671. Βλ. Rutkowski 1986, 91, -1991, 53, Peatfield 1992, 69.

672. Βλ. πυρές (Τραόσταλος, Κορακοπούρι Σφακάς και Άγιος Γεώργιος στο Βουνό).

673. Βλ. για τους τύπους των βωμών Sakellarakis 1970, 157 κε.

674. Βλ. Rutkowski 1986, 91, 1991, 53.

ρίπτονταν σε αποθέτες ενίοτε μαζί με στάχτες, στα πλαίσια ενός περιοδικού καθαρισμού του ιερού χώρου. Η καλή κατάσταση των χάλκινων ειδωλίων δείχνει ότι δεν είχαν υποστεί κάποιου είδους φθορά από επαφή με φωτιά και πρέπει κάπως να είχαν προστατευθεί.

Κάποια από τα αναθήματα αναρτούσαν πιθανώς σε κάποιο δένδρο, θάμνο ή κάποιο ικρίο. Ελλείπει καταλοίπων υποδομής (ξύλινων κατασκευών) μοναδική ένδειξη αποτελούν οι οπές ανάρτησης στα σωζόμενα αναθήματα, οι οποίες απαντούν σε περιορισμένο αριθμό. Οπές ανάρτησης στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό απαντούν σε σχετικά μικρό αριθμό αναθημάτων (πήλινων, χαλκών και λίθινων) αντικειμένων: Π27: αυτί ειδωλίου βοοειδούς, Π185-193: 9, Π198: πήλινο βάρος διχτύου, Π207: πήλινο ομοίωμα κοχλία, Π23074: πήλινη ψήφος, Χ5: έλασμα σε σχήμα ανδρός, Χ6-7: ελάσματα σε σχήμα ποδιού, Χ9: έλασμα σε σχήμα δύο ποδιών, Χ157: φυλλόσχημο μαχαίρι ή ομοίωμα μαχαιριού⁶⁷⁵.

η. Οι πιστοί (λάτρες)

Δεν είναι άσκοπο να διερευνηθούν κάποια χαρακτηριστικά των προσκυνητών στα ιερά κορυφής, στοιχεία δηλαδή που προκύπτουν από τη θέση ίδρυσης του κάθε ιερού, καθώς και άλλα που σχετίζονται τόσο με την εικονογραφική παράδοση όσο και με τις εικόνες των αφιερωτών των χάλκινων και κυρίως των πήλινων ειδωλίων. Όσον αφορά το πρώτο θέμα, η ίδρυση των περισσότερων ιερών κορυφής σε απόκεντρα μέρη, μακριά μάλιστα από τα μεγάλα ανάκτορα, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι αυτά εξυπηρέτησαν τις λατρευτικές ανάγκες της περιοχής τους, που κατοικήθηκε διαχρονικά από αγρότες και κτηνοτρόφους.

Η λατρεία στα μινωικά ιερά κορυφής από τους βοσκούς τονίσθηκε ιδιαίτερα από τον Α.Α.Δ. Peatfield, με την αφορμή της ανασκαφής του στις Ατσιπάδες και ακόμη από τη L. Morgan, σχετικά με την απόδοση του ιερού κορυφής στην τοιχογραφία της Θήρας⁶⁷⁶. Η Morgan θυμίζει την ερμηνεία του Ν. Πλάτωνα για τον Τραόσταλο, ως σταύλο των τράγων⁶⁷⁷. Η προσκύνηση των ιερών κορυφής από τους βοσκούς και τους αγρότες είναι δεδομένη και όχι μόνον για τα επαρχιακά αλλά και για τα κεντρικά μινωικά ιερά κορυφής. Η προσφυγή όμως στην εξ ύψους βοήθεια δεν ήταν και τότε ανάγκη μόνον των λαϊκών τάξεων αλλά και του αστικού πληθυσμού, ασφαλώς και των ανώτερων τάξεων.

675. Βλ. Γ. Σακελλαράκη, *Κύθηρα* 2, τα αντίστοιχα κεφάλαια. Οπές ανάρτησης απαντούν στον Τραόσταλο, σε ομοιώματα ανθρώπινων μελών (Χρυσουλάκη 1999, 315-316), καθώς και σε ένα ομοίωμα ανθρώ-

πινου ποδιού από τις Ατσιπάδες (Peatfield 1992, 74).

676. Morgan 1988, 157-158.

677. Πλάτων 1974, 155.

Η ανεύρεση μεταξύ των αφιερωμάτων στα ιερά κορυφής όχι μόνον χονδροειδών πήλινων ειδωλίων αλλά και χάλκινων, καθώς επίσης ποικίλων άλλων αντικειμένων, σφραγίδων, κοσμημάτων από ημιπολύτιμους λίθους ακόμη και χρυσών, αντικειμένων δηλαδή που δεν ήταν σε θέση να προσκτήσουν απλοί αγρότες και βοσκοί, είναι αψευδείς μάρτυρες για την κλίμακα των πιστών που τα επισκέφθηκαν, για πιστούς δηλαδή από όλες τις κοινωνικές τάξεις. Και μόνον η ανεύρεση τόσων λίθινων τραπεζών προσφορών και κοχλιαρίων στα ιερά κορυφής, ενεπίγραφων στη Γραμμική Α γραφή, προδίδει το επίπεδο κάποιων πιστών. Είναι ασφαλώς αξιοσημείωτο ότι τα σημαντικότερα από αυτά τα αφιερώματα ήλθαν στο φως στα κεντρικότερα ιερά, τα πλησιέστερα στα ανακτορικά κέντρα. Η θέση ανίδρυσης κάθε ιερού κορυφής ήταν λοιπόν το πρωταρχικό στοιχείο που καθόριζε και τον χαρακτήρα των προσκυνητών του. Στην περίπτωση του ιερού κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό οι προσκυνητές δεν ήταν κάποιοι απλοί Μινωίτες άποικοι, αλλά τα δραστήρια μέλη ενός προκεχωρημένου φυλακίου της μινωικής θαλασσοκρατίας, αξιωματούχοι, ναυτικοί και έμποροι. Δεν αμφισβητείται φυσικά ότι κυρίως λαϊκή ήταν η λατρεία στα μινωικά ιερά κορυφής, αλλά πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι δεν ήταν αποκλειστικά λαϊκή.

Δεν είναι δυνατόν να διευκρινισθεί η ατομική ιδιότητα ακόμη και μερικών ατόμων από το πλήθος των προσκυνητών των ιερών κορυφής. Από την εικονογραφική παράδοση, όμως, και από τα χάλκινα και πήλινα ειδώλια μπορεί κανείς να προσκτήσει κάποια στοιχεία για την εμφάνιση των προσκυνητών, ανδρών και γυναικών, ίσως λοιπόν και τις ιδιότητές τους. Η μελέτη της Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη για το ανδρικό ένδυμα κατέδειξε ότι οι διάφοροι τύποι ενδύματος και οι παραλλαγές τους, που αποδίδονται στα ειδώλια και σε άλλου τύπου παραστάσεις, φοριούνται από άτομα με διάφορες ιδιότητες⁶⁷⁸ και η ίδια υπέδειξε ότι κάποια στοιχεία, όπως τα κοσμήματα, είναι διακριτικά εξουσίας⁶⁷⁹.

Η παρατήρηση ότι μικρός μόνον αριθμός των ανδρικών ειδωλίων των ιερών κορυφής έχουν υποδήματα, κοσμήματα ή εγχειρίδια, συνηγορεί κατά την Α. Πιλάλη-Παπαστερίου⁶⁸⁰, «στην υπόθεση ότι αυτά χρησιμοποιούνταν ως σύμβολα μιας κοινωνικής διαφοροποίησης, χωρίς βέβαια να είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε το ειδικό περιεχόμενό της, εκτός από την περίπτωση των εγχειριδίων». «Το μόνο, ίσως, που θα μπορούσαμε να σημειώσουμε είναι», συνεχίζει η Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, «ότι αυτή η έλλειψη ομοιογένειας στην κατανομή των παραπάνω εξαρτημάτων σημαίνει και μία προβολή της προσωπικής ταυτότητας, που μπορεί να υποδηλώνει ανταγωνιστικές τάσεις και μεγαλύτερες κοινωνικές διαφοροποιήσεις». Για τα

678. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, 92, 97, 100, 110, 115, 121, 123, Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 167.

679. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, 98, 110, 123.

680. Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 168-169.

εγχειρίδια η Α. Πιλάλη-Παπαστερίου δέχεται τη γνώμη του T.M. Whitelaw⁶⁸¹ ότι είναι σύμβολο επίδειξης, πλούτου και εξουσίας, και υποστηρίζει μάλιστα ότι δηλώνουν μια τάξη πολεμιστών⁶⁸², άποψη όμως που δεν μπορεί να γίνει δεκτή για ένα κοινό όπλο, που χρησιμοποιήθηκε διαχρονικά από κυνηγούς και βοσκούς. Ίσως, τέλος, τα λίγα καθιστά ειδώλια ανδρών και γυναικών⁶⁸³, ένα μάλιστα σε κάθισμα με υψηλό ερεισίνωτο, δεν αποκλείεται να υποδηλούν πρόσωπα κάποιας ανώτερης τάξης, αν και δεν μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα να απεικονίζουν προσκυνητές με κινητικά προβλήματα, όπως στο γνωστό ειδώλιο με το πρησμένο πόδι.

Πάμπολλα ήταν προφανώς τα κίνητρα για το προσκύνημα των πιστών σε ένα μινωικό ιερό κορυφής, όσες και οι ποικίλες ανασφάλειές τους και η ατομική εκζήτηση της εξ ύψους βοήθειας για την αποφυγή του οποιουδήποτε κινδύνου και την επίτευξη του οποιουδήποτε στόχου. Ασφαλώς κάποια κίνητρα ήταν κοινά, ανάλογα με τη θέση ενός ιερού κορυφής και τις πιθανές κύριες ενασχολήσεις των προσκυνητών του, κοινά για την απόδοση των κοπαδιών των βοσκών, κοινά για την καλή σοδιά των αγροτών, κοινά για την... εύπλοια των ναυτικών. Πάγκοινα πάντως θα ήταν τα κίνητρα για την αποκατάσταση της υγείας των πασχόντων και αυτά είναι και τα μόνα διακριβώσιμα από τα αναθήματα στα περισσότερα ιερά κορυφής. Είναι κοινός τόπος των εκάστοτε ασθενών, ότι η υγεία είναι το μέγιστο αγαθό και πασίγνωστη η προσφυγή και σε υπερφυσικές, θείες ή και μαγικές δυνάμεις ακόμη και σήμερα, πολύ περισσότερο στην Προϊστορική εποχή. Κάποια στοιχεία άλλωστε για την πίστη σε μαγικές δυνάμεις στα Μινωικά χρόνια προσφέρουν τα ποικίλα γνωστά μινωικά φυλακτά, κάποια από τα οποία ήλθαν σε φως και σε ιερά κορυφής⁶⁸⁴, καθώς και η κατηγορία των λεγόμενων ταλισμανικών σφραγίδων⁶⁸⁵.

Βεβαιωμένος είναι φυσικά ο χαμηλός μέσος όρος ζωής τη Μινωική εποχή και η υψηλή θνησιμότητα⁶⁸⁶. Από τις ελάχιστες όμως σχετικά μελέτες του ανθρωπολογικού υλικού είναι γνωστά λίγα μόνον στοιχεία για τις ασθένειες των Μινωιτών. Βέβαιη είναι η μεσογειακή αναιμία που αναγνωρίστηκε και σε έναν από τους σκελετούς στο ιερό της Ανθρωποθυσίας στα Ανεμόσπηλια⁶⁸⁷. Οι διάφορες ασθένειες είναι γνωστές από αιγυπτιακές πηγές, τα βότανα που μετέφεραν στην Αίγυπτο οι Κεφτιού⁶⁸⁸ καθώς και ο ρόλος της μαγείας. Και ακριβώς σε αυτό το σημείο οι πληροφορίες για τις παθήσεις εκείνα τα χρόνια εμπλουτίζονται από ευρήματα στα ιερά κορυφής.

681. T.M. Whitelaw, The settlement at Fournou Korifi Myrtos and aspects of early minoan social organisation, σε O. Krzyszkowska - L. Nixon (επιμ.), *Minoan society, Proceedings of the Cambridge Colloquium* (1981), Bristol 1983, 343, σημ. 16.

682. Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 168.

683. Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 64-65.

684. Χρυσό περίαπτο του Γιούχτα.

685. Kenna 1969, Onassoglou 1985.

686. P.J.P. McGeorge, Preliminary report: human skeletons from the Armenoi excavation 1976, *AAA* 13 (1980) 196-197.

687. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, I, 298, McGeorge, όπ., Χαβάκης.

688. E. και Y. Sakellarakis, The Keftiu and the minoan thalassocracy, σε *Thalassocracy* 1984, 197-203.

Είναι χαρακτηριστικό το ομοίωμα μιας μορφής με πρησμένο το αριστερό πόδι⁶⁸⁹. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα αναθήματα ανθρώπινων μελών. Στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ήλθε στο φως ένα χάλκινο πόδι⁶⁹⁰ και ένα χέρι⁶⁹¹, που έχουν αντίστοιχα πήλινα από άλλα ιερά κορυφής, καθώς και δύο χάλκινοι και ένας πήλινος φαλλοί⁶⁹² και ακόμη ένα μοναδικό, ελασμάτινο κατώτερο τμήμα ανθρώπινης μορφής⁶⁹³. Από τον Πετσοφά είναι γνωστά ημίτομα ανθρώπινων μορφών, κεφάλια, προτομές, σώματα, χέρια και πόδια⁶⁹⁴, γεννητικά όργανα. Ο Β. Rutkowski⁶⁹⁵, μάλιστα, αναφέρει την ύπαρξη στον Πετσοφά του πήλινου ομοιώματος ενός συκωτιού ή μήτρας, που δεν απεικονίζει, αν και είναι άγνωστη για τη μινωική Κρήτη η απόδοση εσωτερικών οργάνων. Ο Nilsson⁶⁹⁶ μιλάει για τελετές διαμελισμού. Οι ερευνητές δέχονται ότι τα αντικείμενα αυτά είναι αναθήματα άρρωστων πιστών, παράκληση για τη θεραπεία τους ή ευχαριστία για την ίασή τους⁶⁹⁷. Είναι γνωστά άλλωστε παράλληλα τάματα από τα ελληνικά Ασκληπιεία. Τα ευρήματα του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό καταδεικνύουν ότι τα αναθηματικά αυτά ανθρώπινα μέλη δεν είναι μόνον παλαιοανακτορικά, όπως νόμιζε ο D.W. Jones, αλλά και νεοανακτορικά, πράγμα φυσικό.

Είναι βέβαιο ότι τα περισσότερα ειδώλια ανδρικά ή γυναικεία αποδίδουν λάτρες όπως στα περισσότερα ιερά⁶⁹⁸. Στην τοιχογραφία της Θήρας οι πιστοί προς το ιερό είναι άνδρες οι οποίοι φορούν κάπες του τύπου ΣΤ, χλαίνα⁶⁹⁹, έναν τύπο ενδύματος που μάλλον δείχνει ανθρώπους των βουνών, ίσως βοσκούς. Δηλαδή, τα ιερά κορυφής επισκέπτονται τόσο ταπεινοί λάτρες όσο και αξιωματούχοι, όπως δείχνουν οι μορφές με τις λαμπρές κομμώσεις και τα περιζώματα, οι γυναίκες με τα περίτεχνα φορέματα του ιερού των Κυθήρων.

Στο ιερό των Κυθήρων βρέθηκαν 10 χάλκινα γυναικεία ειδώλια και 48 ανδρικά εκτός από τα θραύσματα. Λόγω της σύλησης των περισσότερων ιερών κορυφής στην Κρήτη, το ιερό των Κυθήρων έδωσε τα περισσότερα χάλκινα: Από τον Τραόσταλο προέρχονται τρία γυναικεία, από τον Κόφινα πέντε από τα οποία δύο γυναικεία, από τον Γιούχτα 10 από τα οποία ένα γυναικείο, από τον Βρύσινα δύο από τα οποία ένα γυναικείο. Από τα 119 ακέραια πήλινα ειδώλια του Πετσοφά τα 71 είναι ανδρικά. Στο ιερό των Κυθήρων βρέθηκαν 16 ανδρικά ειδώλια και πολλά τμήματα. Δεν είναι δυνατόν όμως να υπολογισθούν με τα στοιχεία που διαθέτουμε οι αναλογίες της επισκεψιμότητας, παρά μόνον ότι άνδρες και γυναίκες επισκέπτονται το ιερό και αφιερώνουν.

689. Davaras 1976, εικ. 138.

690. Γ. Σακελλαράκης, *Κύθηρα* 2, 236 εικ. γ.

691. Γ. Σακελλαράκης, ό.π., 237, γ.

692. Αιμ. Μπάνου, *Κύθηρα* 2, 433 εικ. 15, πήλινος.

693. Γ. Σακελλαράκης, *Κύθηρα* 2, 236 πίν. 28.

694. Rutkowski 1991, 91-96.

695. Rutkowski 1991, 116.

696. Nilsson 1950, 66 κε., 75.

697. C. Davaras, *Zur Herkunft des Diskos von Phaistos*, *Kadmos* 6 (1967) 102, Rutkowski 1972, 173, Davaras 1976, 247, Gesell 1985, 44, 54, 65, Morgan 1988, 158, Peatfield 1990, Burkert 1993, 78, Jones 1999, 33.

698. Peatfield 1990, 121-122.

699. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, 105-110.

Προσευχή και άλλες τελετουργικές πράξεις

Βασικό στοιχείο κάθε λειτουργίας είναι η Προσευχή⁷⁰⁰ που αποτελείται από τα στοιχεία που δύσκολα διευκρινίζονται. Κάθε θυσία ή σπονδή συνοδεύεται από την παράκληση, την επίκληση. Η συνήθης λέξη για την προσευχή είναι η λέξη εύχομαι⁷⁰¹, λέξη που υπάρχει στη Γραμμική Β γραφή (eu-ko-me-no = ευχόμενος) στις πινακίδες ΠΥ jn 725.23.

Οι ευχές χαρακτηρίζονται από την “ιερή σιωπή”. Ωστόσο, πολλές φορές η προσευχή είναι ήχος που συνοδεύει τις πομπές, ενώ η θυσία δηλώνεται με την οξεία “ολολυγή” των γυναικών⁷⁰².

Πάμπολλα ήταν τα κίνητρα για το προσκύνημα των πιστών. Πιθανώς σχετίζονται με τη θέση όπου βρίσκεται το ιερό και με τις ασχολίες των ανθρώπων που ζούν στην περιοχή, εδώ κυρίως ναυτικών ή βοσκών, αλλά και με θέματα αποκατάστασης πασχόντων μελών. Γι’ αυτό υπάρχουν πολλά τμήματα πασχόντων μελών.

Οι χειρονομίες πολλές φορές βοηθούν στην ερμηνεία των διαφόρων φάσεων της προσευχής, πρέπει όμως να προσεγγίζονται προσεκτικά.

Η προσπάθεια ερμηνείας των χειρονομιών έχει γίνει ενωρίς από τον F. Matz⁷⁰³, ο οποίος διακρίνει δύο κινήσεις, της επιφάνειας και του εξορκισμού, και αργότερα από τον B. Rutkowski⁷⁰⁴.

Η Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη στο βιβλίο της για τη χαλκοπλαστική στο Αιγαίο⁷⁰⁵ και κατά τη μελέτη των πολλών ειδωλίων των Κυθήρων, που δημοσιεύονται στα *Κύθηρα* 2⁷⁰⁶, προσπάθησε να ερμηνεύσει τις κινήσεις, σύμφωνα με όσα γνωρίζουμε από την Ανατολή⁷⁰⁷ και σύμφωνα με τα στάδια προσευχής τα οποία εξέτασε η S. Mollard-Besques⁷⁰⁸ και άλλοι ερευνητές αλλά κωδικοποίησε ο M. Bowra⁷⁰⁹ σε τρία στάδια: Invocation (επίκληση), Sanction (κύρωση), όπου ο πιστός αναφέρει στη θεότητα τις πράξεις του, και Entreaty (ικεσία).

Ο χορός

Εκτός από τις πομπές, τις θυσίες, τα τελετουργικά γεύματα, θα γίνονταν και άλλες τελετουργικές ή κοσμικές πράξεις.

Ο W. Burkert⁷¹⁰ επισημαίνει τη σημασία του χορού και θυμίζει τον ομηρικό χορό της Αριάδνης⁷¹¹. Και βέβαια είναι γνωστές οι παραστάσεις χορού στη μινωική Κρήτη, π.χ. χορός που αποδίδεται σε θραύσμα λίθινου ρυτού

700. Burkert 1993, 170 κε.

701. L.C. Muellner, *The Meaning of Homeric εύχομαι through its formulas*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 13, Innsbruck 1976.

702. Burkert 1993, 171.

703. Matz 1958, 142.

704. Rutkowski 1991, 54-56.

705. Sapouna-Sakellarakis 1995, 106 κε.

706. *Κύθηρα* 2, 141 κε.

707. *Κύθηρα* 2, 149 κε.

708. S. Mollard-Besques, Un bronze minoen au Musée-Hôtel Sandelin de Saint-Omer, *Revue archéologique* 1966, 234.

709. M. Bowra, *The greek experience*, N. York 1957.

710. Burkert 1993, 92.

711. Burkert 1993, λ. χορός.

από την Κνωσό⁷¹², ο χορός σε σκεύη από τη Φαιστό⁷¹³, στις τοιχογραφίες κ.ά.

Όπως δείχνουν τα χάλκινα ειδώλια κυρίως, τα γυναικεία με τους φραμπαλάδες αλλά και τα ανδρικά με κάποιες χαρακτηριστικές κινήσεις, ο χορός είναι πιθανόν να ήταν μία από τις τελετουργικές πράξεις. Στην Κρήτη γνωρίζουμε τον κυκλικό χορό από το Καμηλάρι από άνδρες. Η L. Lawler⁷¹⁴ πιστεύει ότι οι Έλληνες πήραν τους χορούς από την εποχή του Ομήρου⁷¹⁵ μέχρι τον Αθήναιο⁷¹⁶. Ο R.F. Willetts⁷¹⁷ πιστεύει επίσης ότι ο “γέρανος” και οι εκστατικοί χοροί έχουν κρητική καταγωγή. Ο Λουκιανός μάλιστα⁷¹⁸ πιστεύει ότι οι πρώτοι χοροί ήταν των Κουρητών. Αλλά εκτός από τους πολεμικούς υπήρχαν οι μαγικοί και οι αποτροπαϊκοί χοροί.

Δεν είναι βέβαιο αν γίνονταν κάποιες αθλοπαιδιές δεδομένου ότι δεν υπάρχουν ικανά στοιχεία.

θ. Ιερατείο

Όλες οι μεγάλες λατρευτικές εκδηλώσεις απαιτούσαν μια οργάνωση και κάποιον που θα είχε την ευθύνη, και θα απήγγειλε την προσευχή⁷¹⁹. Οι περισσότεροι ερευνητές μιλούν για κάποιο ιερατείο. Ο B. Rutkowski⁷²⁰ αναφέρει ότι από την MM III περίοδο υπάρχουν μόνιμοι φύλακες που ήταν εκπρόσωποι των βασιλικών αρχών. Ο D.W. Jones⁷²¹ μιλάει για ιερατείο και για γυναίκες ιερείς, ο A.A.D. Peatfield⁷²² για ιερατείο από την MM IA περίοδο, ενώ αρνητικός είναι ο B.C. Dietrich⁷²³. Η L. Press⁷²⁴ λέει: «It can be concluded from the Linear B texts that even in the Bronze age the gods had their own slaves and their own property». Γνωρίζουμε ακόμη την αναφορά “Ιέρειας των ανέμων” στη Γραμμική B γραφή⁷²⁵.

Οι ιερείς που θα έπρεπε να ήταν φωτισμένοι θα ανήκαν σε ισχυρά γένη, όπως στην Αθήνα, την Ελευσίνα και την Κρήτη, και το αξίωμα θα ήταν κληρονομικό. Ο ιερέας ήταν καθαγιασμένος (ιερωμένος). Θα διαχειριζόταν ακόμη τον πλούτο του ιερού που ήταν συγχρόνως και οικονομική επιχείρηση. Στο ιερό των Κυθήρων ο πλούτος θα ήταν μεγάλος, όπως δείχνει το πλήθος των χαλκών ειδωλίων, το ενεπίγραφο λίθινο κοχλιάριο, οι λί-

712. Evans 1901, 101.

713. Zervos 1956, 275 εικ. 393.

714. L. Lawler, *The Dance in Ancient Crete*, σε G.E. Mylonas (επιμ.), *Studies Presented to David Moore Robinson*, Saint Louis 1951, 23-51.

715. *Ίλιάς* Ο 508, Π 183, *Ὀδύσσεια* σ 194.

716. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* XIV, 630 κε.

717. Willetts 1962, 189.

718. *Περὶ ὀρχήσεως* 8: *Πρῶτόν δέ φασι ῥέαν ἡσθεῖσαν τῇ τέχνῃ ... ἐν Κρήτῃ δέ τοὺς Κουρήτας ὀρχεῖσθαι κελεῦσαι.*

719. Burkert 1993, 215.

720. B. Rutkowski, *Minoan cults and history*, *Historia* 20 (1971) 18.

721. Jones 1999, 35.

722. Peatfield 1987, 90, 1990, 125.

723. Dietrich 1971, 519.

724. Press 1968, 162.

725. Ventris - Chadwick 1956, 127, 304.

θινες τράπεζες προσφορών μεταξύ άλλων αντικειμένων που γνωρίζουμε από κεντρικότερα ιερά, τα οποία είναι πλησιέστερα στα μεγάλα ανάκτορα. Η διαρκής χρήση του λόφου επέφερε μεγάλες καταστροφές και συλήθηκε ασφαλώς μεγάλος αριθμός πολύτιμων αντικειμένων.

Πολύ ενδιαφέροντα για την απόδοση ιερέων στο ιερό των Κυθήρων είναι τα χάλκινα ειδώλια E70, E71⁷²⁶ λόγω της θηλυστολίας (εικ. 44) που χαρακτηρίζει τους ιερείς⁷²⁷. Πιθανώς το ένδυμα παραπέμπει και σε ηγετική μορφή, όπως αυτή που εικονίζεται στο ρυτό της Αγίας Τριάδας (εικ. 45).

Ιδιαίτερα σημαντικά πρόσωπα πρέπει να αποδίδονται σε δύο κεφάλια το E68, και E69 με ενδιαφέροντα καλύμματα κεφαλής (εικ. 46). Το E68⁷²⁸ φέρει ένα κάλυμμα που γνωρίζουμε από ηγετικές μορφές⁷²⁹ ενώ το E69 παραβάλλεται με αυτό Μινώιτη αξιωματούχου (εικ. 47)⁷³⁰. Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι κορμώσεις και τα καπέλα είναι δηλωτικά όχι μόνον προσωπικού γούστου αλλά μίας τάξης και εμφανίζουν μια ποικιλία⁷³¹.

Επομένως το ιερό στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό δεν ήταν ένα απλό αγροτικό ιερό αλλά ένα ιερό που επισκέπτονται σημαντικά πρόσωπα.

44. Χάλκινο ειδώλιο μορφής θηλυστολούσης.

726. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, *Κύθηρα 2*, Τα Χάλκινα ειδώλια 60-66, εικ. 64-65.

727. Για τη θηλυστολία βλ. ό.π. 122-123.

728. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, ό.π. 56 εικ. 68.

729. Ό.π. 139.

730. Ό.π. 57 εικ. 63.

731. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, 'Η κόμηση στα μινωικά χρόνια, σε *Λεύκωμα της Διεθνούς Έκθέσεως Θεσσαλονίκης* 1968, 274 κε.

45. Ηγετική μορφή από λίθινο ρυτό της Αγίας Τριάδας.

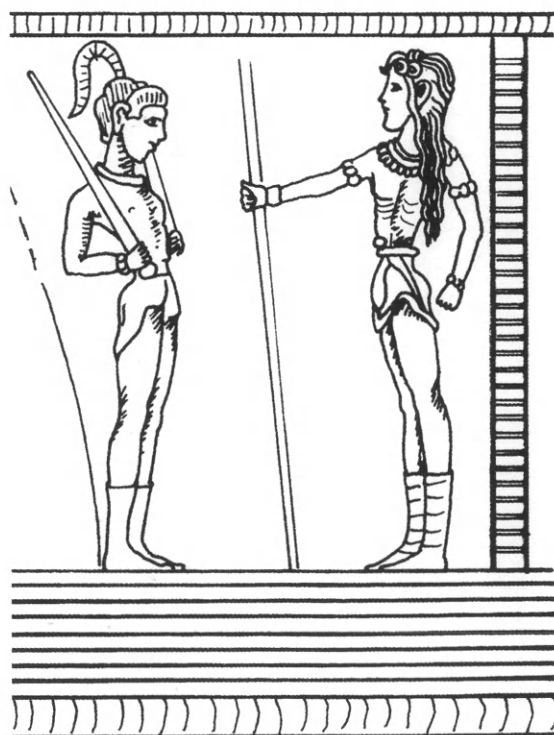
E68

E69

46. Κεφαλές χάλκινων ειδωλίων.

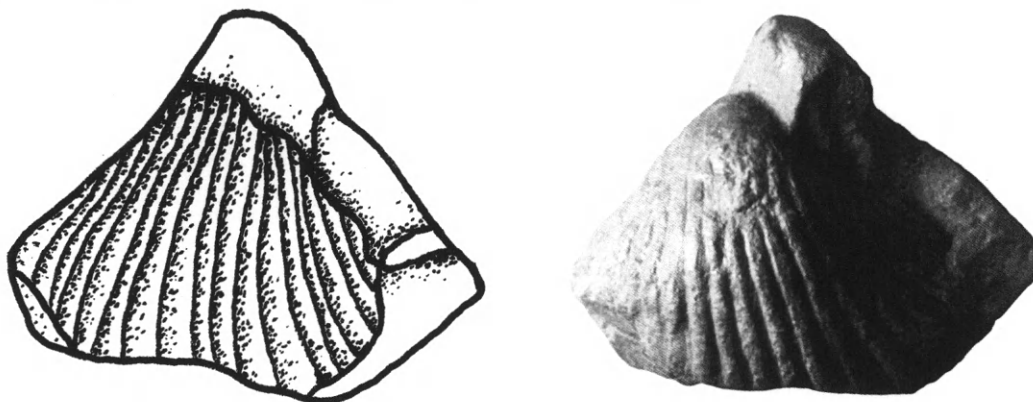

47. Το «αγγείο της αναφοράς» από την Αγία Τριάδα.

1. Βότσαλα και θαλάσσια όστρεα

Εάν δεν είναι συμπτωματικό, η παρουσία περισσότερων ανδρικών ειδωλίων στο ιερό αυτό ίσως έχει σχέση με τις ιδιότητες των προσκυνητών και τις σχετικές με την περιοχή ασχολίες, τη ναυτοσύνη, το εμπόριο και φυσικά τη σχέση τους με τα βουνά (βοσκοί, υλοτόμοι) αλλά και με τη θάλασσα, όπως δείχνουν τα βότσαλα και τα θαλάσσια όστρεα.

Στο ιερό των Κυθήρων βρέθηκαν μεταξύ των άλλων αντικειμένων βότσαλα σε διάφορα σημεία⁷³² αλλά και άλλα θαλασσινά θέματα, όπως θραύσμα χείλους πήλινου αγγείου, στο οποίο είναι προσαρτημένο κέλυφος κοχυλιού⁷³³ (εικ. 48), εκτός από τα σποραδικά όστρεα που μπορεί να είναι λείψανα γευμάτων. Ακόμη βρέθηκαν ομοιώματα πιθανώς τριτώνων (Π114, 115) (εικ. 49) που ήταν ασφαλώς αναθήματα⁷³⁴.

48. Αγγείο με διακόσμηση θαλάσσιου οστρέου.

49. Τμήμα πήλινου ομοιώματος τρίτωνα.

732. Βλ. αναφορά σε Watrous 2001, 194, 195: αναφέρονται βότσαλα στο ιερό των Κυθήρων.

733. Κύθηρα 4, Η Κεραμική.

734. Κύθηρα 2, 299, 397.

Η συγκέντρωση βοτσάλων στα ιερά κορυφής παρατηρήθηκε για πρώτη φορά από τον A.A.D. Peatfield, και αναπτύχθηκε στη συνέχεια από τον K. Nowicki, ως απαραίτητο συστατικό στοιχείο των μινωικών ιερών κορυφής, επικεντρωμένο στην κορυφή του ιερού, με αποθέσεις αγγείων και ειδωλίων γύρω τους. Ο Nowicki⁷³⁵ παρατηρεί το ίδιο φαινόμενο σε άλλα ιερά κορυφής: Στο Καρφί⁷³⁶, στον Πρινιά⁷³⁷, στον Τραόσταλο⁷³⁸, στην Κοπίδα, Άγιο Μάμα⁷³⁹, βότσαλα στον Πετσοφά⁷⁴⁰, στο Ριζόβιγλο⁷⁴¹ και στο Σπήλι⁷⁴². Δεν υπάρχουν βότσαλα στο Μόδι⁷⁴³. Ένα ειδώλιο ιχθύος σε ιερό κορυφής αναφέρεται από τον K. Δαβάρα⁷⁴⁴. Εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι θαλασσινά όστρεα βρέθηκαν στον ναό της Ανθρωποθυσίας στα Ανεμόσπηλια⁷⁴⁵. Εκτός από βότσαλα, προϊόντα της θάλασσας υπάρχουν τόσο σε τάφους, όπως π.χ. τρίτωνας στον θολωτό τάφο Α των Αρχανών⁷⁴⁶ (εικ. 50), όσο και σε ανακτορικά ιερά, όπως ο ιχθύς που βρέθηκε μαζί με σύμπλεγμα ελεφάντινων μορφών, πιθανώς από κάποιο θρανίο-βάθρο, στο ανάκτορο των Αρχανών⁷⁴⁷ και βέβαια τα πιο γνωστά στα “temple repositories” της Κνωσού⁷⁴⁸ που δηλώνουν μία θαλασσινή υπόσταση της λατρευόμενης θεότητας, παράλληλα ίσως με την ουράνια υπόσταση που δηλώνεται με την ύπαρξη πτηνών. Στο ιερό των Κυθήρων είναι φυσικό, εφ’ όσον είναι ένα ιερό που συνδέεται με τη θάλασσα και τους ναυτικούς, να υπάρχουν βότσαλα, θαλασσινά όστρεα και αλιεύματα των οικογενειών Sparidae, Coryphenidae, Zeide, Mugilidae⁷⁴⁹.

50. Τρίτωνας από τον θολωτό τάφο Α των Αρχανών.

ια. Ιερά κορυφής, οικισμοί και ανακτορικά κέντρα

Τα ιερά κορυφής βρίσκονται συνήθως κοντά σε οικισμούς με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις Αρχάνες με τον Γιούχτα. Ο Nowicki⁷⁵⁰ έχει ασχοληθεί με το θέμα των “peak sanctuaries and settlements” και ο Peatfield⁷⁵¹ πιστεύει ότι τα ιερά κορυφής με τον οικισμό ήταν σε κοντινή απόσταση για να έχουν οι πιστοί εύκολη πρόσβαση.

735. Nowicki 1994, 35.

736. Ό.π. 35-36 εικ. 1.

737. Ό.π. 36 εικ. 2.

738. Ό.π. 36.

739. Ό.π. 37 εικ. 3.

740. Ό.π. 35 κε.

741. Ό.π. 37.

742. Ό.π. εικ. 6.

743. Ό.π. 37-39.

744. Davaras 1976, εικ. 55.

745. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, I, 255 εικ. 197.

746. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, I, 262-263.

747. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, II, 715 εικ. 831.

748. Evans 1921-35, I, 517-521.

749. K. Τρανταλίδου σε *Κύθηρα* 3.

750. Nowicki 1994, 41-46.

751. Peatfield 1990, 120.

Σχετικά στοιχεία έχουμε από την απεικόνιση του ιερού κορυφής στην τοιχογραφία της Θήρας. Με την εξαίρεση του Κόφιντα παρατηρείται ότι τα περισσότερα ιερά κορυφής έχουν ιδρυθεί σε χαμηλό υψόμετρο, 400-800 μ.⁷⁵² κοντά σε οικισμούς και η δραστηριότητά τους, ορατή από αυτούς, δεν ήταν αποκομμένη από την κοινότητα. Γι' αυτό στην τοιχογραφία της Θήρας το ιερό κορυφής συνάπτεται με τους γειτονικούς βοσκούς, που κρατούν ιδιόμορφα τα ραβδιά τους, σαν να είναι στην άκρη της τελετουργίας. Η σχέση βοσκών και ιερού κορυφής έχει επισημανθεί και από τον P. Warren⁷⁵³, που συσχετίζει και τις μορφές στη στέγη του γειτονικού οικοδομήματος. Η L. Morgan⁷⁵⁴ συμπεραίνει ότι οι βοσκοί παίρνουν μέρος στην τελετουργία. Τα ζώα ακολουθούν ένα μονοπάτι. Ένας παραλιακός οικισμός ήταν κοντά στο ιερό κορυφής. Τό ιερό των Κυθήρων σχετίζεται άμεσα με τον οικισμό στο Καστρί.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί η σχέση των ιερών κορυφής με ανακτορικά κέντρα. Γενικό συμπέρασμα που εξάγεται από τα αναθήματα που αφιερώνουν οι πιστοί που επισκέφθηκαν το ιερό στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό είναι ότι αποτελούν αντικείμενα ανακτορικής κατασκευής, "prestige artifacts"⁷⁵⁵. Όπως π.χ. τα χάλκινα ειδώλια, τα κοχλιάρια, τα κοσμήματα, η λαβή από ορεία κρύσταλλο κ.ά., που βέβαια θα ήταν πολύ περισσότερα, εάν ο χώρος δεν είχε χρησιμοποιηθεί για αιώνες και συληθεί.

Τα αντικείμενα που βρέθηκαν είναι αφιερώματα μίας ελίτ. Αντίθετα, είναι λίγα τα αφιερώματα βοσκών, όπως τα ειδώλια ζώων. Ο B. Rutkowski⁷⁵⁶ μιλάει για την εξουσία των βασιλέων (διάδοχοι του θεού) στα ιερά κορυφής, πολλά από τα οποία έχουν και σημαντικά κτήρια, όπως γνωρίζουμε από την εικονογραφία στα δαχτυλίδια κυρίως. Τη δόμηση των ιερών κορυφής παραλληλίζει με τη δραστηριότητα του Σολομώντα, άποψη που δεν συμφέρει ο B.C. Dietrich⁷⁵⁷. Ασφαλώς το ιερό είχε σχέση με ανακτορικά κέντρα τόσο της κεντρικής και της δυτικής Κρήτης, όσο ίσως και με της νότιας Πελοποννήσου, όπως δείχνουν τα σχετικά ευρήματα πολλών κατηγοριών.

5. Η ΛΑΤΡΕΥΟΜΕΝΗ ΘΕΟΤΗΤΑ

Το θέμα της λατρευόμενης θεότητας στα μινωικά ιερά κορυφής είναι το δυσκολότερο τμήμα της έρευνας, όπως γενικότερα και της μελέτης της μινωικής θρησκείας, που είναι αδύνατο να οδηγηθεί στη λύση του, πριν από την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Α γραφής. Αν και, με την ανεύρεση του ενεπίγραφου λίθινου κοχλιαρίου (Λ5), η ανασκαφή στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό υπήρξε και σε αυτό το σημείο παραγωγική με την επιγραφή της

752. Rutkowski 1986, 155 σημ. 5-7, και 181 (οι παραπομπές στην έκδοση 1972).

753. Warren 1979, 118.

754. Morgan 1988, 157.

755. Βλ. για το θέμα Peatfield 1990, 127.

756. B. Rutkowski, Minoan cults and history, *Historia* 20 (1971) 18.

757. Dietrich 1971, 519.

Γραμμικής Α γραφής σε κοχλιάριο όπου, κατ' αναλογία των όμοιων σημείων της Γραμμικής Β γραφής πιθανολογείται το όνομα DA-MA-TE(R), αναφέρεται στη Δήμητρα⁷⁵⁸, το πρόβλημα όμως παραμένει. Είναι ευνόητο λοιπόν με όσα θα ακολουθήσουν παρακάτω, ότι είμαστε υποχρεωμένοι να περιορισθούμε στην παράθεση και τον έλεγχο των ποικίλων θεωρητικών σκέψεων που εκφράσθηκαν μέχρι τώρα⁷⁵⁹, λαμβάνοντας υπ' όψη, όπως πάντοτε, την εικονογραφική παράδοση, αλλά και τα ευρήματα των ανασκαφών των ιερών⁷⁶⁰, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να πιστοποιούν ότι κάποια ειδώλια απεικονίζουν τη θεότητα⁷⁶¹, έστω και εάν έχει σημειωθεί η ύπαρξη μεγάλων ειδώλων⁷⁶², ή ακόμη και εάν υπήρξαν ξύλινα είδωλα, που δεν άφησαν κάποια ίχνη. Τη βέβαιη ύπαρξη μεγάλων ειδώλων γνωρίζουμε από το ξόανο στον ναό της Ανθρωποθυσίας στα Ανεμόσπηλια⁷⁶³.

Ο J.L. Myres⁷⁶⁴, πρώτος ερευνητής ενός ιερού κορυφής, λόγω της ανεύρεσης στον Πετσοφά αναθηματικών ανθρώπινων μελών, εύλογα μίλησε για τη λατρεία μιας ιαματικής θεότητας και, όπως θα δούμε, την άποψή του συμμερίσθηκαν αργότερα πολλοί άλλοι. Μετά την ανεύρεση του σφραγίσματος της Κνωσού και με την επιβλητική παρουσία στην κορυφή του βουνού μιας γυναικείας θεότητας (εικ. 19), η έννοια της μορφής που λατρεύθηκε στα ιερά κορυφής έγινε πιο συγκεκριμένη. Ο A. Evans⁷⁶⁵ αναφέρθηκε στη μινωική μητέρα θεά, την οποία ονομάζει "Minoan Rhea"⁷⁶⁶, παράλληλα όμως και σε έναν άρρενα θεό που εικονίζεται να αιωρείται ψηλά στο δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη, αν και ο τελευταίος δεν συνδέθηκε, τότε, με τα ιερά κορυφής. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο A. Evans υποστήριξε τη λατρεία μίας και μόνης μινωικής θεότητας, που μαζί με τον άρρενα σύντροφό της λατρεύθηκε παντού σε ολόκληρη την Κρήτη, και την άποψη αυτή υποστήριξαν αργότερα πολλοί άλλοι ερευνητές. Αντίθετα, ο M. Nilsson θεώρησε ότι ήταν πολλές οι θεότητες που λατρεύθηκαν σε διάφορα μέρη στην Κρήτη. Για το θέμα αυτό θα γίνει όμως συγκεκριμένα λόγος πιο κάτω.

Σχετικά με τα ιερά κορυφής που μας αφορούν, ο M. Nilsson⁷⁶⁷, με βάση τις μέχρι τότε γνώσεις για τα ιερά κορυφής του Πετσοφά και του Γιούχτα θεώρησε ότι στη Μινωική εποχή θα λατρεύονταν στα βουνά θεότητες ή δαιμονικά όντα που θα σχετιζονταν με τη φύση και σημείωσε την αναλογία με τη μεταγενέστερη λατρεία του Πάνα, της Ρέας, του Ερμή και των Νυμφών. Σχετικά με την απόδοση της γυναικείας μορφής στο σφράγισμα της Κνωσού, ο M. Nilsson τη θεώρησε, λόγω των λεόντων και του ακοντίου που υπέθεσε ότι κρατεί, κυνηγετική θεότητα⁷⁶⁸, αντίστοιχη της Πότνιας Θηρών⁷⁶⁹,

758. Sakellarakis - Olivier 1994, 343-351.

759. Για μία σύνοψη μερικών θεωριών βλ. Watrous 1996, 25-26.

760. Πρβ. Rutkowski 1986, 87, για τη συνεξέταση όλων των παραγόντων.

761. Peatfield 1990, 127.

762. Myres 1902-03, 375 κε., πίν. XII. 34, Πλάτων 1951, 121 κε., Rutkowski 1991, 80 πίν. XXII 2-3.

763. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, II, 530-539.

764. Myres 1902-03, 374.

765. Evans 1921-1935, I, 159-160.

766. Ό.π. III, 463 εικ. 323.

767. Nilsson 1950, 72-73.

768. Nilsson 1950, 352-353.

769. Nilsson 1950, 382-383.

όπως κυνηγετικές θεότητες θεώρησε και τις αιωρούμενες ανδρικές μορφές, αντίστοιχες του Πότι Θηρών. Τη "Mountain Mother", "Μητέρα των Βουνών", όπως ονόμασε ο M. Nilsson τη θεότητα στο σφράγισμα της Κνωσού, συσχέτισε τέλος με τη μικρασιατική Ορεία μητέρα, τη λεγόμενη Magna Mater, τη Μεγάλη Θεά⁷⁷⁰. Ο N. Πλάτων, που μελέτησε τα μέχρι τότε γνωστά ιερά κορυφής, ακολούθησε την άποψη του M. Nilsson για τη Magna Mater, τη Μεγάλη Θεά, στην οποία αναγνώρισε επίσης χαρακτηριστικά της Πότνιας Θηρών⁷⁷¹. Τον M. Nilsson για τη "Μητέρα των Βουνών" ακολούθησε και ο W.K.C. Guthrie⁷⁷², ενώ ο F. Schachermeyr⁷⁷³ μίλησε για τη λατρεία μιας χθόνιας θεότητας στα ιερά κορυφής. Σε δύο αλληπάλληλα άρθρα του (το δεύτερο από τα οποία ήταν απάντηση πολεμικής που του ασκήθηκε από τον B. Rutkowski), ο B.C. Dietrich τάχθηκε υπέρ της λατρείας στα ιερά κορυφής μιας γυναικείας μορφής σχετικής με τα ζώα και τη φύση⁷⁷⁴. Ο Dietrich είναι εναντίον του M. Nilsson για την Πότνια Θηρών⁷⁷⁵ και του N. Πλάτωνος για τη Μεγάλη μητέρα θεά και τις θεραπευτικές ικανότητές της⁷⁷⁶. Τον λατρευτή στο σφράγισμα της Κνωσού ο B.C. Dietrich⁷⁷⁷ θεωρεί πάρεδρο. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο B.C. Dietrich παρ' ότι αγνοεί ή δεν επισημαίνει ότι το δαχτυλίδι της Οξφόρδης από την Κνωσό αποδίδει πιθανότατα ιερό κορυφής με την απεικόνιση της επιφάνειας άρρενα θεού, μίλησε για τη λατρεία ενός θεού στα ιερά κορυφής, επηρεασμένος ίσως από τη θεωρία του A. Evans. Ο D. Levi δέχθηκε για τα ιερά κορυφής λατρεία μιας κρητικής θεότητας της φύσης, που λατρευόταν ως Κυρία του ουρανού, της γης, αλλά και χθόνια, θεά της υγείας και της γονιμότητας, που τη δικαιολογεί με βάση τα ευρήματα σε αυτά⁷⁷⁸.

Με τη δραματική αύξηση των μινωικών ιερών κορυφής από τη δεκαετία του '60 οι νεότεροι ερευνητές που ασχολήθηκαν με αυτά συζήτησαν εντονότερα τα θέματα της λατρείας, πάντοτε με βάση το σφράγισμα της Κνωσού και τις μόνες γνωστές τους εικονογραφικές παραστάσεις στα λίθινα αγγεία και ίσως γι' αυτό με λιγότερη επιτυχία. Ασφαλώς και οι περισσότεροι έλαβαν υπόψη τους και τα όποια δημοσιευμένα ανασκαφικά στοιχεία και τα κατά τόπους ελάχιστα δημοσιευμένα ευρήματα, και πάλι όμως οι περισ-

770. Nilsson 1950, 389-390, 1955, I, 264.

771. Πλάτων 1951, 96, 114-119, 147-160, 103 σημ. 1.

772. Guthrie 1959, 35-46.

773. Schachermeyr 1964, 141, 149.

774. Dietrich 1969, 267-269, 270, 272. Dietrich 1971, 516: «Regarding the divinity or divinities I have argued for the view which associates with these sites the cult of one goddess, possibly in conjunction with animals and a male figure. There is not sufficient evidence to identify this figure exclusively with a Potnia Theron or the Great Nature Goddess or with a Mountain Mother».

775. Dietrich 1969, 268.

776. Dietrich 1969, 271.

777. Dietrich 1969, 270.

778. Levi 1981, 39: «The divinity of the mountain peaks was, undoubtedly, the great Cretan goddess of nature. She was worshipped in a dual aspect, a celestial one as Mistress of the sky and a chthonic one as a goddess of earth, harvest, health and fertility (hence the presence, among the offerings, both of doves, and, on the other, of pregnant women and ithyphallic men, as well as of single human limbs, offerings to the healing goddess)».

σότεροι επιλεκτικά, οι δε ανασκαφείς των ιερών κορυφής κυρίως τα δικά τους ευρήματα. Ιδιαίτερη υπήρξε σχετικά η θρησκευολογική έρευνα του B. Rutkowski. Ο ερευνητής⁷⁷⁹ υποστήριξε, όπως ο D. Levi, ότι στα ιερά κορυφής λατρευόταν μια θεότητα που εξασφάλιζε τη ζωή και την υγεία ανθρώπων και ζώων, μια θεότητα που είχε και αποτροπαϊκές ιδιότητες⁷⁸⁰. Η θεότητα αυτή, κατά τον B. Rutkowski, είχε τα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης των ουρανών, κυρίας όλων των ατμοσφαιρικών φαινομένων, αυτής που έστελλε τη βροχή και τους ανέμους. Ακριβώς σε αυτό το σημείο έγκειται η προσφορά του B. Rutkowski, καθώς και στο γεγονός ότι δέχθηκε⁷⁸¹ την ταυτόχρονη λατρεία μιας θεάς και ενός θεού, όπως ακριβώς και ο B.C. Dietrich, παρά την άγνοιά του ότι το δαχτυλίδι της Οξφόρδης από την Κνωσό με την απεικόνιση της επιφάνειας άρρενα θεού αποδίδει πιθανότατα ιερό κορυφής, επηρεασμένος ίσως και αυτός από τη θεωρία του A. Evans. Ο B. Rutkowski⁷⁸² υπέθεσε, χωρίς να προσκομίσει κάποιο στοιχείο, ότι οι λεγόμενοι ιστοί σημαιών συνδέονται με τον άρρενα θεό.

Οι περισσότεροι από τους νεότερους ερευνητές ασχολήθηκαν περιθωριακά με το θέμα της λατρευόμενης στα ιερά κορυφής θεότητας. Ο W. Burkert⁷⁸³ αναγνώρισε την παρουσία της θεότητας στο σφράγισμα της Κνωσού για την παρουσία των λεόντων. Ο ίδιος⁷⁸⁴, αν και ήταν ο μόνος που διέκρινε την απεικόνιση ιερού κορυφής στο δαχτυλίδι από τον τάφο Δ της Πύλου και δέχθηκε τη λατρεία ενός άρρενα θεού στις κορυφές⁷⁸⁵, για τα μινωικά ιερά κορυφής υποστήριξε τη λατρεία μόνον γυναικείας θεότητας⁷⁸⁶.

Η εικονογραφία, όμως, των παραστάσεων ιερών κορυφής, που συζητήθηκαν πιο πάνω, θέτει σε σταθερότερες βάσεις το θέμα της λατρευόμενης στα ιερά κορυφής θεότητας. Όπως σημειώθηκε ήδη, από την εικονογραφική παράδοση βεβαιώνεται η παρουσία μιας γυναικείας μορφής στην κορυφή του βουνού ανάμεσα σε δύο λέοντες στο σφράγισμα της Κνωσού, μιας αιωρούμενης ψηλά ανδρικής μορφής στο δαχτυλίδι της Πύλου, μιας αιωρούμενης επίσης ψηλά ανδρικής μορφής ανάμεσα σε δύο σκύλους στο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο Ηρακλείου και μιας αιωρούμενης επίσης ψηλά μορφής στο δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη. Η παραδοχή ότι οι μορφές αυτές απεικονίζουν την επιφάνεια ανδρικής θεότητας είναι γενική για όλους τους ερευνητές. Και είναι αξιοπαρατήρητο ότι η συχνότητα της απόδοσης της θεότητας στα τέσσερα από τα οκτώ γνωστά μέχρι τώρα μνημεία με παράσταση ιερών κορυφής είναι μεγάλη. Ο B.C. Dietrich, όπως παρατηρήθηκε πιο πάνω⁷⁸⁷, θεωρεί τον λα-

779. B. Rutkowski, Minoan cults and history, *Historia* 20 (1971) 9, Rutkowski 1986, 87-88.

780. Rutkowski 1971, ό.π. 8-9: «The goddess had... in the peak sanctuaries (where traces of the old, cruel cults were still to be found apotropaic properties». Ο Rutkowski δεν εξήγησε όμως πού και

πώς διέκρινε τα στοιχεία των «cruel cults».

781. Rutkowski 1971 (ό.π. σημ. 779) 11.

782. Rutkowski 1971 (ό.π. σημ. 779) 11.

783. Burkert 1993, 69.

784. Burkert 1993, 107.

785. Burkert 1993, 78.

786. Burkert 1993, 89 σημ. 36.

787. Dietrich 1969, 270.

τρευτή στο σφράγισμα της Κνωσού παρέδρου. Η απόδοση της θεότητας είναι πιθανή και για δύο ακόμη παραδείγματα, τα ανάγλυφα ελλιπέστατα θραύσματα των λίθινων αγγείων από τους Γυψάδες και την Κνωσό, όπου η όποια απεικόνιση της θεότητας θα βρισκόταν στο υψηλότερο σημείο της παράστασης. Ίσως και στην πληρέστερη παράσταση μινωικού ιερού κορυφής στο ανάγλυφο λίθινο ρυτό από τη Ζάκρο, τη θεότητα εκπροσωπεί στο υψηλότερο σημείο στο κέντρο του γείσου του τριμερούς ιερού ο κενός θρόνος⁷⁸⁸ που αποδίδεται συμβολικά με τις χαρακτηριστικές καμπύλες της ράχης του, στον οποίο προσβλέπουν οι αίγαγροι. Επομένως, η παρουσία της θεότητας ή η υποδήλωσή της είναι γενική για την εικονογραφία των μινωικών ιερών κορυφής, με την εξαίρεση βέβαια του παραδείγματος της μικρογραφικής τοιχογραφίας της Θήρας.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επί μέρους απόδοση των θεοτήτων στην εικονογραφία των τεσσάρων διακριβωμένων ιερών κορυφής, δηλαδή στοιχεία όπως η ένδυση, οι χειρονομίες, τα αντικείμενα που κρατούν αλλά και τα ζώα που τις συνοδεύουν. Όσον αφορά την ένδυση, η γυναικεία θεότητα στο σφράγισμα της Κνωσού, είναι πλούσια ντυμένη και έχει μακρούς πλοκάμους⁷⁸⁹. Σχετικά με τα μαλλιά αυτής της μορφής παρατηρείται ότι δεν πέφτουν κατακόρυφα προς τα κάτω, όπως σε άλλες παραστάσεις και μάλιστα γυναικείων μορφών σε χορευτικές κινήσεις⁷⁹⁰ αλλά κυματίζουν προς τα πίσω και ακόμη ότι η μορφή, αν και είναι η κεντρική μορφή της παράστασης, είναι αισθητά μικρότερη σε κλίμακα από τον απεικονιζόμενο λατρευτή. Η παρατήρηση αυτή, σε συνδυασμό με μια άλλη παρατήρηση του I. Pini⁷⁹¹ ότι λόγω της διατήρησης του σφραγίσματος δεν υπάρχουν στοιχεία, που να πιστοποιούν ότι η μορφή στέκεται στην κορυφή του βουνού, υποδηλώνουν ότι και αυτή η μορφή επιφαίνεται⁷⁹².

Στοιχεία ένδυσης δεν διακρίνονται στις τρεις επιφαινόμενες ανδρικές θεότητες στο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο, στο δαχτυλίδι της Πύλου και στο δαχτυλίδι της Οξφόρδης (εικ. 12). Οι χειρονομίες της μιας γυναικείας θεάς και των τριών ανδρικών είναι όμως αξιοπρόσεκτες. Στο δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη και στο δαχτυλίδι του Πόρου η γυναικεία μορφή φέρει και τα δύο χέρια στο κεφάλι που, όπως γνωρίζουμε από τα ειδώλια, έχει ερμηνευθεί ως ένα στάδιο της προσευχής, της επίκλησης ή της ικεσίας⁷⁹³. Στο σφράγισμα της Κνωσού η γυναικεία μορφή, όπως και η ανδρική στο δαχτυλίδι από την Κνωσό στην

788. Βλ πιο πάνω, Σακελλαράκης 2006.

789. Βλ. βέβαια την παρατήρηση του A. Furumark 1965, 96, ότι η ένδυση δεν είναι απόδειξη της θεότητας.

790. CMS I, αρ. 17, 118, 125-126, 191, 200, 219, II 3, 51, 326, Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, II, εικ. 718-719, 722-723.

791. CMS II, 1, 8, 1, αρ. 256.

792. Πρβ. τον κυματισμό των μαλλιών

της ανδρικής επιφαινόμενης μορφής στο δαχτυλίδι της Ελάτειας, Φ. Δακορώνια, σε Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά - Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρακτικά του Β' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συνεδρίου* (Λαμία, Σεπτ. 1999), Αθήνα 2003, 347, εικ. 3.

793. Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη σε *Κύθηρα* 2, 149.

Οξφόρδη προτάσσει το ένα χέρι, στο οποίο κρατάει κατακόρυφα ένα επίμηκες στέλεχος και κατεβάζει το άλλο σε γωνία στη μέση. Η ίδια χειρονομία επαναλαμβάνεται και από την ανδρική μορφή στο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο. Αν και η μορφή δεν κρατάει εδώ τίποτε, πάλι το ένα χέρι προτάσσεται και το άλλο κατεβαίνει προς τη μέση. Η χειρονομία στο σφράγισμα της Κνωσού ερμηνεύεται από τον A. Furumark⁷⁹⁴ ως “commanding gesture” και ο F. Matz⁷⁹⁵ πιστεύει ότι στο σφράγισμα της Κνωσού και στο δαχτυλίδι της Κνωσού στο Ashmolean αποδίδεται η ίδια κίνηση με το “Ποτήρι της αναφοράς από την Αγία Τριάδα” (εικ. 47)⁷⁹⁶. Η γυναικεία μορφή τόσο στο δαχτυλίδι από την Κνωσό στην Οξφόρδη, όσο και σε αυτό από τον Πόρο έχει την κίνηση της επίκλησης με τα δύο χέρια προς το πρόσωπο.

Όσον αφορά το φύλο των λατρευόμενων στα ιερά κορυφής θείων μορφών πρέπει να σημειωθεί ότι με την εξαίρεση των ερευνητών που αναγνώρισαν στο δαχτυλίδι της Πύλου την απόδοση ενός ιερού κορυφής, οι περισσότεροι μελετητές βασίσθηκαν στη γενική αντίληψη για τη λατρεία μιας γυναικείας θεότητας και φυσικά στο πασίγνωστο σφράγισμα της Κνωσού, επομένως υποστήριξαν κυρίως τη λατρεία μιας γυναικείας θεότητας και στα μινωικά ιερά κορυφής (A. Evans, M. Nilsson, N. Πλάτων). Ταυτόχρονα όμως υπέθεσαν τη λατρεία και μιας ανδρικής μορφής⁷⁹⁷. Η παρουσία ωστόσο και μιας ανδρικής θεότητας στα ιερά κορυφής πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη όχι μόνον για την παράσταση του δαχτυλιδιού της Πύλου, καθώς και για την παράσταση του δαχτυλιδιού από την Κνωσό στην Οξφόρδη αλλά και για τη νέα παράσταση στο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο. Στις τρεις αυτές παραστάσεις απεικονίζεται μια επιφαινόμενη ανδρική θεότητα, όπως σημειώθηκε πιο πάνω και για τη γυναικεία θεότητα στο σφράγισμα της Κνωσού, και το γεγονός επιφαινόμενων ανδρικών μορφών στα ιερά κορυφής έχει μια κάποια σημασία.

Σημειώνεται ακόμη σχετικά με το φύλο της λατρευόμενης θεότητας ότι στις τρεις από τις τέσσερις μέχρι τώρα γνωστές απεικονίσεις η θεότητα στα ιερά κορυφής είναι ανδρική και μόνον στο σφράγισμα της Κνωσού γυναικεία. Δεν αποκλείεται βέβαια να οφείλεται τούτο στην τύχη, καθώς, όπως έχει επισημανθεί από τον A. Furumark⁷⁹⁸, τα περισσότερα ονόματα θεοτήτων τόσο στη Γραμμική Α όσο και στη Γραμμική Β γραφή είναι γυναικεία. Γυναικείο φαίνεται ότι είναι ακόμη το όνομα *da-ma-te*, που χαραχθηκε στο λίθινο κοχλιάριο του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό (Λ5), όπως θα δούμε πιο κάτω σχετικά με τα ονόματα της λατρευόμενης στα ιερά κορυφής θεότητας.

Πρέπει να επισημανθεί ότι η θεότητα των ιερών κορυφής τόσο η γυναικεία όσο και η ανδρική συνοδεύεται από ζώα. Δεν πρόκειται για τους

794. Furumark 1965, 94.

795. Matz 1958, 394.

796. Μαρινάτος - Hirmer 1959, εικ. 100.

797. Dietrich 1971, 516.

798. Furumark 1965, 98.

αιγάγρους, που εικονίζονται στο ρυτό της Ζάκρου και μάλιστα σε εραλδική διάταξη στη στέγη του κεντρικού κλίτους του τριμερούς ιερού, αλλά για τους δύο λέοντες, που περιβάλλουν την επιφαινόμενη θεά στο σφράγισμα της Κνωσού, και τους δύο σκύλους, που περιβάλλουν τον επιφαινόμενο θεό στο δαχτυλίδι από τον τάφο της οδού Λαονίκου στον Πόρο, πάλι σε εραλδική διάταξη⁷⁹⁹. Και μόνον η παρουσία των λεόντων στο σφράγισμα της Κνωσού υποδηλώνει για τον W. Burkert⁸⁰⁰ τη θεότητα, όπως και για τον A. Furumark⁸⁰¹.

Το σφράγισμα της Κνωσού, και μάλιστα η μορφή της θεάς, περιέχει και άλλα ενδιαφέροντα εικονογραφικά στοιχεία. Πιο πάνω έγινε λόγος για την επιβλητική παρουσία της θεάς και τη χειρονομία της, χειρονομία που επαναλαμβάνεται και από την ανδρική θεότητα στο δαχτυλίδι από τον τάφο στην οδό Λαονίκου στον Πόρο. Το κλειδί της ερμηνείας της ιδιότητας της μορφής στο σφράγισμα της Κνωσού και της σχέσης της με την ανδρική μορφή που εικονίζεται κάτω και δεξιά της, βρίσκεται στο αντικείμενο που κρατάει, ένα επίμηκες, κατακόρυφο στέλεχος που έχει ερμηνευθεί ως ακόντιο ή σκήπτρο⁸⁰². Η διατήρηση του σφραγίσματος δεν επιτρέπει την ακριβή διάγνωση του αντικειμένου, που μπορεί να αποδίδει και το ένα και το άλλο, δεδομένου ότι δεν υπάρχει κάτι χαρακτηριστικό στην απόληξή του. Ο A. Furumark⁸⁰³ προτιμά την ερμηνεία του σκήπτρου και ο M. Nilsson⁸⁰⁴ του ακόντιου, η ερμηνεία δηλαδή εξαρτάται από την οπτική γωνία του μελετητή, που συνυπολογίζει και άλλα εικονογραφικά στοιχεία, δεδομένου ότι ο M. Nilsson συσχέτισε την απόδοση του ακόντιου με την κυνηγετική υπόσταση της θείας μορφής ως Πότνιας Θηρών⁸⁰⁵. Εραλδικές σκηνές γυναικείων ή και ανδρικών μορφών με ζώα, κυρίως με λέοντες, αλλά και με σκύλους, δεν είναι σπάνιες στην κρητομυκηναϊκή σφραγιδογλυφία και είναι γενική η εκτίμηση ότι αποδίδουν την Πότνια ή τον Πότι Θηρών⁸⁰⁶. Η λαβή από ορεία κρύσταλλο ξίφους ή και σκήπτρου που βρέθηκε στο ιερό κορυφής των Κυθήρων παραπέμπει και σε σκήπτρο που είναι σύμβολο δύναμης κατά τον B. Rutkowski⁸⁰⁷, ο οποίος ερμηνεύει⁸⁰⁸ το σφράγισμα της Κνωσού ως “transfer of power to the king”. Ο A. Furumark⁸⁰⁹ πιστεύει επίσης ότι στο σφράγισμα της Κνωσού η γυναικεία μορφή εικονίζεται “holding a stave or scepter”.

799. Πρβ. τις παρατηρήσεις του A. Furumark (1965, 89), για τα εραλδικά σχήματα στις λατρευτικές σκηνές των δαχτυλιδιών και για τα ποικίλα ρεύματα των αλληλεπιδράσεων μεταξύ Κρήτης και μυκηναϊκής Ελλάδος στην εικονογραφία.

800. Burkert 1993, 69.

801. Furumark 1965, 94: «the animals indicate the holiness of the figure, the animals function as guards of the sacred».

802. B. Rutkowski, Minoan cults and

history, *Historia* 20 (1971) 10, Rutkowski 1986, 88.

803. Furumark 1965, 94.

804. Nilsson 1950, 353.

805. Nilsson 1950, 354 κε. για θεούς - θεές με ζώα.

806. Nilsson 1950.

807. Rutkowski 1986, 88.

808. Rutkowski ό.π. (σημ. 802) 10.

809. Furumark 1965, 94.

α. Αριθμός θεοτήτων

Μία ή πολλές θεότητες;

Το ερώτημα μία ή περισσότερες θεότητες ανταποκρίνεται, σύμφωνα με τον W. Burkert, στις ανάγκες των πιστών⁸¹⁰. Κατά τον ίδιο⁸¹¹ δεν υπάρχει καμία βέβαιη παράσταση πολλών θεών. Ωστόσο, στη Γραμμική Β γραφή αναφέρονται ονόματα πολλών θεών⁸¹².

Ο A. Furumark⁸¹³ συζητά την άποψη του A. Evans για μια θεότητα γυναικεία και τον σύντροφό της και την άποψη του M. Nilsson αλλά και του Σπ. Μαρινάτου για πολλές θεότητες και καταλήγει ότι: «Both methods of reasoning suffer from the same fault: they are in fact building upon identifications with later Greek, and with Near Eastern, divinities, using what one knows of the latter as a starting point for the interpretation of Minoan divine figures. And above all the question is posed in a false way, in as much as one is demanding of the material something which by its own nature it cannot possibly show».

Ο R.W. Hutchinson⁸¹⁴ μνημονεύει επιστολή του A. Evans στον M. Nilsson, όπου αναφέρεται σε μία μινωική θεότητα με πολλά ονόματα: «I have always in mind the possibility that the goddess who appears in so many relations in Minoan scenes and impersonations may cover what was really regarded as separate deities with separate names equivalent to Artemis, Rhea, Athena, Aphrodite, etc. But as a provisional procedure it is convenient, in default of more definite knowledge, to treat the goddess as essentially the same great Nature Goddess under various aspects – celestial with the dove, chthonic with the snake, etc. etc.».

Ο Furumark⁸¹⁵ αναφέρει: «If we try to identify individual gods and goddesses with the help of such criteria as dress, attributes, area of influence, cult forms and so on, a host of difficulties await us. It proves indeed to be impossible to pin down definite divine figures by such methods. Everything overlaps. The only clearly apparent difference is that certain of the figures, most of them in fact, are female, while others are male».

Ο Furumark⁸¹⁶ καταλήγει: «Consequently this material tells us nothing of number of gods. One could equally well put forward the hypothesis that there were many, as that there were only two or even one».

Η λατρεία στο ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ξεκινάει από την Παλαιοανακτορική περίοδο και συνεχίζεται στη Νεοανακτορική μέχρι την ΥΜ ΙΒ, όπως δείχνουν όστρακα με διακόσμηση του “θαλάσσιου”

810. Burkert 1993, 78.

811. Ό.π. 106.

812. Βλ. πιο κάτω ονόματα θεών.

813. Furumark 1965, 96.

814. Hutchinson 1962, 207.

815. Furumark 1965, 96.

816. Furumark 1965, 97.

ρυθμού. Κατά τη συνεχή λειτουργία του ασφαλώς στη μινωική λατρεία εισέρχονται νέα στοιχεία από την κοντινή στα Κύθηρα μυκηναϊκή Ελλάδα.

β. Ονόματα

Ήταν εύλογο από την αρχή της μελέτης της μινωικής θρησκείας να αναρωτηθούν οι ερευνητές για τις ονομασίες της μιας ή των περισσότερων μινωικών θεοτήτων. Για μεγάλο διάστημα η έρευνα στράφηκε σε ονόματα μορφών που για διάφορους λόγους έμοιαζαν να έχουν σαφές προελληνικό παρελθόν λατρείας, όπως η Βριτόμαρτις, η Δίκτυννα⁸¹⁷, η Αριάδνη, η Ελένη, η Ειλείθυια⁸¹⁸, η Αφαία⁸¹⁹, ο Φέλχανος κ.λπ. Ήταν επόμενο, με την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β γραφής, να προστεθούν στην έρευνα και τα ονόματα των θεοτήτων του ολυμπιακού πανθέου αλλά και άλλων θείων μορφών, καθώς και των λεγόμενων θεοφορικών ονομάτων, της Ήρας (E-ra), της Αρτέμιδος (A-te-mi-to), της Αθηνάς (A-ta-na), του Ποσειδώνα (Po-se-da-o), του Δία (Di-we), του Διόνυσου (Di-wo-nu-so-jo), του Ερμή (E-ma-a2), του Άρη (A-re), του Ήφαιστου (A-ra-i-ti-jo), της Ερινύος (E-ri-nu), του Ενυάλιου (E-nu-wa-ri-jo), μιας Πέλειας, θεάς των περιστεριών (Pe-re-*82), του ΠαϊάΦον (Pa-ja-wo), της Ειλείθιας (E-re-u-ti-ja), μιας θεότητας των ανέμων, καθώς καταγράφεται μια “ιέρεια των ανέμων”⁸²⁰, κάποιου Πάδε (Pa-de), των θειαινών Πασάγια (Pa-sa-ja) και Πιπιτούνα (Pi-pi-tu-na)⁸²¹ και τέλος μιας “lady of the Labyrinth”⁸²². Σε αυτό το γενικό πλαίσιο κινήθηκαν επίσης μερικοί μελετητές των ιερών κορυφής, στην προσπάθειά τους να διερευνήσουν τις μινωικές θεότητες που λατρεύθηκαν σε αυτά⁸²³.

Φυσικά πρόκειται για ένα πολύπλοκο πρόβλημα, καθώς, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, όχι μόνον δεν έχει βεβαιωθεί η ύπαρξη μίας μόνον μινωικής θεότητας, με πολλές υποστάσεις και ενδεχομένως περισσότερες της μίας επικλήσεις, ή πολλών μινωικών θεοτήτων⁸²⁴, για την πιθανότητα μερικά από τα ονόματα, που αναφέρονται στις πινακίδες της Γραμμικής Α και Β γραφής, να είναι λατρευτικά ονόματα ή επίθετα μιας και της αυτής θεότητας αλλά ακόμη γιατί δεν μπορεί να βεβαιωθεί η λατρεία της ίδιας θεότητας σε όλα τα μινωικά ιερά κορυφής. Λίγες προτάσεις που αναφέρθηκαν δεν κέρδισαν τη γενική παραδοχή. Η γενική αναφορά του Ασκληπιού ως ιαματικής θεότητας, σε σχέση με τα ιερά κορυφής, λόγω της ανεύρεσης σε αυτά αναθηματικών ανθρώπινων μελών, παρόμοιων με ποικίλα άλλα που ήλθαν στο φως στα μεταγενέστερα Ασκληπιεία, δεν συζητήθηκε σοβαρά, όχι μόνον γιατί τέτοια ευρήματα δεν βρέθηκαν σε όλα τα ιερά κορυφής αλλά και γιατί άλλα αναθήματα δεν σχετίζονταν μαζί του και ακόμη γιατί

817. Nilsson 1950, 510-511.

818. Nilsson 1950, 518-532.

819. Nilsson 1950, 512.

820. Ventris - Chadwick 1956, 125-129, Palmer 1963, 103 κε.

821. Furumark 1965, 97.

822. Palmer 1963, 103.

823. Dietrich 1969, 271.

824. Furumark 1965, 98.

το όνομα του θεού δεν σημειώθηκε στις πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής. Ο R.W. Hutchinson⁸²⁵ λόγω της παρουσίας των λεόντων στο σφράγισμα της Κνωσού συσχέτισε τη λατρεύμενη στα ιερά κορυφής θεότητα με τη Βριτόμαρτι. Κατά τον Dietrich⁸²⁶, ο Απόλλων δεν λατρεύεται στην Κρήτη αλλά⁸²⁷ μνημόνευσε τον Απόλλωνα. Ο Dietrich⁸²⁸ υπέθεσε ότι η ίδια θεότητα λατρευόταν στα ιερά κορυφής με διάφορες επικλήσεις, όπως “Lady”, “Mistress” ή “Queen”. Εύλογα όμως και αυτές οι μεμονωμένες προτάσεις δεν συζητήθηκαν εκτενώς.

Ιδιαίτερα συζητήθηκε η αναφορά μιας μινωικής θεότητας με το όνομα Ja-sa-sa-ra⁸²⁹, που έχει αναγραφεί στη Γραμμική Α γραφή σε διάφορα αντικείμενα που ήλθαν στο φως και σε ιερά κορυφής⁸³⁰. Το στοιχείο αυτό, καθώς και η αρχαιότητα των πινακίδων της Γραμμικής Α γραφής, δηλαδή η αδιαμφισβήτητη μινωικότητα της πηγής, είναι μία ισχυρή ένδειξη ότι αυτή ήταν η επίκληση μιας θεότητας που λατρεύθηκε στα μινωικά ιερά κορυφής, γιατί η μορφή Ja-sa-sa-ra-me ίσως σημαίνει “my queen”, “my mistress”, συνδέεται δηλαδή με την Πότνια (Po-ti-ni-ja) και την Φάνασσα. Σχετικά έχει υποτεθεί ότι η Πότνια (Po-ti-ni-ja) και η Φάνασσα της Πύλου συνάπτονται με τη Δήμητρα⁸³¹. Και είναι αξιοσημείωτο ότι οι παλαιοί ήδη αυτοί συσχετισμοί συνδέονται με ένα επιγραφικό εύρημα στο ιερό κορυφής του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό.

Όπως είναι γνωστό, στο ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ήλθε στο φως ένα λίθινο κοχλιάριο με την επιγραφή da-ma-te (εικ. 51) στη Γραμμική Α γραφή (Λ5)⁸³². Το εύρημα δεν έχει σημασία μόνον για τη διάδοση της Γραμμικής Α γραφής στο Αιγαίο και ειδικά στα Κύθηρα, αλλά και για τη λέξη που αναγράφεται. Η λέξη da-ma-te, όπως και οι άλλες επιγραφές στη Γραμμική Α γραφή, της Ja-sa-sa-ra σε λατρευτικά λίθινα σκεύη, αναφέρεται σε μια θεότητα και παραπέμπει στη Δήμητρα. Η Ja-sa-sa-ra συνδέθηκε με την Ανατολή, τους Χετταίους και μάλιστα τους Λού-

51. Επιγραφή Γραμμικής Α γραφής στο λίθινο κοχλιάριο των Κυθήρων.

825. Hutchinson 1962, 207.

826. Dietrich 1969, 268 σημ. 72.

827. Βλ. Willetts 1962, 290-291.

828. Dietrich 1971, 516.

829. Palmer 1961, 233-236, Furumark 1965, 97, Rehak - Younger 2001, 423.

830. Βλ. Furumark 1965, 98, για άλλα πιθανά ονόματα μινωικών θεοτήτων, A-ta-no, No-pi-na, και Ku-ba-na-tu-na.

831. Furumark 1965, 98.

832. Sakellarakis - Olivier 1994.

βιους⁸³³. Η λέξη είναι αμάρτυρη στη Γραμμική Α γραφή. Στη Γραμμική Β γραφή απαντά στην πινακίδα En 02 της Πύλου αλλά η χρήση της υποδηλώνει ότι δεν πρόκειται για όνομα θεότητας⁸³⁴. Η απουσία της πάντως είναι αξιοσημείωτη για μια τόσο σπουδαία θεότητα του ολυμπιακού πανθέου. Στον χρυσό πέλεκυ από το Αρκαλοχώρι απαντά η μορφή I-da-ma-te, που έχει συσχετισθεί με την Ίδη και έχει ερμηνευθεί ως «ορεία μήτηρ» και «μητέρα της Ίδης»⁸³⁵. Δεν αποκλείεται η μορφή I-da-ma-te να σχετίζεται με την κυθήρεια da-ma-te, αν και η φιλολογική απόδειξη αυτής της υπόθεσης εκφεύγει των ορίων αυτής της μελέτης. Όπως σημειώθηκε πιο πάνω, στη Γραμμική Β γραφή απαντά όμως η Ερινύς (E-ri-nu)⁸³⁶, που συσχετίστηκε⁸³⁷ με τη Δήμητρα Ερινύα της Αρκαδίας. Σχετικά με τη Δήμητρα η υπόθεση της ελληνικότητας του ονόματος⁸³⁸, που θα σήμαινε «γη μήτηρ», δεν είναι γενικά αποδεκτή⁸³⁹ και οι προελληνικές ρίζες της λατρείας της είναι ασφαλείς⁸⁴⁰, όπως άλλωστε η σχέση της με την Κρήτη⁸⁴¹ και η λατρεία της στη Μεγαλόνησο⁸⁴². Άλλωστε, η λατρεία της ελληνικής Δήμητρας περιείχε στοιχεία της προελληνικής Πότνιας Θηρών⁸⁴³. Η λατρεία μιας θεότητας σχετικής με την ευφορία της γης και τη γονιμότητα στη μινωική Κρήτη πρέπει να θεωρηθεί ασφαλής. Δεν θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο, όμως, ότι αυτή η θεότητα είχε την επίκληση Δήμητρα, όπως υποδηλώνει η κυθηραϊκή επιγραφή, εάν δεν έλθουν στο φως και άλλα στοιχεία.

833. Palmer 1961, 232-236, Furumark 1965, 97.

834. Ventris - Chadwick 1956, 127, 242, Palmer 1963, 190.

835. G. Pugliese-Caratelli, *Sulle epigrafi in lineare A di carattere sacrale*, *Minos* 5 (1957) 166, 171 κε., Burkert 1993, 342 σημ. 8.

836. Ventris - Chadwick 1956, 127, 306, Palmer 1963, 218, 235.

837. Burkert 1993, 114, 296.

838. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 130.

839. Burkert 1993, 130.

840. Nilsson 1950, 339, Simon 1969, 91 κε., Nilsson 1955, Κακριδής ό.π. (σημ. 838), 130 κε., Burkert 1993, 130 κε.

841. Nilsson 1950, 403, Willetts 1955, 24, 36, 71, 73, 76, 80, 93, 95, Willetts 1962, 148.

842. Willetts 1962, 148-152.

843. Nilsson 1950, 504.

**B. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΜΙΝΩΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ**

Η περίπτωση των Κυθήρων

Από καιρό πιστεύεται ότι στο Καστρί Κυθήρων βρισκόταν μία από τις σημαντικότερες μινωικές αποικίες του Αιγαίου¹. Σε αυτήν τη διαπίστωση οδήγησαν η πρώτη αναγνώριση μινωικών αρχαιοτήτων στα Κύθηρα από τη Sylvia Benton το 1931-32², η επιφανειακή έρευνα της περιόδου 1957-58 από την Helen Waterhouse και τον Richard Hope-Simpson³, αλλά κυρίως οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν κατά τα έτη 1963-65 από τους Nicolas Coldstream και George Huxley, σε συνδυασμό με τη δημοσίευση του υλικού από τους ίδιους, που ακολούθησε⁴. Σε ένα συνέδριο, που έλαβε χώρα στην Αθήνα το 1984⁵, η αναγνώριση του οικισμού στο Καστρί ως μινωικής αποικίας, παρέμεινε αδιαμφισβήτητη, παρά τη συνεχιζόμενη διαμάχη σχετικά με την ύπαρξη ή όχι μιας μινωικής θαλασσοκρατίας⁶. Η ταύτιση του οικισμού στο Καστρί με μια μινωική αποικία έγινε δεκτή, αν και, με εξαίρεση κάποια ρυτά⁷, δεν αποκαλύφθηκαν ευρήματα που να πιστοποιούν την

1. Οι σκέψεις που διατυπώνονται εδώ, βασίζονται, κατά κύριο λόγο, στο άρθρο Sakellarakis 1996.

2. Benton 1931-32, 245-246.

3. Waterhouse - Hope-Simpson 1961, 148-160.

4. Coldstream - Huxley 1972.

5. *Thalassocracy* 1984.

6. Wiener 1984, 25, Hood 1984, 33, Branigan 1984, 54, Stos-Gale - Gale 1984, 61, Platon 1984, 66, Rutter - Zerner 1984, 75-80, Poursat 1984, 85, Benzi 1984, 96-100, Hägg 1984, 119-120, Strøm 1984, 193 σημ. 9, Niemeier 1984, 205-206, 211.

7. Coldstream - Huxley 1972, 192 αρ. 65-68, 111 αρ. 85 εικ. 39, 197 αρ. 244-245 εικ. 57, Coldstream - Huxley 1984, 108. Ο Hägg 1984 αναφέρει περισσότερες, αλλά αμφισβητήσιμες, αποδείξεις: Την ύπαρξη στο Καστρί θυμιατηρίων και κεραμικής, με θρησκευτικά σύμβολα, και υφαντικών βαρών και ακόμη την ανακάλυψη, μαζί με διάφορα λατρευτικά αντικείμενα, ενός κρανίου στο δωμάτιο 2 της λεγόμενης νότιας οικίας, τα οποία υποψιάζεται ότι ίσως αποτέλεσαν τα λείψανα μιας ανθρωποθυσίας. Αυτές οι αποδείξεις δεν στηρίζουν τον

ισχυρισμό του Hägg 1984, 120, ότι «υπήρχαν αντικείμενα, τελετουργίες και πιθανόν αντιλήψεις καθαρά μινωικού χαρακτήρα στον οικισμό στο Καστρί». Οι ανασκαφείς του μινωικού οικισμού στο Καστρί είχαν δίκιο στο να μην υπερεκτιμήσουν αυτά τα ευρήματα. Όσον αφορά την υποτιθέμενη κατά Hägg ανθρωποθυσία των Κυθήρων, πρέπει να σημειωθεί, ότι αν και ο R. Hägg και η N. Μαρινάτου πολέμησαν την ερμηνεία του μοναδικού ευρήματος στα Ανερόσπηλια Αρχανών (Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 347-392, Sakellarakis - Sakellarakis 1981, 205-222, Sakellarakis - Sakellarakis 1991, 137-156, Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, I, 209-311) δέχθηκε όμως ο ίδιος αβίαστα και με ανύπαρκτα στοιχεία την τέλεση μιας ανθρωποθυσίας στα Κύθηρα και έτσι κατατάσσεται στη μακρά σειρά ερευνητών, των X. Τσουντα, A.J.B. Wace, C. Blegen, W. Volgraff, A. Persson, E. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, P. Warren, B. Schweitzer, M. Ανδρόνικο, M. Ventris - J. Chadwick, A. Σάμφων, που δέχθηκαν την τέλεση ανθρωποθυσιών στην προϊστορική Ελλάδα, αλλά και του N. Σταμπολίδη για τη γεωμετρική Ελλάδα.

άσκηση μινωικής λατρείας στο νησί. Ταυτόχρονα, όλες οι μακρές συζητήσεις σχετικά με το πώς θα πρέπει να ορίζεται μία μινωική αποικία είχαν καταλήξει σε μια κοινά αποδεκτή συμφωνία: Ότι η άσκηση της λατρείας αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά οποιουδήποτε νέου οικισμού⁸. Αυτό το κενό στις γνώσεις μας συμπληρώθηκε με ένα μάλλον απροσδόκητο τρόπο, χάρις σε ένα τυχαίο εύρημα που ήλθε στο φως στα Κύθηρα το 1991, όπως σημειώθηκε στον πρώτο τόμο της δημοσίευσης των Κυθήρων.

Μετά την άφιξή μας στα Κύθηρα, η Έφη Σαπουνά-Σακελλαράκη και εγώ επισκεφθήκαμε τη θέση Άγιος Γεώργιος στο Βουνό και με την πρώτη ματιά βεβαιωθήκαμε ότι σε αυτήν την τοποθεσία, επάνω στο βουνό και σε υψόμετρο 355, 62 μ. βρισκόταν, σύμφωνα με τα τοπογραφικά στοιχεία, το ιερό κορυφής του μινωικού οικισμού στο Καστρί, ο οποίος απέχει από το σημείο αυτό περίπου 4 χιλιόμετρα. Ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό συνδέεται με το Καστρί σε όλα τα ιδιαίτερα στοιχεία που απαντούν σε ένα μινωικό ιερό κορυφής: την προσβασιμότητα, την εγγύτητα, την εξέχουσα θέση και την ορατότητα⁹, όλα δηλαδή τα τυπικά για τα μινωικά ιερά κορυφής στοιχεία, που αναγνωρίστηκαν μόλις στις δεκαετίες του 1950 και 1960¹⁰. Αυτή η σχετικά πρόσφατη προσθήκη στη μελέτη των μινωικών ιερών εξηγεί τον λόγο για τον οποίο οι ανασκαφείς της μινωικής αποικίας των Κυθήρων στη δεκαετία του 1960 δεν σκέφθηκαν να ερευνήσουν τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, αν και εργάζονταν σε μικρή απόσταση από αυτόν. Ωστόσο, στη δημοσίευσή τους αναφέρεται ότι κάποια μέλη της αποστολής είχαν επισκεφθεί τον χώρο¹¹.

Η επισήμανση του πρώτου μινωικού ιερού κορυφής εκτός Κρήτης αποτέλεσε μian αληθινή αρχαιολογική πρόκληση, η οποία εντάθηκε λόγω των σημαντικών επιφανειακών ευρημάτων που συλλέχθηκαν εκεί. Στους τόμους *Κύθηρα* 1 (2011), *Κύθηρα* 2 (2012), *Κύθηρα* 3 (2013) και *Κύθηρα* 4 (2013) αναφέρθηκε εκτενώς η ανασκαφική έρευνα στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, που ακολούθησε, και διεξοδικά παρουσιάστηκαν τα ποικίλα ευρήματα, που συνολικά υποδηλώνουν όχι μόνον τη θρησκευτικότητα της μινωικής αποικίας αλλά και τη μινωική θρησκευτική επίδραση εκτός Κρήτης. Δεδομένου ότι η θέση των Κυθήρων και του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό δεν βρίσκεται απλά στο Αιγαίο, αλλά και πολύ κοντά, δίπλα ακριβώς, στην Πελοπόννησο και μάλιστα τη Λακωνία (εικ. 52), υποδηλώνει έναν κύριο, ίσως, δρόμο της γνωστής γενικής μινωικής επίδρασης αλλά και ειδικότερα

8. O Branigan 1981, 24-33 θεωρεί τα Κύθηρα μοναδικό παράδειγμα ενός μινωικού «αποικιακού οικισμού» (“settlement colony”). Βλ. και παραπάνω σημ. 6.

9. Peatfield, 1983, 275. Πρβ. Rutkowski 1986, 92-93.

10. Nilsson 1950, 68-76, Πλάτων 1951, 96-160, Faure 1962, 36-56, Faure 1963,

493-508, Faure 1965, 27-63, Faure 1967, 114-150, Faure 1969, 174-213, Faure 1972, 389-425.

11. J. Herrin, σε Coldstream - Huxley 1972, 43 πίν. 54. Πρβ. τους χάρτες σε Waterhouse - Hope-Simpson 1961, εικ. 23, και Coldstream - Huxley 1972, εικ. 1.

της μινωικής θρησκευτικής επίδρασης στη μυκηναϊκή Πελοπόννησο, που, ίσως, για τον πλούτο των ευρημάτων στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό είχε ταυτόχρονα και τον χαρακτήρα προπαγάνδας. Είναι πιθανότατο, όπως θα σημειωθεί πιο κάτω, ότι ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό δεν ήταν το μοναδικό ιερό κορυφής στο Αιγαίο. Πριν όμως από την έκθεση των παραπάνω σκέψεων είναι απαραίτητη η σύνοψη των θρησκευολογικής σημασίας ευρημάτων στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό.

Μολονότι διάφορα θρησκευτικά κτήρια στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό λειτουργούν μέχρι σήμερα, στην ανασκαφή δεν σημειώθηκαν αρκετά σαφή αρχιτεκτονικά λείψανα από τη δεύτερη χιλιετία π.Χ., αν και αυτά ίσως να εξαλείφθηκαν εξαιτίας των πολλών μεταγενέστερων οικοδομικών εργασιών. Στο αδιατάρακτο όμως ΥΜ Ι στρώμα ήλθαν στο φως πολλά σπαράγματα κονιάματος, τα οποία είναι πιθανόν να σχετίζονται με εντοίχια κονιάματα, όμοια με αυτά που έχουν βρεθεί σε μινωικά ιερά κορυφής¹², εάν δεν ανήκουν σε τριποδικές τράπεζες προσφορών από κονίαμα¹³. Τα κινητά ευρήματα είναι άφθονα και κυρίως όσα έχουν τη μορφή των τυπικών αναθηματικών προσφορών, που έρχονται στο φως στα μινωικά ιερά κορυφής¹⁴.

52. Η θέση των Κυθήρων στον αιγαιακό χώρο.

12. Rutkowski 1986, 79-80. Γιούχτας, ΠΑΕ 1974, 234, -1976, 411, -1978, 238, 242, -1979, 281.

13. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη

1997, II, 504 κε. εικ. 494.

14. Οι αριθμοί των αντικειμένων που αναφέρονται στο κείμενο ανταποκρίνονται στον τόμο Κύθηρα 2.

Από όλα τα αντικείμενα που ήλθαν στο φως, ίσως το πιο σπουδαίο είναι ένα ακέραιο λίθινο κοχλιάριο (Λ5) (εικ. 22-23, 51)¹⁵, όμοιο με αυτά που έχουν βρεθεί σε ιερά κορυφής της Κρήτης¹⁶. Ένα παράδειγμα από τον Τρούλλο Αρχανών (εικ. 53) φέρει στο χείλος του εγχάρακτη επιγραφή σε Γραμμική Α γραφή¹⁷. Μια παρόμοια επιγραφή έχει και το κοχλιάριο από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, την πρώτη μινωική επιγραφή που ήλθε στο φως στα Κύθηρα¹⁸. Επιπλέον, η επιγραφή *da-ma-te* θυμίζει το όνομα Δημήτηρ, μια ομοιότητα που έχει ήδη σχολιασθεί από τον συγγραφέα της παρούσης μελέτης και τον J.-P. Olivier¹⁹. Μεταξύ των λίθινων σκευών που ήλθαν στο φως στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό αναφέρονται ορθογώνιες λίθινες τράπεζες προσφορών, με ορθογώνιο περιχείλωμα (Λ1-2, Λ4), όμοιες

53. Μαρμάρινο κοχλιάριο από τον Τρούλλο Αρχανών με επιγραφή σε Γραμμική Α γραφή.

15. *Κύθηρα* 2, 349. Σχετικά με την εισαγωγή μινωικών λίθινων σκευών στα Κύθηρα, βλ. Coldstream - Huxley 1972, πίν. 62, 69, 82-83, Coldstream - Huxley 1984, 109.

16. Πολλά παραδείγματα είναι γνωστά από το ιερό κορυφής του Γιούχτα: Evans 1921-35, I, 159, 624 εικ. 461, Warren 1969, 49, τύπος 23B (MM III-ΥΜ I), ΠΑΕ 1974, 236 πίν. 179α, -1975, 337 εικ. 4 πίν. 265β, -1976, 415. Πρβ. Rutkowski 1986, 85. Βλ. επίσης Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, II, 576-577 εικ. 581, 583, 584.

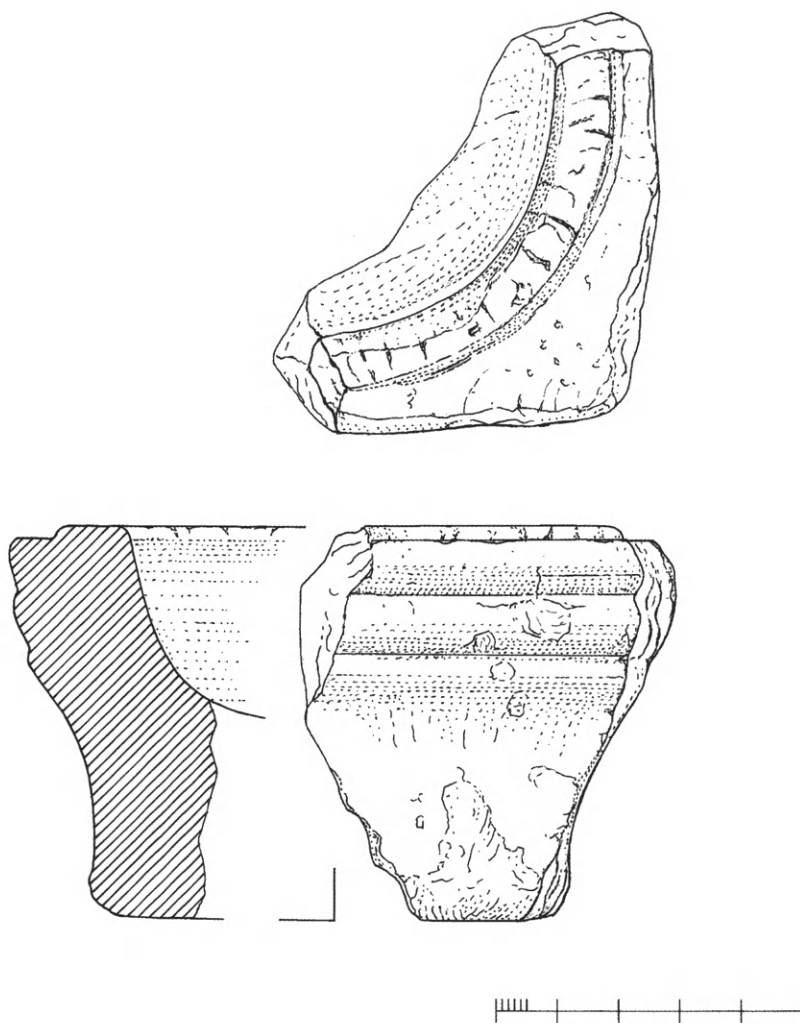
17. Στ. Ξανθουδίδης, *Εκ Κρήτης*, ΑΕ 48 (1909) 179-196, Evans 1921-35, I, 625 εικ. 462, Brice 1961, 14-15, αρ. 1, 16 πίν. 20,

Warren 1969, 49, τύπος 23B, Godart - Olivier 1982, 58-59, Sakellarakis - Sakellarakis 1991, 52 εικ. 30.

18. Πρβ. τον σφραγιδόλιθο από αχάτη, αβέβαιης προέλευσης, με ιερογλυφικά (CMS VII, αρ. 36, Coldstream - Huxley 1972, εικ. 88, Coldstream - Huxley 1984, 109, Pini 1984, 123) και το πήλινο βάρος από το Καστρί με επιγραμμένο το σύμβολο L100 της Γραμμικής Α γραφής (Coldstream - Huxley 1972, 205, αρ. 110 εικ. 59 πίν. 60, Coldstream - Huxley 1984, 109, Godart - Olivier 1982, 166).

19. Sakellarakis - Olivier 1994, 343-351 εικ. 1-6.

με άλλες των μητροπολιτικών μινωικών ιερών κορυφής²⁰, καθώς και έξι πήλινες (Π172-Π177)²¹ και ακόμη τμήμα μιας στρογγυλής λίθινης τράπεζας (Λ3) (εικ. 54), όμοιας πάλι με άλλες γνωστές από άλλα μινωικά ιερά κορυφής²², καθώς και τμήματα λίθινων λύχνων (Λ12) (εικ. 55).

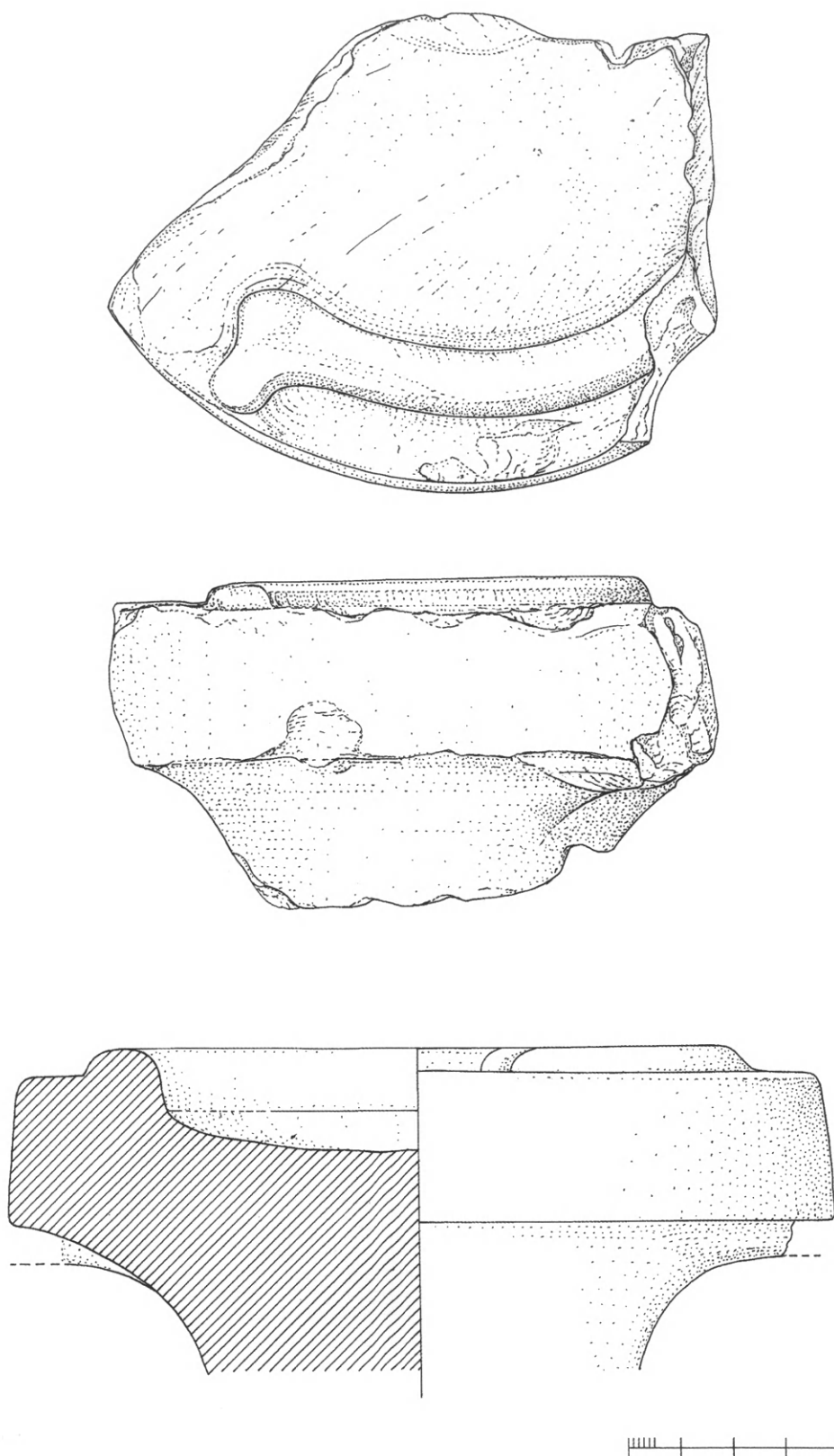
54. Λίθινη τράπεζα προσφορών.

20. *Κύθηρα* 2, 345-349, Warren 1969, 63, τύπος 26 IA, P326-9, D175-6, Rutkowski 1986, 85. Γιούχτας, *ΠΑΕ* 1975, 335-337, ένα παράδειγμα με επιγραφή, -1976, 415, -1979, 280, 281 πίν. 162B, -1978, 257 εικ. 15 πίν. 171γ-δ, Πετσοφάς, *ΑΔ* 27 (1972) B2, Χρον. 652, πίν. 60α, Βρύσινας, *ΑΑΑ* 7

(1974) 211-212.

21. *Κύθηρα* 2, 323-327. Πρβ. Warren 1969, 67, τύπος 26, 7b, 69. Για πήλινες τράπεζες προσφορών σε μινωικό ιερό κορυφής, βλ. Peatfield 1992.

22. *Κύθηρα* 2, 345-347. Πρβ. Warren 1969, 67, τύπος 26, 7b.

55. Τμήμα λίθινου λύχνου.

Τίσως τα πιο χαρακτηριστικά ευρήματα των μινωικών ιερών κορυφής είναι τα ειδώλια ανθρώπων και ζώων, συνήθως πήλινα και σπανιότερα χάλκινα. Στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό αντίθετα, λίγα μόνον πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια ήλθαν στο φως, τμήματα κορμών (Π3-Π8), ένα κεφάλι με ταινία σαν κρητικό κεφαλομάντηλο (Π1) (εικ. 33) και λίγα θραύσματα από μικρότερα και μεγαλύτερα ειδώλια (Π9-Π22), που όλα έχουν παράλληλα στα κρητικά ιερά κορυφής²³. Ανακαλύφθηκαν ακόμη θραύσματα πήλινων ζωομορφικών ειδωλίων (Π23-Π98)²⁴ καθώς και πτηνών (Π104-Π113) που έχουν πάλι παράλληλα σε κρητικά ιερά κορυφής²⁵. Είναι αξιοσημείωτο ότι για πρώτη φορά²⁶ σε ιερό κορυφής ήλθε στο φως ένα χάλκινο ζωομορφο ειδώλιο ενός σκορπιού, μετά το οποίο αναγνωρίστηκαν άλλα (Π99-Π102) αποσπασματικά πήλινα²⁷, ένα εύρημα που μελετήθηκε ήδη σε βάθος²⁸. Η μελέτη του μεγάλου αριθμού των δημοσίευτων πήλινων αντικειμένων από το ιερό κορυφής του Γιούχτα μπορεί να οδηγήσει στην αναγνώριση περισσότερων αναθηματικών σκορπιών. Είναι πιθανό ότι ο σκορπιός, που απεικονίζεται στη μινωική Κρήτη για αποτρεπτικούς λόγους σε ελεφάντινες σφραγίδες²⁹, σε ορισμένα τρίπλευρα πρίσματα³⁰, σε ταλισμανικές σφραγίδες³¹, καθώς και σε φυλακτά³², ακόμη και στη λίθινη λαβή ενός εγχειριδίου ή ραβδιού³³, ήταν σύμβολο της γονιμότητας, όπως στην Ανατολή³⁴ και στην Αίγυπτο³⁵. Στην Κρήτη άλλωστε η μυθολογία συνάπτει τον σκορπιό όχι μόνον με τον μύθο του Ωρίωνα αλλά και με τον Μίνωα³⁶.

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα για το θέμα της μινωικής θρησκείας είναι βέβαια τα χάλκινα ειδώλια λατρευτών, ανδρών και γυναικών, που αριθμούν συνολικά 84 ειδώλια, μαζί με την παλαιά παράδοση στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας, όπως σημειώθηκε πιο πάνω. Ο ίδιος ο αριθμός³⁷ τους αποτελεί εξαίρεση, και όχι μόνον για τα μινωικά ιερά κορυφής, και υποδηλώνει την πλούσια, επιδεικτική ή και προπαγανδιστική ένταση της λατρείας. Μέχρι σήμερα μόνον 18 χάλκινα ειδώλια έχουν έλθει στο φως σε τέσσερα από τα σημαντικότερα κρητικά ιερά κορυφής: 6 στον Γιούχτα, από 5 στον Τραόσταλο και τον Κόφινα, και 3 στον Βρύσινα. Είναι πιθανό

23. *Κύθηρα* 2, 255, 258-269. Για κορμούς πήλινων μινωικών ειδωλίων βλ. π.χ. Rutkowski 1991, πίν. 3-10. Σχετικά με τις ταινίες πρβ. Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 107-109, σημ. 29, 30, 32-34.

24. *Κύθηρα* 2, 270-293. Πρβ. τις ποσότητες από τις Ατσιπάδες Κορακιάς, Peatfield 1992, 72-73.

25. *Κύθηρα* 2, 296-299. Πρβ. Rutkowski 1991, 110 πίν. 47.5-11, Γιούχτας, *ΠΑΕ* 1974, 237, πίν. 176, -1976, 415 πίν. 230ε, -1978, 256 πίν. 170β-γ, Βρύσινας, *ΑΑΑ* 7 (1974) 211. Πρβ. Peatfield 1992, 72 εικ. 25.

26. A. Pilali-Papasteriou, *Die bronzenen Tierfiguren auf Kreta*, PBF 1.3, München 1985, 2-10.

27. *Κύθηρα* 2, 293-295.

28. *Κύθηρα* 2, 218-229, 235 πίν. 1, Σακελλαράκης 1997, 423-472.

29. Σακελλαράκης 1997.

30. Σακελλαράκης 1997.

31. Onassoglou 1985, 244-245, Σακελλαράκης 1997.

32. Paribeni 1904, 735-739 εικ. 35-36, *ΠΑΕ* 1977, 420 πίν. 222δ.

33. *ΑΔ* 38 (1983), Β2, Χρον. 355.

34. van Buren 1937-39, εικ. 1-27.

35. H. Boussac, *Le scorpion dans l'Égypte ancienne*, *Rev. scient.* 2 (1903) 467.

36. Eitrem 1928, 58-82.

37. *Κύθηρα* 2, 3-212.

ότι από τον Κόφινα προέρχονται δύο ακόμη σημαντικά χάλκινα ειδώλια από κατάσχεση στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα³⁸. Η Έ. Σακελλαράκη σε μονογραφία της για τα χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια στην Κρήτη και το Αιγαίο απαριθμεί συνολικά 170 γνωστά μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα από όλες τις περιοχές του Αιγαίου, τα περισσότερα από τα οποία βρίσκονται στο Μουσείο Ηρακλείου και άλλα σε ξένα μουσεία και ιδιωτικές συλλογές. Ασφαλώς τα τελευταία χρόνια ο αριθμός αυξήθηκε κάπως με την εύρεση μεμονωμένων ειδωλίων σε κάποιες περιοχές του Αιγαίου, όπως η Ρόδος. Ο αριθμός 84, όμως, για τα χάλκινα ειδώλια που βρέθηκαν στο κυθηραϊκό ιερό είναι εξαιρετικά σημαντικός.

Το κύριο θρησκευτικό ενδιαφέρον των χάλκινων ειδωλίων δεν είναι τα ενδύματα που φορούν όσο οι χειρονομίες τους, που μελετήθηκαν, δηλαδή η λεγόμενη χειρονομία του “αποσκοπείν”, μία χειρονομία σεβασμού, η χειρονομία των θρηνηδών ή επιστασίας, η χειρονομία της ευχής ή ευχαριστίας, η χειρονομία της επίκλησης και η χειρονομία της ευλογίας. Την ανάγκη προσφυγής στη θεότητα για κάποια ασθένεια υποδηλώνουν, επίσης, το μοναδικό χάλκινο ημίτομο³⁹ με δημοφιλή πήλινα παράλληλα από άλλα μινωικά ιερά κορυφής⁴⁰ αλλά και τα αναθηματικά χάλκινα πόδια⁴¹ και ένα χέρι⁴².

Ίσως κάποια σχέση με τη λατρεία έχει μια μεγάλη σχετικά ομάδα χάλκινων αναθηματικών μικρότατων εγχειριδίων, που βρίσκει επίσης παράλληλα σε κρητικά ιερά κορυφής⁴³, και μία μικρή πήλινη σφαίρα (Π197)⁴⁴. Ασφαλώς όμως λατρευτικά είναι τα σύμβολα του διπλού πέλεκυ⁴⁵ και των πήλινων κεράτων καθιέρωσης (Π116-Π139)⁴⁶.

Ο μεγάλος αριθμός της κεραμικής, που μελετήθηκε διεξοδικά⁴⁷, είναι ταυτόσημος και πάλι με τα κρητικά ιερά κορυφής. Και εδώ υπάρχουν δείγματα εξαιρετικής ποιότητας, όπως ένα θραύσμα από χείλος κυπέλλου, στο οποίο ήταν προσαρτημένο ένα πήλινο κέλυφος κοχυλίου (εικ. 48)⁴⁸. Είναι πιθανό ότι τα ομοιώματα ενός ναυτίλου και ενός ιχθύος, του οποίου

38. Πρβ. Sapouna-Sakellarakis 1995, 11, 42, 44, 79. Τα 7 ειδώλια στη Συλλογή Μητσotάκη μπορεί να προέρχονται από τον Κόφινα, βλ. Α. Μαραγκού 1992, 254-256 σημ. 310-316.

39. *Κύθηρα* 2, 236, πίν. 2δ.

40. *Κύθηρα* 2, 38, βλ. Rutkowski 1991, 92, αρ. 6, 7, 11, 93, αρ. 12, πίν. 43, 5-9, Μ.Η. Π3440, Π3444 και Π3443.

41. Πλάτων 1951, 109-110 πίν. Ε1, 2, 9, Rutkowski 1991, αρ. 1-25 πίν. 24, αρ. 13, 41, αρ. 15-17, 44, αρ. 11, 45, αρ. 9-12, 16-17, 49, αρ. 14, (αρ. Μ.Η. Π3434, Π3452, Π3456, Π3457-3459, Π3461, Π4831).

42. Rutkowski 1991, 101-102 αρ. 1-12, πίν. 45, αρ. 1, 7, 8, 13-15, 46, αρ. 1-5, 12, (αρ. Μ.Η. Π3443, Π3450-3451, Π3453, Π3460).

43. *Κύθηρα* 2, 231, 237, πίν. 3Ε. Πρβ. Rutkowski 1986, 85. Κόφινας, ΑΔ 17 (1961-1962), Β, Χρον. 288. Πετσοφάς, ΑΔ 27 (1992), Β2, Χρον. 652. Βρύσινας, ΑΑΑ 7 (1974) 211. Γιούχτας, ΠΑΕ 1977, 420, Έργον 1988, 162.

44. *Κύθηρα* 2, 333. Πρβ. Rutkowski 1986, 116-118 πίν. 51, Rutkowski 1991, 85, 88, σημ. 90. Γιούχτας, ΠΑΕ 1974, 230, 236, -1978, 236, 247, 249, 256, -1980, 324.

45. *Κύθηρα* 2, 216, 237 πίν. 3δ. Πρβ. Rutkowski 1986, 79, 84, 96-98. Γιούχτας, ΠΑΕ 1974, 232 πίν. 172-173α.

46. *Κύθηρα* 2, 300-308. Πρβ. Rutkowski 1986, 72. Βρύσινας, ΑΑΑ 7 (1974) 211.

47. *Κύθηρα* 4.

48. βλ. κεφ. Λατρείας και *Κύθηρα* 4, Η Κεραμική.

σώζεται μόνον η ουρά, αποτελούν επίσης τμήμα του παραπάνω αγγείου. Η σημασία αυτού του κυπέλλου, κατασκευασμένου στον τύπο με εμπιέστα κοσμήματα⁴⁹, βρίσκεται στη χρήση θαλασσινών θεμάτων, όπως και τα δείγματα του μινωικού “θαλάσσιου” ρυθμού της κεραμικής από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, παραδείγματα των οποίων έχουν βρεθεί και στα ιερά κορυφής της Κρήτης⁵⁰. Είναι σχετικά αξιοσημείωτο, ότι έχει ήδη παρατηρηθεί η ύπαρξη αγγείων του λεγόμενου “θαλάσσιου” ρυθμού σε μινωικά ιερά⁵¹.

Είναι πιθανό ότι πολλά από τα σχήματα των αγγείων που ήλθαν στο φως στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, όπως και στα άλλα μητροπολιτικά ιερά κορυφής⁵², δεν χρησιμοποιήθηκαν απλά και μόνον από τους λατρευτές αλλά και για την τέλεση της λατρείας. Είναι πιθανότερο ότι στην τέλεση της λατρείας χρησιμοποιούνταν ειδικότερα τα πυριατήρια⁵³, πολλά από τα οποία ήλθαν στο φως στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Ίσως για κάποια λατρευτικά γεύματα ή και για την παρασκευή προσφορών στη θεότητα⁵⁴ χρησίμευσαν και οι τριποδικές χύτρες, πολλά δείγματα των οποίων ήλθαν και πάλι στο φως στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό⁵⁵. Φυσικά όμως το πιο χαρακτηριστικό μινωικό σκεύος συνδεδεμένο με λατρευτικές πρακτικές, ακόμη και στα μινωικά ιερά κορυφής, ήταν το ρυτό⁵⁶. Στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ήλθε στο φως ένα ακέραιο μικρογραφικό παράδειγμα διακοσμημένο με κρίνους⁵⁷ (εικ. 30) αλλά και θραύσματα πολλών άλλων αγγείων διαφόρων σχημάτων⁵⁸.

49. “Ornate barnacle style”, Evans 1921-35, IV, 101, Poursat 1980, 120-122 αρ. 172-174 εικ. 170-174, Foster 1982.

50. Σχετικά με ένα ειδώλιο ιχθύος από ιερό κορυφής βλ. Davaras 1976, εικ. 55. Σχετικά με απομιμήσεις θαλάσσιων οστρέων σε διάφορα υλικά από ιερά κορυφής, βλ. π.χ. Πλάτων 1951, 149, ΠΑΕ 1975, 237, -1976, εικ. 55, -1978, 247, 256.

51. Για τη σχέση μεταξύ του κεραμικού “θαλάσσιου” ρυθμού και των χώρων λατρείας βλ. Mountjoy 1985, 231 κε. και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1988-89, 48.

52. Για άωτα κωνικά κύπελλα σε ιερά κορυφής βλ. AAA 7 (1974) 210, ΠΑΕ 1974, 238, -1975, 334, -1976, 415, -1978, 238, 241, 252-253, εικ. 4.3-5, πίν. 167α, -1979, 281, -1980, 340, 351, Peatfield 1992, 70, Rutkowski 1986, 79. Για κωνικά κύπελλα στο Καστρί βλ. π.χ. Coldstream - Huxley 1972, 96, 99, 107, 108, 130, 136, 187. Για πρόχους, ΠΑΕ 1974, 238, -1978, 255 εικ. 13.6-7, πίν. 167 β, -1980, 340, 349, Peat-

field 1992, 71 εικ. 15. Για μικρές πρόχους στο Καστρί βλ. π.χ. Coldstream - Huxley 1972, πίν. 51. Για πίθους ΠΑΕ 1974, 238, -1975, 334, -1978, 235, 236, 249, Rutkowski 1986, 94. Για άωτα κωνικά κύπελλα γενικά βλ. C. Gillis, *Minoan conical cups, form, function and significance*, SIMA 89, Göteborg 1990.

53. *Κύθηρα* 4. Πρβ. AAA 7, 1974 210, Peatfield 1992, 70. Για πυριατήρια στο Καστρί βλ., π.χ., πίν. 24.

54. Πρβ. Ανεμόσπηλια, ΠΑΕ 1979, Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, I, 274 εικ. 219.

55. ΠΑΕ 1974, 238, πίν. 176η, -1978, 249, Peatfield 1992, 70. Για τριποδικές χύτρες στο Καστρί πρβ. Coldstream - Huxley 1972, 103, 114, 134, 144, 148, 187, 200 εικ. 43.

56. Rutkowski 1986, 85.

57. Βλ. πιο πάνω κεφ. Λατρεία και *Κύθηρα* 4.

58. *Κύθηρα* 4, Η Κεραμική.

Το πλήθος της MM III-YM I/YM IB κεραμικής, που συμβαδίζει χρονολογικά με τον οικισμό στο Καστρί⁵⁹, υποδηλώνει ότι η λατρεία στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό βρισκόταν στο αποκορύφωμά της κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Η θρησκευτική δραστηριότητα όμως στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό δεν έπαυσε, καθώς μέχρι και σήμερα τελούνται, στο ίδιο κυθηραϊκό ιερό και για αιώνες, χριστιανικές ιεροπραξίες.

Ο χαρακτήρας της μινωικής κεραμικής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι αυτό ήταν το ιερό κορυφής της μινωικής αποικίας στο Καστρί. Ο πλούτος και η ποικιλία των ευρημάτων, που με εξαίρεση την κεραμική δεν απαντά στο Καστρί, αποτελεί μian ισχυρή ένδειξη, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, όχι μόνον ότι η σημασία της αποικίας θα πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερη από όσο έχει μέχρι σήμερα υποτεθεί, βάσει των λίγων ανασκαφικών τομών που ανοίχθηκαν στη δεκαετία του '60⁶⁰, αλλά ακόμη και για την άσκηση αμιγούς μινωικής λατρείας εκτός Κρήτης, πράγμα που έχει σημασία. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι το ιερό στα Κύθηρα είναι ένα μινωικό ιερό κορυφής. Τόσο η θέση του όσο και ο τρόπος οργάνωσης των προσφορών, πολλές από τις οποίες βρέθηκαν μαζί με κόκκαλα ζώων, καθώς και οι ίδιες οι προσφορές, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αποτελούσε τόπο άσκησης της μινωικής λατρείας με ίδιες, ίσως, λατρευτικές πρακτικές και για παρόμοιες τελετουργίες αν και με κάποιες ιδιαιτερότητες.

Πρέπει να τονισθεί ότι κάθε κρητικό ιερό κορυφής εμφανίζει ποικίλες ιδιαιτερότητες⁶¹. Τα αρχιτεκτονήματα στον Γιούχτα είναι μοναδικά και δεν μπορούν να συγκριθούν με τα ταπεινά κτίσματα άλλων ιερών κορυφής⁶². Στον Πετσοφά⁶³ το έντομο *copris hispanus* (εικ. 56) ανευρίσκεται συνήθως μεταξύ των πήλινων αναθημάτων αλλά είναι εξαιρετικά σπάνιο σε άλλα ιερά κορυφής⁶⁴, ενώ απουσιάζει χαρακτηριστικά από τον Γιούχτα⁶⁵. Το πρόσφατα ανασκαμμένο ιερό κορυφής στις Ατσιπάδες ξεχωρίζει για τους φαλλούς που βρέθηκαν εκεί (εικ. 34)⁶⁶. Αυτοί είναι σπάνιοι όχι μόνον στα ιερά κορυφής αλλά και γενικά στη μινωική Κρήτη, ενώ βρέθηκαν στο ιερό των Κυθήρων.

Στο ιερό κορυφής του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό ο μοναδικός πλούτος των χάλκινων ευρημάτων αποτελεί μian ιδιαιτερότητα που δεν μαρτυρείται σε κανένα μητροπολιτικό μινωικό ιερό κορυφής, ούτε καν στον Γιούχτα, τον Κόφινα ή τον Τραόσταλο, τα ιερά κορυφής κέντρων, όπως η Κνωσός, οι Αρχάνες, η Φαιστός ή η Ζάκρος. Αξιοσημείωτη είναι, αντίθετα, η απουσία στα Κύθηρα μεγάλου αριθμού πήλινων ειδωλίων, κοινών σε όλα τα άλλα

59. Coldstream - Huxley 1972, 280-303.

60. Ό.π. 309.

61. Dickinson 1994, 269, Watrous 1994, 734, Watrous 1995, 400.

62. Rutkowski 1986, 81. Τα περισσότερα ιερά κορυφής δεν περιλαμβάνουν κτίσματα, Peatfield 1983, 277.

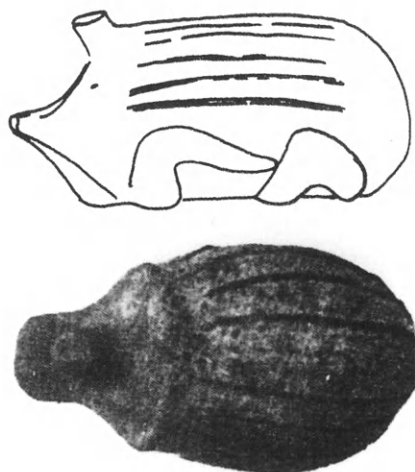
63. Rutkowski 1986, 89-90, Rutkowski

1991, 112 πίν. 50.6-14.

64. Πισκοκέφαλο, Πλάτων 1951, 126 πίν. 2.1, 136-139, Προφ. Ηλίας στα Μάλια, Πλάτων 1951, 140.

65. Πρβ. Dickinson 1994, 269, 269.

66. Peatfield 1992, 74, 75 εικ. 23. Πρβ. Dickinson 1994, 269, Watrous 1994, εικ. 24.

56. Πήλινο ομοίωμα σκαθαριού από τον Πετσοφά.

ιερά κορυφής. Φαίνεται ότι στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό η αναλογία του χαλκού και του πηλού στα αναθήματα αντιστρέφεται: οι χάλκινες προσφορές που έχουν βρεθεί στα μητροπολιτικά ιερά κορυφής είναι τόσο σπάνιες όσο είναι οι πήλινες στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η απουσία από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό συγκεκριμένων αναθηματικών προσφορών που συνήθως συναντώνται στα μινωικά ιερά κορυφής της Κρήτης, όπως πολλά ειδώλια ζώων⁶⁷ ή τα ομοιώματα φρούτων που έχουν βρεθεί σε μερικά ιερά⁶⁸.

Ο χαρακτήρας του ιερού κορυφής των Κυθήρων θα γίνει αναμφισβήτητα σαφέστερος μετά από λεπτομερέστερη εξέταση αυτών των ιδιαιτεροτήτων του. Η παρουσία στα μινωικά ιερά κορυφής της Κρήτης μεγάλου αριθμού ειδωλίων ζώων –βοοειδή, πρόβατα, αίγες, χοίροι, σκύλοι, ακόμη και νυφίτσες–, εντόμων και φρούτων έχει, νομίζω σωστά, θεωρηθεί ότι απηχεί τις ανάγκες άσκησης της λατρείας σε μία οικονομία βασισμένη στη γεωργία και την κτηνοτροφία⁶⁹. Επιπλέον, ο δημόσιος χαρακτήρας της λατρευτικής πρακτικής⁷⁰ στα κρητικά ιερά κορυφής είναι εμφανής λόγω του ευτελούς

67. Rutkowski 1986, 85, 87, Rutkowski 1991, πίν. 47.1-3, 6-7, 48.4, Πλάτων 1951, 109-112 πίν. Ε2, Γιούχτας, ΠΑΕ 1974, 236, πολύ μεγάλος αριθμός, -1975, 339, -1976, 414, -1977, 420, -1978, 236, 247, 249, 256, Βρύσινας, ΑΔ 28 (1973) Β2, Χρον. 584, ΑΑΑ 7 (1974) 210-211.

68. Rutkowski 1991, πίν. 51.20, 21, 34-35, Γιούχτας, ΠΑΕ 1974, 237, -1975, πίν. 264γ.

69. Rutkowski 1968, 163, J.L. Bintliff, New approaches to human geography:

prehistoric Greece. A case-study, σε F.W. Carter (επιμ.), *A historical geography of the Balkans*, London 1977, 77, 99, 102, J.L. Bintliff, *Natural environment of human settlement in prehistoric Greece*, BAR suppl. Ser. 28.1, Oxford 1977, τ. 2, 146-147, 150, Peatfield 1983, 274-275, Peatfield 1992, 72, Morgan 1983, 90-91, Rutkowski 1986, 93-94, Morgan 1988, 157, Dickinson 1994, 271.

70. Peatfield 1990, 117, 122, πρβ. Dickinson 1994, 267.

υλικού, δηλαδή του πηλού, που έχει χρησιμοποιηθεί για τις περισσότερες αναθηματικές προσφορές.

Οι Μινωίτες άποικοι στα Κύθηρα προφανώς δεν είχαν καμιά ιδιαίτερη ανάγκη περισσότερης γης για καλλιέργεια ή για βοσκή. Τα λίγα υφαντικά βάρη (εικ. 38), που έχουν βρεθεί στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό και έχουν παράλληλα σε άλλα μινωικά ιερά⁷¹, υποδηλώνουν φυσικά άσκηση της υφαντικής τέχνης αλλά όχι απαραίτητα της ύφανσης μόνον μαλλιού⁷². Τα όμοια υφαντικά βάρη που ήλθαν στο φως στο Καστρί⁷³ δεν είναι αρκετά για να τεκμηριώσουν μια εντατική παραγωγή υφασμάτων στην αποικία, πέρα από την αναγκαία ποσότητα, με σκοπό, ίσως, να καλύψει τις πρώτες ανάγκες της. Η κτηνοτροφία δεν φαίνεται ότι ήταν πολύ διαδεδομένη στα Κύθηρα, ακόμη και σε μεταγενέστερες περιόδους, για τις οποίες υπάρχουν στοιχεία. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία κάτοικοι του νησιού δεν θυμούνται να ασκούσαν την κτηνοτροφία σε μεγάλη κλίμακα στο νησί, πέρα από όσο αρκούσε για να καλυφθούν οι άμεσες ανάγκες της οικογένειας⁷⁴.

Επομένως, άλλους οικονομικούς παράγοντες θα πρέπει να επικαλεσθεί κανείς για να εξηγηθεί η ακμή και ο πλούτος της μινωικής αποικίας στο Καστρί, που αντικατοπτρίζεται στις αναθηματικές προσφορές στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Οι λατρευτές του ιερού κορυφής δεν ήταν απλοί βοσκοί. Οι προσφορές που απεικονίζουν τους ίδιους τους πιστούς ή ακόμα και τα πάσχοντα άκρα τους⁷⁵, για πρώτη φορά σε ένα μινωικό ιερό κορυφής είναι χάλκινες. Θα ταίριαζαν καλλίτερα σε μια πλουσιότερη ομάδα εμπόρων ή ίσως και ναυτικών⁷⁶, όπως δείχνουν και τα ευρήματα που συζητούνται πιο κάτω.

Είναι βέβαια πιθανό ότι η παρουσία πήλινων κοχυλιών (εικ. 49), γνωστών ως «κτένια της Αφροδίτης» στα Κύθηρα, που έδωσε στο νησί το όνομα Πορφυρούσα⁷⁷, οδήγησε τους Μινωίτες αποίκους να τα εκμεταλλευθούν

71. Ιερό κορυφής στις Ατσιπάδες Κορακιάς, Peatfield 1992, 79, N. Marinatos, *The West House at Akrotiri as a cult center*, *AM* 98 (1983) 16, N. Marinatos, *Minoan threskeiocracy on Thera*, σε *Thalassocracy* 1984, 158.

72. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, 147-148, 151.

73. Coldstream - Huxley 1972, 207, 209, 217 εικ. 59, 60. Για τα σχετικά υφαντικά βάρη από την Αγία Ειρήνη της Κέας, βλ. Davis 1984, 161 εικ. 2. Βλ. σημ. 129, για το υφαντικό βάρος από την Ιαλυσό.

74. Τον 17ο αι. ταξιδιώτες βρήκαν τα πρόβατα που ήθελαν να αγοράσουν υπερβολικά ακριβά, Μ.Κ. Πετρόχειλος, *Έντυπώσεις από τα Κύθηρα*, Κυθηραϊκή Βιβλιοθήκη 4, Αθήνα 1979, 9, 11-12, 16-17. Από το 1728 έως το 1733 οι ευκατάστατες οικογένειες των Κυθήρων είχαν στην κατοχή τους 16.540 πρόβατα, σε ένα νησί περίπου πέντε χιλιάδων κατοίκων, Ch. Maltezos, *Cythere: société et économie pendant la période de la domination vénitienne*, *Balkan Studies* 21 (1980).

75. Σχετικά με την ερμηνεία των αναθηματικών ανθρώπινων άκρων στα ιερά κορυφής βλ. Πλάτων 1951, 120-121, 153, Rutkowski 1986, 88, Peatfield 1983, 276. Για μια αντίθετη άποψη βλ. Nilsson 1950, 74-75.

76. Πρβ. Coldstream - Huxley 1972, 309: «The silver cups would seem to belong rather to Minoan palatial society, than to colonials engaged in agriculture, fishing and the murex industry». Πρβ. επίσης Huxley 1988, 65-71.

77. Αριστ. απόσπ. 521.

για την παραγωγή πορφυρής χρωστικής ουσίας. Αυτό που είναι εμφανές από τα ευρήματα στο Καστρί⁷⁸ απηχείται επίσης και στα κοχύλια *murex* και σε άλλα θαλασσινά όστρεα από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Φυσικά, η παρουσία των κοχυλίων αυτών και μόνον δεν εξηγεί πλήρως την ακμή της μινωικής αποικίας. Σημαντικότερη, ίσως, είναι η εκμετάλλευση του πλούτου της γειτονικής Λακωνίας και, φυσικά, η ευρύτερη στρατηγική του ελέγχου των θαλάσσιων οδών.

Ήδη έχει προταθεί⁷⁹ ότι η μινωική αποικία στα Κύθηρα οφείλει το αποκορύφωμά της στην εκμετάλλευση των σημαντικότερων, ίσως, κοιτασμάτων μετάλλων της ηπειρωτικής Ελλάδος για την παραγωγή χαλκού, μολύβδου, αργύρου και ακόμη και χρυσού, αυτών της Λακωνίας⁸⁰. Παρά την απουσία σημαντικών αντικειμένων από μέταλλο μεταξύ των ευρημάτων από τα Κύθηρα⁸¹, πριν από την ανασκαφή στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, εύλογα είχε προταθεί⁸² ότι «στους κατοίκους στο Καστρί δεν ήταν άγνωστα τα πολυτελή αντικείμενα από μέταλλο»⁸³. Αυτό αυξάνει τη σημασία της παρουσίας τόσων πολλών χάλκινων αντικειμένων στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, περιλαμβανομένων ακόμη και κάποιων χρυσών, αν και θα πρέπει να γίνουν και αναλύσεις για να διευκρινισθεί, εάν το μέταλλο που χρησιμοποιήθηκε

78. Coldstream - Huxley 1972, 36-37 πίν. 3c, R. Hope-Simpson - O. Dickinson, *A gazetteer of Aegean civilisation in the Bronze Age*, 1. *The mainland and islands*, SIMA 52, Göteborg 1979, 121: «Its prosperity may well have been founded on the extraction of purple dye from the *murex* shell». Coldstream - Huxley 1984, 108. Πρβ. S. Morris συζήτηση σε Coldstream - Huxley 1984, 111, Rutter - Zerner 1984, 76, Huxley 1988, 67. Για ευρήματα οστρέου *murex* από το γειτονικό Παυλοπέτρι βλ. Harding κ.ά. 1969, 139. Για το όστρεο *murex* βλ. πιο πρόσφατα Stieglitz 1994, 46-54. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, I, 262-263 από τον θολωτό τάφο Α.

79. Stos-Gale - Gale 1984, 61 εικ. 5, 63, Rutter - Zerner 1984, 79, J.B. Rutter, συζήτηση σε *Thalassocracy* 1984, 113, πρβ. S. Morris, στη συζήτηση του Coldstream - Huxley 1984, 111, Huxley 1988, 67: «That the Minoans of Kythera possessed substantial and costly objects of bronze is to be inferred from the local imitations of bronze vessels». Για αντίθετη άποψη βλ. J. Philippon, συζήτηση σε *Thalassocracy* 1984, 112, Dickinson 1992, 111: «It remains to be seen whether the reported metal sources were exploited».

80. D. Kiskyras, *The mineral wealth of*

the Peloponnese, Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά, 1957, 121, 123, 127, N. Skarpelis, *Metallogenesis of compact sulphide ores and the petrology of the outer metamorphic tectonic plates of the SE Peloponnese*, Athens 1982, 43-44, 122-123, 132, Y. Bassiakos, *Ancient metallurgy in Laconia*, σε R.E. Jones - H.W. Catling (επιμ.), *New aspects of archaeological science in Greece*, Athens 1988, 55-56, D. Kiskyras, *The mineral wealth of the Mani and Laconia in general*, *Λακωνικά Σπουδαί* 9 (1988) 117-132. Ευχαριστώ την Αιμ. Μπάνου που μου επέτρεψε να συμβουλευθώ την αδημοσίευτη διατριβή της στο Πανεπιστήμιο του Freiburg, *Beitrag zum Studium Lakoniens in der mykenischen Zeit*.

81. Coldstream - Huxley 1972, 206, Iota 23, πίν. 59-60.

82. Για πήλινα αγγεία που απομιμούνται μεταλλικά πρότυπα βλ. Coldstream - Huxley 1984, 109. Για την ύπαρξη, πιθανώς, στα Κύθηρα μετάλλινων προτύπων του κυπέλλου τύπου Κεφτιού, αφού τα πήλινα αγγεία αυτού του τύπου είναι διαδεδομένα στους πελοποννησιακούς κεραμικούς ρυθμούς, βλ. Schachermeyr 1976, 222-228, Coldstream - Huxley 1984, 109.

83. *Κύθηρα* 2, 243-246, πρβ. Coldstream - Huxley 1984, 109.

προέρχεται πράγματι από τη Λακωνία. Ενδιαφέρον πάντως στοιχείο αποτελεί η ανεύρεση ακατέργαστων τεμαχίων χαλκού σε μορφή θραυσμάτων από ράβδους στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό.

Η εγγύτητα των Κυθήρων με τα λακωνικά λατομεία πρέπει επίσης να σημειωθεί. Η εισαγωγή σπαρτιατικού βασάλτη στην Κρήτη πιστοποιείται από κνωσιακά ευρήματα⁸⁴, ενώ κομμάτια αχρησιμοποίητου σπαρτιατικού βασάλτη ήλθαν στο φως και στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Ένας άλλος λακωνικός λίθος, ο πορφυρίτης, χρησιμοποιήθηκε ακόμη στη μινωική Κρήτη⁸⁵. Πολλά ακατέργαστα τεμάχια αυτού του λίθου ήλθαν επίσης στο φως στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό⁸⁶.

Η ανεύρεση στον Άγιο Γεώργιο τόσων πολλών ακατέργαστων τεμαχίων σπαρτιατικού βασάλτη και πορφυρίτη, καθώς επίσης και ράβδων αλλά και απολεπισμάτων χαλκού, ίσως να δείχνουν ότι τα ειδώλια αλλά και άλλα αντικείμενα κατασκευάστηκαν από τοπικά εργαστήρια. Η συσχέτιση εργασιών με ιερά δεν είναι άγνωστη και δεν μπορεί βέβαια να αποκλεισθεί *a priori*. Παρόμοια μικροευρήματα μπορεί να έχουν έλθει στο φως και στα άλλα, συλημένα, δυστυχώς, μητροπολιτικά ιερά κορυφής στην Κρήτη⁸⁷, των οποίων αναμένονται οι δημοσιεύσεις⁸⁸. Μπορεί αυτές οι πρώτες ύλες να αποτελούσαν, οι ίδιες, αναθηματικές προσφορές. Στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, πάντως, τίποτε άλλο εκτός από τα ίδια τα υλικά δεν βρέθηκε που να υποδηλώνει επιτόπια παραγωγή των διαφόρων αναθηματικών προσφορών.

Η μινωική αποικία του Καστριού στα Κύθηρα έπαιζε επίσης έναν ευρύτερο στρατηγικό ρόλο στον έλεγχο των δρόμων του θαλάσσιου εμπορίου. Για τον λόγο αυτόν η έρευνα που συνδέθηκε με αυτό το θέμα δεν περιορίστηκε στην ηπειρωτική χώρα αλλά αναλήφθηκε σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Ενάλιας Αρχαιολογίας σε μια προσπάθεια να εντοπισθούν μινωικά ναυάγια κατά μήκος της ακτής.

Με αίτημά μου, το Ινστιτούτο Ενάλιας Αρχαιολογίας ανέλαβε μια υποβρύχια αρχαιολογική αναγνωριστική έρευνα κατά μήκος της ανατολικής ακτής των Κυθήρων και συγκεκριμένα στην περιοχή από το ακρωτήριο Μοθωναίος έως το ακρωτήριο Σουρούμι ψηλότερα, περιλαμ-

84. *Κύθηρα* 2, 449, πίν. 19, βλ. Evans, 1921-36, III, 269 εικ. 181, S.P. Morris, *Lakonian marble in the Bronze Age*, *AJA* 86 (1982) 278. Βλ. Warren 1992, 290-292 εικ. 79, Huxley 1988, 66, Dickinson 1992, 111: «Lapis lacedaemonius may not yet have been in demand in Crete and was never extensively used».

85. Waterhouse - Hope-Simpson 1961, 119-121, Warren 1969, 126. Βλ. Stos-Gale - Gale 1984, 61 και S. Morris - P. Warren στη συζήτηση του Coldstream - Huxley 1984, 111, επίσης A. Cooper, *A source of ancient marble in the southern Pelopon-*

nesos, *AJA* 85 (1981) 190-191.

86. Έχει υποτεθεί ακόμη, ότι κάποιος άλλος παράγοντας μπορεί να εξηγήσει τη μινωική αποικία στα Κύθηρα, όπως η αλιεία. Βλ. Rutter - Zerner 1984, 76, πρβ. J.B. Rutter, R. Hägg και S. Morris στη συζήτηση του *Thalassocracy* 1984, 111.

87. Π.χ. ο Γιούχτας, από τον οποίο υπάρχουν εκατοντάδες αδημοσίευτα πήλινα μικροαντικείμενα στις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου.

88. Dickinson 1994, 269: «Homogeneity may partly reflect what excavators chose to report».

βάνοντας τις βραχονησίδες Δραγονέρα και Αντιδραγονέρα. Δυστυχώς η αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων δεν επέτρεψε την έρευνα στον κόλπο του Αυλαίμονα, όπως ζητήθηκε, τον φυσιολογικό χώρο αναζήτησης μινωικών ναυαγίων. Επικεφαλής της ομάδας ήταν ο Δ. Κουρκουμέλης, αρχαιολόγος-δύτης, και ο Ν. Τσούχλος, φωτογράφος-δύτης. Ενδιαφέροντες ήταν οι 9 πυραμιδοειδείς άγκυρες που βρέθηκαν έξω από τη βραχονησίδα Αντιδραγονέρα. Αυτές εντοπίστηκαν σε μικρό κόλπο στον Βορρά, κοντά στον βορειοανατολικό κάβο και βρέθηκαν όλες μαζί, σε απόσταση περίπου 50-70 μ. από την ακτή⁸⁹.

Τα Κύθηρα είναι άλλωστε γνωστό ότι είναι τόπος και ιστορικών ναυαγίων, όπως σημειώνεται σε άλλο κεφάλαιο.

Είναι ακόμη αξιοσημείωτο ότι η θέση του ιερού κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό προσφέρει θέα προς όλα τα περάσματα από την Ανατολή στη Δύση⁹⁰ και από τον Βορρά στον Νότο. Τις ημέρες που ο ουρανός είναι καθαρός, μάλιστα, μπορεί κανείς να δει τον Κάβο-Μαλιά και τον Ταΰγετο, καθώς και μεγάλο μέρος του νοτιοδυτικού Αιγαίου μέχρι την Κρήτη. Με τον ουρανό καθαρό από τον Άγιο Γεώργιο είναι ορατά όχι μόνον τα Αντικύθηρα και τα Λευκά Όρη της Κρήτης, αλλά ακόμη, σπανιότερα, και ο Ψηλορείτης, όπως σημειώθηκε πιο πάνω.

Η θέα της θάλασσας από ένα ιερό κορυφής δεν μπορεί να είναι ένας συμπτωματικός παράγοντας σε σχέση με την άσκηση της λατρείας για έναν κατ'έξοχην ναυτικό λαό, όπως οι Μινωίτες. Εξ άλλου, το σημαντικότερο ιερό κορυφής της Κρήτης, ο Γιούχτας, στο κέντρο της βόρειας αιγαιακής πλευράς του νησιού, προσφέρει επίσης σημαντική οπτική επαφή με τη θάλασσα. Αυτό το γεγονός επισημάνθηκε από τον πρώτο ανασκαφέα του ιερού, τον Sir Arthur Evans⁹¹ και είναι μέχρι και σήμερα απολύτως ξεκάθαρο σε οποιονδήποτε ταξιδεύει από θαλάσσης προς το Ηράκλειο. Ανεξάρτητες παρατηρήσεις αυτού του είδους έχουν γίνει από όλους τους μελετητές των υπόλοιπων μινωικών ιερών κορυφής που, όπως ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό, γειτονεύουν με παράκτιες εγκαταστάσεις, π.χ. ο Πετσοφάς και ο Τραόσταλος στην ανατολική Κρήτη⁹². Φυσικά, το ίδιο ισχύει και για τον Κόφινα, για όποιον πλέει κατά μήκος της νότιας ακτής της Κρήτης.

Αυτή η ορατότητα είναι επίσης προφανής σε μια μοναδική απεικόνιση ενός αιγαιακού ιερού κορυφής, στην περίφημη μικρογραφική τοιχογραφία της Θήρας (εικ. 21), που συζητήθηκε πιο πάνω, αλλά και σε ένα άλλο ιερό κορυφής στο Αιγαίο, το οποίο χαρακτηρίστηκε από τον ανασκαφέα ως παρατηρητήριο⁹³, όπως θα σημειωθεί αμέσως πιο κάτω.

89. Βλ. Κουρκουμέλης 1992, 6-11. Το 1995 ένα ελληνιστικό ναυάγιο εντοπίστηκε με αγγεία και λύχνους. Βλ. *Κύθηρα* 1, 12-13.

90. Βλ. Κ. Branigan και P. Warren στη συζήτηση του *Thalassocracy* 1984, 111.

91. Evans 1921-35, I, 4: «Juktas presents a good landmark for many miles out to sea».

92. Πλάτων 1951, 140 σημ. 106, 141-142, Morgan 1988, 157.

93. Caskey 1971, 392, 395.

Η σημαντική γεωγραφική θέση των Κυθήρων μπορεί ακόμη να βοηθήσει στην ερμηνεία του λόγου για τον οποίο συμπεριλαμβάνονται τα Κύθηρα στη γνωστή επιγραφή του Αμενχοτέπ III (1408-1372 π.Χ.)⁹⁴ και θα μπορούσε επίσης να εξηγήσει την παρουσία στο νησί του λίθινου ενεπίγραφου κύπελλου (εικ. 57), που χρονολογείται στα χρόνια της βασιλείας του ιδρυτή της 5ης Δυναστείας, Φαραώ Userkaf (περίπου 2487-2478 π.Χ.)⁹⁵, καθώς επίσης και της χαμένης βαβυλωνιακής επιγραφής της εποχής του Narâm-Sin που χρονολογείται μεταξύ 1830 και 1813 π.Χ.⁹⁶ (εικ. 104).

57. Λίθινο ενεπίγραφο κύπελλο των χρόνων του Φαραώ Userkaf.

94. W. Helck σε Schäfer 1992, 12, 16 εικ. 1.

95. Tsountas - Manatt 1897, 277, Evans 1897, 349-350, Sethe 1917, 55-80 εικ. 1, G.E. Mylonas, *Archaeology* 1 (1948) 211 εικ. 1c, Stevenson-Smith 1965, 8-9 εικ. 10, Coldstream - Huxley 1972, 266 πίν. 86, Coldstream - Huxley 1984, 107.

96. Leake 1853, 258. Το κείμενο έχει συζητηθεί επανειλημμένα στο πέρασμα των χρόνων. Πρβ. H. Winckler σε U. Köhler, *Über Probleme der griechischen Vorzeit*, *Sitzungsberichte der Königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1897, 262-265, Thomas 1938, 256, Weidner - Thomas 1939, 137-138, E. Unger, Tilmun, *Reallexikon der Vorgeschichte*, 13, 1939, 313 εικ. 58, Ab. E. Weidner, Könige

von Esnunna, Mari, Jamhad in altbabylo-nischen Siegelzylinderlegenden, *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung* 2 (1952) 131-132, T. Jacobsen σε H. Frankfort κ.ά., *The Gimilsin temple and the palace of the rulers at Tell Asmar*, Oriental Institute publications (Un. of Chicago) 43, Chicago 1940, 139, J. Nougayrol, *Notes épigraphiques*, *Syria* 39 (1962) 190, Yakar 1971-72, 135, K. Butz, *Zwei kleine Inschriften zur Geschichte Dilmuns*, σε D.T. Potts (επιμ.), *New Studies in the Archaeology and History of Bahrain*, Berliner Beiträge zum vorderen Orient 2 (Berlin 1983), 119-120, D.T. Potts, *The Arabian Gulf in Antiquity*, I, *From prehistory to the fall of the Achaemenid empire*, Oxford, 1990, 225.

Η στρατηγική θέση των Κυθήρων⁹⁷ και ειδικά αυτή του ιερού κορυφής στον Άγιο Γεώργιο, εγείρουν ακόμη ένα ερώτημα, κυρίως σε σχέση με την περίοδο ακμής από τη ΜΜ ΙΙΙ έως την ΥΜ Ι της λατρείας και στα μητροπολιτικά μινωικά ιερά κορυφής, ειδικά μάλιστα τον Γιούχτα. Μερικοί μελετητές έχουν εύλογα υποθέσει⁹⁸, ότι η οικοδομική δραστηριότητα και τα πλούσια ευρήματα που εντοπίζονται στον Γιούχτα, που χρονολογούνται σε αυτήν την περίοδο, δείχνουν ότι η δημόσια λατρεία στα ιερά κορυφής γίνεται ανακτορική υπό την αιγίδα της κεντρικής αρχής. Και αυτή η υπόθεση φαίνεται να υποστηρίζεται από το γνωστό σφράγισμα από την Κνωσό⁹⁹, που συζητήθηκε πιο πάνω.

Αυτή η θέση μπορεί να υποστηριχθεί και από τα ευρήματα από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό και ίσως και από την ύπαρξη και άλλων ιερών κορυφής στο Αιγαίο, που σχολιάζονται στη συνέχεια. Η μοναδική ποσότητα χάλκινων ειδωλίων που έχουν βρεθεί στα Κύθηρα δεν μπορεί να ερμηνευθεί απλά ως σημείο ευρύτερης άσκησης της λατρείας. Έτσι, αρχίζει κανείς να υποψιάζεται όχι μόνον μια σχέση μεταξύ των ανακτόρων και των ιερών κορυφής αλλά και, στην περίπτωση των Κυθήρων, την άσκηση προπαγάνδας. Εάν αυτό είναι σωστό, η άσκηση της λατρείας στο ιερό κορυφής των Κυθήρων δεν ήταν εξαρτημένη από τη δυτική Κρήτη αλλά από την κεντρική, και μάλιστα από την ίδια την Κνωσό.

Αξιοσημείωτο είναι ότι τα ιερά κορυφής συγκεντρώνονται κυρίως στην κεντρική και ανατολική Κρήτη με μοναδικό, μέχρι στιγμής, στη δυτική

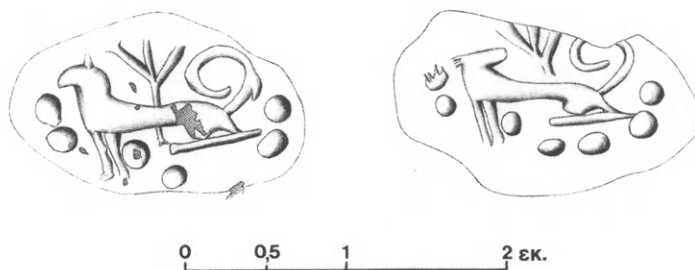
58. Θράύσμα αγγείου με επίθετο ζώο.

97. Για τη στρατηγική θέση των Κυθήρων σε μεταγενέστερες περιόδους βλ. Οικονομίδης 1967, 272.

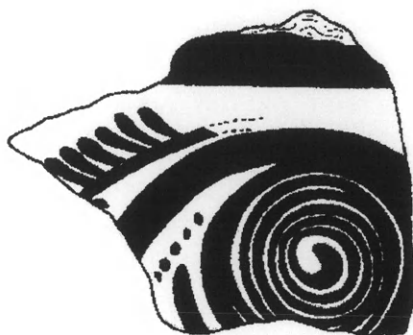
98. Rutkowski 1968, 167-168, Rutkowski 1986, 95, Peatfield 1987, 89-93. Οι

ίδιοι, σε *Thalassocracy* 1984, 166. Πρβ. Dickinson 1994, 126, 127. Βλ. επίσης Peatfield 1992, 61.

99. Evans 1921-35, III, 463 εικ. 323.

59. Μινωικό σφράγισμα από τη Σαμοθράκη.

60. Μινωικό όστρακο από το Κουκονήσι Λήμνου.

Κρήτη, το ιερό του Βρύσινα. Από την ανασκαφή του ιερού αυτού¹⁰⁰ δεν υπάρχουν παρά ελάχιστα χάλκινα ειδώλια και διάφορα άλλα αναθήματα (εικ. 58). Στα πρώτα χρόνια της κυθηραϊκής αποικίας τα στοιχεία προδίδουν μια σχέση με την κεραμική της δυτικής Κρήτης¹⁰¹. Ωστόσο, δεν πρέπει να λησμονηθεί, ότι «η μεγάλη πλειονότητα του εισαγόμενου μινωικού υλικού φαίνεται ότι προέρχεται από την κεντρική Κρήτη»¹⁰².

Για άλλη μια φορά, τίθεται το ζήτημα της μινωικής θαλασσοκρατίας. Αλλά τώρα, μετά από το προαναφερθέν συνέδριο για τη μινωική θαλασσοκρατία στην Αθήνα το 1982¹⁰³ υπάρχουν εκτός από τα Κύθηρα και άλλες σημαντικές πληροφορίες από τις ανασκαφές στη Σαμοθράκη (εικ. 59)¹⁰⁴, και τη Λήμνο (εικ. 60)¹⁰⁵, στο βόρειο Αιγαίο, στη χερσόνησο της Ερυθραίας

100. Παπαδοπούλου - Τζαχίλη 2010, 452, 463 εικ. 12, όπου γίνεται αναφορά και στην ανασκαφή Δαβάρα. Βλ. και Γ. Τζαχίλη, *Βρύσινας Ι. Μινωικά εικαστικά τοπία*, Αθήνα 2011.

101. Coldstream - Huxley 1972, 308.

102. C.W. Zerner, *The beginning of the Middle Helladic period at Lerna*, Cincin-

nati 1978, University Microfilm 79-04772, Rutter - Zerner 1984, 79.

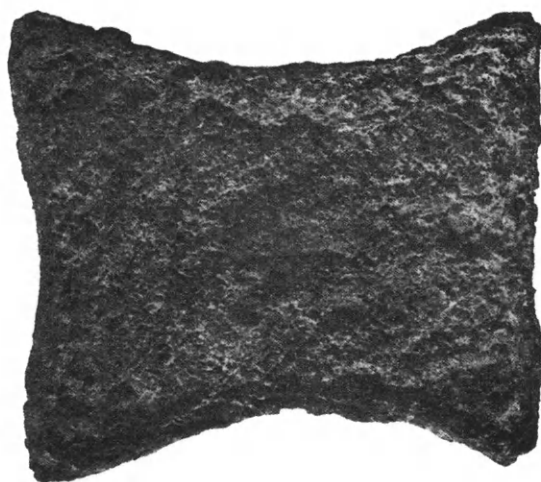
103. *Thalassocracy* 1984.

104. Matsas 1991, 159-179, Matsas, *CMS V*, Suppl. IB, αρ. 320-328, Matsas 1995, 235-247.

105. Boulotis σε *Minoan Seminar* 2009, 175-209.

στη Μίλητο¹⁰⁶ και βέβαια δεν πρέπει να ξεχνάμε τον μύθο του Σταφύλου στη Σκόπελο και τα μινωικά τάλαντα (εικ. 61) που βρέθηκαν στην ευβοϊκή Κύμη¹⁰⁷. Δεν θα επιμείνω στο θέμα αυτό, όμως¹⁰⁸, ούτε επιθυμώ να απαντήσω στην ερώτηση που υποβλήθηκε από τους N. Coldstream και G. Huxley, εάν δηλαδή «υπήρξαν νέοι άποικοι από την Κρήτη, πρεσβευτές της θαλασσοκρατίας»¹⁰⁹. Θα περιορισθώ στα ερωτήματα τα σχετικά με τη θρησκεία, λαμβάνοντας υπ' όψη ότι ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό στα Κύθηρα δεν είναι το μόνον ιερό κορυφής στο Αιγαίο. Τουλάχιστον άλλο ένα νησί, επηρεασμένο σε βάθος από τους Μινωίτες στη δεύτερη χιλιετία π.Χ. είχε ιερό κορυφής, η Κέα.

Αναφέρομαι στον ορθά ονομασμένο από τον λαό λόφο του Τρούλλου στην Κέα, που βλέπει προς τον οικισμό της Αγίας Ειρήνης¹¹⁰, του οποίου η «στρατηγική θέση υποδήλωνε ότι θα χρησίμευε ως μία βάση από την οποία θα μπορούσαν να παρακολουθούνται τα πλοία και να μεταδίδονται σήματα από τους σηματοφόρους στην πόλη ή το λιμάνι», σύμφωνα με τον ανασκαφέα του, J.L. Caskey¹¹¹. Οι ίδιες παρατηρήσεις μπορεί να λεχθεί ότι ισχύουν και για τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό στα Κύθηρα. Ότι στον Τρούλλο της Κέας λειτούργησε ένα ιερό κορυφής δεν είναι μία νέα υπό-

61. Χάλκινο τάλαντο από την ευβοϊκή Κύμη.

106. Για την Ερυθραία βλ. Laviosa 1984, 183. Για τη Μίλητο, Niemeier 1999, 543-554.

107. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1984, 158, εικ. 2α και την εύρεση τάφου στην περιοχή Στάφυλος στη Σκόπελο, Ν. Πλάτων, 'Ο τάφος του Σταφύλου και ο μινωικός άποικισμός της Πεπαρήθου, *Κρητ. Χρον.* 3 (1949) 534 κε.

108. Πρβ. Sakellarakis - Sakellarakis 1984, 197-203.

109. Coldstream - Huxley 1984, 108.

110. Caskey 1971, 392-394, ΑΔ 22 (1967) Β2, Χρον. 476-479.

111. ΑΔ 22 (1967), Β2, Χρον. 476-479 εικ. 23, -(1968), Β2, Χρον. 389 εικ. 1. Caskey 1966, 376: «It commands a free view of the whole channel from Sounion to Southern Euboea and it is in clear sight and signalling distance from Ayia Irini».

θεση¹¹², καθώς τούτο ήταν πραγματικά φανερό, όχι μόνον λόγω της θέσης του και των κτισμάτων που αποκαλύφθηκαν εκεί¹¹³, παράλληλα των οποίων έχουν βρεθεί σε κρητικά ιερά κορυφής, αλλά και λόγω των κινητών ευρημάτων που ήλθαν στο φως. Η κεραμική περιλαμβάνει 149 απλά κωνικά κύπελλα και 12 τριποδικά σκεύη¹¹⁴. Τα λίθινα σκεύη αποτελούνται από μία αρύταινα¹¹⁵ και τράπεζες προσφορών¹¹⁶, ενώ βρέθηκαν και χάλκινα αναθηματικά ελασμάτινα λεπίδια¹¹⁷, όλα χαρακτηριστικά ευρήματα ενός ιερού κορυφής. Ένα από τα αναθηματικά χάλκινα ελάσματα από τον Τρούλλο μοιάζει με ένα αναθηματικό πόδι από το ιερό κορυφής των Κυθήρων¹¹⁸. Η περιοχή του Τρούλλου δεν έχει ανασκαφεί πλήρως από το 1972, όταν ένα τυχαίο εύρημα έφθασε στα χέρια της Α. Μπικάκη, ένα χάλκινο ειδώλιο λατρευτή (εικ. 62)¹¹⁹, ακόμη ένα τυπικό εύρημα για μινωικά ιερά κορυφής. Μελλοντικές ανασκαφές εκεί είναι πολύ πιθανό να αποκαλύψουν νέα σημαντικά σχετικά στοιχεία.

Ένα άλλο μινωικό ιερό κορυφής στο Αιγαίο εντοπίζεται στη μινωική θέση Τριάντα στην Ιαλυσό της Ρόδου¹²⁰. Οι ιταλικές ανασκαφές το 1925 στην ακρόπολη της Ιαλυσού επάνω από τη θέση Τριάντα, στο βουνό Φιλέρημος (267 μ.), όπου κάποτε υψωνόταν ένας αρχαίος ναός της Αθηνάς, αποκάλυψαν μερικά ΜΜ πήλινα και λίθινα σκεύη (εικ. 63), που δημοσιεύθηκαν από τον Μ. Benzi¹²¹. Ο Μ. Benzi¹²², μαζί με τους R. Hope-Simpson και J.F. Lazenby¹²³, εύλογα σημειώνουν ότι: «η επιλογή μιας τόσο ευρείας και σε μεγάλο υψόμετρο τοποθεσίας, όπως το όρος Φιλέρημος, για την ίδρυση ενός οικισμού, είναι ασυνήθιστη»¹²⁴. Τα επί μέρους σύνολα,

112. Hood 1984, 34, Peatfield 1983, 273 σημ. 1, που συσχετίζει με το ιερό του Μαλεάτα στην Επίδαυρο (βλ. παρακάτω, σημ. 187) ως «ιερό σε λόφο». Θεωρεί ότι: «they don't reflect the same cult system as the minoan peak sanctuaries». Morgan 1983, 89 σημ. 1. Βλ. τη συζήτηση της ανακοίνωσης του Davis 1984, 164-166, και τις υποψίες που εκφράστηκαν από τους J.L. Davis, R. Hägg και G. Cadogan, ότι θα μπορούσε ίσως να υπήρχε ιερό κορυφής στον Τρούλλο. Βλ. επίσης Morgan 1988, 156 και σημ. 5, Dickinson 1994, 282. Ο B. Rutkowski, 1986, τοποθετεί τον Τρούλλο στους «ιερούς περιβόλους σε θέσεις με μεγάλο υψόμετρο» στον κατάλογό του. Η ρητή ένσταση που προέβαλε ο Α.Α.Δ. Peatfield και αναφέρεται από τον Davis (1984, 164 σημ. 23), ότι ο Τρούλλος είναι υπερβολικά κοντά στην Αγία Ειρήνη, δεν φαίνεται να δημιουργεί πρόβλημα.

113. Caskey 1971, εικ. 13.

114. Caskey ό.π. 394. Σχετικά με κωνικά κύπελλα πρβ. Wiener 1984, 19 σημ. 20.

115. Caskey ό.π. 394 πίν. 84a-c, Warren 1969, 49.

116. Caskey ό.π. πίν. 84d (σχέδιο του M.R. Popham).

117. Caskey ό.π. 394 πίν. 84e.

118. Ό.π. το πρώτο αριστερά.

119. AR 1973, εικ. 47, Caskey 1981, 323 πίν. 78i, j, Sapouna-Sakellarakis 1995, 86-87 πίν. 18, 148.

120. Monaco 1941, 41, 183, Furumark 1950, 150-271. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1982, 181. Βλ. T. Marketou σε *Minoan Seminar* 2009, 73-96.

121. Benzi 1984, 93-104, πρβ. Coldstream 1969, 1 σημ. 6.

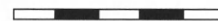
122. Benzi 1984, 100.

123. Hope-Simpson - Lazenby 1973, 137.

124. Οι ίδιοι 1973, 137: «On account of its height and its extent the hill would perhaps be an unusual choice for a normal habitation site». Η Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη (1982, 182) νομίζει ότι οι Μινώιτες κατέλαβαν τη θέση Φιλέρημος «για λόγους ασφαλείας».

62. Χάλκινο ειδώλιο από τον Τρούλλο Κέας.

63. Λίθινο μινωικό αγγείο από τη Ρόδο.

στα οποία βρέθηκαν τα αντικείμενα, είναι ασαφή και τα πηλίνα ευρήματα είναι άθικτα, αρκετά ασυνήθιστο στην περίπτωση των κρητικών ιερών κορυφής, όπου βρίσκονται σε εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση. Παρ' όλα αυτά, η παρουσία ενός πυριατηρίου¹²⁵ και ενός υφαντικού βάρους¹²⁶, αλλά επιπλέον και πολλών λίθινων σκευών, συμπεριλαμβανομένης μιας τράπεζας προσφορών¹²⁷, υποδεικνύουν ότι αυτή θα μπορούσε να αποτελεί τη θέση ενός ιερού κορυφής¹²⁸.

125. Benzi 1984, 96, 97, 102 αρ. 2 εικ. 4, 5, 8.

126. Στο ίδιο, 96, 97, 103 αρ. 12 εικ. 15.

127. Στο ίδιο, 100, 104 αρ. 16 εικ. 17-19.

128. Η παρουσία δύο λαβών από ξίφη (ό.π. 100, 104 αρ. 1-2 εικ. 31-2) μπορεί να είναι αποτέλεσμα αναθηματικής προσφο-

ράς όπλων, όπως στην περίπτωση αναθηματικών όπλων από τα μινωικά ιερά κορυφής, που σημειώθηκε πιο πάνω. Το χάλκινο κάτοπτρο (ό.π. 100, 104 αρ. 23 εικ. 33), λόγω υστερότερης χρονολόγησης, μπορεί να αποτελεί «τυχαίο εύρημα», όπως πιστεύει και ο M. Benzi.

Αυτή η άποψη στηρίζεται και στην τοπογραφία της θέσης Φιλήρημος¹²⁹. Καθώς η θέση όχι μόνον έχει αντιστοιχία με τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, αφού διαθέτει εκτεταμένη θέα της θάλασσας, σε αυτήν την περίπτωση του κέντρου του ανατολικού Αιγαίου, αλλά επίσης συγκεντρώνει όλα τα κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα των μινωικών ιερών κορυφής, τη γενικά εξέχουσα θέση, την οπτική επαφή, την προσβασιμότητα και την εγγύτητα σε σχέση με τον οικισμό¹³⁰. Ο Μ. Benzi πρότεινε ότι μεταγενέστερα ελληνικά και μεσαιωνικά κτήρια στη θέση Φιλήρημος ίσως να κατέστρεψαν τα πρωιμότερα κατάλοιπα¹³¹. Στις πρόσφατες ανασκαφές στη θέση Τριάντα, όμως, ανακαλύφθηκαν χάλκινα ειδώλια του τύπου του λατρευτή¹³². Η ύπαρξη ενός μινωικού ιερού κορυφής στη θέση Φιλήρημος της Ρόδου θα πρέπει επομένως να παραμείνει, προς το παρόν, ένα ανοικτό ερώτημα¹³³. Ο καθηγητής Μ. Benzi μου έγραψε σχετικά στις 5 Φεβρουαρίου 1995:

«As to the MM settlement on the Acropolis at Ialysos, when writing my paper I took into account the possibility that this was the site of a peak sanctuary yet later I discarded it for two main reasons. The first is the lack of cultic (admittedly with the exception of the stone offering table) and votive objects commonly found at such sites and the domestic undistinguished character of the pottery. The second is that further traces of MM occupation have been found on the nearby hill of Prophitis Ilias (T. Marketou's paper in *Archaeology in the Dodekanese*) and at other sites in the Ialysos area. That led me to the conclusion (however not clearly stated in my paper) that the MBA occupation in this area was *kata komas* and that the settlement on the Philerimos was just a small village or a farmstead (yet, perhaps, the stone vessels don't fit this explanation). The choice of such an elevated site for a Minoan settlement is no doubt an unusual one. It could be explained by security reasons (admittedly the explanation *facilior*, but not an implausible one at such an early stage) or by the fact that in MM times the Trianda plain was marshy and unhealthy (but a layer predating LM IA has been found by T. Marketou at Trianda) and that environmental conditions improved later (to my knowledge the paleogeology of the area has not yet been investigated). None of my arguments is conclusive especially in view of the fact that the site has been so much spoiled by later occupation».

129. Για άλλα μινωικά ευρήματα από τη θέση Φιλήρημος στον Προφήτη Ηλία, μεταξύ των οποίων και άωτα κωνικά κύπελλα, βλ. ΑΔ 42 (1987), Β2, Χρον. 615-616 και Marketou 1988, 27-28.

130. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1982, πίν. 49α, από τη θέση Φιλήρημος.

131. Hope-Simpson - Lazenby 1973, Benzi 1984, 100.

132. *Ancient Rhodes, 2,400 Years*, Athens 1992, 13. Τέσσερα χάλκινα μινωικά ειδώλια λατρευτών από τις θέσεις Τριάντα και Καλαμώνα βρίσκονται στην προθήκη 5α της συλλογής 1 στην έκθεση.

133. Βλ. Benzi 1984, 100, για τον χρονολογικό συσχετισμό των θέσεων Φιλήρημος και Τριάντα, ο οποίος πιστεύει ότι δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί.

Ακόμα ένα μινωικό ιερό υπάρχει στη Νάξο, στον λόφο Μικρή Βίγλα, στη δυτική πλευρά του νησιού, όπου η έρευνα επιφανείας που αναλήφθηκε από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή των Αθηνών και την τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων¹³⁴ αποκάλυψε συνολικά 140 πήλινα ειδώλια¹³⁵ και επιπλέον μια σημαντική ποσότητα ΜΜ και ΥΜ κεραμικής¹³⁶, μεταξύ άλλων ευρημάτων που χρονολογούνται από την Πρώιμη Κυκλαδική περίοδο έως τη Φραγκοκρατία.

Σε συζήτηση αυτού του θέματος από τους R.L.N. Barber και Ο. Χατζη-αναστασίου σημειώνεται η μοναδικότητα των πήλινων ειδωλίων που έχουν βρεθεί στις Κυκλάδες¹³⁷, με εξαίρεση μερικά νεολιθικά παραδείγματα από την Κεφάλα της Κέας¹³⁸. Από την άλλη πλευρά, ενώ οι R.L.N. Barber και Ο. Χατζηαναστασίου έχουν δώσει έμφαση στην παραλληλία μεταξύ αυτών των ειδωλίων και ορισμένων, αν και πολύ λίγων, μαρμάρινων της Πρώιμης Κυκλαδικής περιόδου¹³⁹, έχουν αγνοήσει ουσιαστικά τα πολυάριθμα και ποικίλα πήλινα παράλληλά τους από τα μινωικά ιερά κορυφής της Κρήτης¹⁴⁰.

Αυτό είναι ενδεικτικό μιας τάσης, που επικράτησε στην πρόσφατη έρευνα του κυκλαδικού κόσμου, η οποία υποστήριξε την υπόθεση της θέασης των Κυκλάδων ως μιας ανεξάρτητης και «δημοκρατικής» πολιτιστικής οντότητας που αντιστάθηκε στη δίνη των «καιρών»¹⁴¹, – μιας οντότητας που ήλθε αδικαιολόγητα σε ρήξη με το βικτωριανό ιμπεριαλιστικό πλάνο της θαλασσοκρατίας του Α. Evans. Σχετικά ο S. Hood αναφέρει¹⁴²:

«Some of those who have attacked the views of Evans about Cretan domination over parts of the Greek mainland during the Bronze Age have dismissed them as reflecting British imperialist sentiment of the Victorian era. There may be an element of truth in this claim, but such critics often tend to forget that their own views must similarly reflect the atmosphere of their time. Evans and his contemporaries were probably in fact rather better placed to make reasonably objective judgements about what happened in early times, since they were in general well grounded in a knowledge of the Old Testament and of ancient Greek and Roman history, which gave them some

134. Barber - Hadjianastasiou 1989, 63-162.

135. Στο ίδιο, 114-132 εικ. 25-32 πίν. 25-29.

136. Στο ίδιο, 107-108.

137. Στο ίδιο, 114, 129, 141.

138. J.E. Coleman, *Keos I: Kephala, a late neolithic settlement and cemetery*, Princeton 1977, 105-106 πίν. 26, 71, 73, Barber - Hadjianastasiou 1989 ό.π. (σημ. 134) 129.

139. Barber - Hadjianastasiou ό.π. 115,

125, 129. Πρβ. Dickinson 1994, 262.

140. Barber - Hadjianastasiou ό.π. 129-130.

141. F. Schachermeyr, *Akrotiri: first maritime republic?*, σε *Thera and the Aegean World*, I, *Papers presented at the Second International Scientific Congress* (Santorini, Greece, August 1978), London, 1978, 423-428, C. Doumas σε *Thalassocracy* 1984, 139: «Thera was independent».

142. Πρβ. τις σκέψεις που εκφράστηκαν από τον Hood 1992, 135.

basis for looking at the past in depth and from viewpoints that differed from those of their own age. At the moment, and in the more relaxed political atmosphere of the present, the whole question of Cretan expansion during the Bronze Age into the islands of the Aegean and to the coasts of the mainland bounding it on the west and east in modern Greece and Turkey is under review».

Η παρουσία της Κρήτης σε τόσο μικρή απόσταση, όμως, δεν θα έπρεπε ποτέ να αγνοηθεί¹⁴³.

Οι ομοιότητες ανάμεσα στα ειδώλια που βρέθηκαν στη Μικρή Βίγλα της Νάξου και στις πολλές εκατοντάδες των μινωικών ειδωλίων που αποκαλύπτονται στα κρητικά ιερά κορυφής, συνήθως αδημοσίευτα¹⁴⁴, αν και εκτίθενται στα διάφορα κρητικά μουσεία, δεν μπορεί να υποτιμηθούν. Όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ναξιακών ειδωλίων, η πλαστικότητα της μορφής¹⁴⁵, η στάση, η ύπαρξη όρθιων και καθισμένων παραδειγμάτων¹⁴⁶, τα ενδύματα, και οι χειρονομίες¹⁴⁷, έχουν πολλά μινωικά παράλληλα, παρά το γεγονός ότι τα ναξιακά ειδώλια αποτελούν κακοδιατηρημένα επιφανειακά ευρήματα. Ένα πήλινο κεφάλι¹⁴⁸ δεν χρειάζεται να συνδεθεί με τα μαρμάρινα κυκλαδικά ειδώλια, δεδομένου ότι η κλίση του κεφαλιού προς τα πίσω σε συνδυασμό με τις διάφορες τεχνικές λάξευσης, βρίσκουν παράλληλα σε πολλά μινωικά ειδώλια¹⁴⁹. Ομοίως, είναι περιττό να συνδεθούν μερικά ναξιακά ειδώλια¹⁵⁰ με το γνωστό πρωτοκυκλαδικό μαρμάρινο ειδώλιο του «κυνηγού-πολεμιστή»¹⁵¹, δεδομένου ότι τα πήλινα ειδώλια από τη

143. Για παράδειγμα, βλ. C. Doumas, *The Wall-paintings of Thera*, London, 1992, όπου ακόμη και η απλή αναφορά στην Κρήτη αποφεύγεται στο κείμενο (όχι όμως και στην εισαγωγή από τον P. Warren, 12-13). Ακόμη και η κατά τα άλλα πλούσια βιβλιογραφία αγνοεί διάφορα άρθρα, όπως αυτό της Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη (1981) για τη σχέση των τοιχογραφιών της Θήρας με την Κρήτη.

144. Εκτός από τα ειδώλια στον Πετσοφά (Rutkowski 1991, πίν. 3-46), πολύ λίγα έχουν δημοσιευθεί, Σαρουνα-Sakellarakis 1995, Πιλάλη-Παπαστερίου 1992. Ο μεγάλος αριθμός ειδωλίων από την ανασκαφή στο ιερό κορυφής του Γιούχτα και ακόμη τα πολυάριθμα παραδείγματα από τα ιερά κορυφής που ανασκάφηκαν από τον Κ. Δαβάρα (Βρύσινας, Τραόσταλος, Κόφινας, κ.λπ.) παραμένουν αδημοσίευτα. Αυτά και μόνον θα μπορούσαν να προσφέρουν υλικό για μεγάλο αριθμό νέων θεμά-

των για διδακτορικές διατριβές.

145. Barber - Hadjianastasiou 1989, 114-115.

146. Στο ίδιο, 121 εικ. 28, 26. Πρβ. Rutkowski 1991, 91 πίν. 33, 42, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, πίν. 12α.

147. Barber - Hadjianastasiou ό.π. (σημ. 145) 116, 130.

148. Στο ίδιο, 115, 125, αρ. 552 εικ. 31 πίν. 27.

149. Σχετικά με τα δημοσιευμένα παραδείγματα βλ. Rutkowski 1991, πίν. 3.5, 4.3, 14.3, 18.9, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, πίν. 10γ, Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, αρ. 18, 47.

150. Barber - Hadjianastasiou ό.π. 116, αρ. 510, 512, 514-516 εικ. 25-26 πίν. 25.

151. P. Getz-Preziosi, The «hunter-warrior» figure in early cycladic marble sculpture, σε J.L. Davis - J.F. Cherry (επιμ.), *Papers in Cycladic prehistory*, Los Angeles 1979, 87-96.

Νάξο φέρουν το μινωικό ζώμα, ακριβώς όπως τα μινωικά πήλινα ειδώλια¹⁵². Αυτός θα μπορούσε να είναι ο λόγος για τον οποίο το εγχειρίδιο δεν απαντά στα ναξιακά πήλινα ειδώλια¹⁵³. Ούτε είναι απαραίτητα σωστό ότι ο μακρύς λαιμός αντιπροσωπεύει ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα, μη μινωικό, των ναξιακών ειδωλίων¹⁵⁴. Αντίθετα, μεταξύ των πολλών και ποικίλων μινωικών ειδωλίων συχνά συναντάται κάποιος ιδιαίτερα μακρύς λαιμός¹⁵⁵.

Τα ναξιακά ειδώλια έχουν, εντούτοις, άλλα μινωικά παράλληλα. Το περίζωμα¹⁵⁶ δεν είναι κυκλαδικό¹⁵⁷ αλλά μινωικό γνώρισμα¹⁵⁸, όπως είναι και η ζώνη¹⁵⁹. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι το καλύτερα σωζόμενο ναξιακό ειδώλιο¹⁶⁰ φέρει ταινία στο κεφάλι (εικ. 64), που αποδίδεται με έντονα προεξέχον ανάγλυφο, ακριβώς όπως στα παραδείγματα από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό (εικ. 33). Επίσης, αξιοσημείωτη είναι η παρουσία αναθηματικών ανθρώπινων άκρων μεταξύ των ειδωλίων της Νάξου¹⁶¹. Αυτά βρίσκουν αντιστοιχία σε πολλά μινωικά παραδείγματα, όχι απαραίτητα με οπές ανάρτησης, όπως είδαμε στα χάλκινα παραδείγματα από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Επιπλέον, το μικρό μέγεθος των ναξιακών ειδωλίων¹⁶² θυμίζει μεγάλο αριθμό μικρογραφικών μινωικών ειδωλίων.

Τα πήλινα ειδώλια από τη Μικρή Βίγλα στη Νάξο¹⁶³, που κατασκευάστηκαν στην περιοχή¹⁶⁴, είναι επομένως χαρακτηριστικά των κρητικών ιερών κορυφής και θα πρέπει να συνδεθούν με την άφθονη μινωική κεραμική από την ίδια περιοχή. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι η εισηγμένη

64. Μινωικό πήλινο ειδώλιο από τη Μικρή Βίγλα Νάξου.

152. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, 15 αρ. 22 εικ. 2 πίν. 11, 19 αρ. 38 εικ. 3, 23 αρ. 48 εικ. 4, Rutkowski 1991, πίν. 16.3-4.

153. Barber - Hadjianastasiou 1989, 116.

154. Στο ίδιο, 129.

155. Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, αρ. 21, 27-28, 34, 37, 41-42, 46, 48.

156. Barber - Hadjianastasiou ό.π. (σημ. 153), 119 αρ. 517 εικ. 26 πίν. 25.

157. Getz-Preziosi (σημ. 151) 89 εικ. Ia-b.

158. Σαπουνά-Σακελλαράκη ό.π. 123-125.

159. Barber - Hadjianastasiou ό.π. 116 αρ. 518. Πρβ. Σαπουνά-Σακελλαράκη ό.π.,

131 κε.

160. Barber - Hadjianastasiou ό.π. 116 αρ. 510 εικ. 25 πίν. 25, και αρ. 510-511, 130.

161. Στο ίδιο, 128 αρ. 571-576 εικ. 32 πίν. 29.

162. Στο ίδιο, 115.

163. Ένα ειδώλιο «κουροτρόφου» (στο ίδιο, 115-116 αρ. 520 εικ. 27 πίν. 25) δεν υπολογίζεται εδώ, αφού λόγω της κακής διατήρησής του θα μπορούσε να παριστάνει οτιδήποτε.

164. Στο ίδιο, 115, 129.

μινωική κεραμική¹⁶⁵ από τη Μικρή Βίγλα¹⁶⁶, απλά κωνικά κύπελλα¹⁶⁷, πυριατήρια¹⁶⁸, τριποδικές χύτρες¹⁶⁹, και πίθοι¹⁷⁰, βρίσκει παράλληλα και στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, όπως και στα κρητικά ιερά κορυφής. Το ίδιο ισχύει και για τα υφαντικά βάρη¹⁷¹.

Τα ευρήματα από τη Μικρή Βίγλα της Νάξου είναι χαρακτηριστικά ενός ιερού κορυφής. Επιπλέον, η θέση προσφέρει θέα¹⁷² και βρίσκεται σε εξέχον σημείο, έχει δηλαδή γνωρίσματα που θεωρούνται χαρακτηριστικά ενός ιερού κορυφής. Το ίδιο το όνομα Μικρή Βίγλα, που σημαίνει το μικρό παρατηρητήριο, εκφράζει αυτό ακριβώς το στοιχείο, όπως και το όνομα Τρούλλος στην περίπτωση του ιερού κορυφής της Κέας. Επιφανειακά ίχνη από κτίσματα κάποιου είδους επισημάνθηκαν στην ίδια θέση, όπου βρέθηκαν τα ειδώλια. Αυτά θα μπορούσαν να αποτελούν υπολείμματα των κτηρίων που συνδέονται με το ιερό κορυφής¹⁷³, το οποίο λειτούργησε κάτω από μία «ισχυρή μινωική επιρροή»¹⁷⁴. Οι R.L.N. Barber και Ο. Χατζηναστασίου έχουν επίσης επισημάνει εν παρόδω τη σχέση μεταξύ των ειδωλίων και των ιερών κορυφής¹⁷⁵. Η ύπαρξη ενός ιερού κορυφής εδώ, εντούτοις, δεν είναι βέβαιη. Παλαιότερες, πρωτοκυκλαδικές εγκαταστάσεις υπάρχουν στην περιοχή¹⁷⁶, η οποία επιπλέον βρίσκεται σε ύψος μόνον 60 μ. ίσως λίγο περισσότερο κατά την εποχή του Χαλκού¹⁷⁷. Πρέπει βέβαια να σημειωθεί εδώ ότι και το ιερό κορυφής των Μαλίων, ο Προφήτης Ηλίας, βρίσκεται σε ύψος μόλις 99 μ.¹⁷⁸ Ακόμη λιγότερο ξεκάθαρη είναι η συσχέτιση της Μικρής Βίγλας στη Νάξο με έναν οικισμό¹⁷⁹, του οποίου θα πρέπει να αποτελούσε το ιερό κορυφής, όπως π.χ. την Γκρόττα, τη σημαντικότερη μεσοκυκλαδική και υστεροκυκλαδική θέση του νησιού. Μόνον η περαιτέρω έρευνα και ανασκαφή στη Μικρή Βίγλα μπορούν να επιβεβαιώσουν ή να αντικρούσουν αυτήν την υπόθεση, ειδικά τώρα που έχει ανακαλυφθεί μινωική κεραμική και σε τοποθεσίες άλλων νησιών, όπως το Κάτω Κουφονήσι¹⁸⁰.

165. Τα θραύσματα ενός «fenestrated stand of Minoan type» (ό.π. 106 αρ. 380-382 εικ. 21 πίν. 21b) δεν συγκρίνονται καθάρα με τα μινωικά παράλληλα που τους αντιστοιχούν (Evans 1921-35, II, εικ. 67, 70bis).

166. Barber - Hadjianastasiou 1989, 107-109.

167. Στο ίδιο, 92 αρ. 214-223 εικ. 14.

168. Στο ίδιο, 103 αρ. 367-368 εικ. 20 πίν. 20c-d.

169. Στο ίδιο, 106 αρ. 393-397 πίν. 22a-b.

170. Στο ίδιο, 102 αρ. 355-359, 19.

171. Στο ίδιο, 134-135 αρ. 593-598 πίν. 30d-e.

172. I.A. Morrison σε Barber - Hadjianastasiou 1989, 146.

173. «Shrine»: Barber - Hadjianastasiou

1989, 131, 140, Morrison ό.π. (σημ. 172) 146, 149.

174. Barber - Hadjianastasiou 1989, 140.

175. Στο ίδιο, 132.

176. Στο ίδιο, 71 κε., 140.

177. Morrison ό.π. (σημ. 172), 141, 143-144.

178. Rutkowski 1986, 73 κε., 98. Παρά το γεγονός ότι η Μικρή Βίγλα δεν πληροί όλα τα τοπογραφικά κριτήρια που ορίστηκαν από τον Peatfield (1990, 120), όλα τα κριτήρια σχετικά με τα ευρήματα καλύπτονται, ειδικά στην περίπτωση των αναθηματικών άκρων.

179. Για την απουσία οικισμού σε χαμηλότερο επίπεδο βλ. Morrison ό.π. (σημ. 172) 146.

180. Hadjianastasiou, 1989, 205-215.

Μπορεί, όμως, και να υπάρχουν περισσότερα ιερά κορυφής στο Αιγαίο. Η L. Morgan¹⁸¹ στον σχολιασμό της απεικόνισης του ιερού κορυφής στη μικρογραφική τοιχογραφία της Θήρας, αναφέρει την κορυφή Μαύρο Ραχίδι. Ίχνη της Ύστερης εποχής του Χαλκού έχουν βρεθεί στο Μαύρο Ραχίδι, επίσης γνωστό ως Κόκκινο Βουνό, το οποίο υψώνεται επάνω από το Ακρωτήρι¹⁸². Αντίθετα, δεν συμμερίζομαι την άποψη του J.L. Bintliff, ότι μινωικά ιερά κορυφής μπορούν να αναγνωρισθούν στην ηπειρωτική Ελλάδα¹⁸³. Ίσως εκεί έχουν άλλον χαρακτήρα.

181. Morgan 1988, 156.

182. Βλ. Marinatos 1968-1976 II, 35, J.W. Sperling, *Thera and Therasia*, Αθήνα 1973, 24, αρ. 75, R.L.N. Barber, *The late cycladic period: a review*, *BSA* 76 (1981) 20 αρ. 50, Ch. Doumas, *Thera: Pompeii of the ancient Aegean: excavations at Akrotiri 1967-79*, London 1983, 55-56 εικ. 2, όπου η τοποθεσία συγκρίνεται με το τοπίο στη μικρογραφική τοιχογραφία και ερμηνεύεται ως παρατηρητήριο. (Πρβ. Caskey 1966, 376.) Ο Χρ. Ντούμας δεν αποκλείει την ύπαρξη ενός ιερού κορυφής στο Μαύρο Ραχίδι (Προφορική συνομιλία 7. 2. 1994).

183. J.L. Bintliff, *Natural environment of human settlement in prehistoric Greece*, BAR Suppl. ser. 28, Oxford 1977, 151-154. Για το ιερό στην κορυφή της Πάρνηθας βλ. Ε. Μαστροκώστας, Αλάβαστρα του 700 π.Χ. εκ της ανασκαφής του βωμού του Διός επί της κορυφής της Πάρνηθος, *ASAtene* 61 (1983) 339-344. Δεν νομίζω ότι το ιερό του Μαλεάτα στο όρος Κυνόρτιο στην Επίδαυρο (*ΠΑΕ* 1948, 90-111, -1949, 91-99, -1950, 194-202, -1951, 204-212, -1974, 96, -1975, 167-171, -1976, 202-207, -1977, 187-191, -1978, 119, -1979, 127, -1981, 158-160, V. Lambrinoudakis, *Remains of the mycenaean period in the sanctuary of Apollon Maleatas*, σε *Sanctuaries and Cults* 1981, 59-65, *ΠΑΕ*, 1983, 152-156, -1987, 53-58, -1988, 21-22) παραπέμπει σε μινωικό ιερό κορυφής, όπως πιστεύει ο ανασκαφέας (Lambrinoudakis, 59 σημ. 5, 62 σημ. 17) μαζί με άλλους ερευνητές (Rutkowski 1986, 260 σημ. 2, Bintliff ό.π. 152, K. Kilian, *Mykenische Heiligtümer der Peloponnes*, σε H. Froning - T. Hölscher - H. Mielsch (επιμ.), *Kotinos: Festschrift für Erika Simon*, Mainz 1992, 11). Ο Peatfield (1983, 273) το θεωρεί πιθανό, παρόλο που πιστεύει

(σημ. 1) ότι αποτελεί «ιερό σε λόφο» και καταθέτει ότι, όπως στον Τρούλλο της Κέας, τα κατάλοιπα «do not reflect the same cult system as the Minoan peak sanctuaries». Ο P. Warren, σε σχετική συζήτηση στο *Sanctuaries and Cults* 1981, 63, δεν βλέπει καμία διαφορά ανάμεσα στο ιερό του Μαλεάτα και σε ένα μινωικό ιερό κορυφής, τα οποία χαρακτηρίζει «astonishingly similar». Ίσως οι μελετητές αυτοί δεν έχουν επισκεφθεί τη θέση και, λόγω της ανακρίβειας της ανασκαφικής έκθεσης, παρέβλεψαν το γεγονός ότι το ιερό του Μαλεάτα δεν κτίσθηκε σε κορυφή αλλά σε πλαγιά. Ακόμα και στην περίοδο 1977-78, πριν να συνδεθεί η θέση με μινωικό ιερό κορυφής, ίχνη προϊστορικής κατοίκησης αποκαλύφθηκαν στην κορυφή του βουνού επάνω από το ιερό (*ΠΑΕ* 1977, 193-194, -1978, 111-113 εικ. 1) και αυτά καταγράφηκαν προσεκτικά σε συνάφεια με το ιερό μόλις το 1987 (*ΠΑΕ* 1987, 56 εικ. 2). Πρβ. τις ενστάσεις του Dickinson 1994, 282-283, ο οποίος σημειώνει ότι «characteristics of peak sanctuaries are lacking». Κάθε προσπάθεια κατάταξης του ιερού του Μαλεάτα στον καλά τεκμηριωμένο τύπο του κρητικού ιερού κορυφής θα πρέπει επομένως να απορριφθεί.

Ο Hägg (1984, 120-121) έχει δείξει, νομίζω καθαρά, ότι το ιερό του Μαλεάτα είναι ένα μυκηναϊκό ιερό, αφού τα τυπικά χαρακτηριστικά των μινωικών ιερών κορυφής απουσιάζουν. Ακόμα και τα μινωικά ευρήματα τα οποία δέχεται ο Hägg –οι σφραγίδες– δεν είναι όλα μινωικά, αλλά και μυκηναϊκά (Sakellarakis 1976, 292 αρ. 30-31 εικ. 31-33, *CMS* I, Suppl., αρ. 32, *CMS* 5.1, αρ. 221-222, *CMS* 5, suppl. IA, αρ. 336-339, πρβ. Pini 1984, 123-130, ο οποίος τις θεωρεί μυκηναϊκές (ό.π. 126 σημ. 31), περιλαμβάνοντας ακόμη και την ταλίσμα-

Οι ανασκαφές στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, εντούτοις, θα πρέπει να δώσουν το έναυσμα για έρευνα στα υψώματα δίπλα σε διάφορες θέσεις άλλων νησιών, όπου η μινωική επιρροή έχει επιβεβαιωθεί¹⁸⁴, όπως στην Κάρπαθο¹⁸⁵, την Τήλο¹⁸⁶, τη Μήλο¹⁸⁷, ή ακόμα τα νησιά που βρίσκονται κατά μήκος των οδών επικοινωνίας¹⁸⁸, την Κύθνο και την Αίγινα, και ακόμη και τη Μίλητο¹⁸⁹ και την Ιασό¹⁹⁰ στην ανατολική ακτή του Αιγαίου. Τέλος, στη Λήμνο, στη Σαροθράκη, στην Ερυθραία κ.α.

Η απόδοση ενός ιερού κορυφής στις Κυκλάδες υποδηλώνει την ευρύτερη διάδοση αυτού του τύπου μινωικού ιερού, που είναι αναγνωρίσιμο σε οποιονδήποτε μόνιμο κάτοικο ή και επισκέπτη κάθε κυκλαδικού σπιτιού¹⁹¹. Στη λεγόμενη «Συνάντηση στον λόφο», που απεικονίζεται στη μικρογραφική τοιχογραφία του βόρειου τοίχου του δωματίου 5 της Δυτικής Οικίας στη Θήρα, πολλοί μελετητές έχουν σωστά θεωρήσει ότι αποδίδεται ιεροτελεστία σε ένα μινωικό ιερό κορυφής¹⁹². Η S. Immerwahr έχει αναγνωρίσει επίσης ένα ιερό κορυφής σε μian άλλη τοιχογραφία από τη Θήρα¹⁹³.

νική σφραγίδα από το ιερό του Μαλεάτα). Ίσως κανείς θα έπρεπε να περιμένει τη δημοσίευση του ιερού για να δει «some sherds of Minoan pottery» (Hägg 1984, 21) καθώς και τα απλά άωτα κωνικά κύπελλα που αναφέρονται (Wiener 1984, 21 αρ. 40). Εν τούτοις, και μόνον η παρουσία τόσο πολλών χάλκινων αναθηματικών διπλών πελέκων δεν αφήνει αμφιβολίες σχετικά με τη μινωική επιρροή στον χώρο (Hägg 1984, 121).

184. Morgan 1983, 89: «Hill top ceremonies may have occurred outside Crete without the use of permanent, or indeed, any, cultic accoutrements». Morgan 1988, 156: «There is indeed no reason why high places should not have been revered and sanctified by the inhabitants of the smaller islands or of the mainland in the period under review, particularly at those sites which felt Minoan influence. It may be that their identification has proved elusive because the nature of the cultic remains differed from those of Crete and were perhaps impermanent or even that the place was considered sacred without the need for cultic paraphernalia ... It may be that in time more conclusive evidence will appear for the use of hill tops as cult places within the Cyclades».

185. Melas 1985. Ο Ε. Μελάς σε συζήτηση, στις 19.10.1995, σκέφθηκε την ύπαρξη ιερών κορυφής στις θέσεις Λεφτόπορος στο ΝΔ τμήμα της Καρπάθου (ό.π. 36-37,

E35) και Βουνό (ό.π. 31-32, D18) στο ΝΑ τμήμα, θέσεις με οπτική εποπτεία και γενικά εξέχουσα τοποθέτηση όπου, σύμφωνα με τον ίδιο, όστρακα από πολλά απλά κωνικά κύπελλα έχουν έλθει στο φως.

186. Α. Σάμφων, Μινωικά από την Τήλο, AAA 13 (1980) 68-73.

187. Πρβ. Barber 1984, 179-182.

188. Niemeier 1984, 206.

189. Βλ. W. Schiering, The connections between the oldest settlement of Miletus and Crete, σε *Thalassocracy* 1984, 187-189 και W.-D. Niemeier, The Minoans of Miletus, *Aegaeum* 20 (1999) 543-544.

190. Πρβ. Laviosa 1984, 183-185.

191. Βλ. τις παρατηρήσεις της N. Marinatos, Minoan theskeiocracy on Thera, σε *Thalassocracy* 1984, 158, για την εικονογραφία και το περιεχόμενο των τοιχογραφιών της Θήρας.

192. Rutkowski 1976, 233 εικ. 2, P. Warren, The miniature fresco from the West House at Akrotiri, Thera and its Aegean setting, *JHS* 99 (1979) 125, G.C. Gesell, The town fresco of Thera. A reflection of Cretan topography, *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 29 Αυγ.-3 Σεπτ. 1976), Αθήνα 1980-81, 198-199, Iakovides 1981, 57-58, Morgan 1983, 88, Platon 1984, 67, Morgan 1988, 156 κε. πίν. 1, Immerwahr 1990, 71. Βλ. Ch. Doumas ό.π. (σημ. 182) 85, και ο ίδιος ό.π. (σημ. 143) 47 πίν. 26-27, όπου

Η θρησκευτική επιρροή των Μινωιτών στο Αιγαίο δεν περιορίζεται μόνον στον καθαρά μινωικό τύπο του ιερού κορυφής. Φυσικά αυτή η επιρροή δεν ήταν ομοιογενής, αλλά διέφερε ανάλογα με τον βαθμό της γενικής επαφής που διατηρούσε η κάθε περιοχή με τη μινωική Κρήτη¹⁹⁴. Αυτό μπορεί να εξηγήσει το γιατί τα ιερά κορυφής, τα οποία σχολιάσθηκαν πιο πάνω, έχουν παράσχει σε εμάς διαφορετικών τύπων αναθηματικές προσφορές που δεν έχουν ούτε την ποικιλία ούτε την ποιότητα εκείνων που βρέθηκαν στον Άγιο Γεώργιο. Η θρησκευτική επιρροή των Μινωιτών στο Αιγαίο έχει συζητηθεί από πολλούς μελετητές και θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη και μόνον λόγω δύο σημαντικών μεταπολεμικών ευρημάτων, των πήλινων αγαλμάτων της Κέας και των τοιχογραφιών της Θήρας. Δεν θα επεκταθώ σε αυτό το θέμα. Παραμένει να σημειωθεί η επιρροή που ασκούσαν τα Κύθηρα στην Πελοπόννησο¹⁹⁵ και ιδιαίτερα στη Λακωνία¹⁹⁶.

Ίσως ορισμένα στοιχεία που έχουν θεωρηθεί μινωικά στη μεταγενέστερη λακωνική λατρεία θα πρέπει να επανεξετασθούν. Οι μελετητές της θρησκείας έχουν ήδη τονίσει τις μινωικές ρίζες μιας κυρίως λακωνικής λατρείας, αυτής του Υακίνθου¹⁹⁷, με το προελληνικό όνομα του λουλουδιού που συνδέεται με τον Κρηταγενή Δία, και ίσως ακόμη και αυτής της Ελένης¹⁹⁸, ενδεχόμενα μιας μινωικής θεότητας, όχι μόνον εξ αιτίας του συσχετισμού της με τη δενδρολατρία αλλά και λόγω των χαρακτηριστικών της, που απαντούν επίσης στο πρόσωπο της Αριάδνης.

Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να αναφερθεί η μελέτη της Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη¹⁹⁹, που υπογραμμίζει την απουσία μυκηναϊκών χάλκινων ειδωλίων στην ηπειρωτική Ελλάδα²⁰⁰ και τη σημαντική παρουσία τεσσάρων μολύβδινων ειδωλίων από τη Λακωνία και τη Μεσσηνία. Τα δύο ειδώλια από

αποφεύγεται ο σχολιασμός των θεμάτων και επαναλαμβάνεται η πρώτη γενική άποψη του Σπ. Μαρινάτου. Βλ. φυσικά Τελεβάντου 1994, 63-64 εικ. 25-27 πίν. 26-27.

193. Immerwahr 1990, 209, σημ. 12, από το δωμάτιο 6 του κτιρίου Β με τους πιθήκους και τα αγριοκάτσικα, Doulas ό.π. (σημ. 143) πίν. 85-91. Πρβ. την αναπαράσταση της Ν. Marinatos, *Art and religion in Thera*, Athens 1984, εικ. 83, και τις μινωικές τοιχογραφίες από την Αγία Τριάδα και την Οικία των Τοιχογραφιών στην Κνωσό, 49, 61, 180.

194. Βλ. Dickinson 1994, 282.

195. Βλ. παραπάνω για τη μινωική επιρροή, όπως δηλώνεται από την ύπαρξη διπλών πελέκεων στο ιερό του Μαλεάτα στην Επίδαυρο. Πρβ. τις παρατηρήσεις του Dickinson, σε *Thalassocracy* 1984, 116.

196. Για τη μινωική επιρροή στη Λακωνία και τη Μεσσηνία βλ. Η. Catling, *AR* 23

(1976-77) 28: «The new evidence from Laconia suggests that the development of the region at the beginning of the late bronze age cannot be separated from the expansionist moves from Crete, seen most easily in Kythera, which find expression, too, in events at Nichoria and Ayios Stephanos». Huxley 1988, 69-70. Βλ. επίσης Hood 1984, 135-139 και Rutter - Zerner 1984, 77.

197. Nilsson 1950, 455-458, 470, Mellink 1943, 142-144, Willetts 1962, 222-223.

198. Nilsson 1950, 528 κε., 532.

199. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1993, 137-143.

200. Στην ίδια μελέτη συζητείται το σημαντικό χάλκινο ειδώλιο από την Έγκωμη: Ρ. Dikaios, *The bronze statue of a horned god from Enkomi*, *AA* (1962) 1-40, Μαρινάτος 1963, 95-98, Ρ. Dikaios, *Enkomi*, Mainz 1969, ΠΙΑ, πίν. 140-141, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1993, 142.

τον Κάμπο²⁰¹ και ένα από το Παυλοπέτρι²⁰² Λακωνίας, μαζί με ένα άλλο από την Περιστεριά Μεσσηνίας²⁰³, θα πρέπει να συνδεθούν με τα πολυάριθμα μινωικά χάλκινα ειδώλια που ανακαλύφθηκαν ξαφνικά στα γειτονικά Κύθηρα.

Η εντατικότερη έρευνα στις θέσεις των Κυθήρων θα ρίξει περισσότερο φως στις επιρροές που η μινωική Κρήτη ασκούσε στη μυκηναϊκή Πελοπόννησο, και όχι μόνον στον τομέα της θρησκείας. Όπως ακριβώς το Καστρί, σύμφωνα με τους ανασκαφείς του, «μπορεί να είχε παίξει έναν ζωτικής σημασίας ρόλο για μια μινωική διασπορά, λίγο πριν από την εγκατάλειψή του λόγω της μυκηναϊκής επέκτασης»²⁰⁴, έτσι και ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό μπορεί να είχε διαδραματίσει έναν σημαντικό ρόλο στη διάδοση της μινωικής θρησκείας.

Όσον αφορά τη θρησκεία στα ίδια τα Κύθηρα, η στενή σχέση της Κρήτης με το νησί στις περιόδους που ακολούθησαν είναι καλά τεκμηριωμένη. Για παράδειγμα, από το 1313 έως το 1450, με τη διαταγή που απαγόρευε να χρίζονται Ορθόδοξοι ιερείς στην Κρήτη, η επισκοπή των Κυθήρων απέκτησε ιδιαίτερη σημασία για τους Κρητικούς, αφού οι περισσότεροι διάκονοι πήγαιναν στα Κύθηρα για τη χειροτονία τους. Το χρονικό του Χειλά παραδίδει ότι κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 15ου αι. τη διοίκηση του μοναστηριού του Αγίου Θεοδώρου στα Κύθηρα ανέλαβε ένας πρωτοπαπάς ονομαζόμενος Νοταράς. Ο τίτλος του πρωτοπαπά είναι πολύ σημαντικός, αφού αποτελεί την ανώτερη επίσημη εκκλησιαστική βαθμίδα στα νησιά του Ιονίου και την Κρήτη, όπου οι επισκοπικές βλέψεις των Ορθόδοξων είχαν καταργηθεί και η εκκλησιαστική εξουσία είχε περάσει στα χέρια των πρωτοπαπάδων, των οποίων οι δικαιοδοσίες ήταν οι ίδιες με των επισκόπων, με εξαίρεση το δικαίωμα της χειροτονίας. Η παρουσία ενός πρωτοπαπά στα Κύθηρα, ο οποίος κρίνοντας από τον τίτλο του θα πρέπει να ήταν Κρητικός, αποτελεί μαρτυρία για τον βαθμό και τη συχνότητα των εκκλησιαστικών σχέσεων Κρήτης και Κυθήρων²⁰⁵. Ακόμα και σήμερα, ο ιερέας που λειτουργεί στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό είναι Κρητικός²⁰⁶.

201. Χρ. Τσούντας, Τάφος θολωτός ἐν Κάμπῳ, *ΑΕ* 46 (1891) 189-191, Μαρινάτος - Hirmer 1959, εικ. 224-225, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1993, 138 κε. εικ. 6-7. Πρβ. Coldstream - Huxley 1984, 110.

202. Harding κ.ά. 1969, 138 αρ. 7 πίν. 33m, Sapouna-Sakellarakis 1995, 85 αρ. 146 πίν. 1.146.

203. E. Vermeule, New excavations in Western Greece, *Boston University graduate Journal* 4.3 (1961) 119, Σαπουνά-

Σακελλαράκη 1993, 138.

204. Coldstream - Huxley 1984, 110.

205. Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, Berlin, 1878, επανεκδ. Αθήνα 1961, 346-347, Ch. Maltezou, The Chronicle of Cheilas: social and ideological problems on Kythera in the 15th cent., *Σύμμεικτα* 8 (1989) 16 σημ. 2, 3, 23-25.

206. Πατήρ Γεώργιος Αδικημενάκης, από τη Λήσταρο της Μεσαράς.

Γ. Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΑ ΚΥΘΗΡΑ

Δυστυχώς η μέχρι τώρα αρχαιολογική έρευνα στα Κύθηρα¹ δεν ήταν ανάλογη της ιστορικής θέσης του νησιού. Χαρακτηρικά αναφέρεται από τους Δ. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη και Μ.Κ. Πετρόχειλο² ότι «τα Κύθηρα παρέμειναν για πολύ καιρό μια ανεξερευνήτη και ανεκμετάλλευτη αρχαιολογική περιοχή, παρ' όλο που υπήρχαν βάσιμες ενδείξεις ότι μια συστηματική αρχαιολογική έρευνα ήταν δυνατόν να αποκαλύψει πολύτιμα ευρήματα, που θα φώτιζαν πολλές άγνωστες πτυχές της ιστορίας του νησιού». Όπως θα δούμε αμέσως, μετά τις πρώτες πληροφορίες για τις αρχαιότητες των Κυθήρων από τον 15ο μέχρι και τον 18ο αιώνα και παρά την έκρηξη στην αναζήτηση αρχαίων στα Κύθηρα τον 19ο αιώνα, που οφείλεται στο ναυάγιο του έμπορου με τμήμα των «Ελγινείων μαρμάρων» «Μέντορα» στον Αυλαίμονα και στην εμπλοκή της κυθηραϊκής οικογένειας Καλούτση και άλλων Κυθηρίων στην αναζήτηση αρχαίων για τους Άγγλους επικυρίαρχους, τότε, του νησιού και για τον εμπλουτισμό διαφόρων μουσείων, μικρή ήταν η συστηματική έρευνα των Κυθήρων τον 20ό αιώνα. Η αλλαγή των γεωπολιτικών συνθηκών, που οδήγησε στον μαρασμό των Κυθήρων, επέδρασε και στην αρχαιολογική έρευνα του νησιού, αφού έγινε δυσπρόσιτο ακόμη και μετά τη διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου το 1893 αλλά και μετά τη ραγδαία εξέλιξη της ναυσιπλοΐας βρέθηκε έξω από τους πολυσύχναστους άλλοτε, προαιώνιους θαλασσινούς δρόμους.

1. Συνοπτική θεώρηση της αρχαιολογικής έρευνας των Κυθήρων από το 1875 μέχρι το 1966 σε Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 1-20 και μέχρι το 1984

σε Πετρόχειλο 1984, 23-29.

2. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 1.

α. Οι πρώτες πληροφορίες για κυθηραϊκές αρχαιότητες

Για όσους ακολούθησαν τους θαλασσινούς δρόμους, υποχρεωτικούς μετά την κατάκτηση της ηπειρωτικής Ελλάδος από τους Τούρκους³, τα Κύθηρα από τη θέση τους βρίσκονταν στον δρόμο κάθε θρησκευτικής, εμπορικής ή και στρατιωτικής δραστηριότητας ανάμεσα στο δυτικό και το ανατολικό τμήμα της Μεσογείου⁴. Χαρακτηριστικά αναφέρεται από τον J.P.A. van der Vin ότι τα Κύθηρα ήταν «a port of call for countless ships»⁵. Φυσικά η κύρια θρησκευτική δραστηριότητα ήταν το προσκύνημα στους Αγίους Τόπους. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τα Κύθηρα πέρασαν ήδη το 385 μ.Χ. δύο προσκυνήτριες των Αγίων Τόπων, όπως αναφέρεται από τον Άγιο Ιερώνυμο⁶. Ήδη τον 13ο αιώνα, πριν δηλαδή από την κατάκτηση των Κυθήρων από τους Βενετούς το 1363, από τα Κύθηρα περνούσαν όλα τα πλοία των προσκυνητών των Αγίων Τόπων, που ξεκινούσαν από τη Βενετία με προορισμό την Ιόπη⁷.

Εύστοχα πολλοί περιηγητές εξ άλλου θεωρούν τα Κύθηρα ως σημείο εισόδου στο Αρχιπέλαγος⁸. Είναι αξιοσημείωτο ότι ήδη στο δεύτερο μισό του 15ου αι. ο Bartolomeo delli Sonetti ξεκινά τον «Periplus Nispon» του από τα Κύθηρα⁹. Όπως και για άλλα νησιά του Αρχιπελάγους οι πρώτες αμυδρές αρχαιολογικές πληροφορίες προέρχονται από τους διάφορους προσκυνητές¹⁰, τους περιηγητές αλλά και τους χαρτογράφους. Είναι γνωστό πως κυρίως οι περιηγητές¹¹ και λιγότερο βέβαια οι προσκυνητές¹² έχουν χρησιμεύσει ως πηγή πληροφοριών για ποικίλα θέματα και μάλιστα για τις αρχαιότητες, όπως άλλωστε εν μέρει και για τα Κύθηρα¹³.

Ανεκμετάλλευτες έμειναν, όμως, μέχρι τώρα οι ιστορικού περιεχομένου πληροφορίες που δίνουν οι ναυτικοί χάρτες-πορτολάνοι¹⁴ και τα νησολόγια¹⁵, αν και η αξία τους έχει από καιρό επισημανθεί¹⁶. Τη στενή σχέση των κλασικών σπουδών, της ιστορικής γεωγραφίας και της τοπογραφίας¹⁷ τονίζουν, όμως, τελευταία εμφαντικά οι ειδικοί ερευνητές της χαρτογραφίας, που ορθά θεωρούν τους ναυτικούς χάρτες-πορτολάνους ως ιστορική πηγή. «Τα κείμενά τους (των νησολογίων) περιλαμβάνουν πλούσιο ιστο-

3. Vin 1980, 310.

4. Για τα Κύθηρα, στον δρόμο των Ολλανδών περιηγητών βλ. Koster 1993, 8, 9, 25.

5. Vin 1980, 220.

6. P. Maraval (επιμ.), *Récits des premiers pèlerins chrétiens au Proche Orient (IVe-VIIe siècle)*, Paris 1996, 147. Πρβ. Σιρόπουλος 1973-76, Α, 186, Malamut 2003, 40.

7. Vin 1980, 17.

8. Βλ. π.χ. Mironi 1731, I, 43. Πρβ. Malamut 2003, 36 κε.

9. Τόλιας 2001, 79-80.

10. Vin 1980.

11. Για περιηγητές στα Κύθηρα βλ. Πετρόχειλος 1979, Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 80-142.

12. Πρβ. Vin 1980.

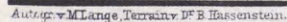
13. Πετρόχειλος 1984, 23-24.

14. Αβραμέα 1972, 180, Αβραμέα 1985, 25 κε., Τόλιας 1999, 58-59. Για αφηγηματικούς πορτολάνους βλ. Τόλιας 1999, 71, Τόλιας 2001, 81.

15. Αβραμέα 1972, 182, Αβραμέα 1985, 27 κε., Τόλιας 1999, 58-59, Τόλιας 2001.

16. Στεργιόπουλος 1948-49, 33-34.

17. Αβραμέα 1972, 490, σημ. 12.

ρικό υλικό για τα ελληνικά νησιά, και μια συστηματική ανάγνωση του συνόλου των έργων θα απέφερε πολύτιμα πορίσματα τόσο γύρω από την ιστορική γεωγραφία των νησιών κατά τους χρόνους της ξένης κυριαρχίας όσο και για την εικόνα που διατηρούσε το ευρύτερο δυτικό κοινό για την περιοχή αυτή¹⁸. Η ειδική, πάντως, σημασία κάποιων κυθηραϊκών αναγραφών στους ναυτικούς χάρτες, σε σχέση με την ευρύτερη περιοχή του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό συζητήθηκε ήδη πιο πάνω.

Αντίθετα με τους χαρτογράφους, που μία μόνον φορά, όπως θα αναφερθεί πιο κάτω, σημειώνουν αρχαιότητες στα Κύθηρα, πολλοί προσκυνητές και περιηγητές στο πέρασμά τους από τα Κύθηρα θυμούνται την αρχαιότητα του νησιού, αφού αναπολούν τον μύθο της γέννησης της Αφροδίτης¹⁹, η σχέση της οποίας με τα Κύθηρα απαντάται ήδη στον Πετράρχη, αναζητούν τον ναό της και μυθολογούν για τη σχέση της Ωραίας Ελένης, του Πάρι αλλά και του Μενελάου με τα Κύθηρα. Ο μύθος της απαγωγής της Ελένης από τον Πάρι σε ναό της Αφροδίτης στα Κύθηρα, που καταγράφεται ήδη από τον Δάρη τον Φρύγα στην ιστορία για την άλωση της Τροίας²⁰, κυριαρχεί σε όλους τους μεσαιωνικούς επισκέπτες των Κυθήρων. Όπως παρατήρησε χαρακτηριστικά ο J.P.A. van der Vin²¹ ο μύθος της Ελένης και του Πάρι, που επιχωριάζει στα Κύθηρα²², βασίζεται, λόγω και της απομόνωσης τόσο των Κυθήρων όσο και της Λακωνίας, σε μian ισχυρή, ντόπια παράδοση, καθώς αναφέρεται επιτακτικά από διάφορες ομάδες ανθρώπων²³. Κατά τον ίδιο ερευνητή²⁴ με τον μύθο της Κυθήρειας Αφροδίτης (Venus) έπαιξαν, λόγω της σύμπτωσης των ονομάτων, και οι πρώτοι Βενετοί κατακτητές των Κυθήρων, οι Venieri²⁵. Είναι βέβαια πιθανό, όπως αναφέρει ο J.P.A. van der Vin, ότι οι παλαιότατοι προσκυνητές των Αγίων Τόπων θα επισκέπτονταν και τις αρχαιότητες των Κυθήρων στη σύντομη παραμονή τους στο νησί, έστω και αν δεν αναφέρονται σε αυτές ρητά.

Άμεσα λοιπόν παρατίθενται σε χρονολογική σειρά τόσο κάποιοι γνωστοί προσκυνητές των Αγίων Τόπων, που επισκέφθηκαν τα Κύθηρα, όσο και όποιοι περιηγητές και χαρτογράφοι τα αναφέρουν.

Τα Κύθηρα καταγράφονται σε έναν πορτολάνο της Πίζας ήδη τον 12ο αιώνα.²⁶ Ο παλαιότερος γνωστός προσκυνητής, που επισκέφθηκε τα Κύθηρα τον Οκτώβριο του 1323 στο ταξίδι του μέσω Κρήτης προς την Ιερουσα-

18. Αβραμέα 1972, 181. Βλ. και Τόλιας 2001, 22.

19. Γενικά για τον μύθο και τη μυθοπλασία της Κυθήρειας Αφροδίτης βλ. Αρώνη-Τσίχλη 1997.

20. Γιατρομανωλάκης 1996, 211, κεφ. 10.

21. Vin 1980, 222, 317.

22. Για άλλους χώρους της μυθικής απαγωγής της Ελένης, την Προποντίδα και τη Δαλματία βλ. Vin 1980, 222.

23. Επιπόλαια ίσως ο Vin 1980, 222, συσχετίζει την κυθηραϊκή παράδοση με τη

λατρεία της Ελένης στη Λακωνία.

24. Vin 1980, 220-222, 322.

25. Για τους Venieri βλ. τελευταία M. Koumanoudi, Illi de Ca' Venier: The first Venetian lords of Kythera, σε Koumanoudi - Maltezou 2003, 87-106.

26. P. Gautier Dalché, *Carte marine et portulan du XIIe siècle, Le liber de existencia riveriarum et forma maris nostri mediterranei (Pise 1200-1202)*, Roma 1995. Πρβ. Malamut 2003, 36.

λήμ, είναι ο Ιρλανδός Symon Simeonis, μέλος μοναχικού τάγματος²⁷. Τα Κύθηρα μνημονεύει το 1355 ο Jacopo da Verona²⁸. Ο επόμενος προσκυνητής που είναι γνωστό ότι επισκέφθηκε τα Κύθηρα, αναφέροντάς τα ως Citrini, είναι ο Ιταλός συμβολαιογράφος Niccolò da Martoni²⁹ που επισκέφθηκε το νησί το 1394-95 και πρώτος από όλους τους προσκυνητές, αλλά και τους περιηγητές, όπως θα δούμε, αναφέρεται στον μύθο της Ελένης και του Πάρι. Είναι αξιοσημείωτο όμως ότι ο Niccolò da Martoni είδε τον ναό της Αφροδίτης, καθώς σημειώνει «ad insulam Citrini, in qua erat et nun est quodam templum». Το 1403 τα Κύθηρα επισκέπτονται τρεις Ισπανοί, οι ευγενείς Ruy Gonzales de Clavijo και Gómez de Salazar, καθώς και ο θεολόγος Paez de Santa Maria, που συναποτελούν μια πρεσβεία στην αυλή του βασιλιά των Τατάρων Timur (Ταμερλάνο). Ο Clavijo, που κατέγραψε το οδοιπορικό τού ταξιδιού, αναφέρει επίσης για τα Κύθηρα, που μνημονεύει ως Cetul, τα σχετικά με την Ελένη και τον Πάρι³⁰.

Ο πρώτος περιηγητής που αναφέρει κινητές αρχαιότητες στα Κύθηρα είναι ο Φλωρεντίνος ιερέας Christoforo Buondelmonti, που επισκέφθηκε το νησί περί το 1413-16. Ο Buondelmonti, που μνημονεύει επίσης τον μύθο της απαγωγής της Ελένης από τον Πάρι³¹, σημειώνει ότι είδε στα Κύθηρα ένα γλυπτό, που απεικόνιζε την Αφροδίτη και τις τρεις Χάριτες³². Είναι αξιοσημείωτο ακόμη ότι ο Buondelmonti γράφει ότι ο ναός της Αφροδίτης στα Κύθηρα ήταν ορατός. Στις 27 Φεβρουαρίου 1418 επισκέπτεται τα Κύθηρα, τα οποία αναφέρει ως Sitarée, ο Γάλλος προσκυνητής των Αγίων Τόπων Nomparr II, Seigneur de Caumont³³. Το 1437 επισκέφθηκε τα Κύθηρα ο Ισπανός ευγενής από την Κόρδοβα Pero Tafur, προσκυνητής επίσης για τους Αγίους Τόπους, που μνημονεύει πάλι την απαγωγή της Ελένης από τον Πάρι. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Pero Tafur, που αναφέρει τα Κύθηρα ως Cetril, μνημονεύει ακόμη την ύπαρξη ενός σπηλαίου, ύψους διακοσίων οργιών και ακόμη μεγαλύτερου βάθους³⁴.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες που δίνει για τις αρχαιότητες των Κυθήρων ο Cyriaco de Piziccolli, γνωστός και ως Κυριακός ο Αγκωνίτης (1391-1452)³⁵, ελληνολάτρης, έμπορος, ποιητής, διπλωμάτης και αρχαιολόγος. Ο Κυριακός ο Αγκωνίτης, που επισκέφθηκε τα Κύθηρα

27. Mario Esposito (επιμ.), *Itinerarium Symonis Simeonis ab Hybernia ad Terram Sanctam*, Dublin 1960, Vin 1980, 221.

28. U. Monneret de Villard, *Liber peregrinationis di Jacopo da Verona*, Roma 1950, 174, Malamut 2003, 36.

29. Vin 1980, 37-52, 221.

30. Vin 1980, 99, 222, 373 σημ. 14, 623.

31. Buondelmonti 1897, 16-19, Πετρόχειλος 1979, 75-77. Για τον Chr. Buondelmonti βλ. Buondelmonti, 1981, 33-46.

32. Vin 1980, 146, 392.

33. Seigneur de Caumont, *Voyaige d'oul-*

tremer en Jhérusalem par le seigneur de Caumont, l'an MCCCCXVIII, publié pour la première fois d'après le manuscrit du Musée Britannique par le marquis de La Grange, Paris 1858, Vin 1980, 222.

34. Pero Tafur, *Travels and adventures: 1435-1439* (μετάφραση, επιμέλεια και εισαγωγή: M. Letts), London 1926, Vin 1980, 52-64, 222, 692.

35. Bodnar 1960, 47. Πρβ. Vin 1980, 222, Σιμόπουλος 1973-76, Α, 301-315. Για την επίδραση του Κυριακού του Αγκωνίτη στη Δύση βλ. τελευταία Bergstein 2002.

το 1437, αναφέρει τείχη και ερείπια ιερού της Αφροδίτης και ακόμη περιγράφει και σχεδιάζει τα τείχη στο Καστρί³⁶. Σε έναν ταξιδιωτικό οδηγό που κυκλοφόρησε το 1448 αναφέρονται στα Κύθηρα ερείπια ναού του Απόλλωνα και σημειώνεται ο μύθος της Ωραίας Ελένης και του Πάρι³⁷. Τον μύθο της Ωραίας Ελένης μνημονεύει το 1461 και ο Γάλλος προσκυνητής στους Αγίους Τόπους Luis de Rochechouart³⁸. Αναφέρεται ότι τον 15ο αιώνα και κατά τη μετάβασή του στους Αγίους Τόπους πέρασε από τα Κύθηρα ο Νικόλαος Γ', μαρκήσιος του Este³⁹. Το 1490 ένας χάρτης των Κυθήρων εμφανίζεται στο νησολόγιο του Γερμανού Henricus Martellus Germanus⁴⁰ (εικ. 66), μικρογράφου που εργάστηκε στη Φλωρεντία και γύρω στα 1480-1490 τα Κύθηρα σημειώνονται στον χάρτη της βαλκανικής χερσονήσου του ίδιου χαρτογράφου⁴¹.

Ποικίλοι χαρτογράφοι, όπως θα δούμε αμέσως, δεν παραλείπουν τα Κύθηρα, καίρια για τη ναυσιπλοΐα από τη Δύση στην Ανατολή. Έτσι τα Κύθηρα σημειώνονται από τους χαρτογράφους όχι μόνον στα νησολόγια, αλλά και στους ναυτικούς χάρτες-πορτολάνους, που αναγράφουν χαρακτηριστικά και την ονομασία των Κυθήρων, κάποτε βέβαια παραφθαρμένη. Χαρτογράφοι και περιηγητές αναφέρουν τα Κύθηρα ως Cerigo, Cérigo, Serigo, Kythera, Citri, Citrin, Citrini, Cetul, Scotera, Porphyris, Sitarée, Citérée, Cytharée⁴², insula Cederici και isola di vebere. Και αν δεν δίνουν άμεσες πληροφορίες για τις αρχαιότητες του νησιού, γιατί δεν είναι βέβαια αυτός ο στόχος τους, όμως συντηρούν την αρχαιότατη αίγλη των Κυθήρων, γι' αυτό άλλωστε και καταγράφονται πιο κάτω.

Τον 16ο αιώνα πολλοί προσκυνητές των Αγίων Τόπων διαπλέουν τα Κύθηρα, όπως τον Ιούλιο του 1506 ο Άγγλος Sir Richard Guilforde, που θυμάται πάλι τον μύθο της Ωραίας Ελένης⁴³. Το 1511 περνούν από τα Κύθηρα δύο γεωγράφοι, οι Cour Chamberlain και Nic. Daulfinous⁴⁴. Το 1512 περνά ανοικτά από τα Κύθηρα ο Domenico Trevisan, πρεσβευτής της Βενετίας στην Αίγυπτο⁴⁵, και ο Γάλλος μοναχός Thenaud⁴⁶ οι οποίοι αναφέρουν καθένας ξεχωριστά τα σχετικά με την απαγωγή της Ελένης. Το 1525 παρουσιάζονται τα Κύθηρα στο νησολόγιο του Benedetto Bordone⁴⁷. Το 1525/26 αναφέρει τα Κύθηρα και σχεδιάζει τον χάρτη τους στο βιβλίο του

36. Reisch 1889, 226.

37. E. Gordon Duff (επιμ.), *Informations for pilgrims unto the Holy Land*, London 1893, Σιμόπουλος 1973-76, Α, 39.

38. C. Couderc, *Journal de voyage à Jérusalem de Luis de Rochechouart, Evêque de Saintes* (1461), *Revue de l'Orient latin* 1 (1893) 233. Πρβ. Malamut 2003, 33.

39. Πετρόχειλος 1940, 84.

40. Τόλιας 2001, 54.

41. Τόλιας 2001, 48-49.

42. Thenaud 1884, 263.

43. Guilforde 1851, 12-13.

44. Μαρσέλλος 1974, 32.

45. Thenaud 1884, 140, 163, 222.

46. Thenaud 1884, 18, 139-140, Πετρόχειλος 1940, 84.

47. *Isolario di Benedetto Bordone nel qual si regione de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1528, Bordone Benedetto, *Libro de tutte l'isole del mondo*, Venice 1528, with an introduction by R.A. Skelton, Amsterdam 1966. Bordoni κατά Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 84.

της ναυσιπλοΐας ο Οθωμανός Πίρι Ρέις⁴⁸, γνωστότερος βέβαια τώρα λόγω του τουρκικού ερευνητικού σκάφους, που φέρει το όνομά του, για τη διεκδίκηση των πετρελαίων του Αιγαίου. Το πρώτο μισό του 16ου αιώνα επισκέφθηκε τα Κύθηρα ο Βέλγος Jean le Maire (1473-1525), ένας λυρικός ποιητής των τελευταίων μεσαιωνικών χρόνων⁴⁹, που αναφέρει όπως και ο Nicolas de Nicolay την ύπαρξη ενός αγάλματος, το οποίο μετέφερε στη Βενετία ένας προβλεπτής, όπως θα δούμε πιο κάτω. Κατά τον Π. Καρολίδη, ο πρίγκηψ Ερ. Χριστοφόρου ταξιδεύει το 1530 από τα Κύθηρα στη Μελίτη. Τα φρούρια των Κυθήρων περιγράφει το 1532 ο Γάλλος προσκυνητής στους Αγίους Τόπους Denis Possot⁵⁰.

Τα Κύθηρα σημειώνονται στον πορτολάνο του B. Agnese το 1536⁵¹. Το 1537 σημειώνει τα Κύθηρα σε έναν ναυτικό άτλαντα και στον χάρτη της κεντρικής Μεσογείου ένας Κρητικός κυβερνήτης πλοίου, ο Γεώργιος Σιδέρης (Καλαποδάς)⁵², γνωστός και από ένα επεισόδιο για κάποια χαμένα σχέδια του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου⁵³. Είναι αξιοσημείωτο για τη σχέση του Κρητικού ναυτικού με το πλησιέστατο στην Κρήτη νησί, ότι τα Κύθηρα σημειώνονται και σε έναν ναυτικό χάρτη-πορτολάνο της Μεσογείου του Γεωργίου Σιδέρη (Καλαποδά), του έτους 1541 (εικ. 67)⁵⁴, καθώς και σε άλλους δύο ναυτικούς χάρτες της Μεσογείου των ετών 1541 και 1560⁵⁵. Στις 26 Ιουλίου 1544, στις 5 το πρωί, διαπλέει το στενό των Κυθήρων ο Γάλλος J. Maurand και επαναλαμβάνει⁵⁶ τα μυθολογούμενα από προγενέστερους περιηγητές⁵⁷. Οκτώ χρόνια μετά τον πρώτο χάρτη του Γεωργίου Σιδέρη (Καλαποδά), το 1545 τα Κύθηρα σημειώνονται δύο φορές στο παγκόσμιο ναυτικό νησολόγιο του Ισπανού πρώτου κοσμογράφου του ισπανικού θρόνου Alonso de Santa Cruz⁵⁸. Ο Alonso de Santa Cruz αναγράφει και άλλα τοπωνύμια στα Κύθηρα και επίσης αποδίδει συμβατικά τέσσερα οικοδομικά συγκροτήματα σε διάφορα μέρη του νησιού (εικ. 68-69). Είναι αξιοσημείωτο βέβαια ότι η ακτογραμμή των Κυθήρων ποικίλλει στους δύο χάρτες του. Τον ίδιο χρόνο με τον Alonso de Santa Cruz, το 1545, ο Sebastian Münster, Γερμανός κοσμογράφος και συγγραφέας της «Κοσμογραφίας», δημοσιεύει σε ξυλογραφία έναν χάρτη της Ελλάδος, όπου σημειώνονται και τα Κύθηρα⁵⁹ (εικ. 70).

48. Λούπης 1999, 301-302.

49. Πετρόχειλος 1940, 84, Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 85.

50. *Le voyage de la Terre Sainte, composé par maître Denis Possot et achevé par messire Charles Philippe*, publié et annoté par Ch. Schefer, Genève 1971, 127-128. Πρβ. Malamut 2003, 35-36.

51. B. Agnese, *Atlante*. Για τους Agnese και Homen βλ. Τόλιας 1999, 57, 66.

52. Τόλιας 1999, 88, 179-180 εικ. 8-9.

53. Constandoudaki 1975, 292-308, Τόλιας 1999, 39-40.

54. Τόλιας 1999, 90, 180-181 εικ. 10.

55. Τόλιας 1999, 94, 96, 182-184 εικ. 12-3.

56. Για τους περιηγητές που αντιγράφουν συχνά ο ένας τον άλλο βλ. Φιλοπούλου-Δεσύλλα 1984, 24-25.

57. «On y voit encore les ruines d'un très beau temple de Diane et Apollon ou Hélène», Dorez 1901, 55. Πρβ. Πετρόχειλος 1940, 84. Για τον J. Maurand, βλ. Φιλοπούλου-Δεσύλλα 1984, 42.

58. Τόλιας 2001, 106-107.

59. Αβραμέα 1985, 62-63 εικ. 29.

Περισσότερες πληροφορίες για τις αρχαιότητες των Κυθήρων και τις μόνες ουσιαστικές, που προέρχονται από τον 16ο αιώνα, δίνει ο Nicolas de Nicolay (1517-1583), επίσημος γεωγράφος του βασιλέα της Γαλλίας Ερρίκου Β' (1547-1559), ο οποίος επισκέφθηκε τα Κύθηρα το 1551⁶⁰. Όπως σημειώθηκε πιο πάνω, ο περιηγητής αυτός είναι ο πρώτος που γνωρίζουμε ότι επισκέφθηκε τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Ο Nicolas de Nicolay μνημονεύει λαξευμένες κατασκευές στην Παλαιόπολη, που χαρακτηρίζει λουτρά, και αναφέρει αρχιτεκτονικά λείψανα και υπολείμματα τειχών.

Όπως θα σημειωθεί και πιο κάτω, ο Nicolas de Nicolay αναφέρει, όπως παλαιότερα ο Jean le Maire και άλλοι μεταγενέστεροι περιηγητές, τη διαρπαγή μιας μαρμαρίνης κεφαλής από το Παλαιόκαστρο, που έγινε από κάποιον Ενετό προβλεπτή στο πρώτο μισό του 16ου αι. Η περίπτωση ίσως δεν είναι η μοναδική για τα Κύθηρα, αν σκεφθεί κανείς ανάλογα φαινόμενα στην ενετοκρατούμενη Κρήτη⁶¹. Τελευταία δημοσιεύθηκαν ειδήσεις για ανασκαφική και συλλεκτική δραστηριότητα δύο Ενετών γενικών προβλεπτών, του Francesco Grimaldi (1688-1701) και του Antonio Nani (1703-1705) στην Πελοπόννησο και μάλιστα στον Ισθμό της Κορίνθου, στην Επίδαυρο αλλά και στην Τσακωνιά⁶², όχι δηλαδή μακριά από τα Κύθηρα, και μεταφορά στη Βενετία αγαλμάτων, επιγραφών, νομισμάτων, ακόμη και αρχιτεκτονικών μελών. Οι δραστηριότητες αυτές εντάσσονται βέβαια στον συρμό του συλλεκτικισμού, χαρακτηριστικό για την αναγεννησιακή Ιταλία και κατ' εξοχήν τη Βενετία⁶³. Ίσως, λοιπόν, το νησί της Αφροδίτης, που για τους αρχαιοπληκτους Ενετούς είχε την πρόσθετη γοητεία του μύθου της Ωραίας Ελένης, όπως είδαμε, δεν διέλαθε της αρχαιοκαπηλικής προσοχής των τότε επικυρίαρχών του, και ίσως μία έρευνα στα ενετικά αρχεία αποδώσει σχετικούς καρπούς.

Τα Κύθηρα μνημονεύει το 1573 ο Γάλλος Philippe du Fresne-Canaye⁶⁴. Όπως σημειώθηκε πιο πάνω, οι χαρτογράφοι του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα επισημαίνουν συνεχώς τα Κύθηρα. Τα Κύθηρα σημειώνονται το 1580-90 από τον Αντώνιο από τη Μήλο (Millo)⁶⁵. Το 1572 δημοσιεύεται από τον Tomaso Porcacchi da Castiglione το «Βιβλίο των Φημισμένων Νησιών»⁶⁶,

60. Silvius 1577, Πετρόχειλος 1979, 43-44, Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 82-87. Για τον Nicolas de Nicolay βλ. Φιλοπούλου-Δεσύλλα 1984, 42.

61. Beschi 1975, Τσικνάκης 1989-90, Τσικνάκης 1991.

62. Μάλλιαρης 1998.

63. Τσικνάκης 1989-90, 179, 197, σημ. 3, Lanfranco Franzoni, Antiquari e collezionisti nel Cinquecento, σε G. Arnaldi - M. Pastore Stocchi (επιμ.), *Storia della Cultura Veneta dal primo Quattrocento al concilio di Trento*, Vicenza 1981. Για ανα-

ζήτηση αρχαίων αντικειμένων ήδη τον 16ο αιώνα στα χρόνια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς βλ. Φιλοπούλου-Δεσύλλα 1984, 33-34.

64. *Le voyage du Levant de Philippe du Fresne-Canaye (1573)*, publié et annoté par M.H. Hauser, Paris 1897, 173, πρβ. Malamut 2003, 32.

65. Λιβιεράτος - Μπεριάτος 2001, 157. Για τον Αντώνιο από τη Μήλο βλ. Τόλιας 1999, 38, 40, 58, Τόλιας 2001, 19.

66. *L'isole più famose del mondo*, Venetia 1572.

66. Τα Κύθηρα στο νησολόγιο του Henricus Martellus Germanus, 1490.

που περιέχει έναν χάρτη της Πελοποννήσου, όπου και πάλι σημειώνονται τα Κύθηρα, καθώς και έναν χάρτη των Κυθήρων, σε χαλκογραφίες του Girolamo Porro⁶⁷ (εικ. 71). Ο χάρτης των Κυθήρων των Porcacchi/Porro είναι αξιοσημείωτος, γιατί για πρώτη και μοναδική φορά για χάρτη των Κυθήρων, σημειώνονται αρχαιότητες⁶⁸. Η αναφορά «Il Tempio dove fu Rapita Helena da Paride» τοποθετείται χονδρικά στη θέση του Παλαιόκαστρου. Κάποιες άλλες ενδείξεις του χάρτη των Κυθήρων των Porcacchi/Porro συζητήθηκαν και πιο πάνω. Το 1573 δημοσιεύεται χάρτης των Κυθήρων από τον χαράκτη Simon Pinargenti⁶⁹ και το 1574 τα Κύθηρα σημειώνονται στον χάρτη της διαδρομής

67. Αβραμέα 1985, 70-71, 73 εικ. 34, 36, Τόλιας 2001, 69.

68. Η έμφαση στις αναφορές αρχαιοτήτων στα νησολόγια, που δηλώνεται σε Τό-

λιας 2001, 23, δεν ισχύει για τα Κύθηρα.

69. S. Pinargenti, *Isole che son di Venezia*, Βενετία 1573.

67. Ναυτικός χάρτης - πορτολάνος της Μεσογείου του Γεωργίου Σιδέρη (Καλαποδά), 1541.

68. Απόσπασμα από το Παγκόσμιο Ναυτικό Νησολόγιο του Alonso de Santa Cruz, 1545.

69. Τα Κύθηρα στο Παγκόσμιο Ναυτικό Νησολόγιο του Alonso de Santa Cruz, 1545.

70. Ευλογραφία με χάρτη της Ελλάδος του Sebastian Münster, 1545.

δια ξηράς από τη Βενετία στην Κωνσταντινούπολη του G.F. Camocio⁷⁰. Το 1574, επίσης, τα Κύθηρα απεικονίζονται στον χάρτη του Donato Bertelli⁷¹.

Το 1575 χάρτης της Ελλάδος, στον οποίο σημειώνονται και τα Κύθηρα, δημοσιεύεται από τον Jacopo Gastaldi, χαρτογράφο και κοσμογράφο της δημοκρατίας της Βενετίας⁷². Το 1579-80 τυπώνεται ένα νησολόγιο από τον λοχαγό Francesco Ferretti, ιππότη του τάγματος του Αγίου Στεφάνου, με χαρακτηριστικά του Michel Angelo Marrelli, με μια επιχρωματισμένη χαλκογραφία των Κυθήρων⁷³ (εικ. 72). Το 1579 διαπλέει το στενό των Κυθήρων ο Γάλλος Carlier de Pinon μαζί με τον Γερμανό J.J. Breuning⁷⁴. Μεταξύ

70. G.F. Camocio, *Viaggio da Venezia a Constantinopoli per terra*, Venezia 1574. Ακριβώς αυτήν την εποχή προβλεπτής στα Κύθηρα ήταν ο Pietro Soriano, για τον οποίο βλ. Κ. Τσιγκνάκης, Έργα και ημέρες ενός βενετού προβλεπτού στα Κύθηρα. Η θητεία του Pietro Soriano τα χρόνια 1572-1574, Εφημ. Κυθηραϊκή, αρ. 72, 9, 14.

71. D. Bertelli, *Civitatum aliquot insigniorum et locorum, magis munitorum*

exacta delineatio: cum additione aliquot insularum principalium, Venezia 1574, Λιβιεράτος - Μπεριάτος 2001, 156.

72. Αβραμέα 1985, 90-91 εικ. 57.

73. Αβραμέα ό.π., 80 εικ. 43β, Τόλιας 2001, 115.

74. Carlier de Pinon, *Voyage en Orient*, publ. avec des notes historiques et géographiques par E. Blochet, Paris 1920, 53.

71. Χάρτης των Κυθήρων του Tomaso Porcacchi da Castiglione σε χαλκογραφία του Girolamo Porro, 1572.

1579 και 1584 δημοσιεύονται οι χάρτες του Γερμανού Abraham Ortelius, αρχαιοδίφη, συλλέκτη, χαρτογράφου και ελληνιστή⁷⁵, με επιζωγραφημένες χαλκογραφίες, ανάμεσα στις οποίες υπάρχουν ένας χάρτης της Ελλάδος, όπου σημειώνονται τα Κύθηρα, και ένας χάρτης της Κρήτης, μαζί με χάρτες διαφόρων νησιών και των Κυθήρων⁷⁶ (εικ. 73). Ο τελευταίος χάρτης επιγράφεται «Ελλάς Graecia Sorphiani», γιατί στηρίζεται στο έργο του Κερκυραίου λόγιου Νικόλαου Σοφιανού, που είχε ήδη εκδώσει χάρτες με θέμα την αρχαία Ελλάδα. Όπως έχει σημειωθεί από τον Γ. Τόλια, οι χάρτες του Νικόλαου Σοφιανού, που άφησαν εποχή, αποτέλεσαν την «παλαιότερη απεικόνιση της ιστορικής συνέχειας του πολιτισμού στην Ελλάδα»⁷⁷. Το 1588 περνά από τα Κύθηρα ο Γερμανός Reinhold Lubenau⁷⁸. Στο ταξίδι του από τη Βενετία προς τους Αγίους Τόπους μέσω Κρήτης και Κύπρου διαπλέει τα Κύθηρα το 1589 ο Γάλλος ευγενής L.S. de Villamont και αναφέρει ναό της Αφροδίτης⁷⁹.

75. Τόλιας 1999, 95.

76. Αβραμέα 1985, 106, 108 εικ. 70-71.

77. Τόλιας 1999, 19-20.

78. Von W. Sahm, *Beschreibung der*

Reisen des Reinhold Lubenau, Königsberg 1930, 192, πρβ. Malamut 2003, 35.

79. Villamont 1627, II, 19.

72. Νησολόγιο του Francesco Ferretti με επιχρωματισμένη χαλκογραφία του Michel Angello Marrelli, 1579-80.

Το 1598-99 επισκέφθηκε τα Κύθηρα ο Ολλανδός διδάκτωρ της νομικής του πανεπιστημίου της Ουτρέχτης Van Kootwyck, προσκυνητής και αυτός στους Αγίους Τόπους. Ο Van Kootwyck, που είναι σχετικά πιο καλλιεργημένος και παρατηρητικότερος, αναφέρεται στον ναό της Αφροδίτης και παραθέτει χάρτη της Πελοποννήσου, στον οποίο εικονίζονται και τα Κύθηρα⁸⁰.

Τον 17ο αιώνα και ενώ τα Κύθηρα συνεχίζουν να βρίσκονται υπό ενετική κατοχή πολλαπλασιάζονται οι επισκέψεις των περιηγητών, που αντι-

80. J. Cotovicus (Van Kootwyck), *Itinerarium Hierosolymitanum et Syriacum, in quo variorum gentium mores et instituta,*

insularum, regionum, urbium situs, Antwerpen 1619, 56, 61, Πετρόχειλος 1979, 87.

σε σχέση με το λιμάνι του Αγίου Νικολάου, καθώς και φρούριο του Μενελάου⁹⁰. Άλλος ένας Άγγλος περιηγητής, ο Ellis Veryard στο ταξίδι του από την Κύθνο στον Κάβο Μαλέα αναφέρεται στα Κύθηρα και την Παλαιόπολη, που συγχέει με το Παλαιόκαστρο, όπου σημειώνει ναό της Αφροδίτης και εκκλησία του αρχαγγέλου Μιχαήλ⁹¹.

Το 1638 τα Κύθηρα σημειώνονται στην επιχρωματισμένη χαλκογραφία ενός χάρτη της Ελλάδος από τον Γερμανό Johannes Wilhelm Laurenberg⁹². Είναι γνωστό ότι ο Johannes Wilhelm Laurenberg, που ήταν συγγραφέας, μαθηματικός και ιστορικός, δεν επισκέφθηκε ποτέ την Ελλάδα. Το 1639 σταμάτησε στα Κύθηρα ο Du Loir, συνοδός του Γάλλου πρέσβυ Jean de la Haye στην Κωνσταντινούπολη, που αναφέρει σπήλαιο, όπου κατά τους μοναχούς γράφηκε η Αποκάλυψη από τον Ευαγγελιστή Ιωάννη⁹³. Σύντομα περιγράφει τα Κύθηρα ο Χίος φραγκολεβαντίνος Francesco Lupazzolo, που έγινε πρόξενος της Βενετίας στη Σμύρνη το 1667⁹⁴. Στις 8 Νοεμβρίου 1655 βρίσκεται στα Κύθηρα για μία ημέρα ο Γάλλος περιηγητής Jean de Thevenot, ταξιδιώτης στα Ιεροσόλυμα, τον καιρό του Λουδοβίκου ΙΔ΄⁹⁵. Ο Thevenot αναφέρει τον μύθο της Αφροδίτης και τον ναό στο Παλαιόκαστρο, που δεν επισκέφθηκε. Στα μέσα του 17ου αιώνα περνά από τα Κύθηρα, στον πλου του από τη Βενετία στη Σμύρνη, ο Γάλλος ευγενής και περιηγητής François le Gouz de la Boullaye, αλλά δεν επισκέφθηκε το νησί⁹⁶. Το 1658 ο Marco Boschini, ζωγράφος, χαράκτης, χαρτογράφος και έμπορος πολύτιμων αντικειμένων και έργων τέχνης, δημοσιεύει σε μια χαλκογραφία έναν χάρτη του Αρχιπελάγους, όπου σημειώνει τα Κύθηρα⁹⁷. Το 1664 ο Francesco Maria Levanto, χαρτογράφος από τη Γένοβα, δημοσιεύει μια χαλκογραφία σε έναν ναυτικό χάρτη του Αιγαίου, όπου και πάλι σημειώνονται και τα Κύθηρα⁹⁸ (εικ. 75).

90. Biddulph 1612, 9.

91. «Temple of Venus at a place call' d at present Paropolis or the old city, on the ruins where of the Greeks have erected a church and dedicated it to the Archangel S. Michael», Veryard 1701, 356.

92. Αβραμέα 1985, 116-117, εικ. 76.

93. *Les voyages du monsieur Du Loir, contenus en plusieurs lettres écrites du Levant avec plusieurs particularités qui n'ont point encore esté remarquées touchant la Grèce et la domination du Grand Seigneur, la religion et les mœurs de ses sujets*, Paris 1654, 4-5, Πετρόχειλος 1940, 84.

94. Στ. Φασουλάκης, Ο Lupazzolo και η Νάξος, σε Ι.Κ. Προμπονάς - Στ.Ε. Ψαρράς (επιμ.), *Η Νάξος διά μέσου των αιώνων, Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου* (Φιλώτι 3-6 Σεπτ. 1992), Αθήνα 1994 499-513.

95. Jean de Thevenot, *Relation d' un voyage fait au Levant*, Paris 1665, «On lui-là, auprès de la mer, dont les ruines à ce qu' on dit, se voient encore aujourd'hui» Thevenot 1727, 39-40, Τόλιας 2001, 38, Πετρόχειλος 1940, 84.

96. Le Gouz de la Boullaye, François, *Les voyages et observations sieur de la Boullaye-Le-Gouz gentilhomme Angevin, où sont décrites les Religions, Gouvernements et situations des Etats et Royaumes d' Italie, Grèce, Natolie, Syrie, Palestine, Karaménie, Kaldée, Assyrie, grand Mogol, Bija*, Paris 1653, Πετρόχειλος 1940, 84.

97. Αβραμέα 1985, 121, εικ. 79, Τόλιας 2001, εικ. σελ. 150-151.

98. Αβραμέα 1985, 126 εικ. 82. Για την κατάσταση στα Κύθηρα αυτήν την εποχή βλ. Ψαρράς 1987, 67-81.

75. Χαλκογραφία ναυτικού χάρτη του Αιγαίου του Francesco Maria Levanto, 1664.

Το 1669, επιστρέφοντας από την Κωνσταντινούπολη, επισκέπτεται τα Κύθηρα ο καπουτσίνος κληρικός, πνευματικός του Γάλλου πρέσβυ στην Υψηλή Πύλη Vantelet, Robert de Dreux⁹⁹. Κάπου μεταξύ 1671-1679 ταξίδεψε στην Ελλάδα ο Bernard Randolph, που επισκέφθηκε και τα Κύθηρα¹⁰⁰. Το 1676, βρίσκονται στα Κύθηρα ο Γάλλος γιατρός J. Spon και ο

99. H. Pernot, *Voyage en Turquie et en Grèce du R.P. Robert de Dreux* (1665-1669), Paris 1925.

100. B. Randolph, *The present state of the Morea, called anciently Peloponnesus*

... together with a description of the city of Athens, islands of Zant, Strafades and Serigo, London 1686, Αβραμέα 1972, 182, 490 σημ. 32.

Άγγλος τυχοδιώκτης G. Wheeler, που επισκέπτονται τον Αυλαίμονα, τότε Άγιο Νικόλαο, και τον χώρο δυτικά του και μιλούν για τα λουτρά και το ανάκτορο της Ελένης, αναφέροντας κάποιες αρχαιότητες¹⁰¹. Το 1676 επίσης ο P.S. Valck δημοσιεύει για πρώτη φορά δύο λιμενολόγια των Κυθήρων, το ένα από τα οποία του Αυλαίμονα¹⁰². Το 1679 ο Francesco-Maria Levanto¹⁰³ δημοσιεύει σε ένα νησολόγιο και τα Κύθηρα. Το 1680 ο Ολλανδός Johannes van Keulen, γενάρχης μεγάλης οικογένειας χαρτογράφων και εκδοτών, δημοσίευσε έναν χάρτη του Αρχιπελάγους, όπου σημειώνονται τα Κύθηρα, καθώς επίσης και έναν λιμενοδείκτη του Αυλαίμονα (Porto S. Nicolo in I. Serigo)¹⁰⁴ (εικ. 76).

Το 1680 τα Κύθηρα σημειώνονται στην επιχρωματισμένη χαλκογραφία χάρτη της Κρήτης του Ολλανδού χαρτογράφου και εκδότη Frederik de Wit¹⁰⁵. Το 1682 ο Ολλανδός, επίσης, Nicolaes Visscher, άλλο ένα μέλος γνωστής οικογένειας χαρακτών και εκδοτών χαρτών, δημοσίευσε σε μian επιζωγραφημένη χαλκογραφία έναν χάρτη της Ελλάδος, όπου σημειώνονται και τα Κύθηρα¹⁰⁶. Άλλην επιζωγραφημένη χαλκογραφία σε χάρτη της Ελλάδος, όπου επίσης σημειώνονται τα Κύθηρα, δημοσίευσε το 1683 ο Γάλλος χαρτογράφος Guillaume de l'Isle ή Delisle¹⁰⁷. Τον ίδιο χρόνο ο Ολλανδός υδρογράφος, ζωγράφος και εκδότης Jacobus Robinj, που εργάστηκε για λογαριασμό του Van Keulen (αναφέρθηκε πιο πάνω), δημοσίευσε σε μian επιζωγραφημένη χαλκογραφία έναν χάρτη του Αρχιπελάγους, όπου σημειώνονται και τα Κύθηρα¹⁰⁸.

Ο Jacobus Robinj δημοσίευσε το 1694 και έναν λιμενοδείκτη των νησιών του Αρχιπελάγους, όπου υπάρχει και το λιμάνι του Αυλαίμονα (Port St. Nickolo in Serigo)¹⁰⁹ (εικ. 77). Μεταξύ 1684 και 1687 επισκέπτεται τα Κύθηρα ο κοσμογράφος της ενετικής πολιτείας Vincenzo-Maria Coronelli¹¹⁰, που αντιγράφει τον Buondelmonti για το άγαλμα της Αφροδίτης με τις Χάριτες και μνημονεύει το σπήλαιο του ευαγγελιστή Ιωάννη. Ο V.-M. Coronelli δημοσίευσε το 1696 έναν χάρτη του νοτίου Αιγαίου, όπου σημειώνονται και τα Κύθηρα¹¹¹ (εικ. 78). Το 1685 ο Giacomo Cantelli da Vignela δημοσίευσε σε χαλκογραφία χάρτη του Αιγαίου πελάγους, όπου σημειώνονται και

101. *Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676 par Jacob Spon docteur médecin agrégé à Lyon, et George Wheeler gentil-homme Anglois*, Lyon 1678, I, 162-165, G. Wheeler, *Voyage de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, Haag 1723, I, 86. Πρβ. Vin 1980, 222.

102. Pietro Silvestro Valck, *Vera dichiarazione del mare del Arcipelago*, Amsterdam 1676.

103. F.-M. Levanto, *Specchio del mare*, Genova 1664, Λιβιεράτος - Μπεριάτος 2001,

164-165.

104. Αβραμέα 1985, 132-133 εικ. 86-87.

105. Αβραμέα ό.π. 134-135 εικ. 88. Βλ. και Σιμόπουλος 1973-76, Α, 689-698.

106. Αβραμέα 1985, 132-133 εικ. 86-87.

107. Στο ίδιο, 142-143 εικ. 95.

108. Στο ίδιο, 148-149 εικ. 99.

109. Στο ίδιο, 147 εικ. 98.

110. V.-M. Coronelli, *Description géographique et historique de la Morée reconquise par les Vénétiens*, Paris 1687, 82-83, Πετρόχειλος 1979, 78-81.

111. Αβραμέα 1985, 168-169 εικ. 122.

76. Λιμενοδείκτης του Αυλαίμονα του Johannes van Keulen, 1680.

77. Λιμενοδείκτης του Αυλαίμονα του Jacobus Robinj, 1694.

τα Κύθηρα¹¹². Την ίδια εποχή κυκλοφόρησε από τον Γερμανό εκδότη Jacob Enderling σε μιαν άλλη χαλκογραφία χάρτης του Αιγαίου πελάγους, άγνωστου χαρτογράφου, όπου και πάλι σημειώνονται τα Κύθηρα¹¹³ (εικ. 79). Το 1685 επίσης, ο J. Peeters δημοσιεύει έναν χάρτη των Κυθήρων με διάφορα στοιχεία που συζητούνται πιο κάτω, καθώς και μιαν άποψη του λιμανιού στο Καψάλι και του Κάστρου¹¹⁴.

Στο τέλος του 16ου αιώνα φέρεται ότι επισκέφθηκε τα Κύθηρα ο Φλαμανδός γεωγράφος Olfert Dapper¹¹⁵. Ο O. Dapper, που δεν ταξίδεψε ποτέ στους τόπους που περιγράφει¹¹⁶, γράφει για το Καψάλι, τον Αυλαίμονα, το Καστρί και το Παλαιόκαστρο, αναφέροντας πάλι τα συνηθισμένα για τα λουτρά και το ανάκτορο της Ελένης και είναι ο πρώτος που αναφέρει νομίσματα σχετικά με τα Κύθηρα¹¹⁷. Ο O. Dapper δημοσιεύει επίσης το 1686 έναν χάρτη του νοτίου Αιγαίου σε χαλκογραφία, όπου σημειώνονται και τα Κύθηρα¹¹⁸. Το 1688 ο Ναπολιτάνος νομικός και γεωγράφος Francesco Piacenza δημοσιεύει σε βιβλίο του¹¹⁹ χάρτη του Αιγαίου σε χαλκογραφία, όπου σημειώνονται και τα Κύθηρα¹²⁰ (εικ. 80).

112. Αβραμέα 1985, 144-145 εικ. 96. Δεν βρέθηκαν στοιχεία για τον Aulenotti, που αναφέρεται από τον Πετρόχειλο 1979, 45.

113. Αβραμέα 1985, 150 εικ. 100.

114. *Description des principales villes, havres et isles du golfe de Venise du côté oriental, comme aussi des villes et fortresses de la Morée et quelques places de la Grèce et des isles principales de l'Archipel*, Αμβέρσα 1685, πίν. 50-51, Λιβιεράτος - Μπεριάτος 2001, 159-160.

115. O. Dapper, *Description exacte des îles de l'archipel, et de quelques autres adjacentes, dont les principales sont Chy-*

pre, Rhodes, Candie, Samos, Chio..., Amsterdam 1703, 375-79, 553-56, Πετρόχειλος 1979, 13-26.

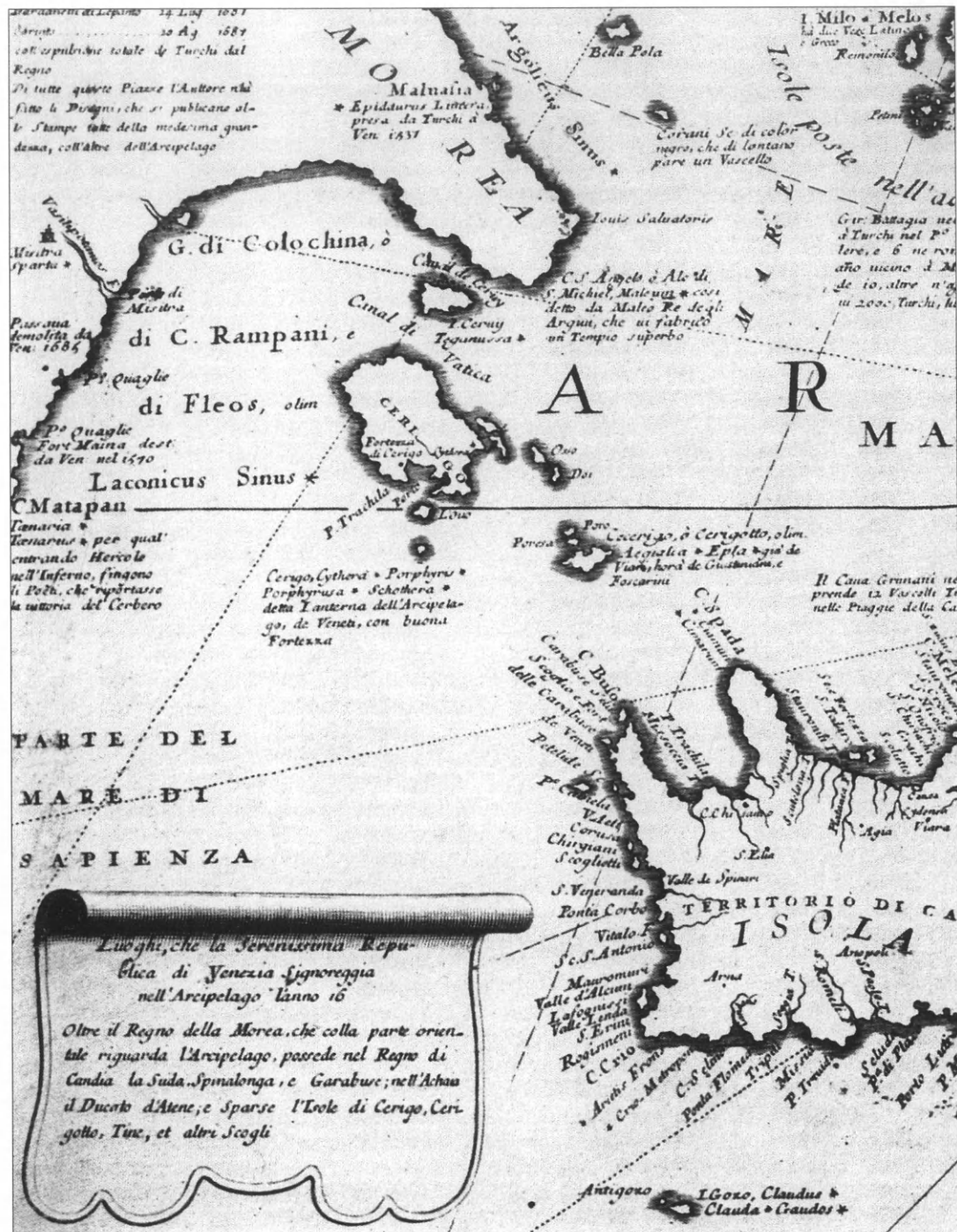
116. Φλάμπουρας 1971.

117. Για τα νομίσματα των Κυθήρων βλ. Head 1911, 436.

118. Αβραμέα 1985, 161 εικ. 116. Δεν βρέθηκαν στοιχεία για τον γεωγράφο A.F. Pusching, που αναφέρεται από τον Πετρόχειλο 1979, 87.

119. Francesco Piacenza, *Egeo redivivo o' sia chorografia dell'Arcipelago*, Modena 1688, Πετρόχειλος 1979, 45.

120. Αβραμέα 1985, 153 εικ. 105.

78. Χάρτης του νοτίου Αιγαίου του V.-M. Coronelli, 1696.

Μεταξύ 1700 και 1738 δημοσιεύεται σε χαλκογραφία ένας χάρτης του Αιγαίου και της Κρήτης του Άγγλου μαθηματικού, γεωγράφου και θεολόγου Edward Wells¹²¹. Το 1703 ο Φλωρεντίνος ιατροφιλόσοφος Alessandro Rini, που σημειώθηκε πιο πάνω σχετικά με τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, από την υπηρεσία του προς τη Βενετία ως γιατρός του νοσοκομείου του Ναυπλίου, αναφέρει την ανεύρεση αρχαίων νομισμάτων στα Κύθηρα¹²². Μεταξύ 1716 και 1737 ο J.B. Homann δημοσιεύει χάρτη της Πελοποννήσου με τα Κύθηρα¹²³. Το 1719, ο Γάλλος περιηγητής Pierre Lambert de Saumery, που χρησιμοποιεί το ψευδώνυμο M. de Mirone, στο ταξίδι του από τη Μασσαλία στην Κωνσταντινούπολη σημειώνει πιθανότατα, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, φρούριο στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό¹²⁴. Μεταξύ 1715 και 1726 οι Γάλλοι Henri Michelot και Laurent Bremond, κυβερνήτης του βασιλικού ναυτικού και υδρογράφος του βασιλέα αντίστοιχα, δημοσιεύουν σε χαλκογραφία χάρτη του Αρχιπελάγους, στον οποίο σημειώνονται και τα Κύθηρα¹²⁵ (εικ. 81).

79. Χάρτης του Αιγαίου πελάγους του Jacob Enderling, 1685.

121. Αβραμέα 1985, 170-171 εικ. 124.

122. Μάλλιαρης 1998.

123. Λιβιεράτος - Μπεριάτος 2001, 166.

124. Mirone 1731, I, 44.

125. Αβραμέα 1985, 174 εικ. 126.

80. Χάρτης του Αιγαίου του Francesco Piacenza, 1688.

Μεταξύ 1706 και 1803 κυκλοφορεί το έργο *English Pilot*, στο οποίο περιέχεται σε επιχρωματισμένη χαλκογραφία χάρτης του Αρχιπελάγους, έργο του John Seller, υδρογράφου του Καρόλου Β' της Αγγλίας, συμπληρωμένο από τον διάδοχό του Jeremiah, όπου σημειώνονται και τα Κύθηρα¹²⁶. Το 1729 δημοσιεύεται από τον Ολλανδό Pieter Vander Aa, εκδότη και βιβλιοπώλη, σε επιχρωματισμένη χαλκογραφία χάρτης του Αρχιπελάγους στον οποίο σημειώνονται επίσης τα Κύθηρα¹²⁷. Το 1738-39 επισκέπτεται τα Κύθηρα ο κόμης του Sandwich, που μνημονεύει αρχαιότητες στην Παλαιόπολη και το Παλαιόκαστρο, καθώς και την ύπαρξη κυθηραϊκών νομισμάτων σε συλλογές του εξωτερικού¹²⁸. Το 1745 ο F. Grognaud δημοσιεύει σε χαλκογραφία χάρτη του Αρχιπελάγους, όπου και πάλι σημειώνονται τα Κύθηρα¹²⁹.

Πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα επισκέπτεται τα Κύθηρα ο J. Aegidius van Egmont, έκτακτος απεσταλμένος των Κάτω Χωρών στο Βασίλειο της

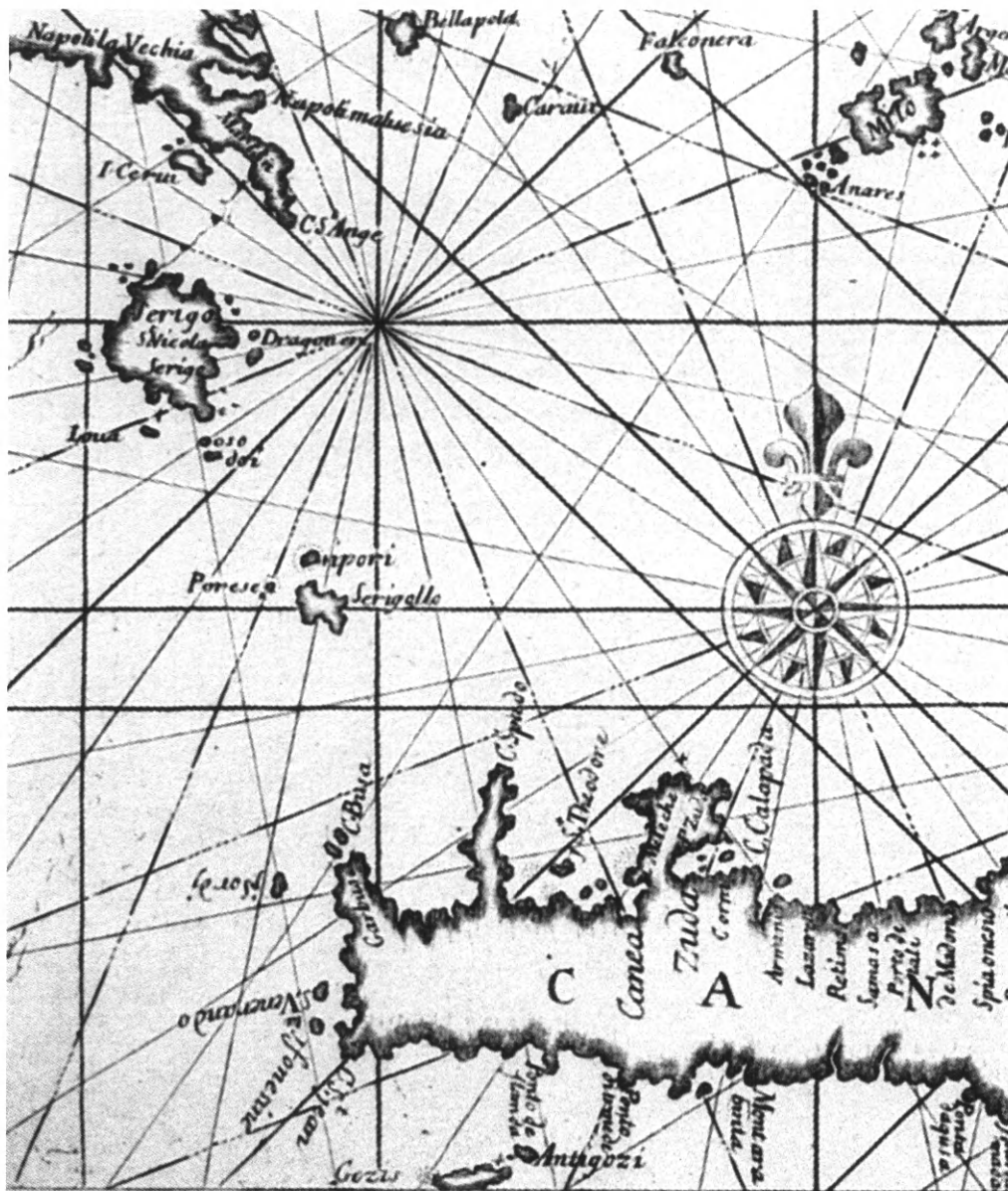
126. Αβραμέα 1985, 176 εικ. 127.

127. Αβραμέα ό.π. 182-183 εικ. 132.

128. Earl of Sandwich, *A voyage performed by the late Earl of Sandwich around the Mediterranean in the years 1738 and 1739, written by himself*, London, 1799, 30, «There are now no remains to be found of the city or temple, and nothing in the whole island that can give one any trace

of the ancient habitations, except some rubbish near the harbour now called St Nicholas, which shows that there anciently was some town in that place. There are also some vaults, which the inhabitants call the baths of Helen; and about four miles distant, two columns standing, of the Doric order».

129. Αβραμέα 1985, 177 εικ. 128.

81. Χάρτης του Αρχιπελάγους των Henri Michelot και Laurent Bremond, 1715-26.

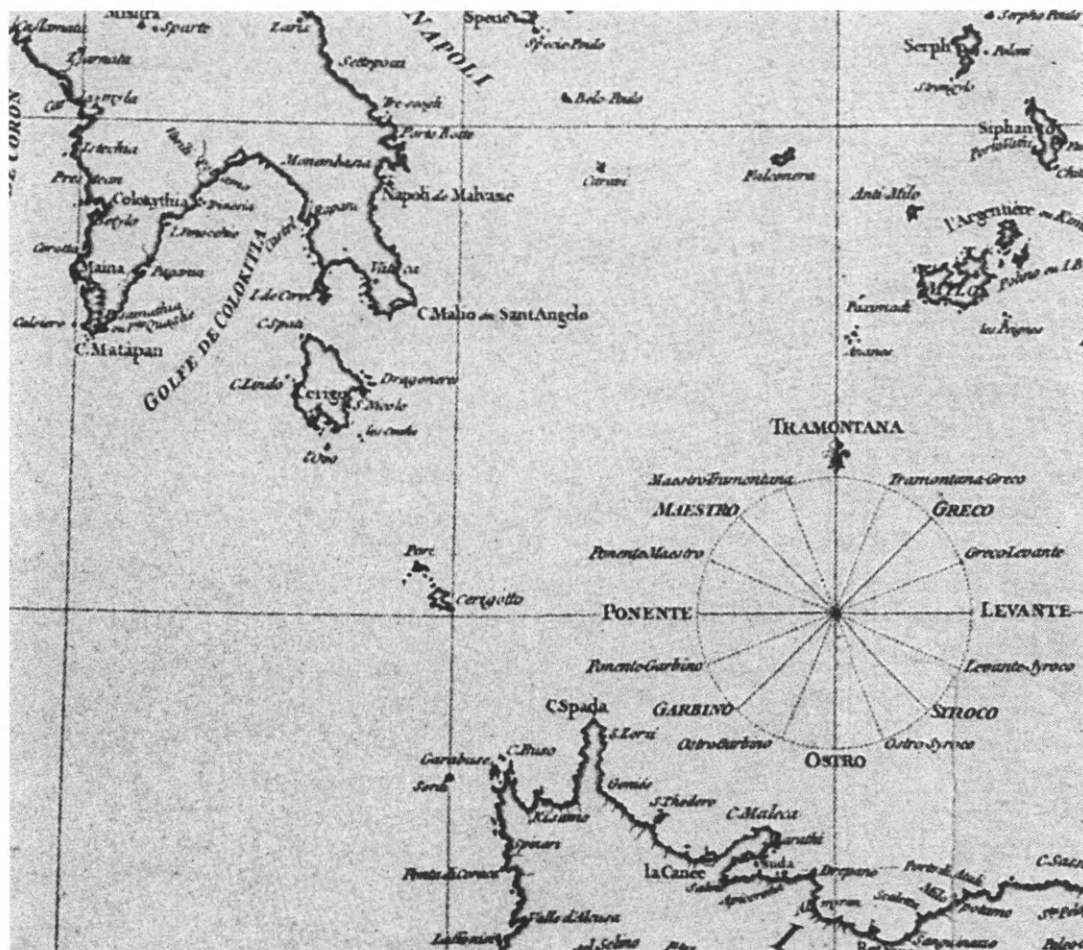
Νεάπολης, μαζί με τον καθηγητή ανατολικών γλωσσών στο Πανεπιστήμιο του Leyden John Heyman. Οι δύο αυτοί περιηγητές αναφέρουν απλά την Παλαιόπολη¹³⁰. Το 1756 ο J.B.B. d'Anville, Γάλλος γεωγράφος και χαρτογράφος, δημοσίευσε σε χαλκογραφία χάρτη της Ελλάδος και του Αρχιπελάγους, όπου σημειώνονται τα Κύθηρα¹³¹ (εικ. 82). Το 1764 ο Γάλλος υδρογράφος του βασιλέα Joseph Roux δημοσίευσε σε χαλκογραφία χάρτη

130. Van Egmont - Heyman 1759, 65-66, Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 88.

131. Αβραμέα 1985, 186-187 εικ. 134.

του νοτίου Αιγαίου πελάγους, στον οποίο σημειώνονται και τα Κύθηρα¹³² (εικ. 83). Το 1782 δημοσιεύεται σε χαλκογραφία από τον M.G.F.A. Comte de Choiseul Gouffier, πρεσβευτή της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη, χάρτης της Ελλάδος, στον οποίο σημειώνονται και πάλι τα Κύθηρα¹³³. Το 1785-86 ο J.B. Lechevalier στο ταξίδι του από τη Ζάκυνθο στην Αθήνα με τον πρέσβυ της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη Zuliani, σταματά στα Κύθηρα. Η αφήγησή του για την αρχαιολογία των Κυθήρων είναι όμως φανταστική, εκτός από την αναφορά του στο σπήλαιο της Αγίας Σοφίας¹³⁴. Το καλοκαίρι του 1788 ο Άγγλος Th. Watkins, που ταξιδεύει από τη Ζάκυνθο προς τη Μήλο, μνημονεύει στα Κύθηρα ναό της Αφροδίτης¹³⁵.

Στο τέλος της ενετικής κατοχής του νησιού, το 1789, επισκέπτεται τα Κύθηρα ο γενικός πρόξενος της Γαλλίας στα Ιόνια νησιά André Grasset

82. Χάρτης της Ελλάδος και του Αρχιπελάγους του J.B.B. d'Anville, 1756.

132. Αβραμέα 1985, 189 εικ. 136.

133. Αβραμέα ό.π. 208-209 εικ. 150.

134. Lechevalier 1802, 107.

135. «...some slight remains of which may be traced», Watkins 1792, II, 173.

83. Χάρτης του νοτίου Αιγαίου πελάγους του Joseph Roux, 1764.

Saint-Sauveur¹³⁶, που αναφέρει το Καφάλι, την Παναγία Μυρτιδιώτισσα, το σπήλαιο της Αγίας Σοφίας, τον Αυλαίμονα, το Καστρί και το Παλαιόκαστρο, επαναλαμβάνοντας πάλι τα σχετικά με τα λουτρά της Ελένης και το ανάκτορο του Μενελάου. Είναι αξιοσημείωτο, όπως θα δούμε και πιο κάτω, ότι ο André Grasset Saint-Sauveur αναφέρει μια συλλογή 36 νομισμάτων.

Το 1791 δημοσιεύεται από τον χαρτογράφο και χαράκτη L.S. de la Rochette σε συνεργασία με τον γεωγράφο W. Faden σε επιχρωματισμένη χαλκογραφία χάρτης της Ελλάδος, του Αρχιπελάγους και της Μικράς Ασίας¹³⁷. Τον ίδιο χρόνο δημοσιεύει σε χαλκογραφία χάρτη της Ελλάδος ο Γάλλος ελληνιστής, γεωγράφος και κοσμογράφος Jean Denis Barbié du Bocage¹³⁸. Το 1792 ο Άγγλος W. Hunter¹³⁹ έμεινε μια ημέρα στα Κύθηρα, στο ταξίδι του από τη Μάλτα στη Σμύρνη, αλλά δεν επισκέφθηκε τις αρχαιότητες του νησιού¹⁴⁰. Το 1796, όπως σημειώθηκε και πιο πάνω, επισκέπτεται τα Κύθηρα ο σχεδιαστής A.L. Castellan¹⁴¹. Ο A.L. Castellan αναφέρει το λατομείο

136. Grasset Saint-Sauveur 1800, 330-377, Πετρόχειλος 1979, 81-102. Πρβ. Σιμόπουλος 1973-76, Β, 504.

137. Αβραμέα 1985, 198-199 εικ. 145.

138. Αβραμέα ό.π. 200-201 εικ. 146.

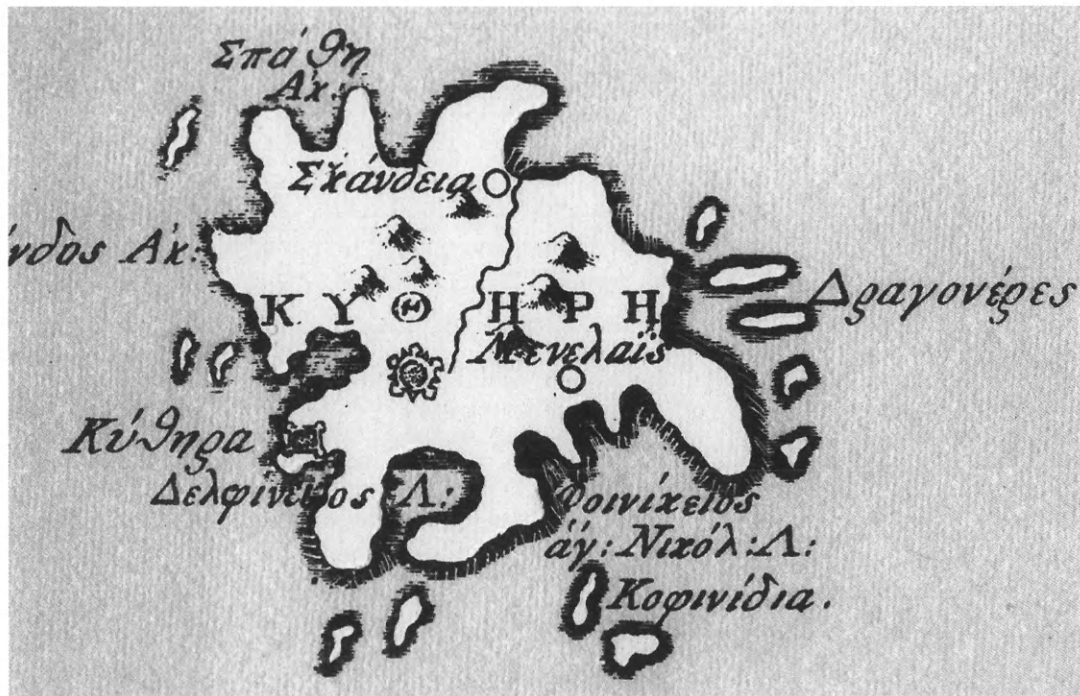
139. Hunter 1798, 153.

140. Από τον Πετρόχειλο 1979, 9, 84, 103, αναφέρονται οι Rulhiere, Henri Belle και Τζιάκομο Καζανόβα.

141. Castellan 1808, Σιμόπουλος 1973-76, Β, 658, Πετρόχειλος 1979, 46-49.

στον Αυλαίμονα, την Παλαιόπολη και το Καστρί, όπου μάλιστα σχεδιάζει και μιαν αρχαία νεκρόπολη. Ένας ανώνυμος σχεδιάζει τον 18ο αιώνα το τοπογραφικό διάγραμμα του Κάστρου των Κυθήρων και το λιμάνι στο Καφάλι με τη νησίδα Αυγό¹⁴². Φυσικά τα Κύθηρα εικονίζονται στην περίφημη Χάρτα του Ρήγα Φεραίου το 1797¹⁴³ (εικ. 84).

Κατά τη γαλλική κατοχή των Κυθήρων, το 1797-98 επισκέπτονται το νησί ο Κορσικανός μανιάτικης καταγωγής βοτανολόγος και φυσιολόγος Dimo Stephanopoli και ο ανηψιός του Nicolo, που δημοσιεύουν ένα βιβλίο¹⁴⁴ γεμάτο φανταστικές περιγραφές για το νησί¹⁴⁵. Αξιοσημείωτο είναι όμως ότι οι Stephanopoli περιγράφουν έναν Κυθήριο, που «είχε κατάλογο των γνωστών ή άγνωστων μνημείων που περικλείει η νήσος των Κυθήρων και κυρίως των ερειπίων της παλιάς πόλης που βρίσκονταν θαμμένα μέσα στα σπλάχνα της γης» και ακόμη ότι αναφέρουν πως οι Κυθήριοι έκρυβαν τα αρχαία για τον φθόνο των ξένων. Ο ενταφιασμός αρχαιοτήτων από τους Κυθήριους, που αναφέρουν οι Stephanopoli, θυμίζει ανάλογο περιστατικό που σημειώνεται οκτώ μόλις χρόνια αργότερα, σε επιστολή της 6/18 Ιουλίου 1806 του Ερ. Καλούτση προς τον W.R. Hamilton, που θα συζητηθεί

84. Τα Κύθηρα στη Χάρτα του Ρήγα Φεραίου.

142. Λιβιεράτος - Μπεριάτος 2001, 162-163.

143. Λιβιεράτος - Μπεριάτος ό.π. 167.

144. Stephanopoli 1801.

145. Η αναξιοπιστία των Stephanopoli επισημαίνεται ήδη από τον Ι. Μικέλη το 1824-25, Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 179.

πιο κάτω. Τελευταίοι περιηγητές του 18ου αιώνα είναι ο J.P. Bellaire¹⁴⁶ που επισκέφθηκε τα Κύθηρα το 1797-99 και ο Riedesel, που πέρασε ανοικτά από τα Κύθηρα ταξιδεύοντας από τη Νεάπολη στη Σμύρνη¹⁴⁷. Το 1804 δημοσιεύεται από τον Jean Joseph Allezard ένας χάρτης των Κυθήρων¹⁴⁸.

Τον 19ο αιώνα, όπως θα δούμε αμέσως, αυξάνονται κατά πολύ οι πληροφορίες για τις κυθηραϊκές αρχαιότητες, λόγω κυρίως του ναυαγίου του «Μέντορα», του πλοίου του λόρδου Elgin. Και αυτές προέρχονται όχι μόνον από τους διάφορους περαστικούς ξένους στο νησί, αλλά και από ποικίλους ερευνητές, Έλληνες και ξένους, Άγγλους κυρίως, λόγω της Αγγλοκρατίας, ακόμη όμως και Κυθήριους, άλλους που ενδιαφέρονται για τα υλικά κατάλοιπα της ιστορίας τους και άλλους, που, δυστυχώς, τα μεταπωλούν.

β. Ο Εμ. Καλούτσης και το ναυάγιο του «Μέντορα»

Ο 19ος αιώνας ξεκίνησε δραματικά για τις ελληνικές αρχαιότητες και μάλιστα για τις αρχαιότητες των Κυθήρων, όπως θα δούμε παρακάτω, γιατί στις 5/17 Σεπτεμβρίου του 1802 ναυάγησε στον Αυλαίμονα το ιδιόκτητο μπρίκι του λόρδου Elgin, το πλοίο «Μέντωρ», κατάφορτο με μέρος των περίφημων «Ελγινείων μαρμάρων», που είχε αποσπάσει ο διαβόητος λόρδος Elgin (1769-1842) από τον Παρθενώνα. Είναι γνωστό πως το κυθηραϊκό επεισόδιο του όλου αυτού νεοελληνικού δράματος δεν άφησε ασυγκίνητο το 1817 όχι μόνον τον μεγάλο Άγγλο ποιητή John Keats¹⁴⁹, αλλά και έναν άλλον Άγγλο, ομοιόβαθμο πάλι ευγενή με τον Elgin, αλλά και ποιητή, τον λόρδο Byron¹⁵⁰, που το μνημόνευσε στο περίφημο ποίημά του «Childe Harold's pilgrimage» (Άσμα Β', στρ. XI, στ. 7-9):

«The free born men should spare what was free;

Yet they could violate each saddening shrine

And bear these altars o' er the long-reluctant brine.»

«Οί φιλελεύθεροι πολῖται σου ὀφείλουσι νὰ σέβωνται χώραν, ἢ ὁποῖα τὸ πάλαι ἦτο ἡ ἐστία τῆς ἐλευθερίας. Πῶς ἡδυνήθησαν αἱ χεῖρες του νὰ συλήσωσι τὸ ἐνδιαίτημα τῶν τεθλιμμένων θεῶν καὶ νὰ ἀπαγάγωσι τοὺς βωμοὺς των; ἀλλ' οὔτε τὰ κύματα ὑπέ-

146. J.P. Bellaire, *Précis des opérations générales de la division française du Levant, pendant les années 1797-1799*, Paris 1805, 156-160, 429-444.

147. Riedesel 1802.

148. J. Roux, *Recueil de 163 des principaux plans de ports et rades de la Méditerranée*, dont 40 ont été dernièrement publiés par Jean Joseph Allezard, ancien capitaine de Marine et plusieurs des autres corrigés, à Gênes 1804, πίν. 53, Λιβιε-

ράτος - Μπεριάτος 2001, 158.

149. On seeing the Elgin Marbles, σε John Keats, *A thematic reader*, London 1971.

150. Για τον λόρδο Byron και τον λόρδο Elgin βλ. Ε. Κεφαλληναίου, Η κατάρα της Αθηνάς του Lord Byron και οι νεοελληνικές μεταφράσεις, *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών Α'* (1979-80) 205-240 και Ε. Κεφαλληναίου, *Τα μάρμαρα του Παρθενώνα και το κατηγορώ του Μπάυρον*, Αθήνα 2003.

φεραν τὴν τοιαύτην ἀσέβειαν, ἀρνηθέντα νὰ γίνωσι συνένοχα τῆς συλήσεως ταύτης»¹⁵¹.

Εἶναι λιγότερο γνωστό, ὅμως, ὅτι αὐτὴ ἡ πνευματικὴ θηριωδία τοῦ «πεπολιτισμένου» ακρωτηριασμοῦ τοῦ Παρθενώνα δεν ἀφήσε ασυγκίνητο ἄλλον ἓνα μείζονα ποιητὴ, τὸν Κωνσταντῖνο Καβάφη, που ἐνενήντα χρόνια μετὰ, τὸ 1891, ἔγραφε σε πεζὸ λόγο, ἀλλὰ ὅπως πάντοτε προφητικὰ ἀποφθεγματικὸ, «ὁ θάνατος τῶν πολιτικῶν ἢ διεθνῶν ζητημάτων εἶναι ἡ λήθη. Εὐτυχῶς τὸ ζήτημα περὶ ἀποδόσεως τῶν Ἑλγινείων μαρμάρων εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν πέπρωται ἀκόμη νὰ λησμονηθῇ»¹⁵².

Τὸν καιρὸ τοῦ ναυαγίου τοῦ «Μέντορα» ἡ πολιτικὴ κατάστασις ἦταν στα Κῦθηρα περίπλοκη, καθὼς, μετὰ τὴν κατάλυση τῆς ἐνετικῆς δημοκρατίας, τὰ Επτάνησα, στα ὁποῖα ἀνήκαν τὰ Κῦθηρα, πέρασαν στὴ γαλλικὴ (1797-98) καὶ τὴ ρωσοτουρκικὴ κατοχὴ (1798-1800), γιὰ νὰ ἀποτελέσουν στὴ συνέχεια τὸ πρῶτο ἐλεύθερο ἐλληνικὸ κράτος, τὴν Ἰόνιο Πολιτεία ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Τουρκίας. Στὸ μεταξύ ἐπερχόταν ἡ ἀγγλικὴ κατοχὴ τοῦ νησιοῦ, που ἐπισημοποιήθηκε τελικὰ τὸ 1809. Στα ταραγμένα αὐτὰ χρόνια γιὰ τὸν κυθηραϊκὸ λαὸ οἱ ἐρίδες τῶν πάμπτωχων «δημοτικῶν» (porolo)¹⁵³ καὶ τῶν «αστῶν» (civili)¹⁵⁴ Κυθηρίων βρίσκονταν σὲ τέτοια ἔξαψη, που ἀκόμη καὶ τὸ ναυάγιο ἐνὸς κοινοῦ πλοίου στα Κῦθηρα ἔπαιζε κάποιο ρόλο. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Μ. Πετρόχειλο, που συνέγραψε τὴν ἱστορίαν τῶν Κυθέρων, ὅτι τὸ ναυάγιο ἐνὸς πλοίου τὸν Οκτώβριον τοῦ 1800, με «τὴν ἐν αὐτῷ ὑπαρξιν πλουσιῶν ἐμπορευμάτων συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς συμφιλώσεως καὶ ἡρεμίας τῆς νήσου, καθόσον ἐπιδοθέντων τῶν Κυθηρίων εἰς τὴν διαρπαγὴν τούτων, ἔμειναν κατὰ τὸ δυνατόν ἀνέπαφοι αἱ διατηρηθεῖσαι ὑπόλοιποι περιουσίαι τῶν Εὐγενῶν ἐκ τῶν ἕως τῆς ὥρας ἐκείνης καταστροφῶν τῶν ἐπαναστατῶν»¹⁵⁵.

Ευνόητο εἶναι ὅτι τὸ ναυάγιο τοῦ «Μέντορα» τὸ 1802, στὸν Αὐλαίμονα, κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ Αγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐργασίες ἀνέλκυσης τοῦ πολυτιμώτατου περιεχομένου τοῦ με δύτες ἀπὸ τὶς Σπέτσες, τὴν Κάλυμνο καὶ τὴ Μάλτα, που διήρκεσαν μέχρι τὸ 1804¹⁵⁶ ἔκαναν τεράστια ἐντύπωση στα Κῦθηρα. Τὸ γεγονός καταγράφεται χαρακτηριστικὰ

151. Κατὰ τὴ μετάφραση τοῦ Ν. Πολίτη (1895, 94). Τὸ ποίημα ἔχει μεταφράσει καὶ ὁ Στ. Μύρτας, δηλαδὴ ὁ Στ. Σεφεριάδης, πατέρας τοῦ ποιητῆ Γ. Σεφέρη. Οἱ σχετικοὶ στίχοι ἔχουν μεταφρασθεῖ ἀπὸ τὸν Στ. Μύρτα ὡς ἐξῆς: «Τὶ δὲν ἀγγίζει ἐλεύθερο παρὰ ὅποιος σκλαβοβγῇ. / Κι ὅμως ἐβίασαν καὶ ἔφεραν κάθε ἱερὸ θλιμμένο / Πὰ σὲ γιὰ πολὺν καιρὸν ἀποτροπιασμένο», Μύρτας 1924, 10.

152. Κ.Π. Καβάφης, *Τα πεζά*, Αθήνα 2003, 37. Ὁ Καβάφης ἔγραψε τρία κείμενα

γιὰ τὰ Ελγίνεια Μάρμαρα με τοὺς τίτλους "Give back the Elgin Marbles", «Τὰ Ἑλγίνεια Μάρμαρα» καὶ «Νεώτερα περὶ τῶν Ἑλγινείων Μαρμάρων», ὁ.π. 31-40.

153. Leontsinis 1987, 25.

154. Cittadini, Leontsinis 1987, 23.

155. Πετρόχειλος 1940, 60. Πρόκειται γιὰ ἐπεισόδιο που μνημονεύεται στὸ χρονικὸ τοῦ ἱερέα Γρηγ. Λογοθέτη (Στάθης 1923β, 356 καὶ σημ. 3).

156. Μηλιαράκης 1888, 730, Πετρόχειλος 1940, 60-61.

από έναν Κυθήριο ιερέα, τον Γρηγόριο Λογοθέτη: «1802, Σεπτεμβρίου 5. Ένα καράβι Ίγγλέζικο έρχόμενο από τας Άθήνας διὰ ν' άράξη εις τόν Αύ-λέμονα, ήτον φορτωμένο με άξιόλογα μαρμάρινα άγάλματα διάφορα, βαλ-μένα εις κασέλλες, καί έπειδή έκοιμώντο οί άνθρωποι, έκτύπησε εις μίαν ξέραν καί έσπασε, τὰ δέ μάρμαρα με τες κασέλλες έπήγαν όλα εις τὸ βάθος τής θαλάσσης, μόνον οί άνθρωποι έγλύτωσαν γυμνοί»¹⁵⁷.

Στην πρώτη άμεση αλλά και επιτυχή ανέλκυση του κύριου, σημαντικού περιεχομένου του «Μέντορα», γιατί ακολούθησαν άλλες τέσσερις έρευνες στο ναυάγιο, μία ακόμη τον 19ο αιώνα και τρεις τον 20ό, όπως θα δούμε πιο κάτω, πρωταγωνιστικό ρόλο κατά τις πηγές έπαιξε ένας Κυθήριος, ο Εμ. Καλούτσης, υποπρόξενος τότε της Αγγλίας στα Κύθηρα. Η εμπλοκή του Εμ. Καλούτση στο ναυάγιο του «Μέντορα» και η σχέση όχι μόνον του ίδιου αλλά και των απογόνων του μέχρι τρίτης γενεάς, δηλαδή του γιου του, του Ιωάννη Καλούτση, αλλά και του εγγονού του, του Ν.-Σ. Καλούτση, με τον W.R. Hamil- ton, γραμματέα του λόρδου Elgin (εικ. 85), καθώς και με τον συνε- πιβάτη στον «Μέντορα» κατά το ναυάγιό του, τον W.M. Leake, όπως θα δούμε, αφορά ιδιαίτερα την έρευνα της αρχαιολογίας των Κυ- θήρων του 19ου αι., κυρίως λόγω της εμπλοκής της οικογένειας Κα- λούτση, του W.R. Hamilton και του W.M. Leake με ένα σπουδαιότατης ιστορικής σημασίας κυθηραϊκό εύ- ρημα, μία βαβυλωνιακή, σφηνοειδή επιγραφή της εποχής του Narâm- Sin, που θα συζητηθεί πιο κάτω. Είναι φανερό δηλαδή ότι η έντονη κυθηραϊκή αρχαιοκαπηλία του 19ου αιώνα, που υποκινήθηκε, όπως θα δούμε και πιο κάτω, από τους Άγ- γλους, έχει την αρχή της στο μέγα κυθηραϊκό αρχαιολογικό γεγονός του ναυαγίου του «Μέντορα» στον Αυλαίμονα.

Η οικογένεια Καλούτση, που γράφεται μερικές φορές Καλούτζη, υπήρξε η «εύγενεστέρα καί ίσως ή άρχαιοτέρα εύγενής οίκογένεια του

85. Thomas Bruce, 7th Earl of Elgin.

157. Μηλιαράκης 1888, 713, *Κυθηραϊκή Έπετηρίς* Α (1909) 109, Στάθης 1923β, 357. Το Χρονικό του ιερέα Γρηγ. Λογοθέτη πε-

ριέχεται και στο χρονικό ενός μεταγενέ-στερου Κυθήριου ιερέα, του Δανιήλ Βαρυ-πάτη-Χρυσέα, Καλλίγερος 1998, 9.

τόπου»¹⁵⁸. Την εποχή του ναυαγίου του «Μέντορα» επικεφαλής της οικογένειας Καλούτση ήταν ο Εμμανουήλ Καλούτσης (1755-1803)¹⁵⁹, μία μυθιστορηματική μορφή, του οποίου θα ήταν κάποτε ενδιαφέρον να καταγραφεί ο βίος και η πολιτεία. Ο Εμ. Καλούτσης υπονοείται από τον Άγγλο περιηγητή John Galt γύρω στα 1810:

«Ὡσπου να φθάσουμε στο σπίτι του προξένου, είχε νυχτώσει. Μας υποδέχθηκε πολύ ευγενικά και μας πρόσφερε καταλύματα και άλογα, για να τα στείλουμε το πρωί να μεταφέρουν τις αποσκευές μας. Μας φάνηκε άνθρωπος συνετός, ενημερωμένος, φιλόξενος και πολύ ανώτερος, από κοινωνικής θέσης και συμπεριφοράς, απ' τους Βρετανούς

158. Πρβ. τον ύμνο για την οικογένεια Καλούτση σε *Κυθηραϊκή Έπετηρίς Α* (1909) 80-82. Το γενεαλογικό της δένδρο (Στάθης 1923α, 335-336 και ένθετο, Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 21-44) παρακολουθείται από το έτος 1503. Στο λεγόμενο Χρονικό του Χειλά για τον βίο του Αγίου Θεοδώρου των Κυθήρων, που χρονολογείται στα μέσα του 15ου αι., αναφέρεται «ὁ τοῦ κυροῦ Παύλου Καλούτζη πάππος» ως «μάστορας καλός», που ήλθε στα Κύθηρα από τη Μονεμβασία (Οικονομίδης 1967, πρβ. Ορλάνδος 1958, Μαλτέζου 1991, ΙΓ 4). Ενωρίς, φαίνεται, οι Καλούτση είχαν περιληφθεί στο *Libro d' Oro*. Όπως γράφει η Χρ. Μαλτέζου «οι Καλούτσηδες του Χρονικού κατέλαβαν την πρώτη θέση στην κοινωνική διαστρωμάτωση των Κυθήρων και επιβλήθηκαν ως *potenti* στο νησί» (Μαλτέζου, ό.π.). Από τα 158 κύρια ονόματα αρρένων μελών της οικογένειας που καταγράφονται στο γενεαλογικό δένδρο, επτά βιογραφήθηκαν ήδη τον 19ο αι. (Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 26-44. Πρβ. επίσης τις βιογραφίες επτά Καλούτση από τον Π. Χιώτη, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Έπτανήσου, Ζ'*, κατά Ανδριτσάκη-Φωτιάδη-Πετρόχειλο 1982, 22). Ποικίλα πρόσωπα της οικογένειας Καλούτση μνημονεύονται στις πηγές, ένας οικονομικός έφορος Ιούλιος Καλούτσης το 1705 (Μαλτέζου 1991, Ι 270), ένας Τζουάνες Καλούτζης σε νοταριακό έγγραφο του 1717 (Μαλτέζου 1991, Γ 30), ένας νοτάριος Giorgio Caluci (1814-1853) (Μαλτέζου 1991, Γ 61) και ένας Τζώρτζης Καλούτσης Μανωλαράς (Μαλτέζου 1991, Ι 275). Ο Ιωάννης Καλούτσης

υπήρξε έπαρχος, βουλευτής και γερουσιαστής Ιονίων Νήσων (Πετρόχειλος 1966). Οι Ιωάννης και Γεώργιος Καλούτσης δωρίζουν βιβλία στη Φιλολογική Λέσχη Κυθήρων (Cerigo, Literary Institution), που λειτούργησε από το 1823 (Χωρέμη-Θωμοπούλου - Ανδριτσάκη-Φωτιάδη 1980, 3). Είναι γνωστοί τρεις ιερείς Καλούτση, ο ένας μάλιστα, ο Νεόφυτος Καλούτσης, επίσκοπος Κυθήρων (Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 22-23, Καλλίγερος 1998, 32) και ένας ιερομόναχος εκκλησιάρχης Νεόφυτος Καλούτσης (Ε. Χάρου-Κορωναίου, Νεόφυτος ιερομόναχος εκκλησιάρχης Καλούτσης (1734-1771), εφημ. *Κυθηραϊκά*, Ιαν. 2007). Το 1889 ο Ι. Καλούτσης είναι έπαρχος Κυθήρων (Καλλίγερος 1998, 27). Είναι χαρακτηριστικό ότι η οικογένεια Καλούτση είχε δύο ιδιόκτητες εκκλησίες, τον San Salvatore Caluci in Borgo Serrato και τον San Zorzi Caluci in Borgo Serrato (Λαζαρίδης 1965, 184-185, Άγιο Γεώργιο των Καλουτσιάνων, Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 27) που αναφέρονται σε καταγραφές των ετών 1724, 1733, 1753, 1772, 1773, 1784, 1788 και 1814 (Μαλτέζου 1991, Θ 163). Στη μία από τις εκκλησίες αυτές αναφέρεται και η ύπαρξη οικόσημου, Μαλτέζου σε Χατζηδάκη-Μπίθα 1997, 313. Για τους Καλούτση της Βενετίας βλ. Πετρόχειλος 1955, 30-31. Για τους Καλούτση βλ. την πρόσφατη βιβλιογραφία σε Γ. Λεοντοίνης, Το ημερολόγιο του Ν.-Σ. Καλούτση, *Νόστος* 1 (2002) 219, σημ. 8.

159. Βλ. τη βιογραφία του από τον εγγονό του Ν.-Σ. Καλούτση (Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 28-41).

αντιπροσώπους που συνάντησα στο Αρχιπέλαγος. Θεωρείται ο πλουσιότερος άνθρωπος του νησιού»¹⁶⁰.

Ο Εμ. Καλούτσης υπηρέτησε, φαίνεται, κατά σειράν όλους τους επικυρίαρχους των Κυθήρων. Αν και κατηγορήθηκε για συνωμοσία και φυλακίσθηκε μάλιστα στη Βενετία, αθώωθηκε, εν συνεχεία σπούδασε νομικά στην Πάντοβα, χρημάτισε δικαστής επί γαλλικής κατοχής και αργότερα έγινε υποπρόξενος της Αγγλίας στα Κύθηρα¹⁶¹. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο εγγονός του Ν.-Σ. Καλούτσης για τον Εμ. Καλούτση ότι έγινε «μάρτυς αυτόπτης κατά τὰ τέλη τῆς 18ης καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς 19ης ἑκατονταετηρίδος ὁκτὼ διαφόρων πολιτικῶν συστημάτων ὑφ' ὧν ἡ πατρίς του ἐκυβερνήθη καὶ τοσούτων δυναστῶν εἰς οὓς ὑπέκυψεν»¹⁶². Ο Εμ. Καλούτσης, ο οποίος φέρεται ως δημοκράτης¹⁶³ καταγράφεται ότι φιλοξένησε σπίτι του τον ναυαγό W.R. Hamilton, γραμματέα του λόρδου Ἐλγιν, που συνόδευε τα «Ελγίνεια μάρμαρα» στο άτυχο ταξίδι τους¹⁶⁴. Σχετικά ο ιερέας Γρηγ. Λογοθέτης καταγράφει: «Ἦτον κύριος τῶν μαρμάρων ὁ σερκετάριος τοῦ Μπάϊλου τῆς Κωνσταντινουπόλεως [λόρδου Elgin], τὸν ὁποῖον ἐδέχθη καὶ ἐπεριποιήθη ὁ κύριος Ἑρμανουὴλ Καλούτζης»¹⁶⁵.

Οι υπηρεσίες του Εμ. Καλούτση προς τον W.R. Hamilton και βέβαια τον ίδιο τον λόρδο Elgin για την ανέλκυση των «Ελγινείων μαρμάρων» ήταν ασφαλώς μεγαλύτερες από τις υποχρεώσεις του ως υποπρόξενου της Αγγλίας στα Κύθηρα. Η ταχύτητα με την οποία ο Εμ. Καλούτσης αντιμετώπισε το συμβάν της 5/17 Σεπτεμβρίου 1802 ήταν χαρακτηριστική των ικανοτήτων του. Την επομένη του ναυαγίου, στις 6/18 Σεπτεμβρίου 1802, ο Εμ. Καλούτσης έλαβε, προφανώς στη Χώρα, την κατάθεση του William Eglen, πλοιάρχου του «Μέντορα», μετέβη αυθημερόν στον Αυλαίμονα και έλαβε την κατάθεση του Ιωάννου Κόμητος Βισκούκια, πλοιάρχου αυστριακού πλοίου που βρισκόταν εκεί, καθώς και των Peter Macphernal και Μανώλη Κωσταντίνου Μάλη, γραμματέα και πλοηγού του «Μέντορα» αντίστοιχα και επιστρέφοντας αυθημερόν στη Χώρα έστειλε εγκύκλιο στους προεστούς του νησιού¹⁶⁶.

Αυτή ήταν και η σημαντικότερη ενέργεια του Εμ. Καλούτση, με την οποία κατέδειξε τόσο στους Άγγλους όσο και στους Κυθήριους, ότι ήταν απόλυτος άρχων των Κυθήρων. Με τον «Καταστατικὸν χάρτην τῆς πολι-

160. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 98-99. Νεαρός αναφέρεται ήδη ο Εμ. Καλούτσης το 1780 στο χρονικό του ιερέα Γρηγ. Λογοθέτη (Στάθης 1923β, 339), όπου μνημονεύεται ακόμη δύο φορές, το 1798 και το 1799 (Στάθης 1923β, 348, 351) για την περιέργη στάση του στα τότε γεγονότα (Λεοντσίνης 1980, 220, 223, 226, 233). Κατά το χρονικό του ιερέα Δανιήλ Βαρυπάτη-Χρυσέα, ο Εμ. Καλούτσης ήταν επίτροπος το 1798 της Μονής Μυρτιδίων (Καλλίγερος 1998, 15).

161. Μηλιαράκης 1888, 798, Στάθης 1975, 11, 15, Πετρόχειλος 1940, 57, 80.

162. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 40.

163. Πετρόχειλος 1940, 57.

164. Πετρόχειλος ό.π. 61.

165. *Κυθηραϊκή Επετηρίς Α* (1909) 109, Στάθης 1923β, 357.

166. Οι καταθέσεις έχουν συνταχθεί ιταλίστι και η εγκύκλιος ελληνιστί. Μηλιαράκης 1888, 713-716, Smith 1916, 241.

τικῆς διοικήσεως τῶν Κυθήρων» που ίσχυε τότε, καθορίσθηκαν και τα πρόνοια των υποπροξένων. Το πρωτότυπο κείμενο, που εκδόθηκε από τον Γ.Ν. Λεοντοίνη, έχει ως εξής:

«Τοὺς Κονσόλους, ὅπου εἶναι βασιλικοὶ ἄνθρωποι νὰ σέβωνται καὶ νὰ τιμοῦν κατ' ἐξοχὴν, νὰ μὴν αὐθαδιάσῃ τινὰς νὰ εἰπῇ τὸν παραμικρὸν λόγον κατ' αὐτῶν, νὰ δώσῃ ἐνόχλησιν, ἢ τῶν ἰδίων, ἢ φαμελίας των, ἢ νὰ τολμήσῃ νὰ βλάψῃ τὰ ὀσπήτιά των, καὶ πράγματά των ὅπου λογοῦνται ὅλα βασιλικά, ἀλλέως θέλει λάβει σκληραῖς παιδεύσεις, καὶ θέλει ὑστερηθῇ καὶ τῆς ἰδίας ζωῆς, διὰ νὰ μὴν πέσῃ ὁ τόπος ὅλος εἰς ὀργὴν βασιλέων»¹⁶⁷.

Διότι, καταχρώμενος της διπλῆς του ιδιότητος, αὐτῆς του υποπροξένου της Αγγλίας ἀλλὰ και του μέλους των προεστών των Κυθήρων¹⁶⁸, σε «γλῶσσα καὶ ὕφος ἄξια δημοσιεύσεως» κατὰ τον Α. Μηλιαράκη¹⁶⁹, στην εγκύκλιό του στους προεστούς των Κυθήρων καταλήγει:

«Μένω βέβαιος πὼς θέλετε λάβει ὅλην τὴν ἔνθερμον ἐπιμέλειαν, ὅπου εἶναι μάλιστα χρεωστούμενη εἰς τὸ ἔνδοξον Βασίλειον, ὅπου ἔχω τὴν τιμὴν νὰ δουλεύω, καὶ εἰς τὸ λαμπρὸν γένος του διὰ τὰς βοηθείας ὅπου ἔδωκε καὶ δίνει τῆς ἐξοχωτάτης Ἑπτανήσου Ρεπούμπλικας, τῆς ὁποίας εἶναι μέλος καὶ τοῦτο τὸ νησί, καὶ προσμένοντας ἀποκρισίν σας μὲ ὅλην τὴν ὑπόληψιν σὰς ὑποσημειοῦμαι».

Φυσικά οἱ ευγενεῖς Κυθήριοι προεστοί συνέδραμαν εἰς το ἐξὴς κάθε ἐνέργεια του Εμ. Καλούτση.

Βέβαια, δεν θα παρακολουθήσουμε λεπτομερῶς τις ποικίλες υπηρεσίες του Εμ. Καλούτση πρὸς τον W.R. Hamilton και τον ἴδιο τον λόρδο Elgin γιὰ τὴ διάσωση του πολύτιμου περιεχομένου του «Μέντορα» και κυρίως τὴ διασφάλιση των δικαιωμάτων του λόρδου Elgin, που καταγράφονται στις πηγές. Ο ἐγγονός του Εμ. Καλούτση, Ν.-Σ. Καλούτσης, ἐδῶρσε το ἀρχεῖο του παππού του στὴν Ἱστορικὴ και Ἐθνολογικὴ Εταιρεία¹⁷⁰. Ἀπὸ το πᾶμπλουτο ἀρχεῖο του ἰδίου του λόρδου Elgin ἀντλήσε ἐξ ἄλλου ο Α.Η. Smith¹⁷¹. Και στα δύο ἀρχεῖα πρωταγωνιστὴς στο τραγικὸ ἐπεισόδιο του «Μέντορα» εἶναι ο Εμ. Καλούτσης και μάλιστα ἀπὸ το τέλος Δεκεμβρίου

167. Λεοντοίνης 1980, 222, 235-236.

168. Λεοντοίνης ὁ.π. 223, 226, 233. Χαρακτηριστικὰ σημειώνει ο Γ.Ν. Λεοντοίνης (1980, 219-220) «τὴν ἀφανὴ ἀλλὰ πολὺ ουσιαστικὴ ἡγετικὴ δραστηριότητα του Εμ. Καλούτση και ὀλίγων προοδευτικῶν ευγενῶν, οἱ ὁποῖοι με διπλωματικότητα ἀσκοῦν ἐπαμφοτερίζουσα πολιτικὴ». Πρβ. ἐπίσης το σχόλιο του ἀγαθοῦ χρονογράφου, ιερῆα Γρηγ. Λογοθέτη, γιὰ τον χορὸ των ευγενῶν («1797, Αὐγούστου 10») γύρω ἀπὸ «τὸ δένδρον τῆς Ἐλευθερίας ... προεδρεύοντος

εἰς τὸν χορὸν τοῦ κ. Ἑρμανουὴλ Καλούτση» (Στάθης 1923β, 343-344, Λεοντοίνης 1980, 226).

169. Μηλιαράκης 1888, 716. Ἡ εγκύκλιος του Εμ. Καλούτση δημοσιεύεται και ἀπὸ τους Ἀνδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλο 1982, 35-36.

170. Ἀποτελεῖτο ἀπὸ 164 χειρόγραφα κατὰ τον Στάθην 1923α, 335. Ο Μηλιαράκης 1888, 700, ἀναφέρει «ἐγγράφα, ἐπιστολές και συμβόλαια», ἀπὸ ὅπου ἀντλήσε και ο ἴδιος.

171. Smith 1916.

του 1802, πριν από την ανέλκυση του περιεχομένου του «Μέντορα», όταν ο γραμματέας του λόρδου Elgin, W.R. Hamilton, αναχώρησε από την «wretched island»¹⁷², τα Κύθηρα, αφήνοντάς τον πληρεξούσιο. Αξιοσημείωτο είναι ότι το προσωπικό του «Letterbook» ο Εμ. Καλούτσης δεν το κράτησε για τον εαυτό του στο αρχείο του, αλλά περιήλθε και αυτό στον λόρδο Elgin. Ασφαλώς σε αυτό το «Letterbook», πέρα από τα αναφερόμενα από τον Α.Η. Smith¹⁷³ περιέχονται και άλλες, άγνωστες, ενδιαφέρουσες ίσως, πληροφορίες.

Από τα μέχρι τώρα δημοσιευμένα λοιπόν στοιχεία καταφαίνεται με ενάργεια η πολλαπλή δραστηριότητα του Εμ. Καλούτση, ο οποίος αλληλογραφεί συνεχώς με ποικίλα και μάλιστα πολιτικά πρόσωπα στη Μάνη, Κέρκυρα, Ζάκυνθο, Ναύπλιο, Αθήνα, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη και Μάλτα, αναζητεί δύτες, υπογράφει συμφωνητικά, συνομολογεί και καταβάλλει αμοιβές και γενικά ενεργεί ως πρόσωπο απόλυτης εμπιστοσύνης του λόρδου Elgin, τουλάχιστον στο επίπεδο του γραμματέα του λόρδου Elgin W.R. Hamilton ή του εν Αθήναις εκπροσώπου του λόρδου Elgin και απαισίας μνήμης βανδάλου Don Tita Lusieri.

Ο Εμ. Καλούτσης συναντάται προσωπικά και με τον λόρδο Elgin στη σύντομη στάση του στα Κύθηρα, κατά το ταξίδι της επιστροφής του τελευταίου από την Κωνσταντινούπολη, μετά το τέλος της πολυπράγμονος, δυστυχώς, για τις ελληνικές αρχαιότητες διπλωματικής του εκεί θητείας και πριν από τη σύλληψή του και τη διετή φυλάκισή του από τους Γάλλους. Για την κυθηραϊκή συνάντηση του λόρδου Elgin με τον Εμ. Καλούτση οι δημοσιευμένες πηγές είναι φειδωλές σε πληροφορίες. Δημοσιευμένη είναι μόνον μία επιστολή του λόρδου Elgin προς τον Εμ. Καλούτση με ημερομηνία 23 Ιανουαρίου/4 Φεβρουαρίου 1803 από το πλοίο του λόρδου Elgin «Diana» στον Αυλαίμονα, με εντελώς γενικές συστάσεις και οδηγίες¹⁷⁴. Στο «Letterbook» του Εμ. Καλούτση, που όπως σημειώθηκε, βρέθηκε στην κατοχή του λόρδου Elgin, ο Εμ. Καλούτσης την ημερομηνία 23 Ιανουαρίου/4 Φεβρουαρίου καταγράφει «on board the Diana at Aulemona» ότι ο λόρδος Elgin «expressed his sense of that officer's zeal and hospitable aid to the shipwrecked company»¹⁷⁵. Ο σύγχρονος με τα γεγονότα Κυθήριος ιερέας Γρηγ. Λογοθέτης, ο οποίος, ίσως εξ ενστίκτου δεν αναφέρει το δυσώνυμο όνομα Elgin, αλλά τον τίτλο του (Μπάϊλος), είναι βέβαια αποκαλυπτικότερος στην έκφραση του λαϊκού κυθηραϊκού αισθήματος: «Ἦλθεν ὁ ἴδιος Μπάϊλος ἐδῶ καὶ ἔπειτα ἐπῆγε διὰ τὴν Μάλτα. Ἔκαμε μεγάλες εὐχαρίστησες τοῦ Καλούτζη, πὼς ἐπεριποιήθη τὸν σεκρετάριόν του, χαρίζοντάς του χαρίσματα ἀξιόλογα»¹⁷⁶.

Αν οι δημοσιευμένες πηγές σιωπούν για τις «εὐχαρίστησες» του λόρδου Elgin στον Εμ. Καλούτση, είναι όμως εύγλωττες για τις ευχαριστίες στον

172. Smith 1916, 249.

173. Smith ό.π. 254.

174. Μηλιαράκης 1888, 717, Smith 1916, 254.

175. Smith 1916, 254.

176. Μηλιαράκης 1888, 713, *Κυθηραϊκή Επετηρίς* Α (1909) 109, Στάθης 1923β, 357.

ίδιο τον Εμ. Καλούτση από τον W.R. Hamilton. Σύμφωνα με το «Letter-book» του Εμ. Καλούτση, ο W.R. Hamilton γράφει στο πληρεξούσιο που του άφησε πριν εγκαταλείψει τα Κύθηρα και τα εξής σπαραξικάρδια: «My heart will be ever penetrated for the many benevolent and friendly attentions rec^d from your amiable Family and nearest Relations. I shall esteem it in a happiness to dye with such sentiments, and glory in declaring them to the World», φράσεις που ακόμη και ο Άγγλος A.H. Smith, ο οποίος συνήθως αναφέρει τα ποικίλα ελγίνεια κατορθώματα χωρίς σχόλια, βρίσκει «unwontedly oriental in style»¹⁷⁷.

Χαρακτηριστική σχετικά είναι τέλος και η επιστολή του W.R. Hamilton προς τον Εμ. Καλούτση, όταν τελείωσαν οι εργασίες ανέλκυσης του περιεχομένου του «Μέντορα», που καταλήγει με τις φράσεις: «Σὰς ἐκφράζω τὰ συγχαρητήριά μου διὰ τὴν λαμπρὰν ἐπιτυχίαν τῶν ἐργασιῶν σας. Σπεύδω δὲ νὰ δηλώσω ὅτι ποσῶς δὲν διστάζω νὰ συγκαταλέξω τὸ ὄνομά σας μεταξὺ ἐκείνων, οἵτινες ἠξιώθησαν ν' ἀπαθανατισθῶσι διὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν χορηγηθεῖσαν εἰς τὴν καλλιτεχνίαν ὑψηλὴν προστασίαν των· εἰς τὸ ὄνομά σας ὀφείλει νὰ γίνῃ διακεκριμένη καὶ ἔντιμος μνεία. Ἄν δὲν ἀποδώσατε ζωὴν εἰς τὰ μάρμαρα, συνετελέσατε ὅμως ὅπως ἀναζήσωσιν ἀπὸ τῆς ἀπειλῆς αὐτὰ βεβαίως ἀπωλείας καὶ παντελοῦς καταστροφῆς»¹⁷⁸.

Ένα επεισόδιο που σχετίζεται με την πρόσκαιρη παραμονή των «Ελγινείων μαρμάρων» στα Κύθηρα είναι διδακτικό για τις πολιτικές δραστηριότητες του Εμ. Καλούτση, που υπηρετούσε, όπως και παλαιότερα, τους ξένους επικυρίαρχους των Κυθήρων, Ενετούς, Γάλλους και τώρα τους Άγγλους και όχι βέβαια τους Κυθήριους και τα Κύθηρα. Αμέσως μετά το ναυάγιο του «Μέντορα» ο λόρδος Elgin, με επιστολή του στον Εμ. Καλούτση, του εγνώριζε ότι τα κιβώτια του «Μέντορα» «contain stones of no great value in themselves, but it is of great consequence to me to save them»¹⁷⁹. Ο Εμ. Καλούτσης αν και δεν τεκμαίρεται από τα μέχρι τώρα δημοσιευμένα έγγραφα ότι ενδιαφέρθηκε για την καλλιτεχνική ή και την ιστορική αξία των «Ελγινείων μαρμάρων», ασφαλώς όμως και εγνώριζε την υλική τους αξία, γι' αυτό άλλωστε και υπερασπίσθηκε με τέτοιο ζήλο τα ιδιοτελή συμφέροντα του «ιδιοκτήτη» τους λόρδου Elgin.

Φυσικά ο υποπρόξενος της Αγγλίας στα Κύθηρα Εμ. Καλούτσης εγνώριζε κατ' εξοχήν την ανασφάλεια που επικρατούσε στο νησί από τη δράση ποικίλων πειρατών. Συχνότατα άλλωστε γίνεται λόγος στα δημοσιευμένα έγγραφα, τα σχετικά με το ναυάγιο του «Μέντορα», για τον φόβο των πειρατών¹⁸⁰. Δίκαia λοιπόν ο Α. Μηλιαράκης θεωρεί μιαν επιστολή της 20 Σεπτεμβρίου/ 2 Οκτωβρίου 1802 του Μανιάτη πράκτορα των Άγγλων Δημ. Γρηγοράκη προς τον Εμ. Καλούτση, που σώθηκε στο αρχείο Καλούτση, «περίεργον»¹⁸¹, όχι μόνον γιατί από το περιεχόμενό της καταφαίνεται η γνωστοποίηση στον Εμ. Καλού-

177. Smith 1916, 252.

178. Μηλιαράκης 1888, 732, Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 38, Πετρόχειλος 1965, 405.

179. Μηλιαράκης 1888, 717, Smith 1916, 245.

180. Μηλιαράκης ό.π. 731.

181. Μηλιαράκης ό.π. 717.

τση, ότι ο Δημ. Γρηγοράκης αναζητεί αρχαία για τον λόρδο Elgin, αλλά γιατί ακόμη ο Εμ. Καλούτσης ενημερώνεται για την πρόθεση ενός Μανιάτη πειρατή, του «κλέφτη Αλεξανδρή», να λεηλατήσει το ναυάγιο του «Μέντορα».

Από την επιστολή αυτή βεβαιώνεται και η ύπαρξη δικτύου Άγγλων πρακτόρων, με τους οποίους ήταν σε επαφή ο Εμ. Καλούτσης, όπως θα δούμε και πιο κάτω. Σε συσχετισμό όμως και με κάποια άλλα στοιχεία από τα μέχρι τώρα γνωστά έγγραφα καταφαίνεται όχι μόνον η καταδυνάστευση των απλών Κυθηρίων αλλά για άλλη μία φορά και η επιβολή της αυθεντίας του Εμ. Καλούτση στους άλλους Κυθήριους ευγενείς προεστούς. Εκμεταλλευόμενος, δηλαδή, και πάλι τον τίτλο του υποπροξένου, με «δριμύ και απειλητικόν» έγγραφό του προς τους προεστούς των Κυθήρων, όπως το χαρακτηρίζει ο Α. Μηλιαράκης¹⁸², εγκαλεί ο Εμ. Καλούτσης για διασπορά ψευδών ειδήσεων έναν Κυθήριο ιερέα, τον Θεόδ. Καρύδη¹⁸³, που επέστρεψε από τη Μάνη κομίζοντας τα νέα για τον «κλέφτη Αλεξανδρή», νέα που ήδη εγνώριζε ο Εμ. Καλούτσης από τον Δημ. Γρηγοράκη και ακόμη γιατί ο ιερέας Θεόδ. Καρύδης ανάμειξε στην υπόθεση το όνομα του προξένου της Αγγλίας στην Κέρκυρα Σπυρ. Φορέστη. Ο ατυχής ιερέας αναγκάζεται στις 8/20 Νοεμβρίου 1802 να καταθέσει ενόρκως την πηγή των πληροφοριών του στη Μάνη¹⁸⁴. Λίγες όμως μέρες αργότερα, στις 29 Νοεμβρίου/11 Δεκεμβρίου 1802 ο «κλέφτης Αλεξανδρής» εμφανίσθηκε, κατά τις πηγές, στην Αγία Πελαγία των Κυθήρων¹⁸⁵.

Για τα μέτρα ασφάλειας των «Ελγινείων μαρμάρων» τόσο στον βυθό της ακτής του Αυλαίμονα όσο και στην ξηρά, μετά την ανέλκυσή τους, οι πηγές γέμουν πληροφοριών, έτσι που καταφαίνεται ο ζήλος του Εμ. Καλούτση, απάνθρωπος κάποια φορά. Ο Κυθήριος χρονογράφος ιερέας Γρηγ. Λογοθέτης γράφει χαρακτηριστικά: «Εἶχε (ὁ Καλούτζης) καὶ ἓνα σκλαβουνικό καράβι πληρωτικὸ διὰ νὰ φυλάττη τὰ μάρμαρα καὶ χώρια ἄλλα καῖκια καὶ φελοῦκες. Ἐκεῖ πηγαينάμενος ἓνας χωρικὸς ἀπὸ τὰ Ἀλοῖζιάνικα διὰ νὰ πάρῃ ἓνα βαρέλι τὴν νύκτα, τὸν ἐσκότωσαν οἱ σκλαβοῦνοι»¹⁸⁶. Στις πηγές αναφέρονται τα ονόματα ενός φύλακα των ανελκυομένων αρχαιοτήτων, του Στάθη Γιαννακάκη, και ενός επιστάτη, του Αντ. Κοντολέοντα¹⁸⁷. Ακόμη και τα ανελκυσθέντα κανόνια του Μέντορα έγινε σκέψη να χρησιμοποιηθούν για τη φύλαξη των μαρμάρων¹⁸⁸.

Φαίνεται ότι τα κιβώτια με τα «Ελγίνεια μάρμαρα» αποθέτονταν κατά την ανέλκυσή τους στην παραλία του Αυλαίμονα. Όποια μικρότερα αντικείμενα ανελκούνταν έπρεπε να τοποθετηθούν στο «μαγαζί του κυρ. Στάθη»¹⁸⁹, κατά το συμφωνητικό της 20 Σεπτεμβρίου/2 Οκτωβρίου 1803 του

182. Μηλιαράκης 1888, 745. Τον χαρακτηρισμό επαναλαμβάνει και ο εγγονός του Εμ. Καλούτση, Ν.-Σ. Καλούτσης, Ανδριτοάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 36.

183. Πρόκειται για τον ιερέα Θεόδ. Καρύδη, που αναφέρεται το 1797 στο χρονικό του ιερέα Γρηγ. Λογοθέτη, Στάθης 1923β, 344. Βλ. και Λεοντσίνης 1980, 241.

184. Μηλιαράκης 1888, 745-746.

185. Στο ίδιο, 746.

186. Μηλιαράκης 1888, 713. Στάθης 1923β, 357.

187. Μηλιαράκης 1888, 730.

188. Στο ίδιο, 746.

189. Στο ίδιο, 730.

Εμ. Καλούτση με τους Καλύμνιους δύτες, που επικυρώνεται από τον καγκελάριο των Κυθήρων Giovanni Mormori, υποπρόξενο της Ρωσίας στα Κύθηρα και γόνο άλλης ευγενούς κυθηραϊκής οικογένειας, της οποίας ένα μέλος, όπως θα δούμε, εμπλέκεται πάλι με κυθηραϊκές αρχαιότητες.

Για την ασφάλεια των κιβωτίων των «Ελγινείων μαρμάρων» γράφει τα εξής ο Α. Μηλιαράκης:

«Μετά τὴν ἀποπεράτωσιν πάσης τῆς ἐργασίας ὁ Καλούτσης ἔλαβε πᾶσαν φροντίδα πρὸς φύλαξιν αὐτῶν ἐκ τῶν πειρατῶν, ὑφ' ὧν ἡ νῆσος συνεχῶς ὑπέφερε. Τὰ κιβώτια ὅπως κάλλιον προφυλαχθῶσιν ἐκ τοῦ χειμῶνος καὶ τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων ἐκαλύφθησαν μὲ φύκη καὶ θάμνους, ἐφ' ὧν ἐτέθησαν μεγάλοι λίθοι. Ἔμενον δ' ἐν τῇ παραλίᾳ Αὐλέμονος πρὸς ἀποστολὴν. Ἀλλὰ χωρικοὶ τινες, ἐργαζόμενοι ἐκεῖ πλησίον εἰς ἀνέγερσιν περιβόλου κήπου, ἀφήρεσαν τοὺς ἐπὶ τῶν κιβωτίων λίθους. Τοῦτο μαθὼν ὁ Καλούτσης δι' ἐγγράφου του εἰς τὴν ἐπιτόπιον ἀρχὴν κατήγγειλε τὴν πρᾶξιν, ὁ δὲ Πρύτανις (οὕτω ἐκαλεῖτο ὁ διοικητὴς τῆς νήσου) δι' ἐγγράφου τῆς 2 Νοεμβρίου 1804 πρὸς τὸν ἐν Αὐλέμονι ὑγειονόμον καὶ ἀστυνομικὸν ὑπάλληλον, ἀγανακτῶν διὰ τὴν παραβίασιν τῆς ἰδιοκτησίας τῆς Α.Ε. τοῦ Λόρδου Ἑλγιν, «τοῦ ἀνήκοντος εἰς τὸ μέγα Ἀγγλικὸν ἔθνος», διέταξεν τὴν διὰ δαπάνης τῆς ἰδίας ἀρχῆς ἐναπόθεσιν λίθων ἄλλων μεγάλων ἐπὶ τῶν κιβωτίων, ὅπως μὴ ἐξαλειφθῶσιν ἐκ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων τὰ γράμματα καὶ οἱ ἀριθμοὶ τῆς διευθύνσεως»¹⁹⁰.

Ο Α. Μηλιαράκης δημοσιεύει πιο κάτω¹⁹¹ την απόδειξη παραλαβῆς του Giorgio Parry, πλοιάρχου του βασιλικού βρετανικού φορτηγού υπ' αρ. 99, ονομαζομένου «Lady Shaw Stewart», που παρέλαβε τα «Ελγίνεια μάρμαρα» από τα Κύθηρα, πέντε αντίγραφα της οποίας έλαβε ο Εμ. Καλούτσης. Στην απόδειξη αναφέρονται επακριβώς τα εξής:

«Ἀρ. 12. Δώδεκα κιβώτια καρφωμένα καὶ καλῶς προσηρμοσμένα, περιέχοντα μάρμαρα ἀρχαῖα τῶν Ἀθηνῶν, ἐντελῶς τακτοποιημένα μὲ τὴν ἐπομένην διεύθυνσιν σημειωμένην ἐφ' ἐνὸς ἐκάστου κιβωτίου The Earl of Elgin His Majesty's Ambassador Extraordinary at the Ottoman Porte, Downing Street, London, μετὰ τῆς προσθέτου ἔτι σημειώσεως τοῦ ἀριθμοῦ 1 προοδευτικῶς μέχρι τοῦ 12 καὶ μετὰ τοῦ γράμματος Α προοδευτικῶς μέχρι τοῦ γράμματος Μ».

Τί σχόλιο να κάνει ένας Έλληνας και μάλιστα αρχαιολόγος, όταν, ως αναδρομάρης της ιστορίας, βυθίζεται στο έρεβος τόσων ασεβών πράξεων¹⁹²,

190. Μηλιαράκης 1888, 730-731.

191. Ο.π.

192. Ο Ν.-Σ. Καλούτσης αναφέρει στο ημερολόγιό του, ότι σε επίσκεψή του στον

W.R. Hamilton στην Αγγλία τού «ἔδειξε προτομὴν τοῦ Οὐελιγκτῶνος, ἔργον τοῦ γλύπτου Piztruci ἐπὶ τεμαχίου μαρμάρου τοῦ Παρθενῶνος», Πετρόχειλος 1965, 412.

όχι μόνον των επισήμων Άγγλων, αλλά και των ασημοτέρων, ασφαλώς, Ελλήνων πρακτόρων τους; Ίσως μόνον ένας άλλος Άγγλος λόρδος, αλλά ποιητής, ο Byron, θα μπορούσε να προσθέσει κάποιο στίχο στο «Childe Harold's pilgrimage», δίπλα στους άλλους πασίγνωστους, που προαναφέρθηκαν, εάν βέβαια φανταζόταν ότι κάτω από πέτρες και φύκια μπορεί να κείτονταν για μήνες σε μια παραλία στο νησί της Αφροδίτης τμήματα της ζωφόρου του Παρθενώνα, ίσως και το θεσπέσιο τμήμα των γαλήνιων ολύμπιων θεών, που ενατενίζουν τα ανθρώπινα, ακόμη και η μορφή της θαλασσογεννημένης, της ίδιας της Κυθέρειας Ουράνιας Αφροδίτης¹⁹³. Και εάν ακόμη εγνώριζε ο ποιητής πως τα πάντα συνέβαιναν σε απόσταση δύο τριών μόλις χιλιομέτρων, δίπλα από ένα πανάρχαιο μινωικό ιερό, και κάτω από τη σιωπηλή εικόνα του έφιππου, δορυφόρου αγίου, του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό. Γιατί πραγματικά μέσα στα κιβώτια που μετέφερε ο «Μέντωρ» βρίσκονταν τμήματα της παρθενώνειας ζωφόρου. Κατά τις πηγές 33 διαφορετικά πλοία μετέφεραν στην Αγγλία από το 1800 μέχρι και το 1827 πάμπολλα κιβώτια με αρχαιότητες. Ο Α.Η. Smith καταγράφει λεπτομερώς το περιεχόμενο των δεκατριών αριθμημένων κιβωτίων του «Μέντορα»¹⁹⁴.

«Sept 14, 1802.

LIST OF CASES EMBARKED ON THE MENTOR, Capt. Eglen for Malta.

33. Two reliefs, Temple of Victory.
35. Part of Parthenon frieze.
36. Two other reliefs, Temple of Victory.
43. Part of statue, and piece of a column.
44. Part of Parthenon frieze.
45. » » » »
46. » » » » and fragment of Persistino column.
47. » » » » » » » and of porphyry column.
48. » » » » and 3 small inscriptions.
49. » » » » and part of a small male torso found in Parthenon.
50. » » » » and part of an arm found in digging beneath the Parthenon pediment.
51. » » » » and 2 other pieces of frieze.
52. Angle piece of frieze, 2 inscriptions, part of a shoulder belonging to one of the pediment groups.
53. Part of Parthenon frieze.
54. Part of great relief taken from the modern wall of the Acropolis.
55. The other part of ditto.
56. Box with marble chair taken from the Archbishop's palace, and belongs Mr. Nisbet».

193. Brommer 1979, 119 πίν. 179, Ανατολική πλευρά, πλάκα VI, αρ. 41, Μάντης

1997, 23.

194. Smith 1916, 231.

Ο ζήλος του υποπροξένου της Αγγλίας στα Κύθηρα Εμ. Καλούτση για τη φυγάδευση των ελληνικών αρχαιοτήτων δεν κατέπαυσε όμως μετά την αποστολή στην Downing Street στο Λονδίνο των κιβωτίων που μετέφερε ο «Μέντωρ». Ο Εμ. Καλούτσης φροντίζει για την επαύξηση των αποκτημάτων του γραμματέα του λόρδου Elgin, W.R. Hamilton και των «συντρόφων» του. Σχεδόν ένα χρόνο μετά την ανέλκυση των «Ελγινείων μαρμάρων», στις 9/22 Ιανουαρίου 1806, γράφει ο Εμ. Καλούτσης στον W.R. Hamilton:

«Διαβαίνουσα τυχαίως ἐντεῦθεν λέμβος μετὰ δυτῶν καλὸν ἐνόμισα νὰ ἐνεργήσω δι' αὐτῶν νέαν ἔρευναν ἐπὶ τοῦ βυθισθέντος σκάφους τοῦ Μέντορος, ὅπως τουλάχιστον διασώσω τὸν χαλκὸν τὸν περιβάλλοντα αὐτό· ἀλλ' οὐδὲν ἡδυνήθησαν οἱ δῦται οὔτοι νὰ κατορθώσωσιν· εὔρον μόνον εἰς τὸν πυθμένα μικρὸν ἀγαλμάτιον μαρμάρινον κεκολοβωμένον τὴν κεφαλὴν, τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας, δεικνύον μολαταῦτα τοὺς ὠραιότερους σχηματισμοὺς τῆς ἀρχαίας γλυπτικῆς τῶν Ἑλλήνων. Τοῦτο βεβαίως δὲν ἀπαρτίζει μέρος τῆς συλλογῆς τοῦ Λόρδου Elgin, καθ' ὅσον ἅπαντα τὰ κιβώτια ἀνευρέθησαν κεκλεισμένα. Πιθανὸν ν' ἀνήκει εἰς ὑμᾶς ἢ εἰς τοὺς συντρόφους σας. Ἀνταμείψας τοὺς δῦτας, παρέλαβον τὸ ἀγαλμάτιον καὶ ἐπιφυλάσσομαι νὰ σᾶς τὸ ἀποστείλω τυχούσης εὐκαιρίας»¹⁹⁵.

Ὅπως θα δούμε πιο κάτω δεν επρόκειτο για την τελευταία τον 19ο αι. προσπάθεια ανέλκυσης αρχαιοτήτων από το ναυάγιο του «Μέντορα». Μια άλλη απόπειρα έγινε το 1875 από την Αρχαιολογική Εταιρεία στην Αθήνα.

Ο Εμ. Καλούτσης ακόμη, έμπειρος και στη νομισματολογία, συνέλεγε για τους Άγγλους προϊσταμένους του ποικίλα κυθηραϊκά αρχαία αντικείμενα, νομίσματα, αγάλματα και απολιθώματα. Σε επιστολή του της 6/18 Ιουλίου 1806 προς τον W.R. Hamilton ο Εμ. Καλούτσης αναφέρει:

«Ἐπέτυχα ἐσχάτως τρία νομίσματα ἀρχαῖα ἀργυρᾶ, τὸ ἐν τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ἕτερον τῆς Φωκίδος, τὸ τρίτον τῆς Ρόδου, ἐν τεράχιον πορφυρίτου λίθου ἐπεξεργασμένου, εὔρεθὲν εἰς ἀγρὸν πλησίον τῆς κώμης Φριλιγκιάνικα, καὶ ἐν ὠραιότατον ἄγαλμα μαρμάρινον, κομισθὲν ἐνταῦθα ἐξ Ἄργους ὑπὸ τινος συμπολίτου μου πρὸ τριάκοντα ἐτῶν καὶ πλειότερον, ὅπερ εὔρεθι νῦν τεθαμμένον ὑπὸ τινος κληρονόμου ἐκείνου καὶ συγγενοῦς μου. Ταῦτα ἐπιφυλάσσομαι νὰ σᾶς ἐξαποστείλω. Ὁ κ. Λήκ μ' ἔκαμε νὰ ἐννοήσω ὅτι πρὸ καιροῦ ἀμφότεροι ἀπὸ κοινοῦ ἔχετε καταρτίσει συλλογὴν ἀρχαιοτήτων, ὥστε εἰς αὐτὸν παρέδωκα τὰ νομίσματα καὶ τὸν πορφυρίτην· μὴ δυνάμενος δὲ νὰ λάβῃ μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν ὁδοιπορίαν τὸ ἀρχαῖον ἄγαλμα, ὡς ἐκ τοῦ μεγάλου ὄγκου, μοὶ παρήγγειλε νὰ τὸ ἐναποθέσω εἰς κιβώτιον μετὰ τῶν ἀπολιθωμένων ὁστῶν, καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν του νὰ τὸ ἐξαποστείλω εἰς τὸν ἐν Ζακύνθῳ ὑμέτερον πράκτορα κ. Ροβέρτον Σάργεντ· εἰς αὐτὸν δ' ἔγραψε νὰ τὸ

195. Μηλιαράκης 1888, 746.

ἀποστείλῃ πρὸς τὸν ἐν Πάτραις κ. Ν. Στράνην, παρὰ τῷ ὁποίῳ εἶχε καὶ ἑτέρας ἀρχαιοτήτας ἐναποτεθειμένας»¹⁹⁶.

Εἶναι προφανές ὅτι τὸ «τεμάχιον πορφυρίτου λίθου ἐπεξεργασμένου εὐρεθὲν εἰς ἀγρὸν πλησίον τῆς κώμης Φριλιγκιάνικα», εἶναι ἓνα μινωικὸ λίθινο αγγεῖο, ποῦ θα συζητηθεῖ καὶ πιο κάτω. Καὶ πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ αναφερόμενος «ἐν Πάτραις κ. Ν. Στράνης» εἶναι ὁ Ἀγγλος General Consul Strane, ποῦ στέλνει στις 21 Νοεμβρίου 1802 ἀπὸ τὴν Πάτρα στὴν Ἀγγλία ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν Ορχομενὸ καὶ ἀρχαία αγγεῖα με τὸ πλοῖο «Sprightly of Scarborough»¹⁹⁷.

Τὸ συμπέρασμα τοῦ Α. Μηλιαράκη¹⁹⁸ εἶναι εὐλόγο: «Ἐκ πάντων τῶν εἰρημένων καταφαίνεται ὅτι ἡ Ἀγγλικὴ κυβέρνησις εἶχε πράκτορας εἰς πάσας τὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος, εἴτε Ἀγγλους, εἴτε καὶ Ἕλληνας, ἐργαζομένους ἐν κοινῷ καὶ μετὰ τινος συνασπισμοῦ, οἵτινες πλὴν τῶν πολιτικῶν αὐτῶν ἀσχολιῶν, ἐφρόντιζον καὶ πρὸς συλλογὰς ἀρχαιοτήτων. Εἶδομεν δὲ προηγουμένως ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγοράκη ὅτι καὶ εἰς ἰδιώτας εἶχεν ἀνατεθεῖ τοιαύτη φροντίς. Δὲν εἶναι δὲ ὑπερβολὴ διὰ τὸν γινώσκοντα ἔστω καὶ ἀμυδρῶς τὴν ἱστορίαν τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς συστάσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν Μουσείων τῆς Εὐρώπης, ἃν εἴπῃ ὅτι αὐτὴ ἡ μετατροπὴ τοῦ Παρθενῶνος εἰς τζαμίον, καὶ ἡ τοῦ ναοῦ τοῦ Θησέως εἰς χριστιανικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ μὴ γίνουν καὶ οὗτοι ἀνάρπαστοι ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων ἐπιδρομῶν, οἵτινες ἐζήτησαν ὡς θρησκόληπτοι μονομανεῖς, νὰ διαδώσωσι τὸν πρὸς τὴν ἀρχαιολογίαν καὶ τὴν τέχνην ἔρωτα εἰς τοὺς ὁμοεθνεῖς αὐτῶν, διὰ τῆς μεταφορᾶς εἰς τὰς ἰδίας αὐτῶν χώρας τῶν μνημείων τῆς ἀρχαιότητος».

γ. Τα ἀρχαιολογικὰ ἐνδιαφέροντα τῆς Ἀγγλοκρατίας καὶ οἱ συνέπειές τους τὸν 19ο αἰῶνα

Εἶναι προφανές ὅτι τὸ ναυάγιο τοῦ «Μέντορα» καὶ ἡ θορυβώδης διακίνηση τόσων ἀγγλικῶν χρημάτων γιὰ τὴν πρόσκτηση τῶν ἀρχαιοτήτων, ποῦ τὰ συνόδευσεν¹⁹⁹, ἐρέθισαν τὰ κυθηραϊκὰ πνεύματα. Εἶναι εὐλόγο λοιπὸν ὅτι τὴν περίοδο τῆς Ἀγγλοκρατίας (1809-1864), ποῦ ἀρχισε τότε στὸ νησί, σημειώθηκε μιὰ ἐξάρση στὴ διερεύνηση τῶν ἀρχαιοτήτων, ποῦ δὲν ἦταν ἀσχετὴ, ὅπως θὰ δοῦμε, με τὴν προσπάθεια πρόσκτησης κινητῶν ἀρχαίων. Ὅπως ἦταν ἐπόμενο, λόγω τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς τῶν Κυθήρων, με τὴν ὁποία εξασφαλίσθηκε γιὰ τοὺς ξένους ευκολότερη καὶ μάλιστα ἀσφαλέ-

196. Μηλιαράκης 1888, 746-747.

197. Smith 1916, 293.

198. Μηλιαράκης 1888, 747.

199. Πρβ. τὸ χρονικὸ τοῦ ιερέα Γρηγ. Λογοθέτη, Στάθης 1923β, 357: «Ἔστειλεν

ὁ Μιλόρδος καὶ ἦλθαν βουτηχτάδες καὶ τοῦ ἐβγάλαν μερικὲς κασέλλες καὶ ἔδινε εἰς κάθε κασέλλα 500 γρόσια. Σαράντα χιλιάδες γρόσια τοὺς ἔδινε διὰ νὰ τοῦ τὰ ἐβγάλουν ὅλα».

στερη πρόσβαση στο νησί, οι πληροφορίες για τις αρχαιότητες των Κυθήρων τον 19ο αιώνα πολλαπλασιάζονται.

Το 1806 επισκέπτεται και πάλι τα Κύθηρα ο Άγγλος W.M. Leake (1777-1860), νησί που εγνώριζε ήδη από την εποχή του ναυαγίου του «Μέντορα», στον οποίο, όπως είδαμε, επέβαινε²⁰⁰. Εκτός των άλλων δραστηριοτήτων του ο λοχαγός και μυστικός πράκτωρ W.M. Leake συνέλεγε και αρχαιότητες. Είναι αξιοσημείωτη σχετικά η πληροφορία του Α. Μηλιαράκη, ότι από τα 16 κιβώτια με αρχαιότητες που βυθίσθηκαν στον Αυλαίμονα, «τὰ τέσσερα περιείχον μάρμαρα ἀνήκοντα εἰς τὸν Λήκ, ἅτινα καὶ ἐξήχθησαν ἐκ τῶν πρώτων μετὰ τῶν κιβωτίων τῶν βιβλίων του καὶ ἐνδυμάτων του καὶ ἀπεστάλησαν τὸν Νοέμβριον 1802 ὑπὸ τοῦ Ἀμιλτων εἰς τὸν ἐν Σμύρνῃ Ἀγγλον πρόξενον Βέρρυ, ὁ ὁποῖος ἀπέστειλε ταῦτα εἰς Λονδῖνον, ὡς ἐξάγεται ἐξ ἐπιστολῆς τῆς 25 Ἀπρ. 1805 τοῦ Ἑμ. Καλούτση εἰς τὸν ἐν Ζακύνθῳ πρόξενον τῆς Ἀγγλίας Ράϊτ (Wright)»²⁰¹. Ὅπως σημειώθηκε πιο πάνω, κατὰ τὴ δεύτερη παραμονή του στα Κύθηρα το 1806 ο W.M. Leake παραλαμβάνει ἀπὸ τον Εμ. Καλούτση τρία ἀσημένια νομίσματα καὶ ἓνα λίθινο μινωικὸ ἀγγεῖο γιὰ νὰ τα παραδώσει στὸν W.R. Hamilton²⁰².

Ὁ σκοπὸς τῆς δεύτερης ἐπίσκεψης τοῦ W.M. Leake στα Κύθηρα ἀπὸ 30 Σεπτεμβρίου/12 Οκτωβρίου ἕως 4/16 Οκτωβρίου 1806²⁰³ φαίνεται ὅτι ἦταν πολιτικὸς, καθὼς ἀναφέρει ὅτι τὴν Παλαιόπολη ἐπισκέφθηκε στὴν παραμονή του στα Κύθηρα το 1802²⁰⁴.

«Oct. 1. - Remain at the port at my tent, and receive our vice-consul Calucci, to whose kindness on that occasion we were extreemely indebted. In the evening we walk up to the town together and attend a baptism at the house of Mr. Mormori, the Russian vice-consul, the Prytano George Arvanitaki, of Zante, standing godfather».

Ὁ δεσμός τοῦ W.M. Leake μετὰ τὰ Κύθηρα καὶ τοὺς Καλούτσηδες παραμένει ὁμως ἰσχυρὸς μέχρι καὶ το 1856, πού τον ἐπισκέπτεται στὴν Ἀγγλία ὁ Ν.-Σ. Καλούτσης.

«Τὴν 18ην μετέβην διὰ τοῦ σιδηροδρόμου εἰς τὴν κωμόπολιν Jun-bridgswells πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ συνταγματάρχου Leake γνωστοῦ διὰ τὰ ἀξιόλογα αὐτοῦ συγγράμματα περὶ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιολογίαν. Μὲ ὑπεδέχθη μετὰ τῆς κυρίας του καὶ μὲ ἐκάλεσε νὰ συμπάγωμε. Μοὶ ἀνέφεραν ὅτι ἡσχολεῖτο εἰς ἐπιδιόρθωσιν σελίδος γεωγραφικοῦ συγγράμματος, ὅπερ πρόκειται νὰ δημοσιεύσῃ, ὡς πρὸς τὴν θέσιν δύο ἀρχαίων πόλεων τῶν Κυθήρων, ὑποστηρίζων ὅσα ἄλλοτε ἐξέθεσεν εἰς τὴν Royal Society of Litterature (vol. IV, p. 260-280) καὶ εἰς τὸ ἕτερον

200. Μηλιαράκης 1888, 714-715, νεκρολογία τοῦ W.M. Leake σὲ Κ. Φρεαρίτης, Ὁ συνταγματάρχης Λήκιος, *Πανδώρα* ΙΑ' (1861), 445-447.

201. Μηλιαράκης ὁ.π. 717.

202. Μηλιαράκης ὁ.π. 746.

203. W.M. Leake, *Travels in northern Greece*, III, London 1835, 69-76. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 91-97.

204. Leake ὁ.π., 69.

ἔργον του *Travels in Northern Greece* (vol. III), πειρώμενος νὰ συμβιβάσῃ τὸ χωρίον τοῦ Ξενοφῶντος μὲ τὸ τοῦ Πausanίου. Μοὶ ἔδειξε συλλογὴν ἀρχαίων ἑλλ. νομισμάτων διὰ φωτογραφίας. Τὴν 6 Σεπτεμβρίου τὸν ἐπεσκέφθην ἐκ νέου. Τῷ προσέφερον δύο φυλλάδια τῆς Πανδώρας (8/1856) περιέχοντα τὰ ὑπ' ἐμοῦ περὶ τοῦ ζωγράφου Ἀντωνίου Βασιλάκη δημοσιευθέντα καὶ ἀρχαιολογικά τινα τῆς Θήρας. Καλέσας με εἰς πρόγευμα, συνδιαλέχθημεν Ἀγγλιστὶ περὶ διαφόρων φιλολογικῶν ζητημάτων. Ἡ κυρία του μοὶ ἐδῶρσεν τὴν φωτογραφίαν του, παρακαλέσασά με νὰ τῆς ἀφήσω τὴν ἰδικήν μου, ἐφ' ἀράξης πορευθέντες εἰς τὸ φωτογραφεῖον· κατόπιν προχωρήσαντες ἐφθάσαμεν εἰς λόφον, ὅπου βράχοι κατάφυτοι. Περὶ τὴν ἑσπέραν ἐπανελθόντες εἰς τὴν οἰκίαν, μοὶ ἔδειξε τὸ σύγγραμμά του, ὅπερ ἀφιεροῖ εἰς τὴν κυρίαν του, ἐγγράμματον ἐπίσης καὶ συνεργαζομένην εἰς διάφορα πονήματα»²⁰⁵.

Γι' αὐτὸ καὶ ὁ W.M. Leake διασώζει τὸ 1849 μὴ σημαντικώτατη πληροφορία γιὰ τὴν προϊστορία τῶν Κυθήρων, σχετικὰ μὲ τὴ χαμένη σήμερα βαβυλωνιακὴ σφηνοειδὴ ἐπιγραφή σὲ ἓνα ἀντικείμενο τῆς ἐποχῆς τοῦ Narâm-Sin, (1830-1813 π.Χ.) ποὺ θὰ μὰς ἀπασχολήσῃ ἀμέσως πιο κάτω.

Φυσικά, λόγῳ τῆς Αγγλοκρατίας, Ἀγγλοὶ εἶναι οἱ περισσότεροὶ ἐπισκέπτες τῶν Κυθήρων, ποὺ ἀναφέρουν καὶ τὶς ἀρχαιότητες. Ἀμέσως μετὰ τὸν W.M. Leake ἐπισκέπτεται τὰ Κύθηρα ὁ Σκωτσέζος μυθιστοριογράφος, φίλος καὶ βιογράφος τοῦ λόρδου Byron, John Galt²⁰⁶, ποὺ συναντᾷ τὸν γνωστότατό μὰς Ερ. Καλούτση καὶ, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, μνημονεύει τὸ ναυάγιο τοῦ «Μέντορα». Ὁ J. Galt εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ σημειώνει τὸν μαρμάρينو λέοντα στὸ Καφάλι²⁰⁷, ἀναφέρει ἀπλῶς τὰ ερείπια στὴν Παλαιόπολη καὶ τὸ Παλαιόκαστρο. Τὸ Παλαιόκαστρο ἐπισκέπτεται τὸ 1814 ὁ J. Bramsen²⁰⁸.

Στις 15 Μαΐου 1816 ἓνας ἀνώνυμος, προερχόμενος ἀπὸ τὴν Ἰταλία περνᾷ ἀπὸ τὰ Κύθηρα, ἀλλὰ δὲν σταματᾷ²⁰⁹. Μεταξὺ 1813-1817 ὁ Ἀγγλος αξιωματικὸς T.C. Kendrick στὸ ταξίδι του στὰ Ἰόνια νησιά φθάνει καὶ στὰ Κύθηρα, ὅπου ἐπισκέπτεται τὸ Παλαιόκαστρο καὶ τὸ σπήλαιο τῆς Ἀγίας Σοφίας²¹⁰. Ὁ T.C. Kendrick ἀναζητᾷ, φαίνεται, νομίσματα, γιὰτὶ ἀναφέρει

205. Πετρόχειλος 1965, 412-413.

206. Galt 1812, 138-139, Ἀνδριτσάκη-Φωτιάδης - Πετρόχειλος 1982, 97-106. Σωστά παρατηρεῖ ὁ Σιμόπουλος 1973-76, Γ1, 521, ὅτι ὁ J. Galt «δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὶς ἀρχαιότητες, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχει φιλολογικὴ κατάρτιση».

207. Galt 1812, 142, Ἀνδριτσάκη-Φωτιάδης - Πετρόχειλος 1982, 101.

208. Bramsen 1820, Ἀνδριτσάκη-Φωτιάδης - Πετρόχειλος 1982, 114-116.

209. *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Paris, typographie

de Firmin Didot, 24.

210. Kendrick 1822, 82: «There is still to be seen a bath, which by the people is said to have been that of Helen, whose slippery trick caused such dreadful warfare amongst the Grecian chiefs. These remnants are incontestible evidence of the island's former consequence. Several broken bits of columns of the Doric order are to be seen on and about this site, probably forming part of a temple or palace», 85, Ἀνδριτσάκη-Φωτιάδης - Πετρόχειλος 1982, 107.

ότι βρίσκονται μόνον «in cabinets belonging to Venitians»²¹¹. Το 1823 εκδίδεται από τον Γάλλο Antoine-Virgile Schneider ένα βιβλίο για τα Ιόνια νησιά, όπου αναφέρονται και τα Κύθηρα²¹². Το 1830 εκδίδεται ένα γενικό τοπογραφικό βιβλίο για τη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου από τον Γάλλο G.P. Depping. Στις λίγες σελίδες που αναφέρονται στα Κύθηρα, ο G.P. Depping, αφού επαναλαμβάνει τις πληροφορίες του Nicolas de Nicolay, του Spon και του Castellan μνημονεύει τα γνωστά ερείπια στην Παλαιόπολη και το λατομείο στον Αυλαίμονα²¹³.

Το 1824-25 γράφηκε η πρώτη εκτενής «Ίστορία φυσική καὶ πολιτική τῆς νήσου Κυθήρων, κοινῶς Τσιρίγον, συνταχθεῖσα παρὰ τοῦ κυρίου Ἰωάννου Μικέλη τοῦ ἐκ Κυδωνίας τῆς Κρήτης», που παρέμεινε χειρόγραφη σε διάφορα αντίγραφα μέχρι τη δημοσίευσή της το 1982 από τον Μ.Κ. Πετρόχειλο²¹⁴. Ο κρητικός λόγιος και φυσιοδίφης Ι. Μικέλης, επιστήθιος φίλος του Αδ. Κοραή²¹⁵, που έζησε κάποιο διάστημα στα Κύθηρα, φυγὰς, προφανῶς, στα δύσκολα εκείνα χρόνια, αναφέρει το Παλαιόκαστρο και είναι ο πρώτος που δίνει πληροφορίες για την κατασκευή του τείχους, το Καστρί όπου σημειώνει διάφορους τάφους, καθώς και το λατομείο στον Αυλαίμονα στη θέση «Σπιάγγια» και τέλος συζητά τα νομίσματα των Κυθήρων²¹⁶. Ο Ι. Μικέλης αναφέρει και το σπήλαιο της Αγίας Σοφίας και είναι ενδιαφέρον, όπως φαίνεται, ότι το σπήλαιο επισημαίνεται τα ίδια χρόνια στα κατάλοιπα του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων²¹⁷. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ι. Μικέλης, αν και γράφει λίγα μόλις χρόνια μετά το ναυάγιο του «Μέντορα», αποφεύγει και την απλή ακόμη αναφορά του. Ίσως στα δυσκολότατα για την Ελλάδα χρόνια της συγγραφής του²¹⁸ ο Ι. Μικέ-

211. Kendrick 1822, 89.

212. A.-V. Schneider, *Histoire et description des îles ioniennes, depuis les temps fabuleux et héroïques, jusqu'à ce jour: avec un nouvel atlas, contenant cartes, plans, vues, costumes et médailles*, par un ancien officier supérieur en mission dans ces îles; ouvrage revu et précédé d'un discours préliminaire par Mr. Le Colonel Bory de Saint Vincent, Paris 1823. Πρβ. Leonhard 1899, 4.

213. G.P. Depping, *La Grèce, ou description topographique de la Livadie, de la Morée, et de l'Archipel, contenant des détails curieux sur les mœurs et usages des habitants*, Paris 1830, III, 15-21, 18: «Aujourd'hui ces constructions antiques sont tellement délabrées, qu'il est difficile de reconnaître la destination qu'elles ont eue, et elles ne méritent l'attention

que par leur haute antiquité».

214. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 153-225.

215. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 145-146.

216. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 188-190.

217. Μ.Κ. Πετρόχειλος, εφημ. *Τὸ Βῆμα*, 21 Απρ. 1953, που αφορμάται από την ανακοίνωση του 1953, Χυngorouλος 1955, και θυμίζει τη σχέση του Ι. Μικέλη με τον αδελφό και τον γιό του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων. Στο Χυngorouλος 1955 όμως δεν γίνεται μνεία του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων.

218. «Ὁ αἰφνίδιος ἦφαιστος τῶν παρόντων τῆς Ἑλλάδος πραγμάτων, ἐκτινάξας πολλούς, ἐξέβρασε καὶ ἐμὲ εἰς ταύτην τὴν νῆσον», Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 152.

λης προσπάθησε να αποφύγει ο,τιδήποτε θα έθιγε τους Άγγλους επικυρίαρχους, τότε, των Κυθήρων²¹⁹.

Ο Γάλλος φιλέλληνας F. Marcet αναφέρει στο ταξίδι του στα Κύθηρα το 1826 τα ερείπια του Παλαιόκαστρου, που δεν επισκέφθηκε όμως²²⁰. Τον επόμενο χρόνο, το 1827, ο Άγγλος αξιωματικός J. Davy, που επισκέφθηκε τα Κύθηρα και ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τα πετρώματα και τα απολιθώματα του νησιού, αναφέρει το αρχαίο λατομείο στον Αυλαίμονα, προσθέτοντας μian ενδιαφέρουσα πληροφορία: «Ο ταγματάρχης Mc Phail μου έδειξε ένα αρχαίο μπρούτζινο καλέμι που είχε βρεθεί στο λατομείο και που προφανώς είχε χρησιμοποιηθεί εκεί»²²¹.

Το 1838 επισκέπτονται τα Κύθηρα από τη Λακωνία, όπου παρέμειναν δύο χρόνια, δύο Αμερικανοί ιεραπόστολοι²²², ο George W. Leybourn και ο Samuel R. Houston. Ο G.W. Leybourn αναφέρει στο ημερολόγιό του, που έχει δημοσιευθεί, μian επίσκεψή του στους τάφους που σώζονταν στο Καστρί. Και όπως θα δούμε πιο κάτω, φαίνεται πως ο G.W. Leybourn ανέβηκε και στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό²²³. Το 1842 δημοσιεύεται στο Λονδίνο ένα βιβλίο του Davy για τις βρετανικές κτήσεις στη Μεσόγειο, τα Ιόνια νησιά και τη Μάλτα²²⁴.

Το 1843 ταξιδεύει από τη Γαλλία στην Ανατολή ο Gérard de Nerval. Το βιβλίο του «Le Voyage en Orient»²²⁵, που ξεκινάει με τα Κύθηρα, χαρακτηρίστηκε από τον συγγραφέα του ταξιδιωτικό μυθιστόρημα. Αν και ο Gérard de Nerval αφιερώνει στα Κύθηρα πολλές σελίδες²²⁶, εμποτισμένες από φιλελεύθερη γαλλική απέχθεια για την τότε Αγγλοκρατία του νησιού, δεν πάτησε το πόδι του στα Κύθηρα και οι κύριες πηγές του είναι οι παλαιότεροι γνωστοί μας A.L. Castellan και D. και N. Stephanopoli. Ο Gérard de Nerval μνημονεύει τον Αυλαίμονα, το Καστρί, την Παλαιόπολη, το Παλαιόκαστρο, τον Ποταμό και το Σπαθί και στην αφήγησή του, σε συνεχή ανάμειξη του πραγματικού με το φανταστικό, αναφέρεται επανειλημμένα σε αρχαιότητες, δημοσιεύοντας ακόμα και ανύπαρκτες επιγραφές. Όμως, αν και οι πληροφορίες του είναι αναξιόπιστες, μεταδίδει με πιστότητα το κλίμα της εποχής στην αναζήτηση κινητών αρχαίων ακόμη και με ανασκαφές, όπως θα δούμε πιο κάτω.

219. Πρβ. την αφιέρωση του «πονηματίου» του Ι. Μικέλη στον Άγγλο αρμοστή των Επτανήσων Fr. Adam, Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 151-152.

220. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 116-121.

221. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 125.

222. Για τον προσηλυτιστικό ρόλο των Αμερικανών ιεραποστόλων στην Ελλάδα τον 18ο και 19ο αι. βλ. Σιμόπουλος 1973-1976, Γ2, 498-500.

223. Παπαγεωργίου 1975, 251, Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 131-136.

224. Davy, *Notes and observations on the ionian islands and Malta*, London 1842. Πρβ. Leonhard 1899, 4. Δεν μπόρεσα να βρω το βιβλίο, όπως και το άρθρο του Άγγλου στρατιωτικού γιατρού R. Jameson, *Edinburgh New Philosophical Journal* XXI (1836) 273, πρβ. Weil 1880, 225, σημ. 1.

225. Εισαγ. Michel Jeanneret, Paris 1980, Πετρόχειλος 1979, 104-119.

226. Ντε Νερβάλ 2000, 32-58.

Πάντως το ρομαντικό έργο του Gérard de Nerval, που άφησε εποχή, συνδέθηκε ανεξάλειπτα με τα Κύθηρα, καθώς σημάδεψε τη γαλλική διανόηση του 19ου αιώνα και τη σχέση της με το νησί, ως το μυστικά μαγικό νησί της μυθικής Ουράνιας Αφροδίτης. Λόγω και της απήχησης που είχε με αυτό το έργο, ο Gérard de Nerval πραγματοποίησε το ονειρικό «ταξίδι στα Κύθηρα»²²⁷.

Το θέμα των Κυθήρων ως αλληγορικός τόπος του έρωτα έχει τις ρίζες του στον Βιργίλιο, αλλά απαντάται στην ιταλική λογοτεχνία από τον Πετράρχη μέχρι τον Φώσκολο. Από το μεσαιωνικό μυθιστόρημα «Υπνερωτομαχία» του δομηνικανού Φραγκίσκου Κολόννα (1433-1527), που τυπώθηκε το 1499 στη Βενετία και εκδόθηκε και πάλι τον 19ο αιώνα από τον Charles Nodier, τα Κύθηρα, ως νησί του ιδανικού έρωτα, απαντούν στον Βολταίρο, τον Μιλιβουά και τον Charles-Paul de Kock. Από τον Gérard de Nerval εμπνέεται σειρά ολόκληρη Γάλλων, ο Charles Baudelaire, που έγραψε το περίφημο ποίημα «Ένα ταξίδι στα Κύθηρα», «από τὰ σπαραχτικώτερα έξομολογητικά τοῦ σατανισμοῦ του» και «ήδονοστάλαμα μιᾶς βαρειᾶς εὐωδιᾶς», κατά τον Κ. Παλαμά που το μετέφρασε, ο Victor Hugo, που έγραψε δύο ποιήματα για τα Κύθηρα, ο Théophile Gautier, ο Banville (Théodore de), ο Stendhal (Marie-Henri Beyle), ο Pierre Loti, ο Victorien Sardou (Σαρδού), ο Ιούλιος Βερν, ο Ερνέστος Ρενάν, ο Paul Verlaine, ο Albert Samain, μέχρι τον Φορτουνάτο Στρόβσκι το 1923. Βέβαια, τεράστια ώθηση στον μύθο των ιδανικά ερωτικών Κυθήρων έδωσαν οι δύο πίνακες του Antoine Watteau, η «Αποβίβαση στα Κύθηρα» (Embarquement à Cythère 1717) στο Λούβρο και ο δεύτερος πίνακας, παραγγελία του Φρειδερίκου της Πρωσίας. Αξιοσημείωτη για το ίδιο θέμα είναι μια όπερα-μπαλέτο του Γκλουκ επάνω σε κωμικό έργο των Φαβάρ και Φαγκάν, καθώς και ένα έργο του Couperin. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι η Ταϊτή ονομάστηκε «Νέα Κύθηρα». Ελάχιστη ήταν η επίδραση του μύθου στους Γερμανούς, από όπου γνωστός είναι μόνο ο Γκέσνερ. Από την ελληνική λογοτεχνία και τέχνη πρέπει να αναφερθεί το ποίημα του Κ. Παλαμά «Ένα ταξίδι στα Κύθηρα», του Κ. Ουράνη «Κύθηρα», του Νίκου Καρύδη «Ταξίδι στα Κύθηρα» (*Τα ποιήματα*, Αθήνα 1998, 24), το διήγημα του Μ. Καραγάτση «Μοναχικό ταξίδι στα Κύθηρα» (*Λιτανεία τῶν ἀσεβῶν*, Αθήνα 1940), οι στίχοι του Ο. Ελύτη «Ασπασμούς απ' τα Κύθηρα» (*Δυτικά της Λύπης*, Σε μπλέ Ιουλίας 26, Αθήνα 1995), καθώς και η ταινία του Θ. Αγγελόπουλου, «Ταξίδι στα Κύθηρα».

227. Βλ. Πετρόχειλος 1955, 63-74, κυρίως για τη μεγάλη επίδοσή του στη γαλλική λογοτεχνία και τέχνη. Δ. Βασιλειάδης, Ταξίδι στα Κύθηρα, *Νέα Έστία*, τ. 1005 (Αθήνα 15 Μαΐου 1969) 690-697, Μαρσέλλος,

1974, 92-97. Πρβ. Αρώνη-Τσίχλη 1997. Βλ. επίσης Δ. Μέντη, Το ταξίδι στα Κύθηρα. Ένα παλιό λογοτεχνικό θέμα με ισχύ στη νεότερη ελληνική πεζογραφία, *εισήγηση στο Η' Πανιώνιο Συνέδριο*, Κύθηρα, Μάιος 2006.

Το πρώτο μισό του 19ου αιώνα αναφέρει σε χειρόγραφο ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός (1777-1853) τον μαρμάρινο λέοντα των Κυθήρων, για τον οποίο θα γίνει λόγος πιο κάτω²²⁸. Το 1847, πάντοτε επί Αγγλοκρατίας, δημοσιεύεται στην Πίζα το βιβλίο του Κυθήριου Nicolò Stai²²⁹, ο οποίος αναφέρει την Παλαιόπολη και το Παλαιόκαστρο. Την Παλαιόπολη, το Παλαιόκαστρο αλλά και την Παληόχωρα, καθώς και διάφορα κινητά ευρήματα αναφέρει το 1849 και ο γνωστός μας Ι. Καλούτσης σε ένα «memoir» του προς τον W.R. Hamilton, που δημοσίευσε το 1853 ο W.M. Leake²³⁰, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Το 1852-53 ο Ν.-Σ. Καλούτσης, που αναφέρθηκε ήδη πιο πάνω και θα μας απασχολήσει και αργότερα, δημοσίευσε το πρώτο ειδικό άρθρο για την αρχαιολογία των Κυθήρων²³¹. Ο Ν.-Σ Καλούτσης αναφέρεται με κάποια λεπτομέρεια στα τείχη του Παλαιόκαστρου και δίνει για πρώτη φορά πληροφορίες για τα αρχιτεκτονικά μέλη τα εντοιχισμένα στην εκκλησία του Αγίου Κοσμά. Τα Κύθηρα βιώνουν τότε τα τελευταία χρόνια ξένης κατοχής, της Αγγλοκρατίας, και το αρχαιολογικό ενδιαφέρον καταγράφεται πιο εντατικότερα σε κάποιες δημοσιεύσεις όχι μόνο ξένων, αλλά και Ελλήνων. Το 1852 ο E. Curtius αναφέρει τα ερείπια της Παλαιόπολης και του Παλαιόκαστρου²³². Πρέπει να μείνουμε όμως στον Ν.-Σ. Καλούτση (1825-1896), εγγονό του γνωστού μας Εμ. Καλούτση, του υποπροξένου της Αγγλίας στα Κύθηρα, τη δραστηριότητα του οποίου τη σχετική με το ναυάγιο του «Μέντορα» παρακολουθήσαμε πιο πάνω. Γιατί στο ημερολόγιο του Ν.-Σ. Καλούτση, τμήμα του οποίου δημοσιεύθηκε το 1965²³³ περιέχονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες όχι μόνον για τις σχέσεις της γνωστής μας οικογένειας Καλούτση με τους Άγγλους αλλά κυρίως για τις κυθηραϊκές αρχαιότητες. Είναι δηλαδή φανερό, όπως θα δούμε αμέσως, ότι η ισχυρή προσωπικότητα του προπάτορα Εμ. Καλούτση λειτούργησε καταλυτικά και για τους απογόνους του στις πατριαρχικές δομές εκείνων των χρόνων. Άλλωστε, οι ίδιοι οι Άγγλοι αναγνωρίζουν την ύπαρξη και τη λειτουργία της φαμίλιας, αφού αναφέρονται στην «Family» και στις «Relations» Καλούτση, με τονισμένα κεφαλαία τα αρχικά²³⁴.

Οι δεσμοί της οικογένειας Καλούτση με τους Άγγλους, που σφυρηλατήθηκαν από τον Εμ. Καλούτση με το ναυάγιο του «Μέντορα», δεν ήταν μόνον φιλικοί αλλά και πολιτικοί, όπως συμπεραίνεται και μόνον από τις υψηλές θέσεις που κατέλαβαν επί Αγγλοκρατίας οι απόγονοί του. Φυσικά εδώ μας αφορά το θέμα της εμπλοκής της οικογένειας Καλούτση τον 19ο αιώνα με τις κυθηραϊκές αρχαιότητες. Ο γιός του Εμ. Καλούτση, Ιωάννης

228. Ε.Γ. Πρωτοφάλης, *Ιστορικά έγγραφα*, Αθήνα 1967, 12.

229. Stai 1847, 24-25, 33, Πετρόχειλος 1979, 51. Ο Πετρόχειλος 1955, 36-37 υμνεί το έργο του Stai, σε αντίθεση με αυτό του Ι. Μικέλη.

230. Leake 1853, 257.

231. Καλούτσης 1852-53. Βλ. και Γ. Λεοντσίνης, Το ημερολόγιο του Ν.-Σ. Καλούτση, *Νόστος* 1 (2002) 167-230.

232. Curtius 1852, 301.

233. Πετρόχειλος 1965.

234. Smith 1916, 252.

Καλούτσης (1786-1857)²³⁵, αντέπαρχος και έπαρχος Κυθήρων, βουλευτής και γερουσιαστής Ιονίων Νήσων²³⁶ αλλά και υποπρόξενος της Ισπανίας, που αλληλογραφεί, όπως αναφέρθηκε, με τον γραμματέα του λόρδου Elgin, W.R. Hamilton, για τη βαβυλωνιακή σφηνοειδή επιγραφή της εποχής του Narâm-Sin, που ήλθε στο φως στα Κύθηρα και συζητείται σχετικά με τον W.M. Leake, edώρησε αρχαία «τινά» στον λόρδο Nugent, αρμοστή της Επτανήσου²³⁷, παράλληλα όμως edώρησε και στην Αρχαιολογική Εταιρεία στην Αθήνα ένα λίθινο μινωικό αγγείο²³⁸, που βρίσκεται στην Προϊστορική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Για τον εξ απαλών ονύχων δεσμό του Ι. Καλούτση με τους Άγγλους και μάλιστα τον γραμματέα του λόρδου Elgin, W.R. Hamilton, χαρακτηριστικά είναι τα αναφερόμενα από τον γυιό του, τον Ν.-Σ. Καλούτση: «Ότε δέ ο σοφός αρχαιολόγος Γουλιέλμος Άμιλτων, ναυαγός του Μέντορος μετά φορτίου τών ἐλγινείων μαρμάρων, εύρίσκετο εις Κύθηρα φιλοξενούμενος υπό του υποπροξένου πατρός του, θερμός φίλος τής οικογενείας ἐζήτησε τόν νέον Ίωάννην νά τόν παραλάβη εις Άγγλίαν καί εκπαιδεύση δι' ιδίας του δαπάνης, οί γονεῖς του όμως δέν ἔστερξαν ν' ἀποχωρισθοῦν του μόνου καί λίαν ἀγαπητοῦ ἄρρενος τέκνου τών»²³⁹.

Ο δεσμός παρέμεινε προφανώς στενός, αφού ο γυιός, Ν.-Σ. Καλούτσης, υπερηφανεύεται για τον πατέρα του ότι «προσκληθείς υπό του ιδίου Γουλιέλ. Άμιλτων, τότε πρεσβευτοῦ τής Άγγλίας εις Νεάπολιν, μετέβη εις τήν πρωτεύουσαν ἐκείνην καί κατέλυσεν εις τὸ μέγαρον τής Πρεσβείας ἀπολαύων πολλῶν τιμῶν καί λαμπρὰς ὑποδεξιῶσεως»²⁴⁰. Ο γυιός του Ιωάννη Καλούτση και εγγονός του Εμ. Καλούτση, Νικόλαος-Σοφοκλής Καλούτσης²⁴¹, επίσης έπαρχος Κυθήρων, βουλευτής και γερουσιαστής Ιονίων Νήσων, χρόνια αργότερα, το 1856, όπως γράφει στο ημερολόγιό του, επισκέπτεται στην Αγγλία στο σπίτι του λόρδου Nugent την λαίδη Johu Sastor, άλλοτε σύζυγο του ταγματάρχη Λόγκλεη, τοποτηρητοῦ Κυθήρων (1830).

«... Τήν 11 Σεπτεμβρίου ἐπεσκέφθην τήν Sastor εις τήν ἐν Λονδίῳ οἰκίαν της... Ἐφθάσαμεν εις Aylesburg, ἀπέχον του Λονδίνου 43 μίλια, δι' ἀμάξης· ἀνῆλθον εις ἔπαυλιν Lilie, ἀνήκουσαν τὸ πρῶτον εις τὸν Λόρδον Nugent πρώην ἀρμοστήν τής Ἐπτανήσου ὅπου καί ἐτελεύτησεν, νῦν δὲ κατεχομένην υπό τής γυναικαδέλφης του συζύγου του doctor Connall, στρατιωτικοῦ ἱατροῦ, χρηματίσαντος εις τήν Ἐπτάνησον. Ἐκεῖ ἐφιλοξενεῖτο τότε ἡ κυρία Sastor πρώην Longley μετά του υἱοῦ της,

235. Βλ. τη βιογραφία του Ι. Καλούτση από τον γυιό του Ν.-Σ. Καλούτση, Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 41-43.

236. Πετρόχειλος 1966. Βλ. πρόσφατα και Γ. Λεοντσίνης, Το ημερολόγιο του Ν.-Σ. Καλούτση, Νόστος 1 (2002) 167-230.

237. Πετρόχειλος 1965, 413.

238. Wolters 1891, 53 εικ. 54.

239. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος

1982, 41.

240. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 41.

241. Βλ. Πετρόχειλος 1940, 81, 1955, 36, Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 21-24. Για τον Λαυρέντιο Καλούτση, αδελφό του Νικολάου-Σοφοκλή, βλ. Πετρόχειλος 1955, 35-36.

τὸν ὅποιον τὸ πρῶτον ἐγνώρισα. Ὁ Dr Connall μὲ προσεκάλεσεν εἰς πρόγευμα καὶ ἐπίαμεν οἶνον verdea Ζακύνθιον, πρὸ δεκαπενταετίας σταλέντα πρὸς τὸν Nugent ὑπὸ τοῦ φίλου του Γεωργ. Ρώση. Ἡ οἰκία αὕτη καὶ σήμερον ἔτι τηρεῖται μετὰ τῶν ἐπίπλων, εἰς ἣν κατάστασιν καὶ ζῶντος τοῦ Λόρδου. Τηροῦνται πολλὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ὄπλα, περικεφαλαῖαι, ἀνάγλυφα, ἀγγεῖα πῆλινα πολλὰ, ἐν οἷς καὶ τινα ὑπὸ τοῦ πατρός μου πρὸς τὸν Λόρδον ἀρμοστήν δωρηθέντα. Δύο πιστόλια δῶρον τοῦ ποιητοῦ Διον. Σολωμοῦ πρὸς τὸν Λόρδον Βαΐρον. Λαμπρὸς εὐθαλῆς κῆπος μὲ φυτὰ ἐξ Ἑλλάδος κομισθέντα καὶ ἀναδενδράδων σταφίδος Κορινθιακῆς, συκόδενδρα καὶ ἄλλα καρποφόρα. Ὁ Λόρδος Νοῦγεντ εἶχεν ἀποκτήσει κτήματα εἰς Δαφνίον (Ἀττικῆς), ἅτινα ἐκληροδότησεν εἰς τὴν γυναικαδελφὴν του Mⁿ Connall»²⁴².

Στο ἴδιο ταξίδι ὁ Ν.-Σ. Καλούτσης επισκέπτεται καὶ τὸν «παλαιὸν φίλον τοῦ οἴκου» του, τὸν W.R. Hamilton, παραπονούμενος δια τὸν «φιλόφρονα μὲν ἀλλὰ μᾶλλον ψυχρὸν Ἀγγλικὸν τρόπον» του.

«... Τὴν 11 Αὐγούστου ἐπορεύθην εἰς ἐπίσκεψιν τοῦ παλαιοῦ φίλου τοῦ οἴκου μου Γ. Ἄμιλτων· τοῦ ἐνεχείρησα τὰς ἐπιστολάς τοῦ πατρός μου. Σεβάσμιος γέρων ἐκάθητο πρὸ τοῦ γραφείου του καὶ εἶχε πῦρ εἰς τὴν θερμάστραν ἐν πλήρει μηνὶ Αὐγούστῳ, πρὸς ἀραίωσιν τῆς ἀτμώδους ἀτμοσφαίρας τοῦ δωματίου. Μὲ ὑπεδέχθη φιλοφρόνως μὲν, διὰ μᾶλλον ψυχροῦ Ἀγγλικοῦ τρόπου. Ἐπὶ πολλὰς ὥρας συνδιελέχθην ποτέ μὲν Ἀγγλιστὶ καὶ πότε Ἰταλιστὶ. Μοὶ ἔδειξεν τὸ νεωστὶ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ συνταγματάρχου Λῆκ σύγγραμμα Νομισματικῆς καὶ διαφόρους ἀρχαιότητας, τὰς εἰκόνας τοῦ πάππου του καὶ τοῦ πατρός του, διάφορα ἔργα γλυπτικῆς νεωτέρων χρόνων. Κατόπιν μετ' αὐτοῦ ἐφ' ἀμάξης ἐπεσκέφθην τὸ Βρετανικὸν μουσεῖον, εἰσελθόντες εἰς λαμπρὰν αἴθουσαν, ὅπου συνηντήσαμεν τὸν Ἰταλὸν Antonio Panizzi, ἐπὶ πολλὰ ἔτη βιβλιοθηκάριον εἰς ὃν μὲ ἐσύστησεν. Εἰς ἐτέρας αἰθούσας τηροῦν τὰ μάρμαρα τοῦ Παρθενῶνος, τὰς μετόπας τῶν Παναθηναίων, τὰ ἀγάλματα τοῦ αἰετώματος, τὰ μάρμαρα τῆς Φιγαλίας κ.ά. ἄπειρα λείψανα τῆς ἑλλ. τέχνης. ... Καὶ δευτέραν φορὰν ἐπορεύθην εἰς τὸν οἶκον τοῦ Ἄμιλτων, εἰς ὃν ἐδώρησα διάφορα ἀρχαῖα νομίσματα ἑλληνικά, ἐν βέλος καὶ μίαν πόρπην. Ἡ ὁμιλία μας περιστράφη εἰς ἀρχαιολογικὰ ἀντικείμενα. Μοὶ ἔδειξε λαμπρὰν συλλογὴν ἀρχαίων νομισμάτων, δύο ὀβελίσκους ἐκ χαλκοῦ τοὺς ὁποίους ὁ Λέων ΙΑ΄ Πάπας ἐδωρήσατο αὐτῷ, πρὸς ἀνταμοιβὴν τῆς μετὰ τοῦ Κανόβα συνεργασίας του πρὸς ἀπόδοσιν ἐκ Παρισίων εἰς Ἰταλίαν τῶν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος ἀρπαγέντων καλλιτεχνημάτων καὶ εἰκόνων. Μοὶ ἔδειξε προτομὴν τοῦ Οὐελιγκτῶνος, ἔργον τοῦ γλύπτου Piztruci ἐπὶ τεμαχίου μαρμάρου τοῦ Παρθενῶνος, μοὶ προσέφερε δὲ τρία ἐκ τῶν βιβλίων του»²⁴³.

242. Πετρόχειλος 1965, 413.

243. Πετρόχειλος ὁ.π. 412.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ν.-Σ. Καλούτσης δωρίζει στον W.R. Hamilton «διάφορα ἀρχαῖα νομίσματα ἑλληνικά, ἐν βέλος καὶ μίαν πόρπη». Είναι φυσικά ἀξιο απορίας το γεγονός ότι ο λόγιος Ν.-Σ. Καλούτσης²⁴⁴ κατὰ την ἐπίσκεψή το 1856 στον W.R. Hamilton δεν μνημονεύει το βαβυλωνιακό ἐνεπίγραφο ἀντικείμενο, τα στοιχεία του οποίου ἐπτά χρόνια ἐνωρίτερα εἶχε στείλει ο πατέρας του Ι. Καλούτσης στον W.R. Hamilton και μόλις πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια, το 1853, εἶχε δημοσιεύσει ο W.M. Leake, ὅπως θα δούμε πιο κάτω. Είναι πάντως προφανές ὅτι ἡ στάση του παπποῦ τοῦ Ν.-Σ. Καλούτση, Ερ. Καλούτση, στο ναυάγιο του «Μέντορα» το 1802 σημάδεψε τόσο τους ἀπογόνους του ὅσο και τις κυθηραϊκὲς ἀρχαιότητες.

Φυσικά τα Κύθηρα ἀπεικονίζονται σε πλήθος χάρτες το πρώτο μισό του 19ου αἰ., των Νικόλα Κεφαλὰ το 1818²⁴⁵, G.A. Olivier²⁴⁶, Benoist²⁴⁷ και Lapie το 1827²⁴⁸, τῆς Γαλλικῆς Αποστολῆς το 1833²⁴⁹, πάλι του Lapie²⁵⁰ και του W. Smith το 1843²⁵¹. Το 1863 περιηγείται τα Κύθηρα ο Eduard Lear²⁵² και το 1863 ο D.Th. Ansted, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται σε ἀρχαιότητες²⁵³. Το 1864 δημοσιεύεται στο Λονδίνο το τετράτομο βιβλίο του Viscount Kirkwall, που ἔμεινε τέσσερα χρόνια στα Ἰόνια νησιά. Ψυχρότατος ο Kirkwall δὲν ἀναφέρεται σε ἀρχαιότητες και περιορίζεται κυρίως σε στατιστικά στοιχεία²⁵⁴. Λίγο πρὶν ἀπὸ το τέλος τῆς Αγγλοκρατίας ἀρχίζουν και Ἕλληνες ἐρευνητές να ἐνδιαφέρονται για τα Κύθηρα. Το 1862 πρώτος ο Α.Σ. Ρουσόπουλος δημοσιεύει ἑξὶ μολύβδινα ἐνεπίγραφα βάρη σφενδονῶν ἀπὸ το νησί²⁵⁵. Πρὶν ἀπὸ το 1868 ἓνας κάτοικος του νησιοῦ ὀνόματι Μ. Roumano, κατὰ τον F. Lenormant, δωρίζει στο Βρετανικὸ Μουσεῖο ἓνα χάλκινο εἰδῶλιο²⁵⁶. Λίγο μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση των Κυθήρων ο Α. Ποστολάκας δημοσιεύει νομίσματα των Κυθήρων²⁵⁷. Ο C. Bursian²⁵⁸ ἀναφέρει τα ερείπια τῆς Παλαιόπολης και του Παλαιόκαστρου.

244. Κατὰ τον Πετρόχειλο 1965, 405, συνέγραψε «δημοσιεύματα ιστορικοῦ περιεχομένου».

245. Αβραμέα 1985, 213 εικ. 153.

246. Στο ἴδιο, 218-219 εικ. 158.

247. Στο ἴδιο, 222-223 εικ. 160.

248. Στο ἴδιο, 228-229 εικ. 163.

249. Στο ἴδιο, 224-225 εικ. 161.

250. Στο ἴδιο, 226-227 εικ. 162.

251. Στο ἴδιο, 231 εικ. 165.

252. J. Murray, *Handbook for Ionian travellers, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, London 1845.

253. Ansted 1863, 436-437, «Cerigo is full of historic and mythological interest. More than either does it belong to the realms of romantic poetry. It is indeed

the ancient Kythera».

254. Viscount Kirkwall, *Four years in the ionian islands*, London 1864, II, 301-302: «What imagination must those Greek poets have had in order to have given deathless reknown to this desolate wind-bound, treeless, unfrequented island!»

255. Ρουσόπουλος 1862, 314-315, αρ. 397 πίν. ΜΒ' 7. Α. Πολυζωίδης, *Γεωγραφικά, ἐν Ἀθήναις* 1859, Γ. 107, Μαρσέλλος 1974, 33.

256. F. Lenormant, *Statuette de bronze*, RA 18 (1868), 124-125.

257. Ποστολάκας 1868, 19-110, αρ. 1044-1051 πίν. ΣΤ.

258. Bursian 1868-1872, 141.

δ. Η υποβρύχια έρευνα της Αρχαιολογικής Εταιρείας στα Κύθηρα μετά την απελευθέρωση του νησιού και η αρχαιολογική δραστηριότητα το τέλος του 19ου αιώνα

Λίγα χρόνια μετά το τέλος της Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα και την ενσωμάτωση του νησιού στην Ελλάδα, γίνεται στον Αυλαίμονα μία έρευνα για τα «Ελγίνεια μάρμαρα», η πρώτη μετά την τελευταία έρευνα του Εμ. Καλούτση το 1805/1806, για την οποία έγινε λόγος πιο πάνω. Πρωταγωνιστής του εγχειρήματος είναι η Αρχαιολογική Εταιρεία, την οποία απασχολεί το θέμα από τον Μάιο μέχρι και τον Νοέμβριο του 1875, όπως είναι φανερό από τα πρακτικά του συμβουλίου της και από σειρά εγγράφων που σώζονται στο αρχείο της, τα οποία δημοσιεύονται για πρώτη φορά.

Την αφορμή της υποβρύχιας αρχαιολογικής έρευνας στον Αυλαίμονα το 1875, της πρώτης υποβρύχιας έρευνας που αναλήφθηκε από την απελευθέρωση της Ελλάδος, έδωσε, φαίνεται, «γράμμα τοῦ ἐν Κυθήροις Ταμίου Μουκάκου» προς την Αρχαιολογική Εταιρεία, «ἀγγέλλοντος ὅτι σώζονται ἐν τῷ βάθει τοῦ ὄρμου Αὐλέμονος τὰ καταποντισθέντα καὶ μὴ ἀνελκυσθέντα καθ' ὁλοκληρίαν μάρμαρα τοῦ Ἑλγιν καὶ δύναται αὐτὸς νὰ ἐπιστατήσῃ εἰς τὴν ἐξαγωγήν των διὰ δυτῶν ἐκεῖ εὐρισκομένων κατὰ τὴν παροῦσαν τοῦ ἔτους ὥραν καὶ διὰ μικρᾶς δαπάνης». Μετά από μακρά συζήτηση που καταγράφεται στα πρακτικά του συμβουλίου της Αρχαιολογικής Εταιρείας της 6 Μαΐου 1875, δεδομένου ότι υπήρχαν και γραπτά στοιχεία ότι δεν ανελκύσθηκε ολόκληρο το περιεχόμενο του πλοίου, παρά τα λεγόμενα του λόρδου Elgin, «ἀπεφασίσθη δ' ἐπὶ τέλους νὰ γράψωμεν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας ζητοῦντες νὰ σταλῇ πλοῖον πολεμικὸν εἰς Κύθηρα παραλαμβάνον καὶ δύτας, ὁ πλοίαρχος δὲ μετὰ τοῦ γενικοῦ ἐφόρου ἢ ἐνὸς ἀπεσταλμένου τῆς Ἑταιρείας νὰ κάμουν τὰς ἀναγκαίας ἐρεῦνας».

ΚΑ' Συνεδρίασις: «... Εἴτα ἀνεγνώσθη γράμμα τοῦ ἐν Κυθήροις Ταμίου Μουκάκου, ἀγγέλλοντος ὅτι σώζονται ἐν τῷ βάθει τοῦ ὄρμου Αὐλέμονος τὰ καταποντισθέντα καὶ μὴ ἀνελκυσθέντα καθ' ὁλοκληρίαν μάρμαρα τοῦ Ἑλγιν καὶ δύναται αὐτὸς νὰ ἐπιστατήσῃ εἰς τὴν ἐξαγωγήν των διὰ δυτῶν ἐκεῖ εὐρισκομένων κατὰ τὴν παροῦσαν τοῦ ἔτους ὥραν καὶ διὰ μικρᾶς δαπάνης. Ἐγένετο συζήτησις περὶ τοῦ πράγματος, καθ' ὅσον ἢ μὲν τοῦ Ἑλγιν ἔκθεις, ὡς ἀναφέρει ὁ Michaelis ἐν τῷ βιβλίῳ του «Der Parthenon», λέγει ὅτι ἅπαντα ἀνελκύσθησαν, λεξικά δὲ δύο ἐγκυκλοπαιδικά, τὸ Γερμανικὸν τοῦ Meyer καὶ τὸ παρὰ Treuffell καὶ Wüzz Γαλλικὸν λέγουν, ὅτι ὄχι ἅπαντα, καὶ ἄλλως δὲ ἐρρέθησαν διαφοροὶ γνῶμαι περὶ ποιητέας ἀποπείρας. Ἀπεφασίσθη δ' ἐπὶ τέλους νὰ γράψωμεν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας ζητοῦντες νὰ σταλῇ πλοῖον πολεμικὸν εἰς Κύθηρα παραλαμβάνον καὶ δύτας, ὁ πλοίαρχος δὲ μετὰ τοῦ γενικοῦ ἐφόρου ἢ ἐνὸς ἀπεσταλμένου τῆς Ἑταιρείας νὰ κάμουν τὰς ἀναγκαίας ἐρεῦνας, νὰ γράψωμεν δὲ καὶ εἰς τὸν Μουκάκον εὐχαριστοῦντες καὶ λέγοντες ὅτι ὅσον οὐ οἱ παρ' ἡμῖν φθάνοντες εἰς Κύθηρα

θα συνεννοηθῶσι μετ' αὐτοῦ περὶ τοῦ ἔργου κτλ. Ὁ γραμματεὺς ὁμως ἦτο μᾶλλον ὑπὲρ τοῦ νὰ κάμουν πρῶτον μόνοι οἱ περὶ τὸν Μουκάκον ἀνέλκυσιν ἐνός τινος τουλάχιστον κομματίου μαρμάρου».

Προφανῶς και το τότε Υπουργεῖο Εκκλησιαστικῶν και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως δεν ἔδωσε καμία ἀπάντηση στο αἴτημα και το θέμα εισάγεται και πάλι μετὰ ἀπὸ ἓναν μήνα, στις 6 Ιουνίου 1875 στο συμβούλιο της Αρχαιολογικῆς Εταιρείας.

ΚΓ' Συνεδρίασις: «Ὁ γραμματεὺς (Στ. Κουμανούδης) ἔκαμε πρότασιν ἐπειδὴ ἡ Κυβέρνησις δὲν ἀνταποκρίνεται τὰς ἀναφορὰς περὶ Κυθήρων καὶ δεικνύει διὰ τοῦτο ὅτι δυσκολεύεται νὰ στείλῃ ἐκεῖ ἐθνικὸν πλοῖον, ἡ ἐταιρεία ἡμῶν νὰ στείλῃ ὅπως ἡμπορεῖ τὸν Σταματάκην εἰς Κύθηρα μετ' ὀλίγον, ὅτε θὰ εἶναι ἐκεῖ δύται, ἵνα ἀνελκύσῃ ἐν ἐλάχιστον μάρμαρον ἐκ τοῦ βυθοῦ καὶ μετὰ ταῦτα ἀποφασίζομεν ὀριστικότερόν τι. Ἄλλ' ἡ πλειονοψηφία ἐθεώρησε τοῦτο ἀπραγματοποιήτον καὶ ἀπεφάσισεν ὅτι ἡμεῖς δὲν ἔχομεν τὰ μέσα, ἡ δὲ Κυβέρνησις ἔχει, ὡς μανθάνομεν, καὶ δύτας ἐν Χαλκίδι καὶ μηχανὰς πρὸς ἀνέλκυσιν».

Ὅπως ἦταν ἐπόμενο το υπουργικὸ συμβούλιο δεν ἀντέδρασε, εἰάν βέβαια ἔλαβε γνώση τοῦ αἰτήματος της Αρχαιολογικῆς Εταιρείας. Γιατί στο ἀρχεῖο της Εταιρείας ὄχι μόνον δεν ὑπάρχει σχετικὴ ἀπάντηση της κυβέρνησης, ἀλλὰ κυρίως γιατί για πρώτη φορά στις 14 Ιουνίου, δηλαδὴ μία εβδομάδα μετὰ την τελευταία συνεδρίαση τοῦ συμβουλίου της Αρχαιολογικῆς Εταιρείας στέλλεται ἐγγράφο τοῦ Υπουργεῖο Εκκλησιαστικῶν και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως πρὸς την Αρχαιολογικὴν Εταιρείαν σχετικὸ με το θέμα, ὄχι ὁμως στο αἴτημα της πλειοψηφίας τοῦ συμβουλίου της Εταιρείας της 6 Μαΐου και της 6 Ιουνίου 1875 για ἀποστολὴ στα Κύθηρα πλοίου με δύτες. Το Υπουργεῖο Εκκλησιαστικῶν και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως με το ἐγγράφον τοῦ της 14 Ιουνίου 1875 κρίνει «καλὸν ἐπὶ τοῦ παρόντος» την ἀποστολὴν στα Κύθηρα τοῦ «Ἐφόρου τῶν κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἀρχαιοτήτων ἵνα ἐρευνηθῇ ὡς οἰονεὶ τάχιστα ὁ πυθμὴν τῆς ἐν Κυθήροις θαλάσσης, ἔνθα κατεποντίσθη τὸ τοῦ Ἑλγιν πλοῖον» (εἰκ. 86).

Ἀριθ. Πρωτ. 3276, Διεκ. 2961 (Ἀρ. Πρωτ. Ἑτ. 244). Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Ἀθήναις τῇ 14 Ἰουνίου 1875. Τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως. Πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας. Ἐπειδὴ τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας ὡς ἐκ τῆς πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἀναφορᾶς καταφαίνεται ὅτι νομίζει ἐπάναγκες ἵνα ἐρευνηθῇ ὡς οἰονεὶ τάχιστα ὁ πυθμὴν τῆς ἐν Κυθήροις θαλάσσης, ἔνθα κατεποντίσθη τὸ τοῦ Ἑλγιν πλοῖον, κρίνομεν καλὸν ἵνα ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀποσταλῇ εἰς Κύθηρα ὁ Ἐφορος τῶν κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἀρχαιοτήτων καὶ διὰ Καλυμνίων δυτῶν ἐκ τῶν ἐν Κυθήροις ἢ ἐν τῷ κόλπῳ τῶν Βοιωτῶν σπόγγους νῦν ἀλιευόντων ἐξετάσῃ τὸν πυθμὲνα τῆς θαλάσσης, ἔνθα ἐπιτόπιος φήμῃ ὅτι φαίνονται μάρμαρα, καὶ ἐξακριβώσῃ τὴν ἀλήθειαν. Ὁ Υπουργός. (Υπογραφή δυσανάγνωστος.)

στην αγγλική γλώσσα και ένα τμήμα στην ελληνική²⁵⁹, με την επιγραφή «Academy June 12 1875. Murray» (εικ. 87).

«Murray. Such is the story and already the question is beeing discussed as to the legitimate ownership of the marbles. Meanwhile, it may be well to bear in mind that this is not the first occasion on which wonderful treasures have been seen at the bottom of the sea; and further, that in an appendix to the Report of the Commission appointed by the Parliament whith [διαγράφεται το h] reference to the acquisition of the Elgin marbles in 1815, it is expressly stated that «all the cases were finally recovered and none of the contents in any way damaged». The work of recovering them did not end till the third year after the shipwreck, and it is not likely that a laborious and expensive task of this kind carried so far would have been left so incomplete as the statement of the Levant Herald implies. It is, of course allways possible to suppose that Lord Elgin had been deceived by those whom he employed at Cerigo, the more so since the work of removing the sculptures from Athens had been done not under his personal superintendence, but by a paid agent, Lusieri, from whom he may not have received such a list of the objects embarked at Athens would enable him tocketh them on their arrival here. Should the report prove correct it will appart [sic] from the value of the objects, add annother [sic] incident to an already remarkable story... Lord Elgin having as yet never been in Athens and beeing led in the matter solely by the idea that everything which an artist of high character like Lusieri might select would when once in England, be of national importance. There was difficult to get the objects to England with French schips [διαγράφεται το c] in the Mediterranean. Besides, one ship, as has been said, had gone down at Cerico... It was not until 1812 that Lusieri was able, after many difficulties to send to London eighty cases containing the results of his labours».

Είναι φανερό ότι ο συντάκτης του δίγλωσσου κειμένου είναι Έλληνας, γιατί υπάρχουν λάθη στην αναγραφή μερικών αγγλικών λέξεων, που ίσως αντιγράφει κάποιο αγγλικό κείμενο.

Το υπουργικό έγγραφο της 14 Ιουνίου 1875 εισήχθη στο συμβούλιο της Αρχαιολογικής Εταιρείας της 24 Ιουνίου, όπου φυσικά «έγινε συζήτησις τις, διότι τὸ συμβούλιον διὰ τριῶν ἤδη γραμμάτων καὶ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας καὶ πρὸς τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον κυρίως διὰ τὴν

259. Το υπουργικό έγγραφο είναι δίφυλλο και στην πρώτη σελίδα γράφεται η υπουργική απόφαση. Το αγγλοελληνικό κείμενο γράφεται στην τρίτη σελίδα και,

επειδή προφανώς δεν έχει υπολογισθεί το μέγεθός του, συνεχίζεται στη δεύτερη σελίδα, όπου βρίσκεται και το τμήμα στα ελληνικά.

εἰς Κύθηρα ἀποστολὴν εἶχε ζητήσῃ ἐθνικὸν πλοῖον μὲ δύτας τῆς Κυβερνήσεως καὶ μηχανὴν ἀνελκυστικὴν». Υποχρεωτικά πια, ἀν καὶ σε ἀμνηστία, ἡ πλειοψηφία τῶν συμβούλων «παρεδέχθησαν τὴν κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ ὑπουργικοῦ γράμματος ἀποστολὴν τοῦ Σταματάκη εἰς Κύθηρα». Εἶναι ἀξίον ἀπορίας, ὅμως, ὅτι στὴ συζήτησιν αὐτὴν ὁ γραμματέας Στέφ. Κουμανούδης, μειοψηφῶν μέχρι τότε υπέρμαχος τῆς ιδέας ἀποστολῆς στὰ Κύθηρα τοῦ Σταματάκη, ὅπως ἀναφέρθηκε πιο πάνω, ἦταν ξαφνικὰ ἀντίθετος, γιατί «δὲν ἐλπίζει νὰ ἔχῃ ἀποτέλεσμα ἡ ἀποστολὴ αὕτη».

ΚΔ' Συνεδρίασις, 24 Ἰουνίου 1875: «... ὁ πρόεδρος [Φίλιππος Ἰωάννου] ... ἐπαρουσίασε τὸ γράμμα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, δι' οὗ παρηγγέλετο ἡ Ἑταιρεία νὰ στείλῃ τὸν Σταματάκην εἰς Κύθηρα, ἵνα δοκιμάσῃ διὰ τῶν αὐτόθι καὶ ἐν Βοιαῖς εὐρισκομένων νῦν Καλυρνίων δυτῶν, ἂν ὑπάρχωσιν ἐν τῷ βυθῷ μάρμαρα γλυπτὰ. Περὶ τούτου ἐγένε συζήτησις τις, διότι τὸ Συμβούλιον διὰ τριῶν ἤδη γραμμάτων καὶ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας καὶ πρὸς τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον κυρίως διὰ τὴν εἰς Κύθηρα ἀποστολὴν εἶχε ζητήσῃ ἐθνικὸν πλοῖον μὲ δύτας τῆς Κυβερνήσεως καὶ μηχανὴν ἀνελκυστικὴν. Καὶ ὁ μὲν κ. Φιντικλῆς ἀπέσχε γνώμης, οἱ δὲ λοιποὶ παρεδέχθησαν τὴν κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ ὑπουργικοῦ γράμματος ἀποστολὴν τοῦ Σταματάκη εἰς Κύθηρα, παρατηρήσαντος ὅμως τοῦ γραμματέως, ὅτι δὲν ἐλπίζει νὰ ἔχῃ ἀποτέλεσμα ἡ ἀποστολὴ αὕτη, διότι ἐλλείπουν ἐκεῖ καθ' ἃ ἀκούομεν ἀνελκυστικαὶ μηχαναί, ὧν θὰ εἶναι χρεῖα, ἂν μέλλῃ τις νὰ [μία λέξη δυσανάγνωστη] ἀρχαιολογικὸς ἀνὴρ, ὅτι ὄντως εἶναι ἐν τῷ βυθῷ εἰργασμένα μάρμαρα χωρὶς νὰ εἶναι ὑπόχρεως νὰ πιστεύσῃ ἀπλῶς εἰς ἀνθρώπους δύτας ὅτι [μία λέξη δυσανάγνωστη]. Τὴν διὰ τοιούτων δυτῶν δοκιμὴν παραδέχεται ἀρκούσαν, εἶπε, μόνον ἐὰν οὔτοι εἴπωσιν ὅτι δὲν βλέπουσι κάτω εἰργασμένα μάρμαρα ἀλλὰ βράχους μόνον, καὶ παραδέχεται τοῦτο διὰ τὸ δύσκολον καὶ πολυδάπανον τῆς καὶ δι' ἄλλων ἐξελέγξεως».

Στις 6 Ἰουλίου 1875 ὁ ὑπουργὸς ἐπανερχεταὶ ἐγγράφως πρὸς τὸν πρόεδρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἐκφράζοντας τὴν ἐπιθυμίαν του «νὰ μὴ βραδύνῃ περισσότερον ἢ εἰς Κύθηρα ἀποστολὴ τοῦ Ἐφόρου Κυρίου Σταματάκη», ἀν καὶ ὁ Π. Σταματάκης βρίσκεται ἤδη στὰ Κύθηρα, ὅπως καταφαίνεται ἀπὸ τὴν 6 Αὐγούστου 1875 ἀναφορὰ του, ποὺ δημοσιεύεται (εἰκ. 88).

Ἀριθ. Πρωτ. 5057, Διεκ. 3394 (Ἀριθ. Πρωτ. Ἐτ. 255). Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος. 6 Ἰουλίου 1875. Τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως. Πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἐπιθυμοῦμεν νὰ μὴ βραδύνῃ περισσότερον ἢ εἰς Κύθηρα ἀποστολὴ τοῦ Ἐφόρου κυρίου Σταματάκη, περὶ ἧς ἐγράψαμεν Ὑμῖν ἄλλοτε. Τὰς ἀπαιτουμένας διὰ τε τὴν ὁδοιπορίαν καὶ τὴν τοῦ πυθμένος τῆς θαλάσσης ἔρευναν δαπάνας θέλει προκαταβάλῃ ἡ Ἑταιρεία ἥς ἀπαιτήσῃ ἐν καιρῷ παρὰ τοῦ ἡμετέρου Ὑπουργείου. Ὁ Ὑπουργός. (Υπογραφή δυσανάγνωστος.)

Academy June 12 1875. Murray.

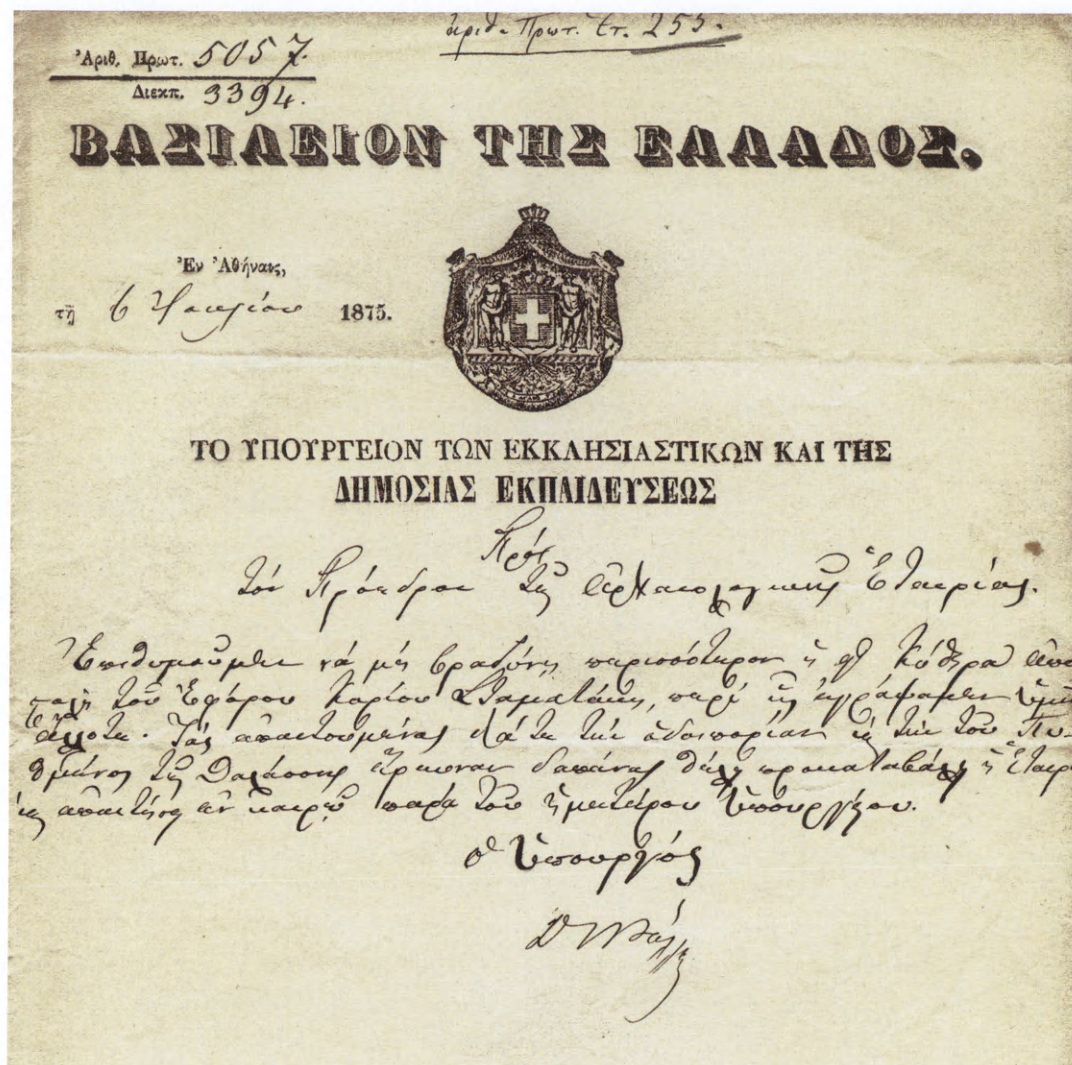
Such is the story and already the question is being discussed as to the legitimate ownership of the marbles. Meanwhile, it may be well to bear in mind that this is not the first occasion on which wonderful treasures have been seen at the bottom of the sea; and further, that in an appendix to the Report of the Commission appointed by Parliament with reference to the acquisition of the Elgin marbles in 1815, it is expressly stated that "all the cases were finally recovered and none of the contents in any way damaged." The work of recovering them did not end till the third year after the shipwreck, and it is not likely that a laborious and expensive task of this kind carried so far would have been left so incomplete as the statement of the *Levant Herald* implies.

It is, of course, always possible to suppose that Lord Elgin had been deceived by those whom he employed at Cerigo, the more so since the work of removing the sculpture from Athens had been done not under his personal superintendence, but by a paid agent, Lusieri, from whom he may not have received such a list of the objects embarked at Athens as would enable us to correct it with respect from the value of the objects,

+ Lord Elgin having as yet never been in Athens and being led in the matter solely by the idea that everything which an artist of high character like Lusieri might select would when once in England, be of national importance. The difficulty was to get the objects to England with French ships in the Mediterranean. Besides, one ship, as has been said, had gone down at Cerigo. --- It was not till 1812 that Lusieri was able, after many serious difficulties, to send to London eighty cases containing the results of his labours.

And another incident to an already remarkable story was, that the ship which was to carry the marbles to England, was captured by the French, and the marbles were sent to Paris. The French government, however, did not keep them, but sent them back to England. The ship was captured by the French, and the marbles were sent to Paris. The French government, however, did not keep them, but sent them back to England.

him to check them on their arrival here. Should the report be

88. Ἐγγραφο τοῦ Υπουργοῦ Παιδείας πρὸς τὸν Πρόεδρο
τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στis 6 Ἰουλίου 1875.

Στις 18 Ἰουλίου ὁ ὑπουργὸς παρακαλεῖ ἐγγράφως πάλι τὸν πρόεδρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας «ἵνα προκαταβάλῃτε εἰς τὸν ἔφορον τῶν κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἀρχαιοτήτων τὰς δαπάνας τὰς ἀπαιτούμενας διὰ τὰς τε ὁδοιπορίας του καὶ τὰς ἀποπειρατηρίους ἐρεῦνας του ἐν τῷ λιμένι Αὐλαίμονος».

Ἄρ. Πρωτ. 5057, Διεκ. 3625 (Ἄρ. Πρωτ. ἔτ. 266). Ἐν Ἀθήναις τῇ 18 Ἰουλίου 1875. Τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως. Πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Διὰ τοῦ ὑπ' ἄρ. 5057 ἡμετέρου ἐγγράφου παρεκαλέσαμεν Ὑμᾶς, ἵνα προκαταβάλῃτε εἰς τὸν ἔφορον τῶν κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἀρχαιοτήτων τὰς δαπάνας τὰς ἀπαιτούμενας διὰ τὰς τε ὁδοιπορίας του καὶ τὰς ἀποπειρατηρίους ἐρεῦνας του ἐν τῷ λιμένι Αὐλαίμονος. Αἱ ἐργασίαι αὗται

τηλεγραφεῖ ὁ ἔφορος σήμερον εἰς τὴν Γενικὴν Ἐφορείαν τῶν Ἀρχαιοτήτων, ὅτι ἄρχονται τὴν ἐρχομένην Τρίτην, ἔχει δὲ ἀνάγκην προκαταβολῆς χιλίων δραχμῶν. Διὸ παρακαλοῦμεν Ὑμᾶς, Κύριε Πρόεδρε, ἵνα προκαταβάλῃτε τὰς δραχμὰς ταύτας, ἃς μετὰ τῶν ἤδη προκαταβληθεισῶν θέλει ἀποδώσει εἰς τὴν Ἑταιρείαν τὸ Ὑπουργεῖον ἐν καιρῷ τῷ δέοντι. Ὁ Ὑπουργός. (Υπογραφή δυσανάγνωστος.)

Ἀλλὰ κατὰ τὴν αναφορά τῆς 6 Αυγούστου 1875 ὁ Π. Σταματάκης εἶχε ἤδη λάβει προ τῆς 6 Ιουλίου προκαταβολή «παρὰ τοῦ κ. Ταμίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας δρχ. 1.500». Τα δύο ἐγγράφα τοῦ Ὑπουργείου, τῆς 6 καὶ 18 Ιουλίου 1875 ἀνακοινώνονται στο συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στis 24 Ιουλίου.

«Συνεδρίασις ΚΕ. Ἦλθαν δύο ἐγγράφα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας διὰ τὴν εἰς Κύθηρα ἀναχώρησιν τοῦ Σταματάκη καὶ προκαταβολὴν παρὰ τῆς Ἑταιρείας τῶν ἐξόδων τῆς ἐν Αὐλέμονι ζητήσεως τῶν μαρμάρων τοῦ Elgin καὶ οὕτω ἐξεδόθησαν δύο ἐντάλματα χρηματικά, τὸ μὲν δρχ. 500, τὸ δὲ χιλίων δρχ., καὶ ἐπέμφθη τὸ ποσὸν εἰς τὸν ἐν τῷ μεταξὺ ἀναχωρήσαντα Σταματάκην».

Κατὰ τὸ ὑπουργικὸ ἐγγράφο τῆς 18 Ιουλίου «αἱ ἐργασίαι αὗται, τηλεγραφεῖ ὁ Ἐφορος εἰς τὴν Γενικὴν Ἐφορείαν τῶν Ἀρχαιοτήτων, ὅτι ἄρχονται τὴν ἐρχομένην Τρίτην», δηλαδὴ στis 22 Ιουλίου 1875.

Ἀρ. 128 (Ἀριθ. Πρωτ. Ἑτ. 277). Ἐν Αὐλέμονι Κυθήρων τῇ 27 Ἰουλίου 1875. Πρὸς τὸν κ. Πρόεδρον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τὴν παρελθοῦσαν Πέμπτην, 24 ἤδη λήγοντος, ἤρξαντο αἱ διὰ τῶν καταδυτῶν ἐξετάσεις τοῦ μέρους τοῦ λιμένος Αὐλέμονος, ἐν ᾧ ἐναυάγησε τὸ 1802 τὸ μετακομίζον εἰς Λονδῖνον τὰ μάρμαρα τοῦ Παρθενῶνος πλοῖον τοῦ λόρδου Ἑλγιν. Αἱ ἐξετάσεις διὰ τριῶν καταδυτῶν διήρκεσαν μέχρι τῆς χθές, 26 Ἰουλίου, ἀλλ' οὐδὲν μάρμαρον ἐκτὸς τῶν λειψάνων τοῦ ναυαγῆσαντος πλοίου ἀνεκαλύφθη, ὡς βεβαιοῦσιν οἱ καταδύται καὶ αὐτὸς ὁ πλοίαρχος τοῦ φέροντος τοὺς καταδύτας πλοίου, ὅστις δις κατὰ παράκλησιν ἐμοῦ κατέδυ εἰς τὰ λείψανα τοῦ πλοίου, ἵνα ἴδῃ καὶ καθοδηγήσῃ τοὺς καταδύτας εἰς τὴν ἐργασίαν. Τὰ λείψανα τοῦ πλοίου εὐρίσκονται πρὸς τὸ μεσημβρινοδυτικὸν μέρος τοῦ μικροῦ ἀκρωτηρίου, τοῦ σχηματίζοντος τὸ δεξιὸν τῷ εἰσιόντι μέρος τοῦ στομίου τοῦ λιμένος Αὐλέμονος, μακρὰν αὐτοῦ 20 ὀργυιάς καὶ εἰς βάθος 16 ὀργυιάς, εἰς ἐπίπεδον ἔδαφος, κεκαλυμμένα ὑπὸ ἀμμώδους πηλοῦ, ἔχοντος πάχος περίπου ὀργυιάς. Ἐξητάσθησαν λοιπὸν δι' ἀξίνης καὶ ἄλλων ἐργαλείων, ἐπὶ δύο ἡμέρας, ἅπαντα τὰ λείψανα τοῦ πλοίου, ἐξ ὧν καὶ τεμάχια ξύλων καὶ μία ὕελος θυρίδος τοῦ πλοίου ἀνελκύσθησαν. Τὰ ἀνελκυσθέντα τεμάχια ξύλων ἀνήκουσιν εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ πλοίου, ὡς βεβαιοῖ ὁ αὐτὸς πλοίαρχος καὶ ἄλλοι εἰδήμονες περὶ τὰ ναυτικά, τὴν δὲ τρίτην ἡμέραν, ἤτοι χθές, ἐξητάσθησαν τὰ περὶ τὰ λείψανα τοῦ πλοίου μέρη εἰς μεγάλην ἔκτασιν καὶ μέχρι τοῦ ἀκρωτηρίου,

πρὸς ὃ προσκροῦσαν ἐναυάγησε τὸ πλοῖον τοῦ Elgin, ἀλλ' οὐδὲν μάρμαρον καὶ ἐνταῦθα ἀνεκαλύφθη, ὡς βεβαιοῦσιν οἱ καταδύται καὶ αὐτὸς ὁ πλοίαρχος. Παρὰ δὲ τὸ ἀκρωτήριο ἐν βάθος 15 ὀργυιάς εὐρίσκεται καὶ ἡ ἄγκυρα τοῦ πλοίου, κατεφθαρμένη τὸ πλεῖστον. Ἐπειδὴ δὲ οὐδὲν μάρμαρον ἐπαρουσιάσθη, ἐθεώρησα περιττὸν νὰ ἐξακολουθήσωσιν αἱ ἐργασίαι καὶ νὰ γίνωνται ματαίως μεγάλαι δαπάναι. Ἐπιφυλάσσομαι κατόπιν ν' ἀναφέρω ὑμῖν λεπτομερῶς περὶ τε τῶν ἐργασιῶν καὶ τοῦ μέρους τοῦ λιμένος, ἔνθα ἐναυάγησε τὸ πλοῖον τοῦ Ἑλγιν. Εἰς τὴν ἐξέτασιν παρευρίσκετο ὁ ἑπαρχος καὶ ὁ λιμενάρχης Κυθήρων καὶ ὁ ὑποτελώνης Αὐλέμονος. Εὐπειθέστατος Π. Σταματάκης.

Ὅπως φαίνεται ὁμως ἀπὸ τῆ χειρόγραφη ἐκθεσὶς τοῦ «Ἐφόρου τῶν κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἀρχαιοτήτων» Π. Σταματάκη, που σώθηκε στο ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Εἰσιρείας (εἰκ. 89), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆ χειρόγραφη ἐπίσης υποβολὴ τῶν οδοιπορικῶν ἐξόδων τοῦ τῆς 6 Αὐγούστου 1875, που σώζεται πάλι στο ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Εἰσιρείας, ὁ Π. Σταματάκης παρέμεινε στα Κύθηρα ἓνα μήνα, ἀπὸ τῆς 6 Ἰουλίου μέχρι καὶ τῆς 4 Αὐγούστου 1875.

Ἀριθ. 130 (Ἀρ. Πρωτ. Ἐτ. 280). Ἐν Ἀθήναις τῇ 6 Αὐγούστου 1875. Ἐρευνα ἐν τῷ λιμενίσκῳ Αὐλέμονι ἐν Κυθήροις [sic] διὰ τὰ καταβυθισθέντα ἀγάλματα τοῦ Παρθενῶνος δρ. 1.148,30. Πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολογικῆς εἰσιρείας. Ὑποβάλλω ἐγκλείστως ἐνταῦθα κατὰστασιν μετὰ 10 ἀποδείξεων δαπανῶν, γενομένων εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἐν Κυθήροις λιμενίσκου Αὐλέμονος, περὶ τῆς κατὰ τὸ 1802 καταβυθίσσεως τῶν μαρμάρων τοῦ λόρδου Ἑλγιν, ἀπὸ 6 Ἰουλίου ἕως 4 Αὐγούστου ἐ.ἔ. καὶ συμποσούμενων εἰς δρ. χιλίας ἑκατὸν τεσσαράκοντα ὀκτὼ καὶ λεπτὰ 30. Παρὰ τοῦ κ. Ταμίου τῆς ἀρχαιολογικῆς εἰσιρείας ἔλαβον δρ. 1.500. Ἐδαπανήθησαν δρχ. 1.148,30. Ὑπολείπονται παρ' ἐμοὶ δρ. 351,70. Ταύτας θέλω ἐπιστρέφει εἰς τὸ ταμεῖον τῆς ἀρχαιολογικῆς εἰσιρείας μετ' ὀλίγας ἡμέρας, ὅτε θέλω ὑποβάλλει ὑμῖν καὶ τοὺς λογαριασμοὺς τῶν μηνῶν Μαΐου καὶ Ἰουνίου ἐ.ἔ. διὰ τὰς κατὰ τὴν Ἀττικὴν καὶ Βοιωτίαν ἀρχαιολογικὰς ἐργασίας. Εὐπειθέστατος Π. Σταματάκης.

Τὸ θέμα τῆς ἀποστολῆς τοῦ Σταματάκη στα Κύθηρα ἀπασχόλησε τὸ συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Εἰσιρείας σε δύο ἀκόμη συνεδριάσεις. Στα πρακτικά τοῦ συμβουλίου τῆς ΚΣΤ' Συνεδρίασης τῆς 1 Σεπτεμβρίου 1875 καταγράφονται τὰ εξῆς:

«... ὁ γραμματεὺς [Στέφ. Κουμανούδης] ἀνέφερε περὶ τῶν ἐξῆς: Ἐκθεσὶς ἐκ Κυθήρων ἔστειλεν ὁ Σταματάκης, ἦλθε καὶ αὐτὸς τῇ 5 Αὐγούστου καὶ ἔφερε δῶρον παρὰ Ἑμμαν. Μόρμορη ἐν χαλκοῦν νόμισμα Κυθηρίων καὶ τεμάχια λίθου ἐνεπιγράφου καὶ ἓνα τετράγωνον κεκοιλωμένον λίθον ἐνεπίγραφον αὐτόθεν. Ἐτι ὑπέβαλεν ὁ αὐτὸς καὶ ἄλλην ἐκθεσὶν περὶ τῶν ἐν Κυθήροις ἐργασιῶν γεγραμμένην τῇ 6 Αὐγ.».

γενομένης δαπάνας, ἀλλ' ἂν θέλῃ τὸ Συμβούλιον τὰς στέλλει καὶ τώρα. Τὸ Συμβούλιον συνεμερίσθη τὴν γνώμην τοῦ ταμίου καὶ Γιαννοπούλου, ὅτι οὕτω [μία λέξη δυσανάγνωστη] οἱ λογ/σμοὶ τῶν ἔργων τῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Ὑπουργείου, ἀλλ' ἐπειδὴ ἤδη ἐστείλαμεν τῷ Σταματάκῃ καὶ μέλλομεν ἔτι αὖριον νὰ τῷ στέλλωμεν χρήματα, ἃ ζητεῖ διὰ τὰ ἐν Λεβαδείᾳ ἔργα ἀπεφασίσθη τὸ ἔνταλμα νὰ γραφῇ ἀντὶ 350 δρ. ἃς ζητεῖ δραχμῶν 701,70 καὶ νὰ κρατηθῶσιν ἐν τῷ ταμείῳ αἱ 351,70, ἵνα οὕτως ἐπέλθῃ ἡ λογιστικὴ ἁρμονία. Ὑπεβλήθησαν δ' ἔτι 4 γράμματα τοῦ Σταματάκη, ἐν οἷς καὶ κατάλογος Β' τῶν εἰσαχθέντων εἰς τὴν ἐν Σχηματαρίῳ Συλλογὴν ἀρχαίων ἀπὸ 1 Ἰουνίου ἕως 20 Ὀβρίου».

Ὅπως καταφαίνεται ἀπὸ τα ἐγγράφα τοῦ ἀρχείου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ποὺ δημοσιεύονται γιὰ πρώτη φορὰ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κάποια ἐλάχιστα δημοσιευμένα στοιχεῖα ποὺ θα ἀναφερθοῦν ἀμέσως, ἡ περιοχὴ ευθύνης τοῦ Π. Σταματάκη δὲν ἦταν βέβαια μόνον τὰ Κύθηρα, ἀλλὰ ολόκληρὴ ἡ Πελοπόννησος. Καὶ εἶχε ἀκόμη ὁ Π. Σταματάκης ἀναλάβει τὸ 1875 «ἀρχαιολογικὰς ἐργασίας» στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴ Βοιωτίᾳ, μέχρι καὶ τὴ Λειβαδιά. Προφανῶς κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ στα Κύθηρα ὁ Π. Σταματάκης ἐπέτυχεν νὰ προσκτῇ «ἐν νόμισμα χαλκοῦν τῆς πόλεως τῶν Κυθήρων» καὶ «δύο λίθους ἐνεπίγραφους», τὶς ἐπιγραφές δηλαδὴ ποὺ βρίσκονται στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο, ὅπως θα δοῦμε πιο κάτω²⁶⁰. Ὁ Π. Σταματάκης ἐμείνε γιὰ ἕνα μῆνα στα Κύθηρα καὶ συνέλεξε ἀρχαιολογικὰς πληροφορίες σχεδὸν ταυτόχρονα με τοὺς R. Weil καὶ O. Riemann, γιὰ τοὺς οἱποῖους θα γίνῃ ἀμέσως πιο κάτω λόγος.

Στὴν ἐκθεσὴ τοῦ ὁ Π. Σταματάκης ἀναφέρει: «Εἰς τὴν ἐξέτασιν παρευρίσκοντο ὁ Ἐπαρχος καὶ ὁ λιμενάρχης Κυθήρων καὶ ὁ ὑποτελώνης Αὐλέμονος». Ἀν καὶ ἐντοπίζονται με τρεῖς «καταδύτες» γιὰ τρεῖς μέρες, ἀπὸ 24 μέχρι καὶ 26 Ἰουλίου 1875, καὶ με δύο προσωπικὰ καταδύσεις ἐνός «πλοίαρχου» τὰ λείψανα τοῦ «Μέντορα» «πρὸς τὸ μεσημβρινοδυτικὸν μέρος τοῦ μικροῦ ἀκρωτηρίου, τοῦ σχηματίζοντος τὸ δεξιὸν τῷ εἰσιόντι μέρος τοῦ στομίου τοῦ λιμένος Αὐλέμονος, μακρὰν αὐτοῦ 20 ὀργυῖας καὶ εἰς βάθος 16 ὀργυῖας, εἰς ἐπίπεδον ἔδαφος, κεκαλυμμένα ὑπὸ ἀμμώδους πηλοῦ, ἔχοντος πάχος περίπου ὀργυῖας», καθὼς καὶ ἡ ἀγκυρὰ τοῦ πλοίου, «οὐδὲν μάρμαρον ἐπαρουσιάσθη».

Οἱ μοναδικές ἀναφερόμενες εἰδήσεις εἶναι ὅτι «ἐξητάσθησαν λοιπὸν δι' ἀξίνης καὶ ἄλλων ἐργαλείων, ἐπὶ δύο ἡμέρας, ἅπαντα τὰ λείψανα τοῦ πλοίου, ἐξ ὧν καὶ τεμάχια ξύλου καὶ μία ὕελος θυρίδος τοῦ πλοίου ἀνελκύσθησαν», γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἀναφέρεται εἰς διατηρήθηκαν. Σημειώνεται ὅμως ὅτι «τὰ ἀνελκυσθέντα τεμάχια ξύλων ἀνήκουσιν εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ πλοίου, ὡς βεβαίῳ ὁ αὐτὸς πλοίαρχος καὶ ἄλλοι εἰδήμονες περὶ τὰ ναυτικά». Στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας δὲν ὑπάρχει ἡ λεπτομερὴς ἀναφορὰ τοῦ Π. Σταματάκη «περὶ τε τῶν ἐργασιῶν καὶ τοῦ μέρους τοῦ λιμένος, ἔνθα ἐναυάγησε τὸ πλοῖον τοῦ Elgin», ποὺ μπορεῖ νὰ ἦταν

260. ΠΑΕ 1875, 47.

προφορική. Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός της ανεπάρκειας στα τέλη του 19ου αιώνα σε κατάλληλο τεχνολογικό εξοπλισμό για μία υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα, ακόμη και για την ανεύρεση αρχαίων μικροαντικειμένων, που ενδεχόμενα μετέφεραν οι ναυαγοί του «Μέντορα».

Ανεξάρτητα των αποτελεσμάτων της, η πρώτη εν γένει ελληνική υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα, που έγινε στα Κύθηρα λόγω του περιλάλητου ναυαγίου του «Μέντορα» και τεκμηριώθηκε με κάποια λεπτομέρεια πιο πάνω, έδωσε την αφορμή μερικών περισυλλογών αρχαιοτήτων στο νησί. Επιγραφολόγος ο τότε γενικός γραμματέας της Αρχαιολογικής Εταιρείας Στ. Κουμανούδης δημοσίευσε το 1875 τις δύο επιγραφές που έφερε ο Π. Σταματάκης και ακόμη μία που έμεινε στα Κύθηρα²⁶¹. Το 1878 ο Κ.Δ. Μυλωνάς αναφέρει την πρόσκτηση του ενεπίγραφου αναθηματικού ανάγλυφου των Διοσκούρων²⁶², το οποίο θα συζητηθεί πιο κάτω. Ενώ λοιπόν μετά την απελευθέρωση των Κυθήρων οι Έλληνες αρχαιολόγοι προσπάθησαν να περισώσουν οτιδήποτε κινητό αρχαίο είχε μείνει στο νησί, καινούργιοι ερευνητές, άλλων, εκτός της Αγγλίας, Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, περιηγήθηκαν τα Κύθηρα εκτεταμένα. Γιατί είναι αξιοπαρατήρητες οι ταυτόχρονες, σχεδόν, δημοσιεύσεις του Γερμανού R. Weil και του Γάλλου O. Riemann, που αποτελούν ουσιαστικά τις πρώτες αρχαιολογικές εξερευνήσεις των Κυθήρων.

Ο R. Weil περιηγήθηκε το 1875 σε μεγάλο μέρος των Κυθήρων, και εκτός από την επισήμανση διαφόρων κινητών αρχαίων, όπως θα δούμε, επισκέφθηκε πολλούς αρχαίους τόπους²⁶³. Έτσι ο R. Weil μνημονεύει το αρχαίο λατομείο στον Αυλαίμονα, τους τάφους στον Άσπρογα, κοντά στο Καστρί, σημειώνει την ύπαρξη αρχαίων στο ίδιο το Καστρί, περιγράφει τα αρχαία ερείπια στην Παλαιόπολη και τον Άγιο Κοσμά, και επισημαίνει τάφους στα Βεργιδούνια, τον Άγιο Θεόδωρο και τα Λιβάδια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, όπως θα δούμε πιο κάτω, η επίσκεψή του στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Ως Γερμανός ο R. Weil είναι ψυχρά ακριβής και προσεκτικός στις αναφορές του σχετικά με τις τότε διακινούμενες εντατικά κυθηραϊκές αρχαιότητες, όπως θα σημειωθεί πιο κάτω. Αντίθετα ο Γάλλος O. Riemann με την επίσκεψή του στα Κύθηρα το 1876 δεν καταφέρνει να δώσει συγκροτημένη αρχαιολογική εικόνα για το νησί²⁶⁴, αν και ήλθε σε επαφή με πλήθος Κυθηρίων, τους οποίους και αναφέρει ονομαστικά, όπως θα δούμε με λεπτομέρεια πιο κάτω.

Το 1881 επισκέπτεται τα Κύθηρα από το Ναύπλιο ο Ν.Ι. Σολωμός²⁶⁵, που αφιερώνει την πρώτη μονογραφία στον μαρμάρινο αρχαϊκό λέοντα. Το 1882 γράφει για τα Κύθηρα ο Φρ. Πρίντεζης²⁶⁶. Το 1884 επισκέπτεται

261. Κουμανούδης 1875 (*Εργον* 1837-1937, 48).

262. Μυλωνάς 1878, 365.

263. Weil 1880.

264. Riemann 1880, 17-45, Πετρόχειλος

1979, 39-74.

265. Σολωμός 1881.

266. Φρ. Πρίντεζης, *Ἡ νῆσος τῶν Κυθήρων, Ἀθηναϊκὸν Ἡμερολόγιον* 1882, 10-155.

τα Κύθηρα, τα οποία ανήκουν τότε στον νομό Αργολίδος-Κορινθίας λόγω της ευκολότερης επικοινωνίας με το Ναύπλιο, ο γεωγράφος Α. Μηλιαράκης²⁶⁷. Όπως θα δούμε πιο κάτω, ο Α. Μηλιαράκης αν και δεν αναφέρεται σε αρχαιότητες του νησιού επισκέφθηκε και τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Ο Ν. Δελακοβίας το 1884²⁶⁸ και το 1887 αναφέρει την Παλαιόπολη²⁶⁹.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι βέβαια η επίσκεψη του Η. Schliemann στα Κύθηρα το 1887²⁷⁰, που είχε σκοπό την επισήμανση της ακριβούς θέσης του περίφημου ήδη στην αρχαιότητα ναού της Ουρανίας Αφροδίτης αλλά και την ανεύρεση λειψάνων της παρουσίας των Φοινίκων στο νησί²⁷¹. Η έρευνα του Η. Schliemann, που ανέσκαψε στο Παλαιόκαστρο και περιηγήθηκε ολόκληρο το νησί²⁷², δεν είχε θεαματικά αποτελέσματα. Ο Η. Schliemann αναφέρει μόνον την ανεύρεση λίθινων πελέκεων «von einer Kirche gekrönten Hügel neben dem jetzigen Hafen Kapsali» και την πρόσκτηση ενός χάλκινου ειδωλίου τράγου από το Παλαιόκαστρο, το οποίο δώρησε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα, όπως θα δούμε πιο κάτω. Παράλληλα αναφέρει και το λατομείο στον Αυλαίμονα.

Το 1891 ο P. Wolters δημοσιεύει το πρώτο προϊστορικό αγγείο που έγινε γνωστό από τα Κύθηρα, μία λίθινη μινωική πρόχου, που δώρησε ο Ι. Καλούτσης στην Αρχαιολογική Εταιρεία στην Αθήνα²⁷³, εύρημα «έν θέσει Βόθωνος εἰς τὴν νοτίαν παραλίαν, Σκάνδεια», σήμερα στην Προϊστορική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Τον ίδιο χρόνο περιοδεύει στη «συμπαθῇ νῆσον τῶν Κυθήρων»²⁷⁴ ο πρώτος διευθυντής του Χριστιανικού Αρχαιολογικού Μουσείου Γ. Λαμπάκης, ο πρώτος ειδικότερος περί τα βυζαντινά, που επισκέφθηκε τις εκκλησίες της Παλαιόχωρας και του Μυλοποτάμου²⁷⁵. Το 1892 δημοσιεύονται τα γεωγραφικά του Α. Philippson²⁷⁶, ο οποίος αναφέρει μόνον το τείχος του Παλαιόκαστρου.

267. Μηλιαράκης 1886, 259-282.

268. Ἡ νῆσος Κύθηρα, Ἑσπερος 87 (1/13 Δεκεμβρίου 1884) 226-227.

269. Δελακοβίας 1887, 10. Για τον Ν. Δελακοβία βλ. Πετρόχειλος 1955, 42.

270. AJA 3 (1887) 443, AJA 4 (1888) 96-97, Zeitschrift für Ethnologie 20 (1888) 20-23, Berliner Philologische Wochenschrift 7 (1887), αρ. 43 (22 Οκτ. 1887), στ. 1331, αρ. 50 (10 Δεκ. 1887), στ. 1554, αρ. 8 (1888), αρ. 3 (23 Ιαν. 1888), στ. 67 και αρ. 10 (10 Μαρτ. 1888), στ. 291. Βλ. Γ. Κορρές, Βιβλιογραφία Ἑρρίκου Σλήμαν, ΒΑΕ αρ. 78, Ἀθῆναι 1974, 34-35.

271. Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 1888, 20-23: «Ich hatte mir von der griechischen Regierung die

Erlaubniss erbeten, die Insel Kythera zu erforschen, einestheils, um die Baustelle des Tempels festzustellen, anderntheils, um Trümmer phönikischer Niederlassungen aufzudecken, in denen ich -wenigstens was Topfwaaren betrifft- Anklänge an die tirythische und mykenische Technik zu finden hoffte. Es wurde mir von der Regierung der Ephoros, Dr. Valerios Stais, zugesellt ...»

272. «Ich habe die Insel in allen Richtungen durchsucht».

273. Wolters 1891, εικ. 54.

274. Λαμπάκης 1892, 96.

275. Λαμπάκης 1892, 100-101.

276. Α. Philippson, Die griechischen Landschaften, Frankfurt am Main 1959, 10.

Από 19-24 Νοεμβρίου του 1896 «durchkreuzte die Insel an alle Teilen, mit Ausnahme kleiner Strecke der Westküste» ο γεωγράφος R. Leonhard²⁷⁷. Ο R. Leonhard παράλληλα με ποικίλες πληροφορίες για τα Κύθηρα σημειώνει εκτός από το Παλαιόκαστρο, τον Βόθωνα, τη νεκρόπολη στον Άσπρογα και το λατομείο στον Αυλαίμονα, καθώς και την ύπαρξη αρχαίου δρόμου από τα Μητάτα στο Καστρί. Όπως θα δούμε πιο κάτω, ο R. Leonhard επισκέφθηκε και τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό σημειώνοντας επί του χάρτου του (εικ. 65) την εκκλησία και το υψόμετρο (363 μ.). Τέλος το 1897 ο A. Evans²⁷⁸ δημοσίευσε το λίθινο αγγείο με την ιερογλυφική επιγραφή που αναφέρεται στον ναό του ήλιου του Φαραώ Userkaf, της V αιγυπτιακής δυναστείας. Τον ίδιο χρόνο το αγγείο αναφέρεται και από τον Χ. Τσουντα²⁷⁹. Η αναφορά των μυθικών σχεδόν ονομάτων των μέγιστων ερευνητών της προϊστορικής αρχαιολογίας, του A. Evans και του Χ. Τσουντα, σε σχέση με τα Κύθηρα και η αναποτελεσματική αλλά καθόλου επιπόλαια ανασκαφική δραστηριότητα στα Κύθηρα του τρίτου, μεγάλου επίσης, ονόματος, του H. Schliemann, που σημειώθηκε πιο πάνω, υποδηλώνει όχι μόνον την αρχαιολογική σημασία του νησιού, αλλά και την ένταση της κυθηραϊκής αρχαιολογικής δραστηριότητας τον 19ο αι. Όπως έγινε φανερό τα αρχαιολογικά ενδιαφέροντα της Αγγλοκρατίας τον 19ο αι. ήταν μεγάλα και οι συνέπειές τους σοβαρές, γι' αυτό και αμέσως θα εξετασθούν αναλυτικά οι ποικίλες κυθηραϊκές ανασκαφές, η διακίνηση κυθηραϊκών αρχαιοτήτων καθώς και τα προσκτήματα των διαφόρων μουσείων.

ε. Ποικίλες κυθηραϊκές ανασκαφές, διακίνηση κυθηραϊκών αρχαιοτήτων και προσκτήματα διαφόρων μουσείων

Το πλήθος των ειδήσεων για τις αρχαιότητες των Κυθήρων τον 19ο αιώνα επιβάλλει, ίσως, την ειδικότερη διερεύνηση κάποιων συγκεκριμένων θεμάτων, που αναφέρθηκαν ήδη μεμονωμένα πιο πάνω, δηλαδή την παράνομη πρόσκτηση κυθηραϊκών κινητών αρχαίων και μάλιστα την αναζήτησή τους, ακόμη και με ποικίλες ανασκαφές²⁸⁰. Αρχική πηγή είναι και πάλι οι γνωστοί μας ήδη περιηγητές των Κυθήρων. Ήδη το 1551 ο Nicolas de Nicolay, που επισκέφθηκε, όπως σημειώθηκε πιο πάνω και τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, αναφέρει «une statue de femme vêtue à la grecque, de grandeur démesurée, et dont un provéditeur de l'île avait, quelques années auparavant, fait enlever et porter la tête à Venise, suivant le récit de mon guide (εικ. 90). Les insulaires affirment que cette statue représentait la

277. Leonhard 1899.

278. Evans 1897, 349-350, εικ. 23.

279. C. Tsountas - J.I. Manatt, *The Mycenaean Age*, Boston 1897, 279, 281, 284.

280. Βλ. και Κ. Σιμόπουλος, *Η Λεηλασία και καταστροφή των ελληνικών αρχαιοτήτων*, Αθήνα 1993.

90. Αρχαιολογικό Μουσείο Βενετίας. Γυναικεία κεφαλή.

belle Hélène...»²⁸¹. Ίσως το άγαλμα που μνημονεύεται είναι αυτό που αναφέρουν οι Jean le Maire, A.L. Castellan και O. Riemann, η πιθανή ταύτιση του οποίου θα συζητηθεί πιο κάτω.

Ασφαλώς η ενέργεια αυτή δεν ήταν μεμονωμένη. Ο Giacomo Nani μετέφερε από τα Κύθηρα και ενσωμάτωσε με άλλα μάρμαρα στο παλάτσο του στη Βενετία²⁸², μian ενεπίγραφη μαρμαρίνη τεφροδόχο κάλπη Ρωμαϊκών χρόνων, διακοσμημένη με ανάγλυφες παραστάσεις, που απεικονίζεται σε ακουαρέλλα του G. Grevembroch²⁸³ τον 18ο αι.²⁸⁴

281. G. Silvius 1577, Riemann 1880, 21: «...άγαλμα γυναικός ένδεδυμένης κατά τόν έλληνιστικόν τρόπον, ύπερμέτρου μεγέθους, του οποίου την κεφαλήν μερικά έτη προηγουμένως ένας προβλεπτής της νήσου ήρπασε καί μετέφερεν εις την Βενετίαν. Ός μου είπεν ό όδηγός μου, οί νησιώται βεβαιούν ότι τó άγαλμα παρίστα την ώραίαν Έλένην ...», Πετρόχειλος 1979, 43-44, Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 85. Ο Ν. Δελακοβίας, Έσπερος 87 (1/13 Δεκεμβρίου 1884) 226-227, συγχέει την περιγραφή του αγάλματος της Παλαιόπολης από τον Nicolas de Nicolay με την επίσκεψή του στον Άγιο Γεώργιο και νομίζει

ότι ο Nicolas de Nicolay αναφέρει ότι το άγαλμα βρέθηκε «έπί της κορυφής όρους τινός, ίσως του νύν καλουμένου Άγιος Γεώργιος άνωθεν του Αύλαίμονος».

282. «Inscrizione tradotta da Giacomo Nani et unita ad altri orequeuolissimi marmi nel di lui palazzo in Venezia».

283. G. Grevembroch, Monumenta veneta ex antiquis rudieribus templorum (sec. XVIII) BCV, Archivio Gradenigo-Dolfin n. 228, vol. 3, 108/I, 50.

284. I. Favaretto, Arte antica e cultura antiquaria nelle collezioni venete al tempo della Serenissima, Roma 1990, εικ. 79.

Στο τέλος του 18ου αιώνα, το 1789, ο André Grasset Saint-Sauveur, γενικός πρόξενος της Γαλλίας στα Ιόνια νησιά, σημειώνει σχετικά με την επίσκεψή του στα Κύθηρα τα εξής:

«Έχω υπ' όψιν μου μίαν συλλογήν, αλλά της οποίας τα περισσότερα των νομισμάτων έχουν κοπεί επί της (Ρωμαϊκής) Αυτοκρατορίας και τα οποία συνέλεξεν επί της νήσου ένας νησιώτης που κατείχε την θέσιν του υποπροξένου της Γαλλίας. Η συλλογή αυτή έχει αποσταλεί εις τον κόμητα Maugerat, υπουργόν των Ναυτικών²⁸⁵. Αν και δεν κατόρθωσα να έχω και αυτού ταυτόχρονα τα σχέδια, επίστευσα εν τούτοις ότι η περιγραφή των εν λόγω νομισμάτων δεν θα ήτο χωρίς ενδιαφέρον δια τον αναγνώστην».

Και ακολουθεί λεπτομερής κατάλογος 36 νομισμάτων²⁸⁶.

Περισσότερες λεπτομέρειες για την αναζήτηση και διακίνηση κυθηραϊκών αρχαίων τον 18ο αι. αναφέρει ο A.L. Castellan, που επισκέφθηκε τα Κύθηρα το 1796:

«Dans cet endroit on a fait de fouilles: notre conducteur nous a dit qu'on en avait retiré des objets curieux, et qu'on avait découvert des chambres construites en marbre. L'excavation était en ce moment remplie d'eau: à travers cett' eau nous avons cru apercevoir les fragments d'une statue. En effet, nous sommes parvenus à retirer une figure d'un beau marbre blanc et d'une proportion plus forte que nature, mais malheureusement très mutilée: on n'en distinguait que les épaules couvertes d'une draperie; la tête, les bras et le reste du corps manquaient. Comme elle était d'ailleurs trop pesante pour que nous fussions tentés de l'enlever, nous l'avons laissée sur la place. Peut-être fera-t-elle naître à d'autres voyageurs, plus curieux, le désir de continuer des fouilles qui peuvent devenir intenses, ces tronçons de colonnes, cette statue indiquant l'existence d'un monument de quelque importance»²⁸⁷.

285. Πρόκειται για τον υπουργό κατά διαταγή του οποίου ο Bellin σχεδίασε το 1738 χάρτη του Αρχιπελάγους, Αβραμέα 1972, 185.

286. Grasset Saint-Sauveur 1800, 303-377, Πετρόχειλος 1979, 95-99.

287. Castellan 1808, 35. Πρβ. Riemann 1880, 26, *Λεύκωμα Κύθηρα*, επιμέλεια Πρόδρομου Μαντζάρογλου. «Εἰς αὐτὸ τὸ μέρος (Παλαιόκαστρο) φαίνεται ὅτι κάποιος ἐνήργησεν ἀνασκαφὴν. Ὁ ὁδηγὸς μας ἀνέφερεν ὅτι ἐξήχθησαν περίεργα ἀντικείμενα καὶ ἀνεκαλύφθησαν μαρμάρινα δωμάτια. Αἱ ἐκκοκαφαὶ ἦσαν πλήρεις ὕδατος. Μετὰ τὴν ἀντλησὶν τοῦ ἐπιστεύσαμεν ὅτι εἶχομεν ἴδει

τὰ τεράχια ἀγάλματος. Καὶ πράγματι κατάρθωσαμεν νὰ ἀνασύρωμεν ἓνα ἐξ ὠραίου λευκοῦ μαρμάρου, μὲ ἀναλογίας μεγαλυτέρας ἀπὸ τὰς τοῦ φυσικοῦ σώματος, ἀλλὰ πολὺ ἀκρωτηριασμένον. Διεκρίνοντο οἱ ὄμοι καλυμμένοι μὲ ὕφασμα. Ἡ κεφαλὴ, οἱ βραχίονες καὶ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ σώματος ἔλλειπον. Τὸ ἀφήσαμεν ἐπὶ τόπου... Μᾶς ὠμίλησαν περὶ ἀρχαίας πόλεως ὀνομαζομένης σήμερον Παλαιόχωρα, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκονται ὑπολείμματα μωσαϊκοῦ, νομίσματα, λίθοι χαραγμένοι, τοὺς ὁποίους οἱ χωρικοὶ πωλοῦν εἰς τοὺς ξένους ...», Πετρόχειλος 1979, 50.

Ο Α.Λ. Castellan επομένως, που κάνει ήδη λόγο για ανασκαφή, υπήρξε προφητικός, γιατί λίγα χρόνια αργότερα, επί Αγγλοκρατίας, υπήρξαν αρκετοί «plus curieux», φλεγόμενοι «par le désir de continuer les fouilles». Ίσως το ακέφαλο και ακρωτηριασμένο άγαλμα που σημειώνει ο Α.Λ. Castellan, είναι το ίδιο με το αναφερόμενο από τον Nicolas de Nicolay, τον Jean le Maire και τον O. Riemann, που η πιθανή ταύτισή του θα συζητηθεί πιο κάτω. Ο Α.Λ. Castellan, όμως, αναφέρει και πωλούμενα αρχαία συγχέοντας βέβαια τον τόπο. «... Palaiocora (c'est-à-dire, l'ancien lieu), où ils se trouvent des débris de mosaïque, des médailles, des pierres gravées, que les paysans vendent aux étrangers. Un Anglais qui nous avait précédés de peu de temps, avait recueilli un grand nombre de ces objets: nous n'avons trouvé qu'une médaille grecque, assez mal conservée et de peu d'intérêt»²⁸⁸. Ο ανώνυμος Άγγλος που αναφέρεται από τον Α.Λ. Castellan είχε προηγηθεί όχι μόνον του ίδιου του Α.Λ. Castellan, αλλά και πολλών επώνυμων συμπατριωτών του τον επόμενο, 19ο αιώνα.

Είναι προφανές, λοιπόν, ότι Κυθήριοι και ξένοι ήδη τον 18ο αιώνα συνέλεγαν αρχαία στα Κύθηρα. Όπως είδαμε πιο πάνω, το 1797-98 οι Dimo και Nicolo Stephanopoli αναφέρουν την ύπαρξη γραπτού καταλόγου αρχαιοτήτων και ακόμη την απόκρυψη αρχαίων από τους Κυθηρίους. Τον 19ο αιώνα, όμως, και μετά το ναυάγιο του «Μέντορα», που ασφαλώς εξήψε τη φαντασία των Κυθηρίων, σημαντικός αριθμός ατόμων επιδόθηκε στην αναζήτηση κινητών αρχαίων, καθώς μάλιστα επί Αγγλοκρατίας το ίδιο το κράτος υποκινούσε τα πράγματα. Είναι χαρακτηριστική σχετικά η αναφορά του O. Riemann²⁸⁹, ότι «ή Άγγλική διοίκησης κατά τὸ ἔτος 1833 ἀπέστειλεν ἐκεῖ [στο Καστρί] 8 ἄνδρας διὰ νὰ ἐνεργήσουν ἀνασκαφήν» και ότι «ή διοίκησης εἶχε ζητήσει πληροφορίας περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἔρειπίων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης ἀπὸ τὸν Ἑμ. Μόρμωρη»²⁹⁰.

Η συμμετοχή των επίσημων αγγλικών αρχών στην πολιτική τουλάχιστον εκμετάλλευση των κυθηραϊκών αρχαιοτήτων βεβαιώνεται από τον R. Weil, που αναφέρει: «*einem mehr als lebengrossen sitzenden Löwen aus weissem Marmor von dekorativer Arbeit, vielleicht ein Grabdenkmal, jetzt an der Stadtseite auf der Kastellmauer aufgestellt, haben die Engländer 1809 aus der Paläopolis hierhergebracht, um ihn als Wappenthier zu verwenden*»²⁹¹. Η επίσημη αγγλική συμμετοχή στην παράνομη πρόσκτηση αρχαίων συμπεραίνεται άλλωστε και από μια δεύτερη αρχαιοκαπηλική «ανασκαφή» στη Γωνία Μητάτων που αναφέρει ο R. Weil, αυτήν του Άγγλου Captain Preston, τον Οκτώβριο του 1850²⁹², που απέδωσε για το Βρετανικό Μουσείο ένα ενεπίγραφο αγγείο, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Η αναζήτηση, λοιπόν, αρχαιοτήτων στα Κύθηρα ήταν εντονότερη την εποχή της Αγγλοκρατίας. Το 1824-25 ο Ι. Μικέλης γράφει: «Εὖρον ἐνταῦθα

288. Castellan 1808, 36-37.

289. Riemann 1880, 29, Πετρόχειλος 1979, 53.

290. Riemann 1880, 27-28, Πετρόχειλος

1979, 51.

291. Weil 1880, 237.

292. Weil 1880, 234. Breston αναφέρεται από Καλούτση 1852-53, 502.

(εἰς Κύθηρα) λακωνικὸν νόμισμα τοῦ Αὐγούστου»²⁹³. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, το 1843 ο Gérard de Nerval, ἀν καὶ εἶναι ἀναξιόπιστος στὴ μυθιστορηματικότητα πολλῶν λεπτομερειῶν, ὅμως μεταδίδει τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, ἀφοῦ κάνει λόγο γιὰ ἀνασκαφές, καθὼς καὶ γιὰ ἀπαγωγές κινήτων ἀρχαιοτήτων²⁹⁴. Το 1847 ο Nicolò Stai ἀναφέρει ὅτι «εἰς τὸ Παλαιόκαστρον ὅσοι σκάπτουν εὐρίσκουν ἀγγεῖα, ὅπως ἄλλοτε εἰς τὸ Καστρί»²⁹⁵.

Το 1849 ο Ι. Καλούτσης, σὲ ἓνα «Memoir» ποὺ ἐστειλε στὸν W.R. Hamilton καὶ δημοσίευσε ο W.M. Leake, ἀναφέρει τὴν ἀνασκαφὴ τάφων στὴν Παλαιόπολη, ποὺ περιέχουν «κόκκαλα, γυάλινα καὶ λίθινα ἀγγεῖα, ἀγγεῖα ἀπὸ πηλὸ διαφόρων σχημάτων καὶ μεγεθῶν, μερικὰ ἐπιχρισμένα με μαῦρο χρῶμα καὶ διακοσμημένα με μορφές», καθὼς ἐπίσης τὴν ἀνεύρεση «τμημάτων ἀκοντίων, ὀπλῶν καὶ εργαλείων καὶ εὐάριθμῶν ἐλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν νομισμάτων» καὶ τέλος κυθηραϊκῶν νομισμάτων.

«The antiquities of Cerigo are chiefly confined to the two localities of Paleokastro and Paleopoli, where however, notwithstanding a considerable expenditure in excavations, nothing of any importance has hitherto been discovered. At Paleopoli, of which the modern city Cerigo appears to have been the acropolis, ancient tombs have been laid open, containing bones, vases of glass and stone, – vessels of clay, of various forms and sizes, some of which are covered with a black varnish and decorated with figures. Various fragments also of spears, armour, and utensils have been found, and numerous Greek and Roman coins, but the greater part so much worn as to render the impressions on them unintelligible. Some however have occurred bearing a head on one side, and on the other a dove, below which are the letters KYΘ (Cythera). Many Roman and mediaeval coins have also been found in another site known by the name of Paleokhóra»²⁹⁶.

Γιὰ ἓνα ἄλλο σημαντικὸ κυθηραϊκὸ εὔρημα, ποὺ ἀναφέρει ο Ι. Καλούτσης, ἓνα ἐνεπίγραφο βαβυλωνιακὸ ἀντικείμενο, θὰ γίνῃ λόγος πιο κάτω.

Λεπτομερέστερος εἶναι βέβαια τὸ 1852-53 ο λογιότερος Ν.-Σ. Καλούτσης, γιουός, ὡς γνωστόν, τοῦ Ι. Καλούτση, ο ὁποῖος, ἀπὸ οἰκογενειακὴ παράδοση, ὅπως ἀναφέρθηκε πιο πάνω, παρακολουθοῦσε τὶς ἀνασκαφές καὶ τὴ διακίνηση ἀρχαιοτήτων, κυρίως ἀπὸ τοὺς ἐπικυρίαρχους, τότε, Ἀγγλοὺς:

«Ἡ γνώμη αὕτη [γιὰ τὸ τείχος] στηρίζεται εἰς μαρτυρίαν πλείστων γεωργῶν οἵτινες ἀνασκάπτοντες περὶ τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν [τοῦ Παλαιόκαστρου] εὔρον μακρὰν σειρὰν λίθων παραλληλεπιπέδων ἐστοιβασμένων ἰσοδόμων τοῦ ἐνὸς ἐπὶ τοῦ ἄλλου... Καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τοῦ ὄρους τούτου ἀνασκάπτονται συχνὰ ἀρχαῖοι τάφοι περιεστρωμένοι

293. Ἀνδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 171.

294. Ντε Νερβάλ 2000, 47, 50.

295. Stai 1847, 24-25, 33, Πετρόχειλος 1979, 51.

296. Leake 1853, 257.

μὲ πλάκας, ἐντὸς δὲ αὐτῶν εὐρίσκονται ἀγγεῖα ἐκ κεράμου καὶ ὑέλου διαφόρων σχημάτων. Οἱ τάφοι οὗτοι εἰσὶ διατεθειμένοι ὁ εἷς πλησίον τοῦ ἄλλου εἰς μακρὰν σειρὰν, κάποτε δὲ ἀπαντῶνται στρώματα τάφων ἀλλεπάλληλα. Τάφος τις ἀνασκαφεῖς πρὸ τριῶν ἐτῶν ἐκαλύπτετο ὑπὸ πλακὸς ἐκ πώρου, φερούσης ἐπιγραφὴν μὲ χαρακτηῖρας νεωτερίζοντας, ἀλλ' ἦτο λίαν δυσανάγνωστος, καθὸ διεφθαρμένη ὑπὸ τοῦ χρόνου· φαίνεται δὲ ὅτι περιεῖχε ψήφισμά τι καθότι ἀνεγινώσκοντο κύρια ὀνόματα. Ἡ ἐπιγραφή προδήλως δὲν ἐχρησίμευεν ὡς ἐπιτάφιος καθότι ἦτον ἐστραμμένη πρὸς τὰ ἔσωθεν. Ἀνασκάπτονται συχνάκις ἀρχαῖα νομίσματα διαφόρων ἐποχῶν, ἀγγεῖα, λείψανα γλυπτικῆς ἐκ μαρμάρου ὡς κιονόκρανα, παραστάδες, τεμάχια ἀνδριάντων, κεφαλαί, βωμοὶ καὶ ἄλλα ὅμοια. Εἰς ἑτέραν θέσιν πρὸς βορρᾶν τῆς νήσου, Γωνίαν καλουμένην, κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1850 ἀνεσκάφησαν διάφοροι τάφοι. Εἰς ἓναν τούτων εὐρέθη κεράμειον ἀγγεῖον μελανὸν χωρητικότητος ἡμισείας πίντας ἀγγλικῆς, φέρον δὲ πλησίον τοῦ στομίου ἐπιγραφὴν ἀρχαϊκοῖς [εικ. 91] γράμμασιν FEMIKOTVLION. Τοῦτο κατέχει Ἄγγλος τις ἀξιωματικὸς Breston, ὅστις, πέμψας περιγραφὴν καὶ σχέδιον τοῦ ἀγγείου τούτου εἰς τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον, ἔλαβεν ἀπάντησιν ὅτι αὐτὸ εἶνε λίαν σπουδαῖον, καθότι θέλει δώσει μέγα φῶς ὡς πρὸς τὰ ἀρχαῖα μέτρα τῆς χωρητικότητος²⁹⁷. Νομίσματα τῶν Κυθέρων σπανίως ἀπαντῶνται, μόνον δύο σώζονται εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ ἐν Κερκύρα διατρίβοντος Ἀγγλου Woodhouse²⁹⁸. Ἐσχάτως εὐρέθη δακτυλιόλιθος λευκοῦ χρώματος διαφανῆς φέρων ἐπιγραφὴν ΘΕΩΤ ΑΡΒΕ»²⁹⁹.

Ἡ ἀναζήτησις καὶ διακίνησις τῶν κυθηραϊκῶν ἀρχαιοτήτων, μετὰ τὴν ἐντασιν που ξεκίνησε τὴν περίοδον τῆς Αγγλοκρατίας, συνεχίσθη καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ νησιού. Κύρια πηγὴ γιὰ τὸ θέμα που διερευνᾶται εἶναι ὁ Ο. Riemann, που μετὰ τὴν ἐπίσκεψίν του στὰ Κύθηρα τὸ 1876 δίνει πάμπολλες σχετικὰς πληροφορίες: «Εἰς τὸ Παλαιόκαστρον φαίνονται τὰ ἴχνη τειχῶν καὶ ἄλλων οἰκοδομημάτων, ὅσοι δὲ σκάπτουν εὐρίσκουν ἀγγεῖα, ὅπως ἄλλοτε εἰς τὸ Καστρί»³⁰⁰ καὶ ἀναφέρονται πολλὰς λεπτομέρειες γιὰ ἀρχιτεκτονικά μέρη σε συγκεκριμένους θέσεις, «στὶς Κολόνες» καὶ σε συγκεκριμένους ἀγρούς, «τοῦ Δημητρίου Βιάρου Μαλακοῦ». Ὁ Ο. Riemann ἀναφέρει καὶ κινητὰς ἀρχαιοτήτες. «Ὁ κ. Ἐμ. Μόρμωρς μὲ ἐβεβαίωσεν, ὅτι εἶχεν ἴδει ἄλλοτε ἐκεῖ πλησίον ὦμον ἀγάλματος διὰ τὸν ὅποιον ὑποθέτει ὅτι θὰ ἦτο μέρος τοῦ ἀγάλματος περὶ οὗ ὁμιλοῦν ὁ N. de Nicolay, ὁ Jean le Maire καὶ ὁ Castellan»³⁰¹. Ἴσως τὸ κεφάλι αὐτοῦ τοῦ ἀγάλματος μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ.

297. Γιὰ τὸ ἐνεπίγραφο ἀγγεῖο τῆς Γωνίας θὰ γίνῃ λόγος καὶ πιο κάτω. Ὅπως εἶδαμε ὁ Weil 1880, 234 ἀναφέρει τὸν κάτοχόν του ὡς Preston.

298. Γιὰ τὴν συλλογὴ Woodhouse βλ. C.T. Newton, Report on proceedings at Korfu concerning the Woodhouse collec-

tion, 1866, AA 1866, 260.

299. Καλούτσης 1852-53, 501-502.

300. Riemann 1880, 27-28, Πετρόχειλος 1979.

301. Riemann 1880, 28 σημ. 2, Πετρόχειλος 1979, 52-53, σημ. 2.

91. Βρετανικό Μουσείο. Ενεπίγραφο πήλινο κύπελλο.

Ο αγρός του Δημητρίου Βιάρου Μαλακού στις Κολόνες είναι ιδιαίτερα αποδοτικός.

«Κατὰ τὰς διαφόρους καλλιεργητικὰς ἐργασίας τοῦ ἀγροῦ αὐτοῦ ἀνευρέθησαν ἀρχαῖα ἀντικείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο χρυσὰ νομίσματα τοῦ Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου καὶ πηγᾶδι κείμενον εἰς αὐτόν, ποῦ ἐκ πρώτης ὄψεως ἐκλαμβάνεται διὰ ἀρχαῖον. Ἐντὸς τῶν περιχώρων ἀνευρέθη ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς παραμονῆς μου εἰς τὸ Τσιρίγο, ὡραία κεφαλὴ νεάνιδος ἀπὸ ὀρείχαλκον, διὰ τὴν ὁποίαν πολλοὶ μοῦ ὠμίλησαν εἰς τὴν νῆσον. Εἶχε πωληθῇ εἰς τὸν Πειραιᾶν ἀντὶ 2.000 δρχ. Ἄκουσα ἐπίσης νὰ διηγοῦνται, ὅτι ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ “στὶς κολῶνες”, ἄλλος χωρικός εἶχε ἀνακαλύψει μαρμάρινα ἀγάλματα, ποῦ ἀπέκρυψε σὲ πηγᾶδι. Ἐπὶ πλεόν ἐπὶ τοῦ Παλαιοκάστρου ἀνευρέθησαν διάφορα ἀρχαῖα ἀντικείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων κατὰ τὸν κ. Καβαλίνην καὶ πολλὰ ὑάλινα δοχεῖα»³⁰².

Ἡ αναφερόμενη ἀπὸ τὸν Ο. Riemann «une belle tête de jeune fille en bronze» ταυτίζεται βέβαια με τὸ κεφάλι κούρου στο Βερολίνο.

Εκτὸς ἀπὸ τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀναζήτησιν ἀρχαίων στο Παλαιόκαστρο ὁ Ο. Riemann ἀναφέρεται καὶ στὴν Παλαιόπολη:

«Εἰς τὴν Παλαιόπολιν ὁ κ. Μόρμορης εἶδε τὰ ἐρείπια μικρῶν οἰκοδομημάτων καὶ γύρω τῶν τάφους κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνοικτούς. Πολλοὶ τῶν τάφων ποῦ ὁ Castellan περιγράφει, δὲν ὑφίστανται σήμερον. Ὁ βράχος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔκειντο, ἔχει βυθισθῇ ἐντὸς τῆς θαλάσσης κατὰ τὸν μέγαν σεισμὸν τῆς 18/30 Ἰουνίου 1798. Οἱ ἐναπομείναντες ἐρευνήθησαν τὸ 1861 ἀπὸ ἐντόπιον, ὁ ὁποῖος συνέταξεν εἰδικὴν ἀναφορὰν, τὸν συνήντησα δὲ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ κ. Μόρμορη. Ἡ ἀναφορὰ αὕτη εἶναι συγκεχυμένη καὶ στερεῖται σαφηνείας δι’ ὃ παραλείπω τὴν παράθεσιν τῆς ἐνταῦθα. Οὗτος ἐπίστευεν ὅτι εἶχεν ἀναγνώσει ἐπὶ τοῦ βρά-

302. Riemann 1880, 36, Πετρόχειλος 1979, 63-64.

χου τὰ γράμματα IEMIN, εἶχεν ἐπίσης κομίσει εἰς τὸν κ. Μόρμωρη τεμάχιον ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπαλείψεως ἑνὸς ἐκ τῶν θαλάμων. Ἐπ' αὐτοῦ φαίνεται εὐκρινῶς μία πλευρὰ ζωγραφισμένη ἀπὸ κόκκινον χρῶμα»³⁰³.

Ο Ο. Riemann περιγράφει με λεπτομέρεια τὴ νεκρόπολιν στα Ἀσπρόϊα που εἶχε ἐπισκεφθῇ καὶ ὁ Α.Λ. Castellan:

«Ἐχουν ἀνευρεθῇ, φαίνεται, ἐντὸς τῶν τάφων δοχεῖα, νομίσματα καὶ πῆλινα ἀγάλματα. (Ὁ κ. Καβαλίνης κατεῖχεν ἄλλοτε μικρὸν σάτυρον βαστάζοντα τὴν κεφαλὴν μεταξὺ τῶν χειρῶν του, παιδικὸ παιχνίδι, εὗρεθὲν εἰς Ἀσπρόϊα.) Μοῦ ὠμίλησαν ἐπίσης περὶ δύο χωρικῶν, ποὺ εἶχαν ἀνεύρει εἰς τὸν Ἀσπρόϊα δύο λέοντας ἐκ χρυσοῦ πολὺ μικρῶν διαστάσεων»³⁰⁴.

Απὸ τὸν Ο. Riemann ἀναφέρονται συνεχῶς πάμπολλα κινητὰ κυθηραϊκά ἀρχαία:

«Ἀπαντᾷ τις συνήθως ἀρχαῖα ἀντικείμενα εἰς τὴν Παλαιόπολιν ἢ τὰ περίχωρα αὐτῆς. Εἰς τὴν πόλιν μοὶ ἐδόθη ἡ εὐκαιρία νὰ ἴδω μικρὸν ὀρειχάλκινον ἄγαλμα τῆς Ἰσιδος, προερχόμενον ἐκ τῆς Παλαιοπόλεως. Χωρικὸς ἀνεῦρεν ἐκεῖ, φαίνεται, ὀρειχάλκινον μικρὸν ἵππον, ἕτερος ἀγαλμάτιον ὀρειχάλκινον, παριστάνον νέον θέτοντα τὴν χεῖρα του ἐπὶ τῶν χειλέων. Εἰς τὸ Καστρί ὁ κ. Καβαλίνης ἔχει ἀνεύρει ἀπόσπασμα ἀναγλύφου ἐκ μαρμάρου παρουσιάζον ἄνωθι μὲν καρπούς βότρεϊς κρεμαμένους σταφυλῶν, κάτωθι δὲ τρεῖς μικρὰς μορφάς, ἕναν ἄνδρα μετὰ δύο γυναικῶν εἰς τὰς τρεῖς διαφόρους πλευράς τοῦ τεμαχίου. Εἰς τὸ Καστρί ἕτερος ἔχει πάλιν ἀνεύρει πόδα λέοντος ἐκ μαρμάρου. Ὀλίγον ΒΔ τῶν λουτρῶν, εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Παλαιοπόλεως κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐπισκέψεώς μου ἀνεκαλύφθη ἀρχαῖον λιθόστρωτον ἐκ μαρμάρου»³⁰⁵.

Κατὰ τὸν Ο. Riemann ἀρχαῖα ἀντικείμενα ἀνευρίσκονται σὲ διάφορα μέρη τῶν Κυθήρων, στὸ Λιβάδι, στὸν Καραβά, στὸ Διακόφτι καὶ στὸν Χαλκό, στὸ Καφάλι:

«Εἰς διαφόρους τοποθεσίας εἰς τὸ Λιβάδι ἀνευρέθησαν μικρὰ ἀρχαῖα ἀντικείμενα. Ὁ κ. Γεώργιος Μόρμωρης ἐνθυμεῖται ὅτι εἰς τὸ κτῆμα του πλησίον τῆς γεφύρας τοῦ Κατουνίου ἀνεκαλύφθη τάφος μετὰ δοχείων»³⁰⁶.

303. Riemann ὁ.π. 29, Πετρόχειλος ὁ.π. 53.

304. Riemann ὁ.π. 34, Πετρόχειλος ὁ.π. 61.

305. Riemann ὁ.π. 32, Πετρόχειλος ὁ.π. 58, σημ. 1.

306. Ο Β. Μόρμωρης, γεννηθεὶς τὸ 1918, ἐγγονὸς τοῦ Γ. Μόρμωρη (1804-1888), βεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ οἰκογενειακοῦ κτήμα-

τος με ἐληές καὶ συκιές κοντὰ στὴ γέφυρα τοῦ Κατουνίου, κτῆμα ποὺ ἦταν στὴν κατοχὴ τῆς ἀδελφῆς τοῦ Λουιτζίνας μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ '30, στὸ ὁποῖο δὲν παρατήρησε ποτέ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαιοτήτων. Τὸ κτῆμα ποὺ ἦταν δίπλα στὸ ποτάμι καὶ γι' αὐτὸ εἶχαν κτίσει τοῖχο γιὰ νὰ το προφυλάξουν ἀπὸ υπερχειλίσῃ του, πούληθηκε σὲ κάποιον Φατσέα (Βλήτο). Ο πληροφοριοδό-

Πλησίον τοῦ Καραβά, εἰς τὴν τοποθεσίαν τὴν ὀνομαζομένην “λουτρὸν” ἐντὸς τοῦ κτήματος τοῦ κ. Καρύδη, ἀνευρέθησαν φαίνεται τὰ ὑπολείμματα λουτρῶν καὶ διάφορα μικροαντικείμενα. Εἰς τὸ Διακόφτι ἀνευρέθησαν τάφοι. Ὁ κ. Ρωμανὸς εἰς τὴν Κέρκυραν μοῦ ὠμίλησεν ἐπίσης περὶ γοτθικῶν νομισμάτων τὰ ὅποια εἶχον εὑρεθῇ εἰς τὸ Διακόφτι. Τέλος ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς τῆς νήσου Α. τοῦ Καφαλίου, ὑπάρχει βραχῶδης λαιμὸς ὀνομαζόμενος Χαλκός. Καθὼς διηγοῦνται, ἀνεῦρεν ἐκεῖ ἕνας Ἄγγλος τάφον μετὰ κοσμημάτων, ὁ ὁποῖος θὰ ἦτο λαξευμένος ἐπὶ τῆς ἀπέναντι πλευρᾶς τοῦ λαιμοῦ ἢ ἐντὸς τοῦ βράχου εἰς ὕψος 3 γραμμῶν τοῦ ἑνὸς ποδὸς πλησίον τοῦ ἐδάφους. Μετέβην εἰς τὸν Χαλκόν, ἀλλὰ δὲν παρετήρησα τίποτε»³⁰⁷.

Ο Ο. Riemann ἀναφέρει το 1880 ὀνομαστικά πέντε Κυθηρίους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς οὐοίους ἀσχολήθηκαν, φαίνεται, ἐντατικά με τὴν ἀναζήτησιν ἀρχαίων καὶ κατάρτισαν μάλιστα καὶ συλλογές. Κύριος πληροφοριοδότης τοῦ Ο. Riemann ἦταν ὁ Εμ. Μόρμωρ³⁰⁸, καθὼς ἀναφέρεται συχνότατα, στο σπίτι τοῦ οὐοίου μάλιστα συνάντησε ἄλλον ἀγνωστο Κυθήριο, ποῦ εἶχε συντάξει το 1861 ἐπὶ Ἀγγλοκρατίας εἰδικὴ ἀναφορὰ γιὰ τὶς ἀρχαιότητες στο Καστρί³⁰⁹. Ο ἴδιος ὁ Εμ. Μόρμωρ, ποῦ κατεῖχε, ὅπως εἶδαμε, «ἐπίσημα στοιχεῖα»³¹⁰ γιὰ το ναυάγιο τοῦ «Μέντορα», εἶχε συντάξει το 1844 «χειρόγραφα ἀπομνημονεύματα»³¹¹, τὰ οὐοία καὶ χρησιμοποιεῖ ὁ Ο. Riemann³¹². Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν «Εμ. Μόρμωρην κάτοικον Κυθήρων», ποῦ δώρησε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Εταιρεία στὴν Αθήνα κατὰ τὸν Στ. Κουμανοῦδη μιαν ἐπιγραφὴ³¹³, καὶ κατὰ τὰ πρακτικά τοῦ συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας τῆς 1 Σεπτεμβρίου 1875, ποῦ θὰ συζητηθοῦν πιο κάτω, «ἐν χαλκοῦν νόμισμα Κυθηρίων καὶ τεμάχια λίθου ἐνεπιγράφου καὶ ἕναν τετράγωνον κεκοιλωμένον λίθον ἐνεπίγραφον».

«Ἡ συλλογὴ τοῦ κ. Ἑρμανουήλ Μόρμωρ περιλαμβάνει: Μικρὰν μαύρην λήκυθον ποῦ εὑρέθη εἰς Βουκολιό (ᾶρα *Archaeol. Anzeig.* 1864, σ. 283). Εἰς τὸ στόμιον καὶ τὴν πλευρὰν τοῦ δοχείου ὑπάρχουν αἱ ἐπόμεναι ἐπιγραφαὶ (πιθανὸν λανθασμέναι) *au graffito· δακρίων ροή*,

τῆς τοῦ Ο. Riemann Γ. Μόρμωρ ἦταν, πάντοτε κατὰ τὸν Β. Μόρμωρ, ριζοσπαστικός καὶ γι' αὐτό ἐπὶ Ἀγγλοκρατίας αὐτοεξορίσθηκε στὴ Γαλλία, καὶ ἦταν ἐπίσης καλὸς γνώστης τῆς γαλλικῆς, ἀγγλικῆς καὶ ἰταλικῆς. Κατὰ τὸν Β. Μόρμωρ, ὁ κύριος πληροφοριοδότης τοῦ Ο. Riemann καὶ συλλέκτης ἀρχαιοτήτων Εμ. Μόρμωρ ἦταν ἀσχετος με τὸν Γ. Μόρμωρ.

307. Riemann 1880, 39, 40, Πετρόχειλος 1979, 67-68.

308. Riemann ὁ.π., 27, σημ. 2, 28-30,

40-41, Πετρόχειλος 1979, 45, σημ. 2, 51-55, 68-69. Ἄλλος πληροφοριοδότης τοῦ ἦταν ἕνας Καρύδης.

309. Riemann ὁ.π. 29, Πετρόχειλος ὁ.π. 53.

310. Riemann ὁ.π. 29 σημ 1, Πετρόχειλος ὁ.π. 54 σημ 1.

311. Riemann ὁ.π. 27, Πετρόχειλος ὁ.π. 51.

312. Riemann ὁ.π. 27-30, Πετρόχειλος ὁ.π. 51, 55.

313. Κουμανοῦδης 1875, 466.

(Ἡ ἐπιγραφή αὕτη διαβάζεται ἐκ δεξιῶν πρὸς τ' ἀριστερὰ μετὰ τὴν λέξιν ροή ὑπάρχει ἀκόμη ἓνα γράμμα τὸ ὁποῖον ὁμοιάζει πρὸς Ο ἢ Θ.) καὶ ἱλεον θεῖον. (Ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἀναγινώσκεται ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ.) Πήλινον τεμάχιον εὑρεθὲν εἰς τὸ Λιβάδι. Κεφαλὴ πολειστοῦ. Μικρὸν μελανοῦν δοχεῖον προερχόμενον ἀπὸ τὸ Παλαιόκαστρον. Μικρὸν δοχεῖον δι' ἀρώματα ἀπὸ πολύχρωμον γυαλί προερχόμενον ἀπὸ τὸ Παλαιόκαστρον. Τεμάχιον λίθου ποῦ εὑρέθη εἰς τὴν Παλαιόπολιν μὲ τὴν λέξιν ΙΕΡΟΣ. Τεμάχιον ἐκ πλίνθου μὲ τὸ τέλος τῆς λέξεως -ΩΝ. Δύο λυχνίας ἀπὸ πηλόν, ἓνα κῶνον ἀπὸ πηλόν φέροντα δύο ὁπὰς, 5 σφαίρας σφενδόνης ἐκ μολύβδου προερχομένης ἀπὸ τὸ Τσεριγόττον, ἐκ τῶν τριῶν μεταξὺ αὐτῶν ἐπιγραφῶν: ἐπαι, -(ε) παις (= ἐπαισα), δὲν ἡδυνήθην νὰ ἀναγνώσω τὴν τρίτην. Σφαῖραν λίθου τρυπημένην. Μικρὸν σιδηροῦν ἐργαλεῖον, ποῦ ἐχρησίμευε πιθανὸν διὰ τὸ ἀνοιγμα κλειθροῦ. Μικρὰν λαβίδα μήκους μερικῶν ἑκατοστομέτρων ὑποστηρίζουσιν εἰς τὸ ἓνα τῶν ἄκρων τῆς τεμάχιον διακοσμημένον εἰς τὰς 4 ἄκρας τοῦ μὲ δύο σειράς. Λίθους χαραγμένους: Πάρις καὶ Ἑλένη (ποῦ παριστάνονται λευκοὶ εἰς ἀνάγλυφον ἐπὶ βάθους κυανοῦ) -Βάκχος καὶ Βακχίδες -αἱ τρεῖς Χάριτες χορεύουσιν (ὁ χαραγμένος αὐτὸς λίθος προέρχεται ἀπὸ τὰς Ἀθήνας καὶ ἔχει ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενον ἄρθρου εἰς τὴν Πανδώραν τῆς 15 Ἰανουαρίου 1875). Ἀποτυπώματα πολλῶν χαραγμένων λίθων τοῦ Τσιρίγου. Ἑρμῆς. -Κεφαλὴ ἀνδρὸς καλυμμένη ἀπὸ περικεφαλαίαν - ἡ περίφημος. Διάφορα νομίσματα εὑρεθέντα εἰς τὸ Τσιρίγο, μεταξὺ δὲ ἄλλων δύο Κυθηραϊκὰ νομίσματα. Τὸ ἓνα εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθμ. 1045 τοῦ καταλόγου τοῦ Ποστολάκα (Ποστολάκας 1868). Τὸ ἕτερον φέρει κεφαλὴν τῆς Ἀφροδίτης ἐστραμμένην πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ εἰς τὴν ἀντίθετον ὄψιν περιστερὰν πετῶσαν πρὸς τὰ ἔμπροσ. Κιονίδιον ἀκρωτηριασμένου ἀγάλματος μετὰ κionoκράνου ἐκ μικρῶν σπειρῶν προερχόμενον ἀπὸ τὸ Παλαιόκαστρον. (Εἰς τὸ παρελθὸν ὁ κ. Μόρμορης εἶχε πλεῖστα σχήματα ζωγραφῶν ἐπὶ πηλοῦ μὲ κοθόρνους καὶ χρυσᾶς γραμμᾶς γύρωθεν τῶν ποδῶν, τὰ ὁποῖα εἶχον εὑρεθῇ ἐντὸς τάφων εἰς τὴν Παλαιόπολιν.)»³¹⁴

Ο Ο. Riemann αναφέρει 24 ἀρχαία ἀντικείμενα ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Εμ. Μόρμορη, κάποια ἀπὸ τα ὁποῖα ἔχουν μάλιστα συγκεκριμένη προέλευση τὸ Βουκολιό, τὸ Λιβάδι, τὸ Παλαιόκαστρο, τὴν Παλαιόπολη καὶ τὰ Ἀντικύθηρα. Πρέπει βέβαια νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ συλλέκτης κυθηραϊκῶν ἀρχαιοτήτων Εμ. Μόρμορης ἦταν γόνος τῆς οἰκογένειας Μόρμορη, ευγενούς³¹⁵, ὅπως καὶ ἡ ἐνασχολούμενη ἐπίσης με ἀρχαιότητες οἰκογένεια

314. Riemann 1880, 40-41, Πετρόχειλος 1979, 51, 67-69.

315. ΓΙΑ ΤΟ ΟΙΚΟΣΗΜΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΜΟΡΜΟΡΗ Βλ. G.

Gerola, *Gli stemmi cretesi dell' Università di Padova*, Venezia 1928, αρ. 106, 108, 110, Μαλτέζου 1991, ΣΤ 268.

Καλούτση, που συζητήθηκε πιο πάνω. Από τις πηγές είναι γνωστά πολλά μέλη της οικογένειας Μόρμορη³¹⁶, όπως ένας Νικηφόρος Μόρμορης, μητροπολίτης Φιλαδελφείας³¹⁷, που έγραψε το ιστορικό της κτίσης της Αγίας Μόνης. Για τον 19ο αιώνα που μας απασχολεί, ένας Γιοναβνί Mormori είναι καγκελάριος των Κυθήρων, όταν τα ανελκυσθέντα «Ελγίνεια μάρμαρα» στέλλονται στο Λονδίνο.

Εκτός από τη συλλογή του Εμ. Μόρμορη, ο Ο. Riemann αναφέρει και άλλες τέσσερις συλλογές αρχαίων στα Κύθηρα το 1880. Η σημαντικότερη μετά τη συλλογή του Εμ. Μόρμορη είναι η συλλογή ενός άλλου πληροφοριοδότη του Ο. Riemann, του Εμ. Καβαλίνη στο Καψάλι, που περιλάμβανε αγγεία, λύχνους, βέλη, δακτυλιόλιθους και νομίσματα από το Παλαιόκαστρο, την Πιάτσα και τα Αντικύθηρα³¹⁸. Προφανώς και η συλλογή αυτή σκοπό είχε τη διάθεση των αρχαίων.

Κατά τον Ο. Riemann, ποικίλα αρχαία είχαν διάφοροι Κυθήριοι σε πολλά μέρη του νησιού.

Ένας Κοντολέων «εις την πόλιν του φρουρίου» κατείχε ένα αντικείμενο από το Παλαιόκαστρο³¹⁹. Ο δημοδιδάσκαλος των Μητάτων Εμ. Λεονταράκης κατείχε δακτυλιόλιθους³²⁰. Ο Απ. Θεοδωράκης στον Ποταμό, που είναι γνωστό ότι είχε αντιγράψει το σύγγραμμα του Ι. Μικέλη³²¹, από την κατάληψη, φαίνεται, «επί εικοσαετίαν» θέση του, «του τελωνειακού υπαλλήλου

316. Στις αρχές του 15ου αι. αναφέρονται οι Γεώργιος και Εμ. Μόρμορης, Δελακοβίας, *Κυθηραϊκή Αύγή*, αρ. 4 (22 Ιανουαρίου 1898) σελ. 4. Ένας Εμ. Μόρμορης είναι επίτροπος της Μονής Μυρτιδίων το 1798 (Καλλίγερος 1998, 15). Είναι γνωστοί ένας νοτάριος Giulio Mormori (1702-1749) (Μαλτέζου 1991, Γ 47), ένας Zuanne Mormori (Μαλτέζου 1991, ΣΤ 290), καθώς και οι Γεώργιος Μόρμορης (1720-1790) (Σ.Α. Ευαγγελάτος, *Ελληνικά*, 22, 1969, 173-182, Σ.Α. Ευαγγελάτος, *Παράβασις* 5, 2004, 13-27, βλ. και Σ.Α. Ευαγγελάτου, Η προσωπικότητα του Γ. Μορμόρη, *ανακοίνωση στο Η' Πανιώνιο Συνέδριο*, Κύθηρα, Μάιος 2006) και Εμ. Μόρμορης (Μαλτέζου 1991, ΙΑ, 35). Εμ. Μόρμορης, υποπρόξενος της Ρωσίας, αναφέρεται από τον Λεοντίνη 1980, 222, 235. Στο Archivio dello Stato της Βενετίας υπάρχει ένας Atlante Mormori (Μαλτέζου 1991, Θ 169). Για τον στρατηγό Em. Mormori, που υπηρέτησε τη Βενετία, και τον αδελφό του «cavaliere» Zorzi Mormori βλ. D. Bernicolas-Hatzopoulos, Emmanuel Mormori and the

Alfonso Piccolomini incident, *Θησαυρίσματα* 19 (1982) 90-101, και D. Hatzopoulos, New information on the Mormori family, *Θησαυρίσματα* 21 (1991) 358-367, με βιβλιογραφία.

317. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 63-64, Μαλτέζου 1991, Α7, Β 250, Καλλίγερος 1998, 32. Πιο πάνω αναφέρθηκε ο ηγούμενος της Αγίας Μόνης αρχιμανδρίτης Προκόπιος Μόρμορης, που πρωτοστάτησε στη διάνοιξη του δρόμου προς τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό.

318. Riemann, 1880, 40-41, Πετρόχειλος 1979, 69-70.

319. Είδος στυλίσκου 0,47 μ. ύψος. Riemann 1880, 42.

320. Δύο θήκας σφενδόνης δακτυλίων εύρεθείσας εις τὸ Καστρί. Ἡ μία εἶναι ἀχάρακτος λίθος, ἡ δὲ ἄλλη ποὺ ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ ἀργυροῦ δακτυλίου, φέρει ἄστρον καὶ τὸ δρέπανον τῆς σελήνης. Riemann 1880, 42.

321. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 146, 225.

του λιμένος Αυλαίμονος»³²² κατείχε μάλιστα «πολλάς αρχαιότητας» και εκτός Κυθήρων³²³.

«Τοῦ κ. Ἀποστόλου Θεοδωράκη εἰς τὸν Ποταμόν. Περιλαμβάνει διάφορα ἀντικείμενα μὴ προερχόμενα ἀπὸ τὸ Τσιρίγον. Λυχνίαν μετὰ ΠΗΙΟΥΚΙΟΥ εἰς τὸ ἀντίστροφον, ἄλλην μετὰ Α εἰς τὸ ἀντίστροφον, ἄλλην φέρουσιν τράγον, ἄλλην μεθ' ἑνὸς βοός, ἄλλην μετὰ σταυροῦ καὶ τέλος ἄλλην φέρουσιν παιδίον καὶ εἰς τὴν ἀντίστροφον ὄψιν εἶδος μονογράμματος, τὸ ὁποῖον δὲν ἠδυνήθη νὰ διαβάσω. Διάφορα μικρὰ δοχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν εὐρεθὲν εἰς τὸ Τσιρίγο φέρει Α χαραγμένον ἐπὶ τῆς γραμμῆς. Πήλινον κῶνον, διάτρητον ἀπὸ δύο ὁπᾶς. Φέρει τὸ γράμμα Ο καὶ ἄνωθεν τύπωμα ἀπὸ κοιλότητα. Τέλος, τεμάχιον ἀπὸ μάρμαρον σχήματος ὀρθογωνίου μετὰ λαβίδος, ὅμοιον πρὸς τὰ σταθμά, ποὺ κατέχουν πολλὰ μουσεῖα, ἰδιαίτερος τὸ τοῦ Βαρβακείου εἰς τὰς Ἀθήνας».

Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ο. Riemann ὅτι «on a voulu me vendre à Cérigo une petite pierre gravée, représentant le char de l'Aurore»³²⁴.

Και ἄλλοι, σύγχρονοι τοῦ Ο. Riemann, αναφέρονται στο εμπόριο τῶν ἀρχαιοτήτων στα Κύθηρα τὸν 19ο αἰῶνα Ο Στ. Κουμανούδης αναφέρει τὸ 1875 ὅτι μία ἐπιγραφή βρισκόταν στὴν πόλη τῶν Κυθήρων στὸ γραφεῖο τοῦ ἐμπόρου Ἰω. Γ. Ντζάννη³²⁵. Ο Ν.Ι. Σολωμός, ποὺ βρέθηκε στα Κύθηρα τὸ 1881, αναφέρει τὴν ἀνεύρεση στὴν Παλαιόπολη «τάφων, περιεχόντων ἀγγεῖα ἀρχαιότατα»³²⁶. Ο R. Weil, ποὺ περιηγήθηκε, ὅπως εἶδαμε, τα Κύθηρα τὸ 1875 περιγράφει ἀρκετὰ ἥσσονος σημασίας ἀρχαία στα χέρια διαφόρων Κυθηρίων. Ο R. Weil γνώριζε, φαίνεται, καλὰ τὴν τότε ἐμπορικὴ διακίνηση κυθηραϊκῶν ἀρχαιοτήτων, ἀφοῦ ἀναφέρει τὸν ἀκριβὴ τρόπο προέλευσης, ὅπως καὶ τὸν κάτοχο ἐνὸς σημαντικοῦ κυθηραϊκοῦ ἀσκού σὲ σχῆμα σειρήνας (εἰκ. 92), τὸν γενικὸ θησαυροφύλακα τῆς ἰονικῆς κυβέρνησης James Woodhouse στὴν Κέρκυρα³²⁷. Τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ πέρασε τελικὰ τὸ 1866 ἀπὸ τα ἰδιωτικὰ στα ἐπίσημα χέρια τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ὅπως θὰ δοῦμε πιο κάτω.

Δεν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ τεράστια διακίνηση κυθηραϊκῶν ἀρχαιοτήτων, ποὺ τεκμηριώθηκε πιο πάνω γιὰ τὸν 19ο αἰῶνα, συνεχίσθηκε καὶ στὸν 20ό, ἀν καὶ, ἴσως, με μικρότερη ἐνταση. Κύριος λόγος αὐτῆς τῆς δια-

322. Δελακοβίας 1887, 10-11. Ο Ν. Δελακοβίας, *Ἑσπερος* 87 (1/13 Δεκεμβρίου 1884) 226 ἀναφέρει ὅτι «κάτοχος πολλῶν ἀρχαιοτήτων εὐρεθέντων [sic] εἰς τὴν θέσιν ταύτην ὑπάρχει ὁ ἐν Κυθήροις διαμένων συνταξιούχος κ. Ἀπόστολος Θεοδωράκης, ἀνὴρ τυγχάνων παιδείας καὶ ἀρετῆς».

323. Riemann 1880, 42-43, Πετρόχειλος 1979, 70-71.

324. Riemann 1880, 42: «...ἠθέλησε κά-

ποιος νὰ μοῦ πωλήσει εἰς τὸ Τσιρίγο μικρὸν χαραγμένον λίθον, ποὺ παρίστανε τὸ ἄρμα τῆς αὐγῆς», Πετρόχειλος 1979, 71.

325. Κουμανούδης 1875, 466.

326. Σολωμός 1881, 1101.

327. Weil 1880, 234, Κ. Σουέρεφ, *Τὸ Ἴόνιο Κράτος, 1815-1864, Πρακτικά τοῦ Διεθνούς Συμποσίου Ἱστορίας*, Κέρκυρα 21-24 Μαΐου 1988, 451-452.

92. Βρετανικό Μουσείο. Πήλινος ασκός σε σχήμα σειρήνας.

φοράς δεν ήταν, βέβαια, τα κρατικά μέτρα καταστολής της αρχαιοκαπηλίας, που είχαν, ίσως, ως μόνο αποτέλεσμα την έντεχνη απόκρυψη ποικίλων χρήσιμων στοιχείων για την έρευνα, όπως αυτά που συλλέχθηκαν πιο πάνω για τον 19ο αιώνα, αλλά η απομόνωση των Κυθήρων, λόγω της αλλαγής των γεωπολιτικών συνθηκών. Τα Κύθηρα, ευτυχώς για την αρχαιολογική έρευνα, βρίσκονταν μακριά τον 20ό αιώνα από διάφορα σκοτεινά κέντρα αρχαιοκαπηλίας, μακρύτερα από τις Κυκλάδες ή και την Κρήτη. Ότι δεν έλειψαν όμως μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα περιπτώσεις επίσημης διαρπαγής ακόμη και σπουδαίων κυθηραϊκών αρχαιοτήτων, υποδηλώνεται από την τελευταία, μέχρι τώρα, περιπέτεια του μαρμαρινού αρχαϊκού λέοντα των Κυθήρων, που από τα χέρια των Άγγλων κατακτητών στις αρχές του 19ου αιώνα έπεσε στα χέρια των τελευταίων ξένων κατακτητών του νησιού, των Γερμανών, στα μέσα του 20ού. Για 175 τόσα χρόνια ένα σημαντικό ιστορικό κειμήλιο ενός νησιού περιφερόταν χωρίς ούτε κατ' επίφαση να λογαριάζεται η όποια διδακτική ή και αισθητική του αξία, όπως δήθεν για άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις. Καταφαίνεται δηλαδή άλλη μια φορά,

με ένα ισχυρό κυθηραϊκό παράδειγμα ότι οι κατά καιρούς ξένοι κατακτητές, ανάμεσα σε άλλα, απέβλεψαν και στη χρησιμοθηρική ιδιοποίηση της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς.

Τον μαρμάρινο αρχαϊκό λέοντα των Κυθήρων αναφέρει πρώτος ο γνωστός μας Άγγλος J. Galt το 1812 τοποθετημένο ήδη «επάνω σ' ένα βάθρο μέσα στο Κάστρο».

«About the time of the taking of Santa Maura, a marble lion was found. In commemoration of that event it has been placed on a pedestal in the castle, and it is regarded by the Serigots as a very worshipful thing». «Τον καιρό που καταλήφθηκε η Αγ. Μαύρα, [Αγία Μαύρα ονομαζόταν τότε η Λευκάδα], είχε βρεθεί εδώ ένα μαρμάρινο λιοντάρι, που τοποθετήθηκε, σε ανάμνηση αυτού του γεγονότος, πάλι σ' ένα βάθρο, μέσα στο Κάστρο κι οι Τσιριγώτες το θεωρούν σαν ένα πολύ σεβαστό κειμήλιο»³²⁸.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1824-25, μεσούσης της εποχής της Αγγλοκρατίας, ο λέοντας έχει ανυψωθεί σε μιαν έπαλξη του φρουρίου, όπως καταγράφει ο γνωστός μας επίσης Ι. Μικέλης. «Τὸ ἀξιολογώτερον ἀφ' ὅσα ἀνεφάνησαν μέχρι τοῦδε εἶναι εἷς λέων ἱκανῶς μεγάλος, ὅστις εὐρέθη εἰς Παλαιόκαστρον καὶ ἀνεστηλώθη ἐπὶ τὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου»³²⁹. Θα μπορούσε, ίσως να σχολιάσει κανείς σχετικά με τις προθέσεις των τότε ξένων στρατοκρατῶν των Κυθήρων, ότι τον ενετικό λέοντα του Αγ. Μάρκου³³⁰ αντικατέστησε τον 19ο αιώνα στο στρατιωτικό φρούριο των Κυθήρων ο βρετανικός λέων, εξόδοις του αρχαϊκού ελληνισμού, με ένα επιτύμβιο μνημείο. Η σκέψη αυτή δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί εθνικιστική³³¹, αφού διατυπώθηκε ήδη το 1880 από έναν ξένο, τον R. Weil, όπως σημειώθηκε πιο

328. Galt 1812, 142. Βλ. και Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 101. Η Χάρου-Κορωναίου 1998 που σημειώνει την καταστροφή του βενετσιάνικου λέοντα του κάστρου των Κυθήρων από τον Γάλλο κορμισάριο Βιτσέντζο Ρενόν στις 10 Αυγούστου του 1797 (Χρονικό ιερέα Γρηγ. Λογοθέτη, Στάθης 1923β, 343, πρβ. Λεοντίνης 1980, 226), αναφέρει ότι «επάνω ακριβώς από τον κατεστραμμένο Λέοντα είχε τοποθετηθεί στις επάλξεις του φρουρίου κατά τα χρόνια της Βενετοκρατίας κατά μια πληροφορία ένας μαρμάρινος αρχαϊκός Λέων...»

329. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 181.

330. Βλ. A. Rizzi, Il leone veneto a Creta, *Θησαυρίσματα* 22 (1992) 97-126, A. Rizzi, «Sub umbra alarum tuarum»: il

leone di San Marco a Corfu, *Θησαυρίσματα* 24 (1994) 294-319. Απεικόνιση του ενετικού λέοντα στο κάστρο της Χώρας βλ. σε εικόνα του α' μισού του 18ου αι. από τον ναό της Μυρτιδιώτισσας ή Παναγίας Καστρινής ακριβώς στο κάστρο της Χώρας Κυθήρων, Γκίνη-Τσοφοπούλου 1991β. Κατά την Μ. Πατραμάνη η εικόνα, που κατασκευάστηκε για τον μεγάλο λοιμό του 1690, χρονολογείται το 1691, Μ.Γ. Πατραμάνη, Λιμοί και Λοιμοί στα Κύθηρα, Η στάση των βενετικών αρχών και του πληθυσμού (16ος-18ος αι.), *Άνθη Χαρίτων*, Ελληνικόν Ινστιτούτον Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας αρ. 18, Βενετία, 596-598, πίν. 4.

331. Τις ίδιες σκέψεις κάνει και η Χάρου-Κορωναίου 1998.

πάνω³³². Το πρώτο μισό του 19ου αιώνα ο λέοντας αναφέρεται στη χειρόγραφη «Περιήγησιν τῆς Ἑλλάδος» του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού (1777-1853)³³³. Ο R. Weil, που αναφέρει, καθώς και ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, ως τόπο εύρεσης του λέοντα την Παλαιόπολη και όχι το Παλαιόκαστρο, όπως ο Ι. Μικέλης, είναι ο πρώτος που αναγνωρίζει το γλυπτό ως επιτύμβιο.

Στον μαρμάρινο λέοντα των Κυθήρων αφιερώνει το 1881 μια μονογραφία και ένα σχέδιο ο Ν.Ι. Σολωμός, όταν επισκεπτόμενος τα Κύθηρα αναγνωρίζει ως αρχαιοελληνικό το γλυπτό, στημένο στο φρούριο στο Καψάλι, επάνω στις επάλξεις³³⁴. Ο Ν.Ι. Σολωμός αναφέρει χαρακτηριστικά τα εξής για την τύχη του γλυπτού και από τους Έλληνες:

«Τὰ ὅτα εἰσὶ τεθραυσμένα, ὡς καὶ τμήματά τινα τοῦ σώματος, ἔχνη δὲ μολυβδώσεων καταδεικνύουν ὅτι τὸ τοιοῦτο προῆλθεν ἐκ σφαιρῶν τυφεκίου. Μετ' ἐκπλήξεως δ' ἐπληροφορήθην ὅτι χρησιμεύει ὡς σκοπὸς εἰς τοὺς διὰ πυροβολισμῶν διασκεδάζοντας χωροφύλακας. Ἔσπευσα πάραυτα διαμαρτυρόμενος εἰς τὸν κ. Ἐπαρχον διὰ τὴν βεβήλωσιν ταύτην, οὗτος δὲ μὲ διεβεβαίωσεν ὅτι θέλει λάβει τ' ἀρμόδια μέτρα πρὸς περαιτέρω διαφύλαξιν αὐτοῦ»³³⁵.

Από το 1881 μέχρι το 1931-32 ο μαρμάρινος λέοντας έμεινε απαρατήρητος από τους αρχαιολόγους στο φρούριο των Κυθήρων³³⁶. Ευτυχώς βέβαια που τότε τον σημείωσε η Αγγλίδα πρωτοπόρος ερευνήτρια των Κυθήρων, η S. Benton, «on the battlements of the capital» και δημοσίευσε μάλιστα την πρώτη φωτογραφία του³³⁷. Γιατί στη γερμανική κατοχή των Κυθήρων και συγκεκριμένα στις 6.6.1941 ο Γερμανός συνταγματάρχης Brunz, διοικητής της εποχής των Κυθήρων εγκιβώτισε το γλυπτό³³⁸ και το μετέφερε από το φρούριο των Κυθήρων στη Γερμανία³³⁹. Είναι αξιομνημόνευτο ότι η γερμανική απαγωγή του λέοντα σημειώνεται μεταξύ εκατοντάδων

332. «Ένα φυσικού μεγέθους καθήμενο λιοντάρι από άσπρο μάρμαρο, διακοσμητικής εργασίας, τώρα στην πλευρά της πόλης επάνω στο τείχος του φρουρίου, έφεραν οι Άγγλοι το 1809 από την Παλαιόπολη, για να το χρησιμοποιήσουν ως έμβλημα (Wap-penthier)», Weil 1880, 237.

333. Ε.Γ. Πρωτοφάλης, *Ιστορικά έγγραφα*, Αθήνα 1967, 11, Β' 593: «Εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῶν Κυθηρίων εὐρίσκεται εἰς λέων λίθινος ἀρκετοῦ μεγέθους, κείμενος ἐπὶ τοῦ τείχους αὐτῆς. Αὐτὸς ὁ λέων εὐρέθη πρὸ μικροῦ εἰς τὴν Παλαιόπολιν αὐτῶν».

334. Σολωμός 1881.

335. Σολωμός 1881, 1101-1102. Για το πολυσυζητημένο από τους ξένους θέμα της καταστροφής των αρχαιοτήτων από τους

Έλληνες τον 19ο αι., όχι χωρίς ειρωνεία για το πολιτιστικό επίπεδο των Νεοελλήνων και βέβαια ως δικαιολογία της διαρπαγής τους βλ. Σιμόπουλος 1973-76.

336. Ο Δ. Κόμης τον θυμόταν (8.5.2002) τοποθετημένον επάνω στο φρούριο και αριστερά από την είσοδο, με όψη στη Χώρα. Βλ. τη φωτογραφία σε Χάρου-Κορωναίου 1998.

337. «While convinced that it is Greek work I prefer not to hazard a date without further study», Benton 1931-32, 245 πίν. 24β.

338. «In einer Kiste verpackt», Langlotz 1948-49, 265.

339. Langlotz 1948-49, 265-266.

«κλοπών Γερμανών - Ιταλών - Βουλγάρων» στον τόμο *Ζημίαι τῶν Ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ πολέμου καὶ τῶν στρατῶν Κατοχῆς*, που εκδόθηκε από τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων του ελληνικού Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας ήδη το 1946 στην Αθήνα. Η υπόθεση ότι η απαγωγή του λέοντα έγινε «πιθανῶς τῇ ὑποδείξει ἀρχαιολόγου», που ίσως βασίζεται και σε πληροφορίες της εποχής, είναι βέβαια εύλογη, γιατί ελάχιστοι γνώριζαν την αξία του έργου.

Μετά την ήττα των Γερμανών³⁴⁰, στις 15.5.1948 ο Έλληνας πρόξενος στη Φρανκφούρτη απευθύνθηκε στον διοικητή των Καλών Τεχνών της Γαλλικής Κατοχῆς³⁴¹ του, τότε, δυτικού Βερολίνου, ζητώντας την επιστροφή του γλυπτῶν στην Ελλάδα³⁴², με βάση τη μοναδική δημοσιευμένη φωτογραφία του από την S. Benton. Το αίτημα διαβιβάσθηκε στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, που δημοσίευσε το 1948-49 στο επίσημο περιοδικό του, το *Archäologischer Anzeiger*, «αγγελίες αναζήτησης»³⁴³, όχι μόνον για τον μαρμάρινο λέοντα των Κυθήρων, αλλά και για άλλα αρχαία αντικείμενα που είχαν χαθεί στον πόλεμο³⁴⁴. Λίγα χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1952, το γλυπτό εντοπίσθηκε σ' ένα κεραμουργείο (Ziegelei) στο Westhavelland και μεταφέρθηκε στο Κρατικό Μουσείο του Βερολίνου³⁴⁵ μέχρι την απόδοσή του στην Ελλάδα³⁴⁶.

Η Ελ. Χάρου-Κορωναίου (1998) δημοσίευσε την αφήγηση του Γ. Κασιμάτη, ότι όταν επισκέφθηκε το 1962 το Φράιμπουργκ της Γερμανίας μαζί με τον Γρηγ. Κασιμάτη, ένας «Γερμανός ιστορικός» που συνάντησε και άκουσε ότι είναι από τα Κύθηρα «θυμήθηκε ότι είχε δει ένα άγαλμα λέοντα με την επιγραφή «Λέων Κυθήρων» σε κάποια αποθήκη μαζί με άλλα παληοσίδερα και ότι είχε σκεφθεί πως ίσως θα είχε κάποια αξία». Τότε οι Γ. και Γρ. Κασιμάτης τηλεφώνησαν στον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδος στο Μόναχο και του ζήτησαν να κινήσει την διαδικασία επαναπατρισμού του λέοντα.

Σχετικά με την επιστροφή του μαρμάρινου λέοντα στα Κύθηρα η Ελ. Χάρου-Κορωναίου δημοσιεύει την εξής αφήγηση του Γ. Κασιμάτη, την οποία επιβεβαιώνει και ο ίδιος (9.5.2002): «Όταν υπηρετούσα ως

340. Για την απελευθέρωση των Κυθήρων από τους Γερμανούς βλ. Γ. Βουνελάκης-Θαλασσινός, *Οδοιπορικό, μνήμες και απόψεις*, Αθήνα 1997, 40-46.

341. «Administrateur de la Récupération Artistique».

342. Κατά τη Χάρου-Κορωναίου 1998 «κατά την δεκαετία του '50 ο τότε πρόεδρος της κοινότητας Κυθήρων, αείμνηστος Δημήτριος Στάης, επανειλημμένως είχε ενοχλήσει με έγγραφα το Υπουργείο Εξωτερικών για τον επαναπατρισμό του Λέοντα». Την απόδοση του λέοντα των Κυθή-

ρων στην Ελλάδα έθεσε και ο Μ.Κ. Πετρόχειλος με την επιστολή του στην εφημ. *Καθημερινή* της 5.5.1953.

343. «Suchanzeigen».

344. Langlotz 1948-49.

345. Blümel 1953, 13.

346. Τα σχετικά με το Φράιμπουργκ, η απόφαση της επιστροφής και η τοποθέτηση στο Μουσείο Κυθήρων σε *Φωνή των Κυθήρων*, Μάρτιος 1984, αρ. 135, 3, και *Παγκυθηραϊκή*, Μαρ.-Απρ. 1984, αρ. 135. Βλ. Χάρου-Κορωναίου 1998.

νομικός σύμβουλος πρωθυπουργού [του Α. Παπανδρέου] με πληροφόρησε η Μελίνα Μερκούρη, που ήταν Υπουργός Πολιτισμού, ότι ένα άγαλμα με την επιγραφή “Λέων των Κυθήρων” τοποθετήθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τότε της αφηγήθηκα την ιστορία της εύρεσής του στην Γερμανία και της ζήτησα να αποδοθεί οπωσδήποτε στα Κύθηρα και να τοποθετηθεί στο Μουσείο Κυθήρων. Η Μελίνα συγκινήθηκε αφενός με το ιστορικό της εύρεσης του αγάλματος και αφ’ ετέρου από τις αναμνήσεις που είχε από την εποχή της εξορίας του πατέρα της στα Κύθηρα και έδωσε εντολή να σταλεί αμέσως ο Λέων των Κυθήρων στο Μουσείο Κυθήρων – πράγμα και το οποίο έγινε. Μου είχε πει, χωρίς να το προκαλέσω εγώ, ότι συγχρόνως επιθυμούσε να έλθει και να παραστεί προσωπικά σε επίσημη τελετή τοποθέτησής του στο Μουσείο μας, αλλά δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει αυτή την επιθυμία της». (Η Χάρου-Κορωναίου 1998, αναφέρει ως χρόνο επιστροφής του γλυπτού στα Κύθηρα το 1983, με πλοίο του Πολ. Ναυτικού.)

Η απόφαση της επιστροφής του λέοντα στα Κύθηρα «κατόπιν ενεργειών του Γεν. Γραμματέα του Υπ. Εθν. Οικονομίας κ. Γρηγ. Κασιμάτη» ανακοινώνεται στον κυθηραϊκό τύπο με ποικίλα δημοσιογραφικά, ιστορικά και αρχαιολογικά σχόλια καθώς και η τοποθέτησή του στο Μουσείο Κυθήρων: «...το λιοντάρι συνοδεία συνεργείου και με αυτοκίνητο ιδιαίτερα εφοδιασμένο με ειδικό γερανό με την βοήθεια του οποίου το λιοντάρι εξεφορτώθη από το αυτοκίνητο και ετοποθετήθη σε ειδικό βάθρο στην αίθουσα του Μουσείου. Πολλοί συμπολίτες επισκέπτονται το Μουσείο και βλέπουν το λιοντάρι με χαρά, αλλά και κάποια συγκίνηση, σαν ένα παλαιό γνώριμο που ξαναγύρισε στην Πατρίδα του έπειτα από μια δυσάρεστη περιπέτεια και μην παραξενευθείτε ... “το χαϊδεύουν” με στοργή».

Με την επιστροφή του στην Ελλάδα ο μαρμάρινος λέοντας καταγράφεται με τον αρ. 5255 της Συλλογής Γλυπτών και εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα, μέχρι την τελική επιστροφή του στα Κύθηρα³⁴⁷ στις 19.6.84³⁴⁸ και την έκθεσή του στο Μουσείο της Χώρας, όπου βρίσκεται τώρα.

Το σύντομο πέρασμα του λέοντα από το Βερολίνο ήταν αξιοσημείωτο για την αρχαιολογική αποτίμησή του. Γιατί ήδη το 1953 ο C. Blümel σε μια δημοσίευσή του και με πολλές φωτογραφίες το αξιολόγησε σωστά, ανάμεσα σε πολλά άλλα, κλοπιμαία, λόγω του πολέμου, έργα της αρχαίας ελληνικής τέχνης³⁴⁹. Και από τότε ο μαρμάρινος λέοντας των Κυθήρων

347. Στο αρχείο της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων σώζεται έγγραφο της 3.12.82 του προέδρου της κοινότητας Κυθήρων Β. Δαπόντε, για επι-

στροφή του μαρμάρινου λέοντα στα Κύθηρα.

348. ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/Α2/Φ42/16067/472/19.6.84.

349. Blümel 1953, 13-15, αρ. 7 εικ. 6.

είναι γνωστός από πολλές δημοσιεύσεις³⁵⁰, σημαντικότερες από τις οποίες είναι αυτές της Γ. Κοκκορού-Αλευρά³⁵¹, ως ένα σημαντικό επιτύμβιο γλυπτό του τελευταίου τετάρτου του βου αι. π.Χ., πελοποννησιακού, ίσως μάλιστα λακωνικού εργαστηρίου³⁵², ισάξιο άλλων γνωστών μέχρι τώρα γλυπτών λεόντων, των λεόντων της Κέρκυρας, της Κομοτηνής, της Δήλου κ.λπ.³⁵³

Οι περιπέτειες του μαρμάρινουλέοντα των Κυθήρων από το 1809 μέχρι το 1984, είναι χαρακτηριστικές για πάμπολλα έργα της αρχαίας ελληνικής τέχνης, που δεν ξενιτεύθηκαν μόνον αλλά ξεριζώθηκαν, θά 'λεγε κανείς, από τη γη που τα γέννησε και χωρίς οποιαδήποτε στοιχεία ταυτότητας φυτοζωούν στον κόσμο της τέχνης³⁵⁴. Ο συσχετισμός που γίνεται με τον, θεωρούμενο ως έμψυχο, κόσμο των ανθρώπων και με ένα άπατρι άτομο, χωρίς κανένα στοιχείο ταυτότητας, είναι προφανής. Γι' αυτό και το έγκλημα της αρχαιοκαπηλίας είναι βαρύτατο και όχι μόνον για τον βίαιο εκπατρισμό των αρχαιοτήτων. Ο εθελούσιος μετανάστης ίσως και να μεγαλουργήσει σε όποια ξένα, αν βέβαια γνωρίζει ποιος είναι. Ο λέοντας των Κυθήρων ακόμη και σε ένα κεραμουργείο της βόρειας Γερμανίας, σε συνθήκες δηλαδή που δεν θα ήταν, ίσως, τηρουμένων των αναλογιών, διαφορετικές από αυτές που βίωσαν τα ίδια χρόνια³⁵⁵ πολλά έμψυχα κρατούμενα άτομα, ποιός ξέρει, μπορεί και να υπέφερε μακριά από τη θάλασσα του Αιγαίου, στο κρύο και κάτω από ένα σκοτεινό ουρανό, όμως έμεινε λέοντας των Κυθήρων και κατέδειξε μάλιστα στα ξένα όχι μόνον την καλλιτεχνική του αξία αλλά και την ιστορική, ως έργο της διαπάλης δύο

350. F. Willemsen, *Die Löwenkopf-Wasserspeier vom Dach des Zeustempels*, *Ol. Forsch.* 4, Berlin 1959, 41, 130, J. Dörig, *Frühe Löwen*, *AM* 76 (1961) 68, Gabelmann, *Studien zum frühgriechischen Löwenbild*, Berlin 1965, 77-78, 80, 118, Musée du Louvre, *Mer Égée, Grèce des îles*, 26 avr.-3 sept. 1979, Paris 1979, 207, The Metropolitan Museum of Art, *Greek Art and the Aegean Islands*, New York 1979, 211 εικ. 170, Πετρόχειλος 1984, 73-74 πίν. 26α.

351. G. Kokkorou-Alewrass, *Archaische Naxische Plastik*, München 1975, 83, Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Το λιοντάρι αρ. 274 του Αρχαιολογικού Μουσείου Κομοτηνής, *2ο Διεθνές Συνέδριο Θρακικών Σπουδών*, Κομοτηνή 1992, 595 εικ. 7, G. Kokkorou-Alewrass, Die Entstehungszeit der naxischen Delos-Löwen und anderer Tierskulpturen der Archaik, *Antike Kunst* 36 (1993) 93, 94, 97, 98 πίν. 23, 2.

352. Kokkorou-Alewrass (1993) 97-98.

353. Πρβ. τελευταία Ε. Κουρίνου, Ο αρχαϊκός λέων 15241 του Εθνικού Αρχαιολο-

γικού Μουσείου, *Μουσείον* 3 (2002-03) 17-32, Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, *Σύμπλεγμα Ηρακλή με λέοντα από τους Ωρεούς Ιστιαίας. Συμβολή στη μελέτη της αρχαϊκής πλαστικής της Εύβοιας*, BAE αρ. 260, Αθήνα 2009.

354. Βλ. το περιοδικό *Culture without Context*, The Newsletter of the Illicit Antiquities Research Centre, The Mc Donald Institute for Archeological Research, Oxford.

355. Βλ. την κομψή διατύπωση του Blümel 1953, 5: «Die Ereignisse der letzten Vergangenheit führten zu einer Umschichtung des Kunstbesitzes in Deutschland. Bedeutende Werke wurden im Handel angeboten und wechselten die Besitzer. Manches Wertvolle konnte von Museen erworben werden, anderes wurde den öffentlichen Sammlungen nur zur vorläufigen Aufbewahrung überwiesen, viel kam auch nur zur Prüfung, zur Restaurierung oder zum Photographieren in die Berliner Museen».

πόλεων, του Άργους και της Σπάρτης τον 6ο αι. π.Χ., για την κυριαρχία ενός νησιού, των Κυθήρων.

Οι σκέψεις που γεννιούνται για τη διακίνηση ενός κυθηραϊκού ευρήματος του 18ου αιώνα ή και των αρχών του 19ου αφορούν και σε πάμπολλα άλλα, που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Ποιος ξέρει και πάλι πού να βρίσκονται τα περισσότερα. Τουλάχιστον μερικά είναι γνωστό πως βρίσκονται σε μουσεία των άλλοτε Μεγάλων Δυνάμεων, σε γερμανικά, βρετανικά βέβαια, ίσως μάλιστα και ιταλικά μουσεία³⁵⁶, μερικά, λίγα, και σε ελληνικά μουσεία, όπως θα δούμε αμέσως.

Αν αποδόθηκε στην Ελλάδα και τα Κύθηρα ο μαρμαρίνος λέοντας από το Βερολίνο, δύο γερμανικά μουσεία είναι γνωστό πως κατέχουν αρχαιότητες από τα Κύθηρα, το Antikenmuseum του Βερολίνου και το Leibighaus της Φρανκφούρτης. Στο Βερολίνο βρίσκονται ένα χάλκινο κεφάλι κούρου³⁵⁷ και στη Φρανκφούρτη ένα χάλκινο ενεπίγραφο ειδώλιο³⁵⁸. Περισσότερα αρχαία αντικείμενα από τα Κύθηρα, πέντε συνολικά, βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο, μία πρισματική σφραγίδα με ιερογλυφικά σημεία³⁵⁹ (εικ. 93), ένα χάλκινο ειδώλιο³⁶⁰ (εικ. 94), ένας ασκός σε σχήμα σειρήνας³⁶¹ (εικ. 92), ένα αγγείο από τη Γωνία με επιγραφή³⁶² (εικ. 91) και μία επιγραφή³⁶³.

Πιθανότατα κυθηραϊκές αρχαιότητες είχαν απαγάγει και οι πρώτοι ξένοι κατακτητές των Κυθήρων, οι Ενετοί. Ένα υπερφυσικού μεγέθους μαρμαρίνο γυναικείο κεφάλι στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Βενετίας, ίσως προέρχεται από το Παλαιόκαστρο. Το ακρωτηριασμένο άγαλμα στα

356. Η Γαλλοκρατία στα Κύθηρα ήταν πολύ σύντομη. Την ιστορία των όποιων κυθηραϊκών προσκτημάτων των αμερικανικών μουσείων από το δεύτερο μισό του 20ού αι. ίσως καταγράφει κάποιος άλλος ερευνητής τον 21ο ή και τον 22ο αιώνα.

357. Riemann 1880, 36, E. Buschor, *Frühgriechische Jünglinge*, München 1950, 94 εικ. 107, 59, A. Greifenhagen, *Antike Kunstwerke*, Berlin 1966, 8 πίν. 12-13, U. Gehrig - A. Greifenhagen - N. Kunisch, *Fuehrer durch die Antikensammlung: Berlin, Staatl. Museen*, Berlin 1968, 142, πίν. 18, F. Croissant, *Les protomés féminines archaïques: recherches sur les représentations du visage dans la plastique grecque de 550 a 480 av. J.-C.*, BEFAR 250, Athènes 1983, 216, Πετρόχειλος 1984, 72-73 πίν. 26β.

Για το χάλκινο κεφάλι κούρου στο Βερολίνο υπάρχει ακόμη η εξής πληροφορία του 1957 από τον Ι.Π. Κασσιμάτη: «Περὶ τὸ ἔτος 1900 ἕνας γεωργὸς ἀπὸ τὰ Μητᾶτα

ὀνόματι Πρινέας ἢ Χαρανῆς ζευγαρίζων εἰς τὸ Παλαιόκαστρον ἐξέχωσε μὲ τὸ ἄροτρον του μίαν χάλκινην κεφαλὴν ἀγάλματος, ἡ ὁποία ἐπωλήθη εἰς ἀρχαιοκαπήλους καὶ σήμερον ὑπάρχει εἰς μουσεῖον τοῦ Βερολίνου» (*Κυθηραϊκὴ Δρασις* 28.2.57, 198, 2).

358. Πετρόχειλος 1984, πίν. 24γ.

359. Evans 1897, 349, Coldstream - Huxley 1972, πίν. 88, 1.

360. F. Lenormant, *Stauette du bronze du musée britannique*, RA 18 (1868) 124-125, Coldstream - Huxley 1972, πίν. 88, 4, Πετρόχειλος 1984, πίν. 24β.

361. Weil 1880, 234, Coldstream - Huxley 1972, πίν. 88, 2, Πετρόχειλος 1984, πίν. 25α.

362. Καλούτσης 1852-53, 502, M. Guarducci, *Epigrafia greca*, Roma 1967-78, II, 466, Coldstream - Huxley 1972, πίν. 88, 5, Πετρόχειλος 1984, 60 πίν. 24α.

363. IG VI, 935, Πετρόχειλος 1984, 70-71 πίν. 30.

93. Βρετανικό Μουσείο. Πρισματική σφραγίδα με ιερογλυφικά.

Κύθηρα που αναφέρει το 1796 ο A.L. Castellan³⁶⁴, το 1843 ο Gérard de Nerval³⁶⁵ και τέλος το 1876 ο O. Riemann, σημειώνει ότι το είχε δει ο γνωστός μας Εμ. Μόρμωρης³⁶⁶. Ένα υπερφυσικού μεγέθους μαρμάρινο γυναικείο κεφάλι στη Βενετία (εικ. 90), όπως αναφέρεται από τον Nicolas de Nicolay, δεν θα έπρεπε βέβαια να περάσει απαρατήρητο. Γι' αυτό και απευθύνθηκα³⁶⁷ στον φίλο συνάδελφο Luigi Beschi, που με επιτυχία είχε ταυτίσει παλαιότερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Βενετίας αρχαία κρητικά γλυπτά, τα οποία είχαν μεταφερθεί εκεί κατά την ενετική κατοχή της μεγαλονήσου³⁶⁸. Σε λίγα λεπτά της ώρας η σκέψη του L. Beschi από το

94. Βρετανικό Μουσείο. Χάλκινο ειδώλιο.

364. Castellan 1808, Σιμόπουλος 1973-76, Β, 658, Πετρόχειλος 1979, 46-49.

365. Ντε Νερβάλ 2000, 51.

366. Riemann 1880, 28, σημ. 2, Πετρό-

χειλος 1979, 52-53, σημ. 2.

367. 25-4-2000.

368. Beschi 1975.

μαρμάρινο κεφάλι που αναφέρει το 1551 ο Nicolas de Nicolay στράφηκε στο γλυπτό 162B, το μοναδικό άγνωστης προέλευσης γυναικείο κεφάλι υπερφυσικού μεγέθους, που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Βενετίας. Ήταν τότε τα χρόνια, που ο καρδινάλιος Grimani, μέγας εραστής της αρχαίας ελληνικής τέχνης, αγόραζε ο,τιδήποτε έφθανε εκεί³⁶⁹.

Με τη διαθήκη του, λοιπόν, το 1593 ο καρδινάλιος Grimani άφησε στη Βενετία ένα άγνωστης προέλευσης γλυπτό γυναικείο κεφάλι υπερφυσικού μεγέθους, ύψ. 0,37 μ., από ελληνικό μάρμαρο³⁷⁰. Το κεφάλι είχε τοποθετηθεί στο ακέφαλο άγαλμα 162A του Αρχαιολογικού Μουσείου της Βενετίας, που βρέθηκε στο Ossero, κοντά στην Pola της Σλοβενίας, που είχε προσκτήσει πάλι ο Grimani λίγο πριν από το 1587 και το κληροδότησε επίσης το 1593³⁷¹. Καθώς αναγνωρίσθηκε ότι εκτός από το φύλο που απέδιδε το γλυπτό κεφάλι 162B και τις διαστάσεις του, δεν είχε καμία σχέση με το άγαλμα 162A, το κεφάλι αφαιρέθηκε και στη θέση του τοποθετήθηκε στο υπερφυσικό γυναικείο άγαλμα 162A ένα γύψινο εκμαγείο κεφαλής από ένα άλλο όμοιας χρονολογίας, υπερφυσικό επίσης, γυναικείο άγαλμα. Το γλυπτό κεφάλι 162B του Αρχαιολογικού Μουσείου της Βενετίας, αν και έκθετο, απασχόλησε όμως τους ερευνητές, αφού αναγνωρίσθηκε ως αδριάνειο αντίγραφο έργου του 4ου αι. π. Χ., του εικονογραφικού τύπου της πραξιτέλειας τέχνης, κατά τον G. Traversari³⁷² μάλιστα «con molta probabilità un Afrodita».

Άσχετα από τη συζήτηση για την τεχνοτροπία της κεφαλής 162B της Βενετίας, είναι πιθανό το ύψους 0,37 μ. αυτό γλυπτό να είναι το κεφάλι που αναφέρεται από τον Nicolas de Nicolay το 1551³⁷³. Για την ταύτισή του δεν συνηγορεί μόνον η διατήρηση και το κάλλος της κεφαλής, που θα μπορούσαν να συσχετισθούν από τους Κυθήριους χωρικούς του δεύτερου μισού του 16ου αι. λόγω του γνωστού μύθου με την Ωραία Ελένη, αλλά και οι χρόνοι μεταφοράς της κεφαλής στη Βενετία και βέβαια η δυνατότητα πρόσκτησής της από τον καρδινάλιο Grimani. Η ταύτιση όμως της κεφαλής της Βενετίας δεν είναι ισχυρή χωρίς μεγαλύτερη έρευνα και ακόμη την πρόσθετη επιβεβαίωση από τα Κύθηρα, αν δηλαδή δεν εντοπισθούν στο νησί τμήματα, όμοιου μεγέθους γυναικείου αγάλματος, κατασκευασμένου από ίδιου είδους μάρμαρο. Η υπόθεση βέβαια ότι το κεφάλι που συζητείται αποδίδει την Αφροδίτη μοιάζει φυσικά ελκυστική για την προέλευσή του από τα Κύθηρα, το νησί της Αφροδίτης του Αιγαίου στην αρχαιότητα.

Αρχαιότητες από τα Κύθηρα υπάρχουν βέβαια και σε ελληνικά μουσεία, στο Επιγραφικό Μουσείο και στο Νομισματικό Μουσείο στην Αθήνα, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αλλά και στο Μουσείο του Πειραιά,

369. Ανήκει στην οικογένεια Grimani dai Servi, Beschi 1975, 493 σημ. 7, Τσιγκνάκης 1989-1990, 202 σημ. 49.

370. G. Traversari, *Sculture del Vo-IV secolo A.C. del Museo Archeologico di Venezia*, Venezia 1973, 136-137 αρ. 58.

371. R. Pollaco - G. Traversari, *Sculture romane e avori tardo-antichi e medievali del Museo Archeologico di Venezia*, Roma 1988, 19, αρ. 3.

372. Traversari, ό.π. (1973) 136.

373. Sakellarakis 2003, 28.

εκτός φυσικά από το Μουσείο Κυθήρων, στη Χώρα³⁷⁴. Στο Επιγραφικό Μουσείο στην Αθήνα βρίσκονται οι δύο επιγραφές, που έφερε ο Π. Σταματάκης από τα Κύθηρα³⁷⁵ και δημοσίευσε ο Στ. Κουμανούδης³⁷⁶, και στο Νομισματικό Μουσείο πέντε χάλκινα νομίσματα, από τα οποία ένα είναι παράδοση του 1890 της Αρχαιολογικής Εταιρείας, δύο παράδοση του βουλευτή Κοντολέοντα και ένα παράδοση ενός Κερκυραίου γιατρού.

Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών κυθηραϊκές αρχαιότητες βρίσκονται στη Συλλογή των Γλυπτών και των Χαλκών καθώς και στην Προϊστορική Συλλογή. Στη Συλλογή Γλυπτών βρίσκονται δύο κυθηραϊκά αντικείμενα, ένα ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο Διοσκούρων από το Παλαιόκαστρο³⁷⁷ (εικ. 95), και ένα άλλο αναθηματικό ανάγλυφο³⁷⁸ (εικ. 96). Στη Συλλογή Χαλκών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών βρίσκονται τέσσερα αντικείμενα από τα Κύθηρα. Ένα χάλκινο ειδώλιο τρά-

95. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 1437. Ανάγλυφο με Διόσκουρους.

96. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 3278. Αναθηματικό ανάγλυφο.

374. Κυθηραϊκές αρχαιότητες υπάρχουν και στο Μουσείο της Σπάρτης.

375. ΠΑΕ 1875, 43.

376. Κουμανούδης 1875.

377. Αρ. Γλ. 1437, Αρ. Λιθ. Αρχ. Ετ. 2784. Μυλωνάς 1878, 365, Weil 1880, 231, Riemann 1880, 43, Sybel, *Katalog der Skulpturen zu Athen*, Marburg 1881, 236, 3278, I.N. Σβορώνος, *Το εν Αθήναις Εθνικόν Μουσείον*, Αθήνα 1903, 438, αρ. 136 πίν. C11, V. Stais, *Marbres et bronzes du Musée National*, Αθήνα 1910, 249 αρ.

1437, E. Schwyzer, *Dialectorum Graecarum exempla epigraphia potiora*, Leipzig 1923, 13 αρ. 42, Πετρόχειλος 1984, 75-76 πίν. 278.

378. Αρ. 3278. Κατά το ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αποκτήθηκε το 1912. W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, München 1969, 514 εικ. 602, I.E. Πετρόχειλος, Παρατηρήσεις σ' ένα ανάγλυφο από τα Κύθηρα, *Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 1982, 45 κε., Πετρόχειλος 1984, πίν. 27α.

γου, από το Παλαιόκαστρο³⁷⁹ (εικ. 97), ένα χάλκινο αγγείο³⁸⁰ (εικ. 98) και δύο μολυβδίδες³⁸¹ (εικ. 99).

Πολύ περισσότερα κυθηραϊκά αρχαία και μάλιστα αγγεία πήλινα και λίθινα, καθώς και διάφορα μικροαντικείμενα, μερικά χρυσά, βρίσκονται στην Προϊστορική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην Αθήνα, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της σημασίας των Κυθήρων στα προϊστορικά χρόνια. Οι κυθηραϊκές αυτές αρχαιότητες, είτε είναι αποκτήματα του μουσείου από αγορές ή δωρεές είτε προέρχονται από ανασκαφές, ανήκουν σε έξι ομάδες, που αναφέρονται εδώ κατά την σειρά εισαγωγής τους στο μουσείο. Είναι αξιοσημείωτο ότι όλα τα κυθηραϊκά αντικείμενα της Προϊστορικής Συλλογής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, με την εξαίρεση ενός σημαντικού για το θέμα μας χάλκινου μινωικού ειδωλίου από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, που συζητήθηκε ξεχωριστά πιο πάνω και του τελευταίου κυθηραϊκού αποκτήματος της Συλλογής, μιας δωρεάς του 1950, είναι ήδη γνωστά στην έρευνα³⁸².

97. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 11388. Χάλκινο ειδώλιο τράγου από την Παλαιόπολη.

98. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 7947. Χάλκινο αγγείο.

99. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 9278. Μολυβδίδς από σφενδόνα.

379. «Δῶρον Σχλίεμαν, ἡγοράσθη παρ' αὐτοῦ ἐν Κυθήροις ἀντὶ δρχ. 25 παρά τινι χωρικῷ τῷ 1887», κατὰ το εὐρετήριον. Αρ. Ευρ. Χαλ. 11388. H. Schliemann, *Über dem urältesten Tempel der Aphrodite*, *Zeit. f. Ethn.* 20 (1888) 22-23, με σχέδιο του έργου, *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 1888, 23, Πετρόχει-

λος 1984, 73.

380. Αρ. Ευρ. Χαλ. 7947, παλαιός αριθμός Αρχαιολογικής Εταιρείας 992, Δωρεά του 1883.

381. Αρ. Ευρ. Χαλ. 9278, παλαιός αριθμός Αρχαιολογικής Εταιρείας 2500, Δωρεά του 1886 (ΕΑΜ 11388).

382. Coldstream - Huxley 1972, βλ. πιο κάτω.

Την πρώτη ομάδα αποτελούν δύο λίθινα αγγεία, μία πρόχους από τον Βόθωνα³⁸³, δώρο του γνωστού Ι. Καλούτση στην Αρχαιολογική Εταιρεία³⁸⁴, και μία φιάλη³⁸⁵. Το επόμενο απόκτημα της Προϊστορικής Συλλογής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με την ένδειξη «Κυθήρων» είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον: Γιατί εισάγεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα και καταγράφεται με τον αριθμό 4578 στο ευρετήριο της προϊστορικής συλλογής ένα λίθινο ενεπίγραφο αιγυπτιακό αγγείο, ως «δώρον Σπυρίδωνος Στάη». Κατά τον Α. Evans³⁸⁶, που γνώριζε, φαίνεται το αγγείο πριν από τη δωρεά του «thanks to the kindness of Dr. Stais and its proprietor», ο δωρητής ήταν ο βουλευτής Κυθήρων Σπ. Στάης. Το λίθινο ενεπίγραφο αιγυπτιακό αγγείο δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά από τον Χ. Τσουντα³⁸⁷ και στη συνέχεια από τους Α. Evans³⁸⁸ και Β. Στάη³⁸⁹, που δεν κατόρθωσαν να αποκρυπτογραφήσουν την επιγραφή, πράγμα που επέτυχε ο Κ. Sethe το 1917³⁹⁰. Ο Κ. Sethe κατέδειξε ότι η επιγραφή αναφέρεται στον ναό του Ήλιου του Φαραώ Userkaf (2494-2487), της V δυναστείας της Αιγύπτου, και η άποψη του έγινε γενικά δεκτή³⁹¹. Μόνον ο W. Helck³⁹² εξέφρασε αμφιβολίες, εάν το αντικείμενο έφθασε στο Αιγαίο σε τόσο πρώιμη εποχή, ήδη τον 25ο αι. π.Χ., εφ' όσον ο ναός του Ήλιου δεν μπορούσε να έχει τότε συληθεί και υπέθεσε ότι το αγγείο διακινήθηκε πολύ αργότερα στην αρχαιότητα, μέσω του γνωστού «εμπορίου των αρχαιοτήτων».

Στη μέχρι τώρα διαπραγμάτευση του λίθινου ενεπίγραφου αιγυπτιακού αγγείου δεν σημειώθηκε ότι στο ευρετήριο της Προϊστορικής Συλλογής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κατεγράφη με τον αρ. 4710 ένα

383. Αρ. 3946, Wolters 1891, 53-54, C. Zervos, *L'art de la Crète néolithique et minoenne*, Paris 1956, πίν. 29b, Waterhouse - Hope-Simpson 1961, 170, σημ. 4, P. Warren, Minoan stone vases as evidence for minoan foreign connections in the Aegean Late Bronze Age, *Proceedings of the Prehistoric Society* 33 (1967) 41, L1 πίν. 4, Coldstream - Huxley 1972, 265-266 πίν. 86,1, Sakellarakis 1976, 176.

384. Wolters 1981, 53 εικ.54. «Ἐν θέσει Βόθωνας, εἰς τὴν νοτίαν παραλίαν, Σκάνδεια», Αρ. Αρχ. Ετ. 4067.

385. Αρ. 3947, Coldstream - Huxley 1972, 266 πίν. 86,2.

386. Evans 1897, 349.

387. Tsountas-Manatt 1897, 279, 281, 284.

388. Evans 1897, 349-350 εικ. 23.

389. Stais 1915, 215-216.

390. Κ. Sethe 1917, 55-58 εικ. 1. Βλ. Κεφάλαιο Β εικ. 57.

391. G.F. Mylonas, Prehistoric greek

scripts, *Archaeology* 1 (1948) 211 εικ. 1c, Gordon 1958, 245, Waterhouse - Hope-Simpson 1961, 157, Grumach 1963, 95, W. Ward, Egypt and the East Mediterranean from Predynastic times to the end of the Old kingdom, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 6 (1963) 32, Stevenson-Smith 1965, 8-9 εικ. 10, E. Edel, Die Ortsnamenlisten aus dem Totentempel Amenophis III, *Bonner Biblische Beiträge* 25 (Bonn 1966) 46, Muhly 1970, 60, Yakar 1971-72, 135, Coldstream-Huxley 1972, 266 πίν. 86,1 εικ. 95, W.S. Smith, *The Cambridge Ancient History*, I, κεφ. XIV 38, Sakellarakis 1976, 175, Sergeant 1977, 139, Sakellarakis 1996, 91, Sakellarakis 2003, 21.

392. W. Helck - E. Otto, *Lexikon der Ägyptologie*, 1975, I, 69, W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrhundert v. Chr.*, Darmstadt 1979, 15.

100. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 4710.
Μικρό ξύλινο ποτήρι, «Κυθήρων, δῶρον Σπυρίδωνος Στάη».

μικρό ξύλινο ποτήρι³⁹³ (εικ. 100) επίσης με την ένδειξη «Κυθήρων, δῶρον Σπυρίδωνος Στάη» και την προσθήκη «λέγεται ὅτι εὑρέθη ἐν τάφῳ ὁμοῦ μετὰ τοῦ αρ. 4578», του λίθινου δηλαδή ενεπίγραφου αιγυπτιακού αγγείου. Ο συσχετισμός των δύο αντικειμένων είναι όμως προβληματικός για τη μέχρι τώρα γενική παραδοχή της κυθηραϊκής προέλευσης του λίθινου ενεπίγραφου αγγείου, δεδομένου ότι η ύλη και η διατήρηση του ξύλινου αγγείου αρ. 4710³⁹⁴ προσιδιάζει σε εύρημα τάφου στην Αίγυπτο και όχι βέβαια στο Αιγαίο.

Μόνον υποθέσεις μπορεί να εκφρασθούν για τον συσχετισμό των δύο αντικειμένων, γιατί είναι άγνωστο όχι μόνον εάν πραγματικά βρέθηκαν και τα δύο μαζί σε έναν τάφο στα Κύθηρα, αλλά ακόμη και εάν δωρήθηκαν ταυτόχρονα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αφού καταγράφονται ξεχωριστά. Πάντως, ο Κυθήριος αρχαιολόγος Β. Στάης, ο οποίος δέχεται ρητά την κυθηραϊκή προέλευση του λίθινου ενεπίγραφου αιγυπτιακού αγγείου³⁹⁵, δεν μνημονεύει το ξύλινο ποτήρι ούτε και την ανεύρεση του λίθινου αγγείου σε τάφο. Η υποψία ότι το ξύλινο ποτήρι βρέθηκε στην Αίγυπτο και παραδόθηκε από τον βουλευτή Σπ. Στάη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ως προερχόμενο από τα Κύθηρα ίσως δεν ευσταθεί, όχι μόνον γιατί ο αρχαιολόγος Β. Στάης, που υπηρέτησε στην Προϊστορική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, γνωρίζει ασφαλώς την καταγραφή του αλλά και λόγω του δημόσιου αξιώματος και της προσωπικότητας του πρώτου εξαδέλφου του, δωρητή, του βουλευτή Σπ. Στάη.

393. Κατά την περιγραφή «ξύλινον ἄωτον σχεδὸν κυλινδρικὸν ποτήριον εὐρυνόμενον ὀλίγον πρὸς τὰ ἄνω· περὶ τὴν βάσιν ἐντομή αὐλακοειδὴς καὶ ὀλίγον ἄνωτέρω γραμμὴ ἐγχάρακτος. Ὑψ. 0,076 μ.»

Sakellarakis 2003, 21.

394. Το αντικείμενο είναι σπασμένο ελαφρά στο χέλος.

395. Stais 1915.

Ο μαθηματικός Σπ. Στάης (1858-1931), βουλευτής Κυθήρων από το 1892 έως το 1926, χρημάτισε και Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης και υπήρξε ένα σημαντικό και κυρίως έντιμο πρόσωπο. (Αξιομνημόνευτη είναι η μονομαχία του Σπ. Στάη με τον επίσης βουλευτή Χατζηπέτρο, που έθιξε την τιμή του Στάη σε αγόρευσή του στη Βουλή και απέληξε στον θάνατο του Χατζηπέτρου το 1904.) Στα Κύθηρα εκείνα τα χρόνια, ασφαλώς δεν είχε καμία σχέση με την Αίγυπτο ή και με Κυθήριους στην Αίγυπτο, από τους οποίους και να πρόσκτησε το ξύλινο ποτήρι. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Σπ. Στάης, είναι ο μόνος Κυθήριος δωρητής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, με την εξαίρεση μιας άγνωστης, ίσως Κυθήριας, γυναίκας, που αναφέρθηκε πιο πάνω, και της Ντίνας Κριθάρη, που θα αναφερθεί πιο κάτω. Όπως σημειώθηκε άλλωστε πιο πάνω, ο Κυθήριος Εμ. Μόρμορης δώρησε στην Αρχαιολογική Εταιρεία μία επιγραφή που κατέληξε στο Επιγραφικό Μουσείο³⁹⁶.

Ασφαλώς όμως και δεν πρέπει να αποκλεισθεί η πραγματική ανεύρεση και του ξύλινου αιγυπτιακού αγγείου στα Κύθηρα, δεδομένου ότι τα Κύθηρα ήταν γνωστά στους Αιγυπτίους, όπως φαίνεται από την αναφορά τους στην στήλη του Αρένοφι Γ' (εικ. 101), που σημειώθηκε πιο πάνω.

101. Επιγραφή του Αρένοφι Γ', όπου αναφέρονται τα Κύθηρα μεταξύ Κρητικών πόλεων.

Η τρίτη κατά σειρά εισαγωγή κυθηραϊκών αρχαιοτήτων στην Προϊστορική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου έγινε το 1901, όταν αποκτήθηκε από τον Ι.Α. Καβαλίνη, συγγενή ίσως του γνωστού μας

396. Τις πληροφορίες για τον Σπ. Στάη χρωστώ στο κείμενο της διάλεξης του απογόνου του, δικηγόρου Γαβρ. Νικηφοράκη, με τον τίτλο «Σπ. Στάης», που δόθηκε στο

Πνευματικό Κέντρο Κυθήρων στις 21.1.1987, κείμενο που έχει κατατεθεί στην Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών στην Αθήνα.

Εμ. Καβαλίνη, που αναφέρει ο Ο. Riemann το 1880, τμήμα του περιεχομένου ενός τάφου από την Παλαιόπολη, όπως είδαμε πιο πάνω. Το ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στους αρ. 5391-95 αναγράφει: «Ὅρα ἀπόφασιν Ἀρχ. Ἐπιτρ. (Συνεδρ. 23 Μαΐου 1901). Εὐρέθησαν ὡς λέγεται εἰς Παλαιόπολιν».

Στο αρχείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας σώζονται έξι έγγραφα σχετικά με το θέμα, που δημοσιεύονται για πρώτη φορά:

1) Το πρώτο έγγραφο, με ημερομηνία 24 Μαΐου 1901 προς την Εφορεία των Αρχαιοτήτων του Μουσείου, που υποβάλλεται στις 26 Μαΐου 1901 και κοινοποιείται προς το επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Σ. Υπουργεῖον από τον Γενικό Έφορο Π. Καββαδία και ακόμη υπογράφεται από τον γραμματέα της Επιτροπής Π. Καστριώτη, αναφέρει τα εξής: «Συνημμένως ὑποβάλλω ὑμῖν ἀπόσπασμα τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 23 Μαΐου ἐ.ἔ.».

2) Το δεύτερο έγγραφο: «Ἀπόσπασμα τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 23 Μαΐου ἐ.ἔ.», αναφέρει τα εξής: «Εἵτα ἡ Ἐπιτροπὴ ἐξήτασε κοσμήματά τινα χρυσᾷ μυκηναϊκῆς ἐποχῆς εὐρεθέντα ἐν Κυθήροις καὶ ἀνήκοντα τῷ Ι. Καβαλίνῃ, ἥτοι μικρὰ ἄλυσις μετὰ μικροῦ ἐξαρτήματος, τέσσαρα ὅμοια ἐξαρτήματα σχήματος κάλυκος φέροντα κοκκιδώσεις, δύο ψῆφοι σχήματος ρόδακος, ἅπαντα ἔλκοντα βάρος δύο περίπου δραμμίων [sic]. Ἐπίσης λίθον διάτρητον στεατίτην μετὰ σφραγίδος καὶ ἑτέρους τέσσαρας λίθους ἄνευ γλυφῶν (ἀμέθυστος, ἱασπς, κρύσταλλος κ.λπ.). Ταῦτα ἡ Ἐπιτροπὴ θεωρεῖ χρήσιμα ὅπως ἀγορασθοῦν διὰ τὰ Μουσεῖα καὶ προτείνει ὅπως δοθῶσι τῷ εἰρημένῳ κατόχῳ ὡς ἀποζημιώσεις δρ. ἑκατόν. Ἀκριβὲς ἀντίγραφον ἐξηγμένον ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν Πρακτικῶν».

3) Το τρίτο έγγραφο του Ι.Α. Καβαλίνη που στέλλεται από τα Κύθηρα στις 30 Μαΐου 1901 στη Γενική Εφορεία των Αρχαιοτήτων, η οποία το έλαβε στις 2.6.1901 με αρ. 16291, αναφέρει τα εξής: «Λαβὼν γνῶσιν τῆς ἀπὸ 23 Μαΐου ἐ.ἔ ἀποφάσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς καθ' ἣν τὰ ἐν τῷ ἐνταῦθα κτήματί μου εὐρεθέντα διάφορα χρυσᾷ ἀρχαῖα καὶ ψῆφοι ἐθεωρήθησαν χρήσιμα διὰ τὸ Μουσεῖον καὶ ὠρίσθη ὅπως προκειμένου νὰ λυθῇ τὸ ζήτημα τῆς κατὰ τὸ ἄρθρον 9 τοῦ νόμου ἀποζημιώσεως συμβιβαστικῶς μοι δοθῇ ὡς ἀποζημιώσεις δραχ. ἑκατόν, δηλῶ ὅτι ἀποδέχομαι τὴν ἀπόφασιν ταύτην τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιτροπῆς καὶ παρακαλῶ νὰ ἐνεργηθῶσι τὰ δέοντα πρὸς ἑκδοσιν τοῦ πρὸς ἀποζημιώσίν μου χρηματικοῦ ἐντάλματος».

4) Το τέταρτο έγγραφο, που είναι «ἀπόφασις ὑπουργικῆ» της 2 Ιουνίου 1901, αναφέρει τα εξής: «Ἐχοντες ὑπ' ὄψιν τὰ ἄρθρα 9-12 τοῦ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμου καὶ τὴν ἀπὸ 23 Μαΐου ἐ.ἔ. ἀπόφασιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς καθ' ἣν αὕτη ἐξετάσασα διάφορα χρυσᾷ ἀρχαῖα ἀντικείμενα καὶ ψήφους, εὐρεθέντα ἐν τῷ ἐν Κυθήροις κτήματι τοῦ Ι. Καβαλίνῃ ἀπεφάνθη ὅτι εἶναι χρήσιμα διὰ τὰ Μουσεῖα, ὥρισεν ἵνα προκειμένου νὰ λυθῇ τὸ ζήτημα τῆς κατὰ τὸ ἄρθ. 9 ἀποζημιώσεως

δοθῶσι τῷ ρηθέντι Ἰ. Καβαλίνη δραχ. ἑκατόν, ἔτι δὲ λαβόντες ὑπ' ὄψιν τὴν ἀπὸ 30 Μαΐου ἐ.ἔ. ἀναφορὰν τοῦ ρηθέντος Ἰ. Καβαλίνη, δι' ἧς δηλοῖ ὅτι ἀποδέχεται τὴν ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς ὀρισθεῖσαν ἀποζημίωσιν, στέργει νὰ λυθῇ τὸ ζήτημα τῆς κατὰ τὸ ἄρθρον 9 τοῦ νόμου ἀποζημιώσεως συμβιβαστικῶς».

5) Το πέμπτο ἐγγράφο τοῦ ὑπουργοῦ ἀπὸ 11 Ιουνίου 1901 στὸν ἔφορο Β. Στάη ἀναφέρει τα εξής: «Ἀποστέλλομεν ὑμῖν ὅπως κατατεθῶσιν ἐν τῇ οἰκείᾳ συλλογῇ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου μέρη χρυσῶν μυκηναϊκῶν κοσμημάτων (11 τεράχια) καὶ πέντε λίθινα, ἅτινα ἐκρίθησαν χρήσιμα διὰ τὸ Μουσεῖον ὑπὸ τῆς Ἀρχ. Ἐπιτροπῆς κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 23 Μαΐου ἐ.ἔ., περὶ ἧς ἢ ὑπ' ἀρ. 9064 ἀπόφασις ἡμῶν δι' ἧς ἐγκρίναμεν πίστωσιν δραχ. ἑκατόν, ὅπως δοθοῦν ὡς ἀμοιβὴ τῷ ἰδιοκτῆτῃ τοῦ ἐν Κυθήροις κτήματος ἐν ᾧ εὐρέθησαν ταῦτα Ἰ. Καβαλίνη».

6) Το ἕκτο καὶ τελευταῖο ἐγγράφο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς 8 Νοεμβρίου 1901 «πρὸς τὸ Σ. Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημ. Ἐκπαιδεύσεως», ποῦ υπογράφεται ἀπὸ τὸν Β. Στάη, ἀναφέρει τα εξής: «Γνωρίζομεν ὑμῖν ὅτι τὰ διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 9064 πρωτ. Ὑπουργείου τῆς 11 Ἰουνίου ἐ.ἔ. ἀποσταλέντα ἀρχαῖα παρελήφθησαν καὶ κατετέθησαν ἐν τῇ οἰκείᾳ αὐτῶν συλλογῇ».

Πρόκειται γιὰ κοσμήματα ποῦ δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τοὺς Ν. Coldstream καὶ G. Huxley³⁹⁷, δηλαδὴ διάφορες περίτεχνες χρυσές χάνδρες, μία χρυσή αλυσίδα καὶ μεμονωμένες χάνδρες ἀπὸ ορεῖα κρύσταλλο, κόκκινο ἱάσπι καὶ ἀχάτη. Μαζί με τα παραπάνω ἀντικείμενα ἀπὸ τα Κύθηρα ἀποκτήθηκε ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο καὶ μία σφραγίδα ἀπὸ στεατίτη³⁹⁸ (εἰκ. 102), ποῦ σωστά θεωρήθηκε παλαιότερη ἀπὸ τα ὑπόλοιπα κοσμήματα³⁹⁹.

102. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 5394.
Σφραγίδα ἀπὸ στεατίτη ἀπὸ τάφο τῆς Παλαιόπολης.

397. Coldstream - Huxley 1972, 261-262 πίν. 84, εἰκ. 95, R. Higgins, *The Aegina treasure, an archaeological mystery*, London 1979, 60 εἰκ. 22.

398. Αρ. 5394, CMS I, 413, Coldstream - Huxley 1972, 262, ἀρ. 7 πίν. 84, 7.

399. Coldstream - Huxley 1972, 261-262.

Η τέταρτη ομάδα των κυθηραϊκών αρχαιοτήτων, που εισήχθη στην Προϊστορική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, είναι η ομάδα των ευρημάτων από την ανασκαφή του Β. Στάη στη θέση Λιονή⁴⁰⁰. Πρόκειται για ένα εγχάρακτο λίθινο αγγείο⁴⁰¹ (εικ. 103) και έντεκα πήλινα, από τα οποία ένα μόνον είχε δημοσιεύσει ο Β. Στάης⁴⁰², ένα άλλο είχε αναφέρει η E. French⁴⁰³ και τα υπόλοιπα εννέα δημοσιεύουν για πρώτη φορά οι N. Coldstream και G. Huxley⁴⁰⁴. Κατά τον Β. Στάη, στην ανασκαφή του τάφου στη θέση Λιονή στα Κύθηρα, που θα συζητηθεί πιο κάτω, βρέθηκαν επίσης 25 ψήφοι περιδεραίου από γαλάζια υαλόμαζα, ένα χάλκινο μαχαιρίδιο, μία χάλκινη βελόνη και μία αμυγδαλοειδής χάλκινη ψήφος⁴⁰⁵, που δεν ταυτίσθηκαν⁴⁰⁶.

Πριν από το 1915-16 υπήρξε η πέμπτη κυθηραϊκή εισαγωγή προϊστορικού αντικειμένου, που καταγράφεται τελικά στην Προϊστορική Συλλογή στις 17.11.40⁴⁰⁷. Για το αντικείμενο όμως αυτό, ένα χάλκινο ανδρικό ειδώλιο από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, έγινε ήδη λόγος πιο πάνω⁴⁰⁸. Τέλος, η έκτη κυθηραϊκή εισαγωγή προϊστορικών αντικειμένων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο έγινε το 1950, όταν δωρήθηκαν από την Κυθήρια Ντίνα Κριθάρη δύο αγγεία, ένα πήλινο και ένα λίθινο, που προέρχονται κατά τον Α. Τσαρβάπουλο⁴⁰⁹ από έναν τάφο στον Καραβά, στη θέση «Σπηλιά του Αράπη»⁴¹⁰.

«Το πήλινο αγγείο αρ. 9874 περιγράφεται: «Κυλινδρικὸν κύπελλον ἑλλειπὲς κατὰ τμήμα τοῦ χείλους. Χεῖλος ἰσχυρῶς ἔξω νεῦον. Τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου στενοῦται κατὰ τὸ κατώτερον τμήμα, ἔνθα ἀπολήγει εἰς

400. Στάης 1915, Waterhouse - Hope-Simpson 1961, 149-150.

401. Αρ. 6231, Stais 1915, 192 εικ. 1, G. Karo, AA 1915, 196, F. Matz, *Die frühkretischen Siegel*, Berlin 1928, 135, H. Kantor, *The Aegean and the Orient in the Second millennium B.C.*, AJA 51 (1947) 26 πίν. 4d, Waterhouse - Hope-Simpson 1961, 157, Coldstream - Huxley 1972, 263 πίν. 84, 1.

402. Στάης 1915, 193 εικ. 2, A. Furumark, *The mycenaean pottery, Analysis and classification*, Stockholm 1941, 45, shape 11, A. Furumark, *The settlement at Ialysos and Aegean history, 1550-1400 B.C.*, *OpusArch* 6 (1950) 170-171 εικ. 9, αρ. 137, Coldstream - Huxley 1972, 263 πίν. 84, 2.

403. E. French, *Late Helladic III A1 Pottery from Mycenae*, BSA 59 (1964) 241, σημ. 2, Coldstream - Huxley 1972, 264 πίν. 85, 4.

404. Coldstream - Huxley 1972, 263-265 πίν. 85, εικ. 95.

405. Ίσως μία σφραγίδα, πρβ. Y. Sakellarakis, *Ein Siegel aus dem Thronraum*

des Nestorpalastes in Pylos, σε H.A. Cahn-E. Simon (επιμ.), *Tainia, Festschrift R. Hampe zum 70. Geburtstag am 2. Dezember*, Mainz am Rhein 1980, 1-5.

406. Στάης 1915, 192, Coldstream - Huxley 1972, 265. Στο ευρετήριο της Προϊστορικής Συλλογής και στον αρ. 6234 καταγράφονται «χάνδραι τινές καὶ μικρά λεπίς μαχαιριδίου».

407. Το αντικείμενο αυτό, όπως και τα δύο επόμενα, είναι τα μόνα προϊστορικά αντικείμενα από τα Κύθηρα που δεν γνωρίζουν οι N. Coldstream και G. Huxley.

408. Βλ. Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη σε *Κύθηρα 2*.

409. Διάλεξη Α. Τσαρβάπουλου στον Σύλλογο Κυθηρίων στον Πειραιά, 20.5.2002.

410. Τα δύο αγγεία που καταγράφηκαν στις 2.3.73, το πήλινο με τον αρ. 9874 και το λίθινο με τον αρ. 9875, έχουν την κοινή ένδειξη «Βιβλίο Εισαγωγής 669, 25 Ὀκτ. 1950, ἐδωρήθησαν ὑπὸ τῆς δίδος Ντίνας Κριθάρη, βλ. τὸ ὑπ' ἀρ. 85091/2600 τῆς 27.9.50 ἔγγραφον Ὑπουργείου Παιδείας».

βάσιν δακτυλιοειδῇ ἐπίπεδον. Εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα τοῦ σώματος τρεῖς πλαστικοὶ δακτύλιοι διαφόρου μεγέθους. Πηλὸς κιτρινωπὸς ἀκάθαρτος. Ἐπικεχρισμένον διὰ λεπτοτέρου στρώματος πηλοῦ. Ἐσω καὶ ἔξω τὸ ἀγγεῖον πληροῦται διὰ καστανομέλανος χρώματος πολλαχοῦ ἐξιτήλου. Ὑψ. 0,10, διάμ. χεῖλ. 0,0086, διάμ. περιχειλ. 0,008, μέγ. διάμ. 0,076, ἐλάχ. διάμ. 0,058, διάμ. βάσ. 0,06 μ.». Το λίθινο αγγεῖο αρ. 9875: «Μικρὰ ψιάλη ἀπολεπισθεῖσα κατὰ μικρὰ τμήματα τοῦ χείλους. Χεῖλος πεπλατυσμένον. Κοιλία ἀμφικωνική. Βάσις κυρτή. Τὸ ἀγγεῖον κοσμεῖται διὰ δώδεκα ἀνισομεγέθων ταινιῶν φερουσῶν διακόσμησιν ἐκ δικτυωτῶν καὶ τριγωνικῶν κοσμημάτων. Λίθος πρασινομέλας».

103. Εθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, αρ. 6231. Λίθινο αγγεῖο με εγχάρακτη διακόσμηση.

Ὅπως αναφέρθηκε ἤδη, ἀρχαία στεγάζονται καὶ στο Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ ἀπὸ τότε ποὺ ἡ Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων ἀνέλαβε τὴν ἐποπτεία τοῦ νησιού⁴¹¹. Στο Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ στεγάζονται βέβαια γιὰ λόγους ἀσφάλειας καὶ τα σημαντικὰ ευρήματα τῆς ἀνασκαφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό. Δυστυχῶς τὸ λεγόμενον Μουσεῖο Κυθήρων δὲν εἶναι παρὰ μία ἀνασφαλὴς ἀποθήκη καὶ ὅσο ικανὸς νὰ εἶναι ὁ μοναδικὸς φύλακας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν ἀρχαιοτήτων δὲν ἐπαρκεῖ. Εἶναι ευνόητο ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἰδρυση ἐνὸς νέου, πραγματικοῦ Μουσείου Κυθήρων, γιὰ τὸ ὁποῖο ἀπὸ χρόνια ἀγωνίζονται χωρὶς ἀποτέλεσμα οἱ Κυθηριοὶ, ικανοὺ νὰ στεγάσει τὰ τόσα σημαντικότερα κυθηραϊκὰ ἀρχαία, συμπεριλαμβανομένων βέβαια καὶ τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων.

Ὅπως σημειώθηκε πιο πάνω, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κυθηραϊκὲς ἀρχαιότητες ποὺ εἶναι στεγασμένες στο Μουσεῖο Κυθήρων ἢ τουλάχιστον προσιτὲς στὴν

411. Γιὰ τὶς κυθηραϊκὲς ἐπιγραφές ποὺ εἶναι ἀγνώστη ἡ τύχη τους βλ. Πετρόχειλος 1984, 71-72.

έρευνα σε διάφορα μουσεία της Ελλάδος και του εξωτερικού, πάμπολλα είναι τα κυθηραϊκά αρχαία αντικείμενα που διακινήθηκαν τον 19ο αι. και είναι άγνωστη τώρα η όποια θέση τους. Φυσικά δεν αποκλείεται κάποια από αυτά, όπως οι «δύο λέοντες εκ χρυσού, πολύ μικρών διαστάσεων» από τον Άσπρογα, που σημειώνει το 1880 ο Ο. Riemann⁴¹² και αναφέρθηκαν πιο πάνω, πιθανώς ένα ζευγάρι γνωστού τύπου ενωτίων⁴¹³, ασφαλώς δηλαδή ταφικό εύρημα, να μην έχουν αναγνωρισθεί ως κυθηραϊκά και να βρίσκονται αταύτιστα σε κάποιο μουσείο, π.χ. το Βρετανικό Μουσείο ή και σε κάποια ιδιωτική συλλογή.

Όπως σημειώθηκε και πιο πάνω σχετικά με το εμπόριο των αρχαιοτήτων, αν δεν έχουν ταυτότητα τα αντικείμενα η μέγιστή τους αξία, η ιστορική είναι ανύπαρκτη και η όποια καλλιτεχνική τους αξία μειωμένη. Φυσικά και δεν αποκλείεται πάλι να ταυτισθούν κάποιες από τις δεκάδες χαμένες κυθηραϊκές αρχαιότητες, αν και γι' αυτό χρειάζεται κοπιώδης αρχειακή έρευνα⁴¹⁴. Φυσικά στόχος μας εδώ δεν μπορεί να είναι η αναζήτηση όλων των χαμένων κυθηραϊκών αρχαιοτήτων, ακόμη και των κλαπέντων από τους Ιταλούς κατά τη γερμανοϊταλική κατοχή του νησιού⁴¹⁵, αλλά κυρίως αυτών των προϊστορικών χρόνων, δύο δηλαδή συγκεκριμένων αντικειμένων.

Το πρώτο είναι πιθανότατα ένα μινωικό λίθινο αγγείο, γνωστό από το 1806. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ο γνωστότάτος μας υποπρόξενος, τότε, της Αγγλίας στα Κύθηρα, Ερ. Καλούτσης σε επιστολή του της 6/18 Ιουλίου 1806 στον γνωστό μας επίσης W.R. Hamilton, γραμματέα του λόρδου Elgin, αναφέρει σχετικά με την πρόσκτηση διαφόρων αρχαιοτήτων: «Ἐπέτυχα ... ἓν τεμάχιον πορφυρίτου λίθου ἐπεξεργασμένου, εὔρεθὲν εἰς ἀγρὸν πλησίον τῆς κώμης Φριλιγκιάνικα ...»⁴¹⁶. Λόγω της εκτεταμένης χρήσης του πορφυρίτη στα προϊστορικά Κύθηρα⁴¹⁷, όπως συζητήθηκε και πιο πάνω για ευρήματα από πορφυρίτη από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, υλικό που προσκτήθηκε από τα λατομεία της γειτονικής Λακωνίας⁴¹⁸, είναι πιθανότατο ότι το αναφερόμενο «τεμάχιον πορφυρίτου λίθου ἐπεξεργασμένου» είναι τμήμα ενός μινωικού λίθινου αγγείου. Στην ευρύτερη περιοχή των Φριλιγκιάνικων-Μητάτων είναι γνωστή η ύπαρξη αρχαιοτήτων⁴¹⁹. Σχετικά

412. Riemann 1880, 34, Πετρόχειλος 1979, 61.

413. R. Higgins, *Greek and roman jewellery*, London 1961, 162 πίν. 47c, «the commonest type».

414. Πρβ. Σακελλαράκης, 1998.

415. «Κύθηρα. Τὴν 16 Ἰουλίου 1941 Ἴταλοι ἀξιωματικοὶ ἀφήρσαν τέσσερα πῆλινα ἀγγεῖα καὶ 25 νομίσματα ἐκ τῆς ἐκεῖ Συλλογῆς», *Ζημὶαι τῶν Ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ πολέμου καὶ τῶν στρατῶν Κατοχῆς* 1946, 26. Η κλοπή αυτή σημειώθηκε έναν μήνα μετά την απαγωγή του μαρμαρίνου λέοντα των Κυθήρων από τους Γερμανούς, χαρακτηριστική της μίμησης των Γερμανών φασιστών

από τους Ιταλούς ομοϊδεάτες τους, αλλά και της δυναμικότητας των τελευταίων.

416. Μηλιαράκης 1888, 746-747.

417. Για τον πορφυρίτη βλ. Warren 1969, 126.

418. Waterhouse - Hope-Simpson 1961, 119-121, Warren 1969, 126, Γ. Σακελλαράκης, Τα μυκηναϊκά λίθινα αγγεία της Πελοποννήσου, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήνα 1976, 261. Πρέπει να σημειωθεί ότι είναι μαρτυρημένη η χρήση του ίδιου υλικού και σε μεταγενέστερα χρόνια, Πετρόχειλος 1984, 70-72.

419. Πετρόχειλος 1984, 60-63.

με την τύχη αυτού του κυθηραϊκού αντικειμένου είναι γνωστό μόνον από την ίδια επιστολή του Ερ. Καλούτση στον W.R. Hamilton ότι ο Ερ. Καλούτσης το έδωσε στον γνωστό μας W.M. Leake, που βρισκόταν τότε στα Κύθηρα, για να το παραδώσει στον W.R. Hamilton⁴²⁰. Ίσως λοιπόν το αντικείμενο αυτό να βρίσκεται στην Αγγλία, στην κατοχή κάποιου απόγονου του W.R. Hamilton, αν δεν έχει πουληθεί στο Βρετανικό Μουσείο ή σε κάποιο άλλο αγγλικό μουσείο⁴²¹.

Με τα ίδια σχεδόν πρόσωπα, τον W.R. Hamilton, τον W.M. Leake αλλά και τον Ι. Καλούτση, γιού του Ερ. Καλούτση, σχετίζεται και το δεύτερο χαμένο προϊστορικό αντικείμενο από τα Κύθηρα, κατά πολύ σπουδαιότερο του πρώτου, αφού πρόκειται για ένα βαβυλωνιακό ενεπίγραφο αντικείμενο. Στις 3 Οκτωβρίου 1849 ο Ι. Καλούτσης στέλλει στον W.R. Hamilton ένα «Memoir» για τα Κύθηρα, που μεταφράσθηκε από τον W.R. Hamilton, αναγνώσθηκε τον Ιανουάριο του 1850 στην Royal Society of Literature στο Λονδίνο και δημοσιεύθηκε τρία χρόνια αργότερα από τον W.M. Leake⁴²². Στο «Memoir» περιλαμβάνονται διάφορα στοιχεία για τον πληθυσμό, τον κλήρο, την εκπαίδευση, το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο των Κυθήρων, ποικίλες δηλαδή χρήσιμες πληροφορίες για τον W.R. Hamilton, παλιό γνώριμο των Κυθήρων και, δυστυχώς, των ελληνικών γενικότερα αρχαιοτήτων. Οι πληροφορίες που δίνονται από τον Ι. Καλούτση στον W.R. Hamilton για τις αρχαιότητες των Κυθήρων σημειώθηκαν πιο πάνω. Καθώς όμως το «Memoir» του Ι. Καλούτση προς τον W.R. Hamilton περιείχε σχέδιο μιας βαβυλωνιακής σφηνοειδούς επιγραφής σε ένα φυλακτό της εποχής του Narâm-Sin (1830-1813 π.Χ.) (εικ. 104), ένα κείμενο δηλαδή που αφορά στην επαφή δύο τόσο μακρινών τόπων, του Βαβυλωνιακού κράτους και των Κυθήρων στις αρχές ήδη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., είναι χρήσιμο να ερευνηθεί ιδιαίτερα το θέμα της ανεύρεσης του μοναδικού αυτού αντικειμένου.

«Lately at Paleópolis was exhumed a small rectangular piece of hard white stone, one inch in length and ten lines thick; its lower surface has deep cuttings in it so as to form five half-cylinders. On the upper surface, which is highly polished, is the inscription in five lines, represented in the annexed drawing»⁴²³.

Όπως ήταν φυσικό, η βαβυλωνιακή επιγραφή που διασώθηκε από τον W.M. Leake απασχόλησε ιδιαίτερα την έρευνα. Είναι αξιοσημείωτο όμως

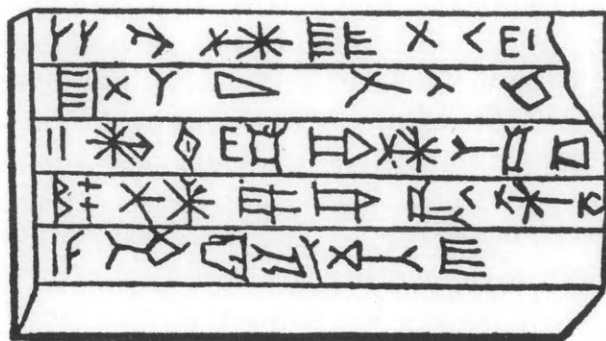
420. «...Εἰς αὐτὸν (τον Leake) παρέδωκα ... καὶ τὸν πορφυρίτην».

421. Φυσικά θα ήταν ευπρόσδεκτη μια αρχαιολογική έρευνα των ειδικών κατά κάποιο τρόπο με το θέμα Ἀγγλῶν συναδέλφων P. Warren (πρβ. Warren 1969) και C. Broodbank, του νέου Ἀγγλου ερευνητῆ των Κυ-

θήρων, σε μια προσπάθεια ταύτισης του αντικειμένου.

422. Leake 1853.

423. Η αγγλική μετάφραση του W.R. Hamilton του ελληνιστί, ίσως, γραμμένου «Memoir» του Ι. Καλούτση, αυτή που δημοσιεύει ο W.M. Leake, 1835, 257.

104. Σχέδιο επιγραφής σε φυλακτό της εποχής του Narâm-Sin.

ότι το θέμα συζητείται ήδη από τον 19ο αιώνα κυρίως από τους ανατολιστές⁴²⁴ και λιγότερο από το 1938 και μετά⁴²⁵ από τους ερευνητές της αιγαιακής προϊστορίας⁴²⁶.

Δεδομένου ότι η αναφορά του Ι. Καλούτση για το είδος του ενεπίγραφου αντικειμένου είναι ασαφής, κατά καιρούς εκφράστηκαν διάφορες απόψεις. Ο C.F. Lehmann-Haupt⁴²⁷ το θεωρεί «Steintäfelchen» και δέχεται μαζί με τον U. Köhler ότι ανήκει στην Κασσιτική περίοδο, αλλά ότι το έφεραν αργότερα στα Κύθηρα οι Φοίνικες. Ο E.F. Weidner⁴²⁸, αφού απορρίπτει την προφορικά εκφρασθείσα άποψη του J.D.S. Pendlebury ότι το αντικείμενο κατασκευάστηκε από ψημένο πηλό, προσθέτει: «In my opinion the five half cylinders on the under-side indicate that the discoverer of the tablet found only the upper half of a stone box, the lower half of which, with the corresponding five half cylinders, is lost. In the five hollow cylinders inside the box precious objects, perhaps seal-cylinders,

424. Weil 1880, 293, U. Köhler, Über probleme der griechischen Vorzeit, *Sitzungsberichte der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* 32.1 (1897) 262 κε. C.F. Lehmann-Haupt, Aus und um Kreta, *Klio* 4 (1904) 388, Büchner-Maull 1924, 208, Weidner-Thomas 1939, S.B. Luce, Archaeological news and discussions, *AJA* 43 (1939) 482, 675, T. Jacobsen, σε H. Frankfort - S. Lloyd-T. Jacobsen και G. Martiny, *The Gimilsin temple and the palace of the rulers at Tell Asmar*, Oriental Institute publications 43, Chicago 1940, 139, E.F. Weidner, Könige von Eshnunna, Mari, Jamhat in altbabylonischen Siegelzylinderlegenden, *Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung* 2 (1952) 131-132, J. Nougayrol, Notes épigraphiques, *Syria* 39 (1962) 190, Stevenson-Smith 1965, 9, K.A. Kitchen, Aegean place-names

in a list of Amenophis III, *Bulletin of the American School of Oriental Research* 181 (1966) 23, M. Astour, Aegean place-names in an egyptian inscription, *AJA* 70 (1966) 315, Yakar 1971-72, 135, Sergent 1977, 139, D.T. Potts, *The Arabian Gulf in antiquity*, I, Oxford 1990, 225.

425. Thomas 1938.

426. F. Schachermeyr, Zweiter Bericht über die Neufunde und Neuerscheinungen zur ägäischen und griechischen Frühzeit, *Klio* 35 (1949) 127, Gordon 1958, 245, Waterhouse - Hope-Simpson 1961, 157, Grumach 1963, 95, Muhly 1970, 60, Coldstream - Huxley 1972, 33, Πετρόχειλος 1984, 26, Sakellarakis 1996, 91, Sakellarakis 2003, 22-23.

427. Lehmann-Haupt ό.π. (σημ. 424), 388.

428. Weidner - Thomas 1939, 138.

would probably be kept». Ο J. Yakar⁴²⁹ θεωρεί το ενεπίγραφο αντικείμενο «a stone tablet, probably the lid of a stone box, containing five cylinder seals of Mesopotamian origin, inscribed with an Old Babylonian inscription bearing the name of Narâm-Sin of Ešnunna».

Αντίθετα με τον προβληματισμό για το είδος του ενεπίγραφου αντικειμένου δεν γεννήθηκε καμιά αμφιβολία για τη γνησιότητά του, αφού το 1853, όταν πρωτοδημοσιεύθηκε, δεν είχε ακόμη αποκρυπτογραφηθεί η σφηνοειδής γραφή. Και η επιγραφή, παρά τη μερική αποσπασματικότητα της, είναι σαφής για την επώνυμη ανάθεση του αντικειμένου σε μια θεότητα. Η μεταγραφή της επιγραφής κατά τον E.F. Weidner⁴³⁰ είναι η ακόλουθη:

1) a-na ^d[.....]	1) to the deity[....]
2)[.....]	2)[.....]
3) mr ^d na-ra-am- ^d sin [šar èš-nun-na ^{ki}]	3) Narâm-Sin [king of Ešnunna]
4) mâr ^d i-bi-ig- ^d ad-[ad šar èš-nun-na ^{ki}]	4) son of Ibig-Ad [Ad king of Ešnunna]
5) a-na ba-la-ti - šu [i-qi-iš]	5) for his life [dedicated (this)]

Μόνον υποθέσεις μπορεί να διατυπωθούν για την ανεύρεση του ενεπίγραφου αυτού βαβυλωνιακού αντικειμένου στα Κύθηρα. Ο E.F. Weidner θεώρησε ότι αυτό έφθασε στα Κύθηρα ως «souvenir or as a piece of booty»⁴³¹, άποψη που δεν χρειάζεται, βέβαια, να συζητηθεί. Ο J. Yakar, αναφερόμενος και σε ένα άλλο, όμοιας ιστορικής σημασίας, αλλά αιγυπτιακό, αντικείμενο, το ενεπίγραφο λίθινο αγγείο με το όνομα του Φαραώ Userkaf, που συζητήθηκε πιο πάνω, δέχεται ότι «their votive character indicates that they were not personal objects of sailors and merchants, like the cylinder seals, and therefore their presence in Cythera should not suggest that they remained in the island as souvenirs for the locals»⁴³². Η άποψη αυτή είναι πιθανή, αν συσχετισθεί με την ιδιάζουσα, όπως τονίσθηκε ήδη, θέση των Κυθήρων, εξαιρετικά σημαντική για τους θαλασσοπόρους της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. Το βαβυλωνιακό ενεπίγραφο αντικείμενο, αν και χαμένο, είναι επομένως ένα σπουδαιότατο τεκμήριο, λόγω και της τόσο πρώιμης χρονολόγησής του, για τη σχέση της Ανατολής με το Αιγαίο.

Δυστυχώς η οικογένεια Καλούτση, της οποίας μέλος υπήρξε ο Ι. Καλούτσης, που έστειλε το περίφημο «Memoir» στον W.R. Hamilton και έφθασε στα χέρια του W.M. Leake, δεν ενδιαφέρθηκε για την ιστορία των Κυθήρων, αλλά για την ποικίλη πληροφόρηση των Άγγλων. Και έτσι κρατήθηκαν μυστικά πολλά στοιχεία σχετικά με την ανεύρεσή του. Ακόμη και ο γυιός του Ι. Καλούτση, ο Ν.-Σ. Καλούτσης, που έγραφε για την αρχαιολογία των Κυθήρων ακριβώς τον χρόνο της δημοσίευσης της επιγραφής από τον W.M. Leake, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, δεν αναφέρεται σε αυτό το αντικείμενο. Δεν αποκλείεται όμως κάποια στοιχεία για το σπουδαίο

429. Yakar 1971-72, 135.

430. Weidner - Thomas 1939, 137.

431. Weidner - Thomas 1939, 138.

432. Yakar 1971-72, 135.

αυτό αντικείμενο να βρίσκονται τόσο σε ελληνικά⁴³³, όσο και σε αγγλικά δημοσίευτα αρχεία.

Οποιαδήποτε όμως στοιχεία σχετικά με αυτό το αντικείμενο θα είναι χρησιμότερα στην έρευνα. Ήδη το 1939 ο C.F. Weidner υποστήριξε ότι «it would be worth while to trace its whereabouts». Είναι προφανές λοιπόν ότι η αρχαιολογική έρευνα και στη συγκεκριμένη περίπτωση η έρευνα των Κυθήρων, δεν μπορεί και δεν πρέπει να περιορίζεται μόνον στην ανασκαφική δραστηριότητα. Σχετικά λοιπόν με το σπουδαίο αυτό, χαμένο δυστυχώς, μνημείο της κυθηραϊκής ιστορίας, που ήλθε στο φως ήδη τον 19ο αιώνα, ίσως μάλιστα και για κάποιες άλλες κυθηραϊκές αρχαιότητες που διακινήθηκαν την εποχή της Αγγλοκρατίας, όπως είδαμε πιο πάνω, ελπίζεται ότι θα έλθουν στο φως κάποια στοιχεία τον 21ο αιώνα, στο πλαίσιο του αγγλικού σχεδίου «Kythera Island Project», που θα σημειωθεί πιο κάτω.

στ. Η αρχαιολογική έρευνα στα Κύθηρα τον 20ό αιώνα

Αντίθετα με τον 19ο, τον 20ό αιώνα, λόγω και πάλι της απομόνωσης των Κυθήρων από τον ελλαδικό κορμό, η οποιαδήποτε αρχαιολογική δραστηριότητα στο νησί ήταν ηρεμότερη, χωρίς τουλάχιστον αποδεδειγμένη παράνομη αρχαιολογική δράση, αν και όχι με την επιθυμητή επιστημονική ένταση. Ο πρώτος αρχαιολόγος που επισκέφθηκε τα Κύθηρα τον 20ό αιώνα, το 1906, ήταν ο Α.Δ. Κεραμόπουλλος, που δημοσίευσε τμήμα μιας επιγραφής⁴³⁴. Ήδη όμως τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα, το 1914, ανασκάπτεται για πρώτη και τελευταία φορά στο γενέθλιό του νησί ο Κυθήριος⁴³⁵ Βαλέριος Στάης. Η ανασκαφή του Βαλ. Στάη είναι αξιοσημείωτη για την αρχαιολογική έρευνα των Κυθήρων, όχι μόνον γιατί ήταν η πρώτη κανονική ανασκαφή στο νησί, αλλά ακόμη γιατί για πρώτη φορά ήλθαν στο φως στα Κύθηρα λείψανα Προϊστορικών χρόνων. Με την ευκαιρία ενός τυχαίου ευρήματος ο Βαλ. Στάης ανέσκαψε στη θέση Λιονή έναν λαξευτό τάφο⁴³⁶, στον οποίον ήλθαν στο φως τα αντικείμενα που αναφέρθηκαν πιο πάνω και βρίσκονται στην Προϊστορική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην Αθήνα.

Και αυτή όμως η καίρια ελληνική συμβολή στην έρευνα των προϊστορικών Κυθήρων, όπως και η αντίστοιχη για την έρευνα των βυζαντινών Κυθήρων από τον Γεώργιο Σωτηρίου, που επισκέφθηκε τα Κύθηρα και μάλιστα και τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό το 1916⁴³⁷, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, σημαντικότερες για το πρώτο μισό του 20ού αι., έμειναν χωρίς συνέχεια.

433. Ανέκδοτο είναι το «Βιβλίον Γενικών Ὑποθέσεων» του Ιωάννου Σοφοκλέους Καλούτση, Γ. Λεοντσίνης, Το ημερολόγιο του Νικολάου-Σοφοκλή Καλούτση (1848-1895). Ὅψεις της κοινωνικής, πολιτικής και πνευματικής ζωής των Κυθήρων και του ευρύτερου ελληνικού και ευρωπαϊκού

χώρου, *Νόστος* 1 (2002) 220, σημ 10.

434. Κεραμόπουλλος 1931, 162-163.

435. Ι.Ε. Πετρόχειλος, *Βαλέριος Ν. Στάης*, Αθήνα 1992.

436. Στάης 1915.

437. Σωτηρίου 1923, *Νέος Έλληνορμνήμων* 13 (1916) 374.

Μεμονωμένη ήταν και η συμβολή στις αρχές του δεύτερου μισού του αιώνα του Ανδρέα Ξυγγόπουλου, που αφιέρωσε στις τοιχογραφίες του σπηλαίου της Αγίας Σοφίας την πρώτη επιστημονική μελέτη για τα βυζαντινά Κύθηρα⁴³⁸.

Λόγω της δυσκολίας προσπέλασης τα Κύθηρα ήταν για την ελληνική αρχαιολογική υπηρεσία ένα βάρος, που μεταφερόταν κατά καιρούς από τους επαρχιακούς ώμους της Σπάρτης στον πολυπράγμονα Πειραιά. Ήταν φυσικό, λοιπόν, η συστηματική έρευνα της αρχαιολογίας των Κυθήρων να καλυφθεί από ξένους⁴³⁹ και μάλιστα Άγγλους. Το σχετικά πρόσφατο πολιτικό ενδιαφέρον των Άγγλων για τα Κύθηρα είναι βέβαια γνωστό⁴⁴⁰. Είναι γνωστό επίσης το μεγάλο αλλά και συνεχές ενδιαφέρον της αγγλικής έρευνας για την αρχαιολογία και την ιστορία της γειτονικής Λακωνίας⁴⁴¹ και η ιστορική σχέση της Λακωνίας με τα Κύθηρα. Σε αυτό το πλαίσιο και για την πρόσθετη ισχυρή σχέση των Άγγλων με την έρευνα της μινωικής Κρήτης⁴⁴² κινήθηκε φυσικά και το βρετανικό αρχαιολογικό ενδιαφέρον για τα μινωικά Κύθηρα από την πρωτοπόρο S. Benton⁴⁴³ μέχρι σήμερα.

Η S. Benton στο πλαίσιο των άλλων αρχαιολογικών ερευνών της στα αγγλοκρατούμενα άλλοτε Επτάνησα, όπως την Ιθάκη, δεν παρέλειψε να ερευνήσει και το μακρινότερο νησί των Επτανήσων, τα Κύθηρα (εικ. 105), όπου ήδη το 1931-32 εντόπισε την παρουσία των Μινωιτών⁴⁴⁴. Η αρχαιολογική οξύνοια της S. Benton γίνεται κατάδηλη και μόνον με τη φράση της ότι τα Κύθηρα «it was already a strong minoan colony», θέση που σήμερα θεωρείται αυτονόητη. Ίσως η S. Benton είχε προσέξει τον λόγο του οξυνούστατου Άγγλου αρχαιολόγου, του Sir Arthur Evans, ήδη το 1897: «The ancient Kuthera, may be regarded as a stepping-stone between Crete and the Peloponnesian mainland»⁴⁴⁵, αν και δεν αναφέρεται σε αυτόν. Στα λίγα που έγραψε για τα Κύθηρα η Αγγλίδα ερευνήτρια ανέφερε, όπως είδαμε ήδη, τον μεγάλου μεγέθους μαρμάρινο λέοντα από το Παλαιόκαστρο, που βρισκόταν μέχρι και τότε στο φρούριο της Χώρας⁴⁴⁶, και δημοσίευσε ένα λίθινο μινωικό λύχνο⁴⁴⁷, κυρίως όμως ενδιαφέρθηκε ορθά για το Καστρί,

438. Xyngopoulos 1955.

439. Πρβ. Büchner-Maull 1924.

440. Leontsinis 1987.

441. Π.χ. Dawkins 1929, Chrimes 1949, Huxley 1962, Cartledge 1979, Cartledge 2001. Πρβ. το φυλλάδιο *Laconia, Sparta and the British School at Athens*, The BSA Sparta Study Centre, Athens 2002.

442. «For more than a hundred years the (British Archaeological) School has been actively involved in research throughout Greece, its primary projects being in Knossos and Sparta» σε *Laconia, Sparta and the British School at Athens*, The BSA Sparta Study Centre, Athens 2002, 3.

443. Πρβ. το ενδιαφέρον της H. Thomas για τα Κύθηρα, μετά την S. Benton και

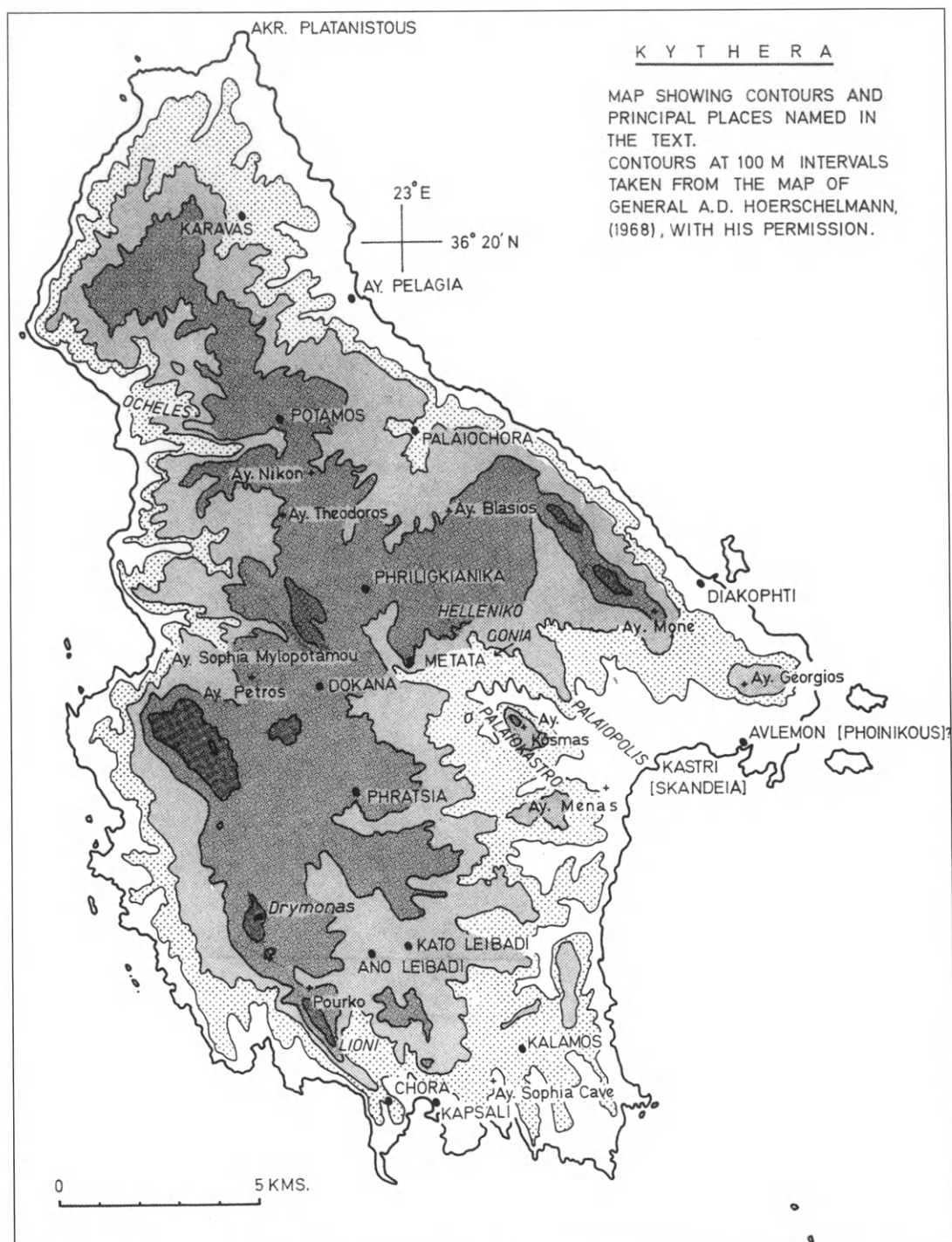
λίγο πριν από τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, Thomas 1938.

444. Benton 1931-32, 245-246.

445. Evans 1897, 349.

446. Benton 1931-32, 245 πίν. 42b.

447. Benton 1931-32, 245 πίν. 42c. Για τον μινωικό αυτό λίθινο λύχνο καταγράφεται το εξής αμίμητο: «Πρό τινων ἐτῶν μία Ἀγγλὶς ἀρχαιολόγος περιερχομένη τὴν Παλαιόπολιν εἶδεν εἰς τὸ ἐλαιοτριβεῖον τοῦ Πίκουλη ἕναν ἀρχαῖον πέτρινον λύχνον, διακοσμημένον, μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, εἰς τὸν ὅποιον ἔβαζεν ὁ Πίκουλης φαγητὸν τοῦ σκύλου του, καὶ κατόπιν ἐνεργειῶν τοῦ μακαρίτου γυμνασιάρχου Σπυρ. Στάθη τώρα εὐρίσκεται εἰς τὸ μουσεῖον τῶν Κυθήρων», *Κυθηραϊκὴ Δρασις* 28.2.1957, 198, 2.

105. Χάρτης των Κυθήρων (Coldstream - Huxley 1972, εικ. 1).

όπου σημείωσε την ύπαρξη MM - ρωμαϊκής κεραμικής, καθώς και για τους μινωικούς τάφους στον Άσπρογα⁴⁴⁸. Είναι αξιοσημείωτο ότι, ήδη στις αρχές της δεκαετίας του '30 του 20ού αιώνα η S. Benton προετοίμαζε μian ανασκαφή στο Καστρί. «In Kastri a good deal of information can be obtained with very little cost, and I hope to be able to undertake this work before very long»⁴⁴⁹.

Ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος αν και ματαίωσε την ανασκαφή που προετοίμαζε η S. Benton στο Καστρί, απλά ανέστειλε το αγγλικό αρχαιολογικό ενδιαφέρον για τα Κύθηρα. Η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή συνέχισε μεθοδικά την προετοιμασία της έρευνας στο νησί, στο πλαίσιο του γενικότερου ενδιαφέροντός της για τη Λακωνία⁴⁵⁰. Έτσι το 1957-58 περιηγήθηκε στα Κύθηρα ο R. Hope-Simpson⁴⁵¹ σε λίγες, κυρίως γνωστές αρχαιολογικές θέσεις, τις Πυρεάτιδες, τον Καραβά, τον Βίθουλα, την Αγία Πελαγία, του Λιονή, το Ελληνικό και τα Μητάτα. Το κύριο ενδιαφέρον των Άγγλων ήταν επικεντρωμένο βέβαια στο Καστρί και την Παλαιόπολη⁴⁵², όπου ο R. Hope-Simpson συνέλεξε διάφορες πληροφορίες από τους εντόπιους, τους οποίους παράλληλα ειρωνεύεται⁴⁵³. Αν και ο R. Hope-Simpson δεν επισήμανε το γειτονικό στο Καστρί μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, δέχεται την άποψη της S. Benton ότι «there was undoubtedly a minoan colony at Kastri in the Middle Minoan period»⁴⁵⁴.

Η προγραμματισμένη αγγλική ανασκαφή υπό τη διεύθυνση των J.N. Coldstream και G.L. Huxley έγινε τελικά το 1963-65 στο Καστρί (εικ. 106), πολύ κοντά, 3 μόλις χλμ. από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Στόχος της ήταν η διερεύνηση του μινωικού οικισμού, που είχε επισημάνει τριάντα τόσα χρόνια ενωρίτερα η S. Benton, μερικούς τάφους του οποίου είχαν υποδείξει στο μεταξύ οι εντόπιοι στους H. Waterhouse και R. Hope-Simpson.

Ενδιαφέροντα στοιχεία για την αγγλική ανασκαφή του 1963 σώζονται σε τρία έγγραφα του αρχαιολογικού υπαλλήλου της Β' Εφορείας Αρχαιοτήτων Αττικής Αθ. Ν. Παπαδόπουλου προς την προϊσταμένη του εφορεία, εντεταλμένου προφανώς να παρακολουθήσει εκ μέρους της εφορείας την αγγλική ανασκαφή. Ο Α.Ν. Παπαδόπουλος ενημερώνει την εφορεία όχι μόνον για την πρόοδο των ανασκαφών και τα ευρήματα, καθώς και για τη «φιλόφρονα» όπως την χαρακτηρίζει, διάθεση των Άγγλων ανασκαφέων, που του εξασφαλίζουν διαμονή και σίτιση, αλλά και ουσιώδη θέματα ασφάλειας. Στο έγγραφό του της 18.8.63 αναφέρει χαρακτηριστικά τα εξής: «Ὡς πρὸς τὴν συντήρησιν καὶ φυλάξιν τῶν εὕρημάτων καθιστῶ γνωστὸν, ὅτι ταῦτα φυλάσσονται εἰς

448. Benton 1931-32, 246 πίν. 42a.

449. Benton 1931-32, 24b.

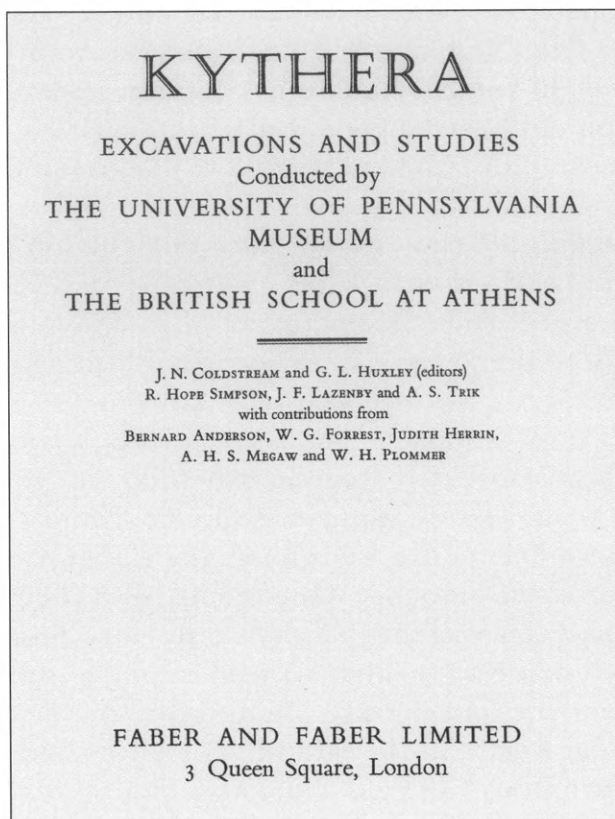
450. Waterhouse - Hope-Simpson 1961, 148-160.

451. Για την επιπολαιότητα του R. Hope-Simpson βλ. την ομολογία του ίδιου, πιο πάνω στο κεφάλαιο για την επισήμανση της θέσης.

452. Waterhouse - Hope-Simpson 1961, 152-157.

453. Waterhouse - Hope-Simpson 1961, 152 σημ. 227.

454. Waterhouse - Hope-Simpson 1961, 157.

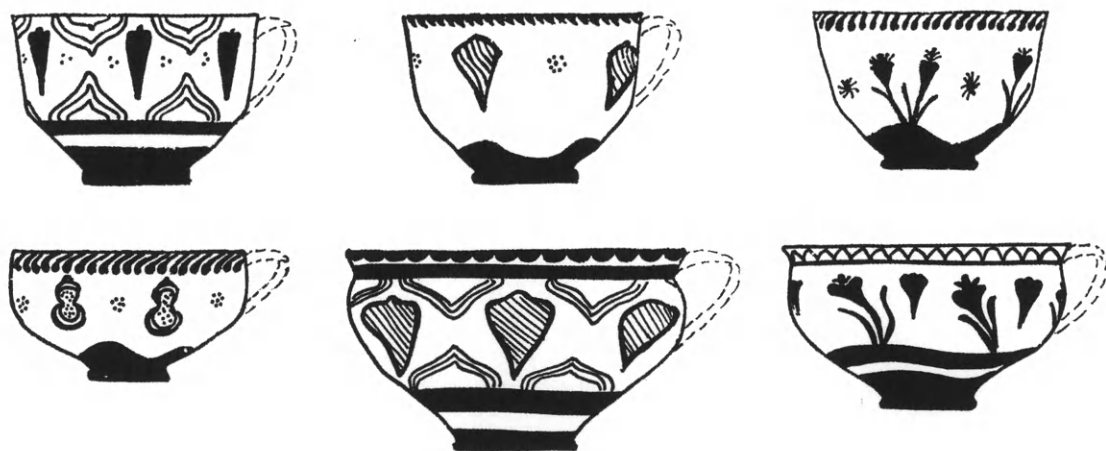
106. Εσώφυλλο του βιβλίου των J.N. Coldstream - G.L. Huxley (1972) για τα Κύθηρα.

ἀποθήκην τινα τῆς οἰκίας Ἀντ. Πρωτοψάλτη, ὅπου διαμένομεν, τὰς κλεῖδας δὲ αὐτῆς ἔχουν οἱ Ἀγγλοὶ ἀρχαιολόγοι, χωρὶς καὶ ἐγὼ νὰ ἔχω οὕτως πλήρη γνῶσιν τῶν εἰσερχομένων εἰς αὐτήν, συντελοῦντος δὲ καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀπασχολοῦμαι ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Τάφου Ι καὶ ὥς ἐκ τούτου δὲν δύναμαι νὰ εἶμαι αὐτόπτης τῶν λαμβανόντων [sic] χώραν εἰς τοὺς λοιποὺς χώρους ἀνασκαφῶν, οἱ ἐργάτες καὶ οἱ χωρικοὶ δυσπιστοῦν καὶ τρέφουν καχυποψίαν πρὸς τοὺς Ἀγγλοὺς ἀρχαιολόγους, ὑπολαμβάνοντες ὅτι, καθ' ἃς ἔχω πληροφορίας, καὶ μεταξὺ τῶν ἐργατῶν ὑπάρχουν τινὲς ὑποκλέπτοντες τυχὸν εὐρήματα, ὥς λόγου χάριν ὁ ἐργάτης Ἀθ. Σάμιος, ὅστις ὑπεξήρесе κατὰ πληροφορίας ἐτέρου ἐργάτου ἐκ τοῦ πρώτου τάφου ἕναν ἀκέραιον λύχνον καὶ μίαν τεθραυσμένην κύλικα, τὰς ὁποίας ὅμως φοβηθεὶς πιθανῶς, μοῦ παρέδωκε τὴν 1 Αὐγούστου».

Ο Αθ. Ν. Παπαδόπουλος αναφέρει καὶ ενδιαφέρουσες ἀρχαιολογικὲς πληροφορίες. Στὸ ἐγγράφον τοῦ τοῦ 11.8.1963 ἀναφέρει τὰ εξῆς: «Πλείστοι δὲ χωρικοὶ μοῦ ὑποδεικνύουν τοποθεσίας ὅπου παλαιότερον εἶχον ἀνεύρει ἀρχαῖα τινά, ὥς ὁ χωρικὸς Μαθιὸς Βοράκης, ὅστις παρὰ τὴν θέσιν «Καμαρέλλες» εἶχε πρὸ ἑνὸς καὶ ἡμίσεος ἔτους ἀνεύρει τυχαίως ἀριθμὸν τινα νομισμάτων, ἅτινα καὶ παρέδωκεν αὐτοθελεὶ πρὸς φύλαξιν εἰς τὴν ἀποθήκην – προσωρινὸν Μουσεῖον τῶν Κυθήρων εἰς Χώραν». Στὸ ἐγγράφον τοῦ τοῦ 25.8.1963 ἀναφέρει τὰ εξῆς: «Ἐπὶ τούτοις

καθιστῶ γνωστὸν εἰς ὑμᾶς ὅτι μοὶ ἐδηλώθησαν καὶ παρεδόθησαν τρεῖς ἀρχαιότητες, ἧτοι ὁ χωρικός Θεόδ. Πρωτοφάλτης παρέδωσε μίαν ἐπιτύμβιον στήλην, ἀποκεκρουσμένην περὶ τὸ ἀνώτερον μέρος, φέρουσαν ἐλεγειακὸν ἐπίγραμμα, ἀνήκουσαν δὲ πιθανῶς εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν καὶ δὴ εἰς τὸν Αἰῶνα μετὰ Χριστόν. Ὡσαύτως ὁ χωρικός Στ. Κοντολέων ἐδήλωσε καὶ παρέδωσέ μοι ὑπερμέγεθες Ἴωνικὸν κιονόκρανον μετὰ τῶν ἐλίκων κατὰ τι ἀποκεκρουσμένον. Τέλος ὁ ἐργάτης τῶν ἀνασκαφῶν Κασσιμάτης Θ. ἐδήλωσε τὴν κατοχὴν καλῆς Ἴωνικοῦ ρυθμοῦ τραπέζης, τὴν ὁποίαν δι' ἐξόδων τοῦ διευθυντοῦ τῶν ἀνασκαφῶν μετεφέρονεν εἰς τὴν ἀποθήκην τῶν ἀνασκαφῶν διὰ τρακτέρ. Πάντα τὰ ἐν λόγῳ ἀντικείμενα θὰ μετενεχθοῦν μετὰ τῶν λοιπῶν εὕρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸ Μουσεῖον Χώρας Κυθήρων»⁴⁵⁵.

Με αρκετές τομές, που έγιναν σε διάφορα σημεία, ὄχι μόνον εντοπίσθηκε ὁ ἀναζητούμενος μινωικός οικισμός, ἀλλὰ προσδιορίσθηκαν καὶ οἱ ἐλλαδικές ἐπιδράσεις στὴν προῖστορία τῶν Κυθήρων. Ἡ ἀμεση δημοσίευση τῆς πρώτης οργανωμένης ἀνασκαφικῆς ἐρευνας στα Κύθηρα ἀπὸ τοὺς N. Coldstream καὶ G. Huxley⁴⁵⁶ κατέστη σύντομα ἓνα βασικὸ ἐργαλεῖο τῆς προῖστορίας τοῦ Αἰγαίου, ἰδιαίτερα σημαντικὸ ἀκόμη καὶ γιὰ εἰδικότερα, κεραμολογικὰ μάλιστα, θέματα, ὅπως τὸν γιὰ πρώτη φορά προσδιορισμὸ τοῦ λεγόμενου “ἐναλλακτικοῦ ρυθμοῦ” (“alternative style”) (εἰκ. 107). Με τὴ σημαντικὴ αὐτὴ ἀγγλικὴ ἀνασκαφὴ βεβαιώθηκε πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ὅτι τὸ Καστρί στα Κύθηρα υπῆρξε μὴ μινωικὴ ἀποικία.

107. ΥΜ ΙΒ κεραμικὴ τοῦ λεγόμενου “ἐναλλακτικοῦ ρυθμοῦ”
(Coldstream - Huxley 1972, εἰκ. 96).

455. Στὸ ἀρχεῖο τῆς Β' Εφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Αρχαιοτήτων σώζεται καὶ γενικὴ ἐνημερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ G. Huxley τῆς 20.8.1963 ἀπὸ τὰ Κύθηρα, στὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ πάλι ἡ παρά-

δοση τῆς ἐνεπίγραφης ἐπιτύμβιας στήλης.

456. Huxley 1964, - ΑΔ 20 (1965) 179-180, - ΑΔ 21 (1966) Β1, Χρον. 160-162, Coldstream - Huxley 1972.

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι Άγγλοι ερευνητές δεν ασχολήθηκαν μόνον με την Προϊστορική εποχή στο Καστρί και ούτε περιόρισαν την έρευνά τους στον χώρο των ανασκαφικών τομών. Για τις συνθήκες της εποχής μελέτησαν ικανοποιητικά και τις μεταγενέστερες περιόδους, μέχρι και τα Υστεροβυζαντινά χρόνια⁴⁵⁷, και ακόμη δημοσίευσαν αρχιτεκτονικά μέλη Αρχαϊκών χρόνων που βρίσκονταν στην εκκλησία των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού στο Παλαιόκαστρο⁴⁵⁸ και άλλα στην εκκλησία του Αγίου Παντελεήμονα στην Παλαιόπολη⁴⁵⁹, μian επιγραφή από το Παλαιόκαστρο⁴⁶⁰ και μian έμμετρη επιγραφή του 2ου αι. μ.Χ., που παραδόθηκε⁴⁶¹ (εικ. 108). Από τα πάμπολλα παλαιότερα κυθηραϊκά ευρήματα που αναφέρθηκαν αναδημοσίευσαν τα γνωστά αποκτήματα του Βρετανικού Μουσείου⁴⁶² και δημοσίευσαν για πρώτη φορά μερικά ευρήματα στο Μουσείο Κυθήρων από διάφορες θέσεις⁴⁶³. Βέβαια το κύριο ενδιαφέρον της αγγλικής ανασκαφής ήταν το προϊστορικό Καστρί, γι' αυτό και δημοσιεύθηκαν και τα γνωστά μας επίσης ευρήματα του Β. Στάη από τη θέση Λιονή στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας και μερικά από τα κυθηραϊκά αποκτήματα του ίδιου μουσείου⁴⁶⁴. Είναι λοιπόν άξιο απορίας, πώς δεν αντιλήφθηκαν την ορατή από το Καστρί σημασία του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό και στα μινωικά χρόνια, που τους απασχόλησαν ιδιαίτερα, παρά την αναφορά της θέσης του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό στον χάρτη τους⁴⁶⁵ και τη δημοσίευση τριών φωτογραφιών του ψηφιδωτού στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό⁴⁶⁶.

Παρά τη μεγάλη επιτυχία της αγγλικής ανασκαφής στο Καστρί και της γενικής αποδοχής που έτυχαν τα συμπεράσματα της δημοσίευσης για την ύπαρξη μιας μινωικής αποικίας στα Κύθηρα⁴⁶⁷, η αρχαιολογική έρευνα των Κυθήρων έμεινε, δυστυχώς, στάσιμη.

Ο επίλογος των N. Coldstream και G. Huxley ίσως ήταν προφητικός:
«Today the rapid decline of the population threatens a new dark age

457. J. Herrin σε Coldstream - Huxley 1972, 41-51, A.H.S. Megaw, σε Coldstream - Huxley 1972, 315-316.

458. H. Plommer, σε Coldstream - Huxley 1972, 311-313 εικ. 6, πίν. 4. Κατά τον Α. Τσαραβόπουλο (20.5.2002) οι Άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός διαδέχθηκαν τη λατρεία των Διοσκούρων, μαρτυρημένη στο Παλαιόκαστρο από το ανάγλυφο της Συλλογής Γλυπτών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, που αναφέρθηκε πιο πάνω.

459. Coldstream - Huxley 1972, πίν. 3a-d.

460. Coldstream - Huxley ό.π. πίν. 3d.

461. W.C. Forrest σε Coldstream - Huxley ό.π. 314 πίν. 2g.

462. Coldstream - Huxley ό.π. πίν. 88.

463. Coldstream - Huxley ό.π. 266-270 πίν. 86-87.

464. Coldstream - Huxley ό.π. 263-266

πίν. 85-86.

465. Coldstream - Huxley ό.π. εικ. 1.

466. Coldstream - Huxley ό.π. πίν. 4c, f, 5f.

467. Hope-Simpson - Dickinson 1979, 121-122, G. Cadogan σε *Thalassocracy* 1984, 13-14, M. Wiener 1984, 17, 20, 23, S. Hood 1984, 33, 35, P. Warren 1984, 39, 54, K. Branigan 1984, 49, Z.A. Stos-Gale - N.H. Gale 1984, 59, 61, 63, N. Platon 1984, 66, H. Tzavella-Evjen σε *Thalassocracy* 1984, 71, 73, J.B. Rutter - C.W. Zerner 1984, 75-80, 82-83, J.C. Poursat 1984, 85, M. Benzi 1984, 96, 100, R. Hägg 1984, 112, P. Betancourt σε *Thalassocracy* 1984, 112, 119, 120, W.-D. Niemeier 1984, 205-207, 210, 212-213, J. Rutter σε *Thalassocracy* 1984, 219, M. Popham σε *Thalassocracy* 1984, 220.

108. Έρμετρη επιγραφή από τα Κύθηρα (παράδοση ιδιώτη)
(Coldstream - Huxley 1972, πίν. 2g).

of emptiness, as emigration gains momentum. The process will be difficult to reverse, but the island has great powers of recuperation, as its prehistory and history show. To the archaeologist Kythera remains, not a wilderness, but an abundant source of evidence for many periods of Greek and pre-Hellenic history. It is certain that renewed excavation at Kastri, especially in the deep deposits of the Neck, would prove amply rewarding»⁴⁶⁸.

Όσο και αν οι N. Coldstream και G. Huxley⁴⁶⁹ επανήλθαν μετά από χρόνια αναφέροντας τα Κύθηρα, οι Άγγλοι έστρεψαν αλλού την προσοχή τους και δεν υπήρξε άμεσα βρετανική «renewed excavation» στο Καστρί⁴⁷⁰.

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι Κυθήριοι νοιάστηκαν για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού. Ήδη τη δεκαετία του '50 καταγράφονται στον κυθηραϊκό Τύπο της εποχής ποικίλες παραδόσεις αρχαίων «διά τὸ Μουσείον Κυθήρων». Οι Κυθήριοι της διασποράς στέλλουν λίρες Αυστραλίας «διά τὴν κατασκευὴν προθηκῶν καὶ ἐπίπλων τοῦ Μουσείου»⁴⁷¹.

468. Coldstream - Huxley 1972, 310.

469. Coldstream - Huxley 1984.

470. Για μελλοντική ανασκαφή στην Παλαιόπολη κάνει λόγο και ο Άγγλος βυζαντινολόγος A.H.S. Megaw σε Coldstream - Huxley 1972, 316.

471. «Ο κ. Αθανάσιος Στάθης, εκ Ποταμού, έδώρησεν εἰς τὸ Μουσείον Κυθήρων στρογγύλον πήλινον ἀγγεῖον καὶ τρία μικρὰ κύπελλα τοῦ 3ου αἰῶνος π.Χ. Ἐπίσης ὁ κ. Γεώργιος Μεγαλοκονόμος, εκ Κα-

φαλίου, έδώρησεν εἰς τὸ Μουσείον ὡραῖον νόμισμα φέρον τὴν ἐπιγραφὴν "Ἰωάννης Κορνήλιος Δούξ". Ἐπίσης εἰς τὸ Μουσείον Κυθήρων προσέφερεν ὁ κ. Θεόδωρος Βαγγής, εκ Καραβά, μικρὸν πήλινον λύχνον, μικρὸν ἀμφορέα καὶ ἀρίστης τέχνης ἔγχρωμον ἀγγεῖον τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Τέλος, διὰ τὴν κατασκευὴν προθηκῶν καὶ ἐπίπλων τοῦ Μουσείου, ἀπέστειλαν ἐξ Αὐστραλίας ὁ κ. Νικόλαος Βενέρης 2 λίρας, ὁ κ. Βαλέριος Βενέρης 3 λίρας, ὁ κ. Ἀντώνιος

Ο Κυθήριος έκτακτος επιμελητής αρχαιοτήτων Θ. Πετρόχειλος περισυλλέγει αρχαιότητες και ενημερώνει την μέχρι το 1963 αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων Αττικής. Σε έγγραφο του Θ. Πετρόχειλου της 13.11.1961 αναφέρονται τα εξής:

«Ὁ ἔμπορος Κοντολέον Γεώργιος εἰς τὸ χωρίον Αὐλέμων κατέχει ἐξ ἀγορᾶς ἀμφορέα 1.20 μῆκους ἄβαφον. Δι' ἐγγράφου μου πρὸς τὴν Διοίκησιν Χωροφυλακῆς Κυθήρων ἐζήτησα τὴν 3ην Σεπτεμβρίου τὴν ἄμεσον παράδοσιν καὶ ἐν ἀρνητικῇ περιπτώσει τὴν κατάσχεσιν καὶ μὴνυσιν τούτου, πλὴν ὅμως μέχρι σήμερον οὐδὲν ἐγένετο. Παρὰ τὴν θέσιν Βόθωνας Παλαιοπόλεως Κυθήρων καὶ κατὰ τὴν διάνοιξιν ὁδοῦ ἀνεῦρον εἰς βάθος 2 μέτρων ἀνθρώπινον σκελετὸν μετὰ χαλκοῦ ἐγχειριδίου. Ἡ περιοχή αὕτη περιλαμβάνει νεκρόπολιν. Ἀνέφερον σχετικῶς εἰς τὸν κ. ἔφορον Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς καὶ ἐζήτησα τὴν ἀποστολὴν Ἀρχαιολόγου. Ὑποβάλλω καὶ αὐθις παράκλησιν ὅπως διατάξητε τὴν ἄμεσον ἀποστολὴν ὑπαλλήλου πρὸς ἐπιτόπιον ἐξέτασιν καθότι καθημερινῶς ἀνευρίσκονται τάφοι μετὰ πηλίνων ἀγγείων κ.λπ. ἀντικειμένων».

Σε κατάσταση «δαπάνης γενομένης ὑπὸ ἐκτάκτου ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων Κυθήρων Θ. Πετρόχειλου διὰ περισυλλογὴν καὶ μεταφορὰν εἰς τὸ Μουσεῖον Κυθήρων ἀρχαιοτήτων» της 6.8.1963 αναγράφονται οἱ θέσεις Βόθωνας Παλαιοπόλεως, Πάσπαρο Παλαιοπόλεως καὶ Αρμούτσες.

Σε ἐγγράφο του Θ. Πετρόχειλου της 25.11.1963 αναφέρονται τα εξής: «Κατὰ τὰς τελευταίας καταρακτώδεις βροχοπτώσεις εἰς περιοχὴν Παλαιοπόλεως Κυθήρων καὶ εἰς ἀπόστασιν δύο χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς περιοχῆς Καστρί Παλαιοπόλεως, ἔνθα αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ καὶ κάτω ἀκριβῶς τοῦ Παλαιοκάστρου, τὰ ὄμβρια ὕδατα παρασύραντα μέρος ἀγροῦ ἀπεκάλυψαν δύο τάφους, ἔνθα ὑπῆρχον δώδεκα (12) ἀγγεῖα καὶ πλεῖστα θραύσματα, ἅτινα παρέλαβον διὰ τοῦ αὐτοκινήτου Ἰωάννου Δαπόντε».

Οἱ ἀρχαιολόγοι δεν μεταβαίνουν τακτικά στα Κύθηρα⁴⁷². Σπανιότερα μετέβαιναν οἱ σχετικοί με τὴν προϊστορικὴ ἀρχαιολογία⁴⁷³. Αἰτία ἦταν ἡ μετατόπιση τῆς υπηρεσιακῆς ἀρχαιολογικῆς ἐποπτείας τῶν Κυθήρων το 1963 ἀπὸ τὴν Αθήνα στὴ Σπάρτη καὶ το 1977 ἀπὸ τὴ Σπάρτη στὸν Πειραιά. Ἡ Σπάρτη ἦταν, ὅμως, γιὰ τοὺς περισσότερους ἀρχαιολόγους σχεδὸν τόπος ἐξορίας. Απὸ τοὺς ἐπτά συνολικά γνωστοὺς ἀρχαιολόγους⁴⁷⁴ που υπηρέτησαν στὴ Σπάρτη γιὰ οκτὼ χρόνια, ἀπὸ το 1964 μέχρι το 1971, ὅταν

Ἀργύρης 3 λίρας, ὁ κ. Παναγιώτης Βενέρης 2 λίρας, ὁ κ. Διονύσιος Βενέρης 2 λίρας, ὁ κ. Κωνσταντῖνος Καστρίσιος 1 λίραν καὶ ὁ κ. Θεόδωρος Κομηνός 1 λίραν», Ἐφημ. Κυθηραϊκῆ Δραῖσις, 1.5.1954, 4.

472. Σε ἐγγράφο της Β' Εφορείας Αρχαιοτήτων Αττικῆς της 6.8.1963, ἀναφέρεται

ἐγκριση γενομένης δαπάνης περισυλλογῆς καὶ μεταφορᾶς ἀρχαίων εἰς Κύθηρα ἀπὸ τὸν ἐκτακτὸ ἐπιμελητὴ ἀρχαιοτήτων.

473. Αἰκ. Δημακοπούλου, Α. Ὠνάσογλου, Κ. Ευστρατίου.

474. Τα στοιχεῖα ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ τα Χρονικά τοῦ Αρχαιολογικοῦ Δελτίου.

δηλαδή ανέσκαπτε η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή στα Κύθηρα, μαρτυρημένα μόνον η Αικ. Δημακοπούλου επισκέφθηκε τα Κύθηρα, περιοδικά βέβαια, «επόπτρια» κατά τον νόμο της αγγλικής ανασκαφής των N. Coldstream και G. Huxley.

Αν δεν έγινε όμως καμία επίγεια αρχαιολογική έρευνα, αξιοσημείωτο είναι ότι στα Κύθηρα γίνεται μία από τις πρώτες υποβρύχιες αρχαιολογικές έρευνες σε ελληνικά νερά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Τον καιρό περίπου της ανεύρεσης πετρελαίου στο Αιγαίο και ακριβώς τον Ιούνιο του 1976, εκατόν εβδομήντα τέσσερα χρόνια μετά το ναυάγιο του κατάφορτου με «Ελγίνεια μάρμαρα» «Μέντορα» στον Αυλαίμονα, και εκατό χρόνια μετά τη δεύτερη και τελευταία έρευνα στην θέση του ναυαγίου από την Αρχαιολογική Εταιρεία με τον Π. Σταματάκη, που αναφέρθηκε πιο πάνω, μία νέα, τρίτη, έρευνα διενεργήθηκε από την ομάδα του περιώνυμου Ζ.Ι. Κουστώ στις ελληνικές θάλασσες⁴⁷⁵. Η μόνη έρευνα στο ναυάγιο του «Μέντορα» τον 20ό αιώνα έγινε από το Ινστιτούτο Ενάλιων Αρχαιολογικών Ερευνών, που ευαισθητοποιήθηκε, ευτυχώς, μετά από την έρευνα του Ζ.Ι. Κουστώ. Τέσσερα χρόνια μετά τον Ζ.Ι. Κουστώ, στις 18 Ιουλίου 1980, δεκαμελής ομάδα του Ινστιτούτου Ενάλιων Αρχαιολογικών Ερευνών βρισκόταν στον Αυλαίμονα. Για τις έρευνες αυτές ο Κυθήριος αρχαιοδίφης Μ.Κ. Πετρόχειλος καταγράφει⁴⁷⁶:

«Μια τετραμελής ομάδα του “Ινστιτούτου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών”, με κατάλληλο αναρροφητήρα που περνούσε αέρα στο κάτω μέρος ανάλογου μήκους σωλήνα και δημιουργούσε αναρροφήσεις του νερού, ώστε να παρασύρονται τα εμπόδια, επιτεύχθηκε η ανασκαφή του μέρους της επιφάνειας του ναυαγίου ως που και αποκαλύφθησαν τα κυρτά ξύλα του σκελετού της αριστερής πλευράς του σκάφους. Εισ το σημείο αυτό διαπιστώθηκαν εις τον βυθό και κάποιες μεταλλικές υποδοχές που είχαν το σχήμα του γράμματος T και θα ήταν οι σύνδεσμοι της καρίνας με την κόντρα καρίνα και την όλη κατασκευή του. Η δεξιά εξ άλλου πλευρά του είχαν οπωσδήποτε καταστραφεί τόσο από την συντριβή στα βράχια ή και πιθανόν απ’ τους δύτες, που χρησιμοποιώντας εκείνα τα χρόνια πέτρες έφθαναν στο βάθος του 22-24 μ., και το χαλούσαν για να βγάλουν από μέσα το φορτίο. Από το ναυάγιο κατά την εργασία αυτή της Ομάδας Ερευνητών δεν προέκυψε κανένα εύρημα. Είχαν ως φαίνεται από παλιά καλά όλα περισυλλεγεί. Μόνον μερικά βόλια των όπλων για την ασφάλεια από πειρατές του βρικιού υπάρχουν ακόμη στον πυθμένα. Φυσικά, πάρθηκαν κατ’ αυτήν οι

475. Λιανός 1983, 25, Εφημ. *Φωνή των Κυθήρων*, Ιαν. 1984, αρ. 135, 2: (...κατά τη διάρκεια των ερευνών που πραγματοποιήσε ο Ζ.Ι. Κουστώ στις ελληνικές θάλασσες, τρία μέλη του Ινστιτούτου Ενάλιων Αρχαιολογικών Ερευνών που βρίσκονταν μαζί στο «Καλυψώ» πραγματοποίησαν την τρίτη

αναγνωριστική επίσκεψη στον χώρο του ναυαγίου). Κατά τον Χ. Κριτζά στον Αυλαίμονα επόπτης της έρευνας του «Καλυψώ» ήταν ο Ν. Παπαδάκης.

476. Εφημ. *Φωνή των Κυθήρων*, Ιαν. 1984, αρ. 135, 1. Βλ. και Λιανός 1983.

κατάλληλες φωτογραφίες. Η όλη έρευνα πραγματοποιήθηκε σε 15 μέρες και στοίχισε 250.000 δρχ.».

Στην τέταρτη αυτήν καταγραμμένη υποβρύχια έρευνα στο ναυάγιο του «Μέντορα», που διήρκεσε 15 ημέρες, μετά τον εντοπισμό του ναυαγίου σε βάθος 22-24 μ.⁴⁷⁷, με μικρές δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές στην επιφάνεια του βυθού και σε έκταση μόλις 8,5 μ. ανακαλύφθηκε η αριστερή μόνον πλευρά του σκάφους, θαμμένη περίπου 0,40 μ. στον βυθό, γιατί η δεξιά είχε καταστραφεί. Φυσικά δεν υπήρχε ίχνος των εγκιβωτισμένων, ως γνωστόν, «Ελγινείων μαρμάρων», αφού όλα είχαν, στην πρώτη κιόλας έρευνα, ανελκυσθεί. Από τα κινητά ευρήματα της τέταρτης αυτής έρευνας αναφέρονται μόνον «δεκάδες μικρά σφαιρικά σιδερένια κομμάτια ... πιθανώς ... βόλια της εποχής»⁴⁷⁸.

Κατά τον Ν. Τσούχλο (25.6.2002), «τεχνικό υπεύθυνο» στην έρευνα, «ανελκύνθηκαν εκτός από τα βόλια ποικίλα ενδιαφέροντα αντικείμενα, ένα κομμάτι κουλούρας σχοινιού, μια πλευρά μακαρά, τρία νομίσματα σε μια μάζα, ένα ισπανικό ασημένιο Αλφόνσου, ένα χρυσό βελγικό κι ένα σιδερένιο τούρκικο, σπασμένα μπουκάλια και ποτήρια, μια αγγλική φαγιάντσα με μενταγιόν Γεωργίου και ένα εξαιρετικής διατήρησης χρυσό ρολοί τσέπης με σπασμένο τζάμι και δείκτες αλλά με σκουριά στον άσπρο δίσκο στη θέση των δύο δεικτών στο 1 και στο 2, που αντιστοιχεί με τη γνωστή πρωινή ώρα του ναυαγίου 01.05 ή 02.10».

Δυστυχώς δεν υπήρξε επιστημονική δημοσίευση αυτής της έρευνας και στο μοναδικό δημοσίευμα του αρχιτέκτονα Ν. Λιανού που υπήρξε⁴⁷⁹ σημειώνεται ότι «πιθανόν η συνέχιση της ανασκαφής και η αποκάλυψη του ναυαγίου, σε όλο το πλάτος και μήκος, να μας έδινε την ευκαιρία να μαζέψουμε [sic] πολλά μικροαντικείμενα που είχαν διαφύγει από τους Καλύμνιους βουτηχτάδες»⁴⁸⁰. Δεν αποκλείεται λοιπόν να βρίσκονται ακόμη στο κατώτερο τμήμα του βυθού του Αυλαίμονα αρχαία αντικείμενα. Δεν πρέπει να λησμονείται άλλωστε σχετικά ότι μετά την επιτυχή ανέλκυση των εγκιβωτισμένων «Ελγινείων μαρμάρων» και με τα μέσα της εποχής ο γνωστός μας Ερ. Καλούτσης, πρόξενος τότε της Μεγ. Βρετανίας στα Κύθηρα, εκμεταλλευόμενος το 1806 την τυχαία διέλευση από τα Κύθηρα «λέμβου μετά δυτῶν», πέτυχε, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, την ανεύρεση

477. «Σε απόσταση περίπου 10 μέτρων από την αποχή» (= το σημείο που τελειώνουν περίπου τα βράχια της ακτής στον βυθό) και σε θέση περίπου παράλληλη προς την ακτή», Λιανός 1983, 27.

478. Λιανός 1983, 23. Ο ειδικότερος, προφανώς, αυτόπτης μάρτυς στον Αυλαίμονα Μ.Κ. Πετρόχειλος τα θεωρεί βέβαια

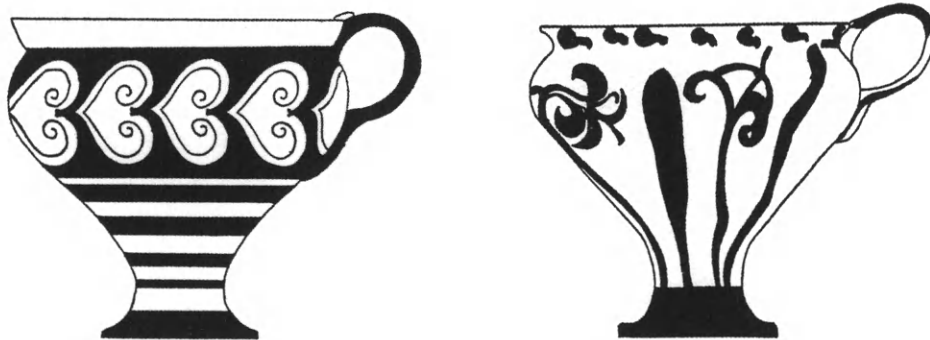
«βόλια». Εφημ. *Φωνή των Κυθήρων*, Ιαν. 1984, αρ. 135, 1.

479. Ο Ν. Λιανός εμφανίζεται τόσο ως επιστημονικός υπεύθυνος του Ινστιτούτου Ενάλιων Αρχαιολογικών Ερευνών όσο και επόπτης του Υπουργείου Πολιτισμού. Λιανός 1983, 24.

480. Λιανός 1983, 28.

στον πυθμένα του βυθού «μικρού ἁγαλματίου μαρμάρινου»⁴⁸¹, που ἔστειλε βέβαια στον πᾶτρωνά του λόρδο Elgin⁴⁸².

Το 1977 τα Κύθηρα προσκολλήθηκαν στη Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, που εδρεύει μέχρι σήμερα στην Αθήνα, στην οποία ανήκει και το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά⁴⁸³. Για δεκαπέντε χρόνια, από το 1977 μέχρι το 1991, που επισημάνθηκε το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, από τους αρχαιολόγους που υπηρέτησαν εκεί⁴⁸⁴, η Κ. Ευστρατίου και η Α. Ωνάσογλου ασχολήθηκαν με τα Κύθηρα⁴⁸⁵ και υπάρχουν δύο μόνον δημοσιευμένες κυθηραϊκές ειδήσεις από την αρμόδια εφορεία. Η πρώτη μνημονεύει την ανασκαφή ενός ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ θαλαμοειδούς τάφου στο Καστρί⁴⁸⁶ (εικ. 109). Η δεύτερη, που υπογράφεται από την Α. Ωνάσογλου⁴⁸⁷, αφορά στην ανασκαφή ενός συλημένου μινωικού πολυθάλαμου τάφου στον Άσπρογα στην Παλαιόπολη, ὁμοίου του Τάφου Ε κοντά στο Καστρί (εικ. 110), στον οποίο είχαν γίνει ταφές και στα ὕστερα Ρωμαϊκά χρόνια⁴⁸⁸. Η ειδικευμένη σε θέματα μινωικής σφραγιδογλυφίας

109. Κεραμική ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ περιόδου από τάφο στο Καστρί (Coldstream - Huxley 1972, εικ. 87).

481. Μηλιαράκης 1888, 746.

482. Κατά τον Χ. Κριτζά έγινε και πέμπτη έρευνα στο ναυάγιο του «Μέντορα» από την ΓΔΑΑ και με τον δῦτη Πέτρο Νικολαΐδη, ὅταν προϊστάμενος στην Εφορεία Ενάλιων Αρχαιοτήτων ἦταν ο Γ. Παπαθανασόπουλος.

483. Για τη διοικητική υπαγωγή των Κυθήρων μέχρι το 1940 από τη Ζάκυνθο στη Λακωνία, την Αργολιδοκορινθία, τη Λακωνία και πάλι και την Αττικοβοιωτία βλ. Πετρόχειλος 1940, 86. Κατά το λεξικό *Πάπυρος-Λαρούς*, «η υπαγωγή των Κυθήρων εις τον Νομόν Πειραιώς υπηγορεύθη εκ της παρουσίας μεγάλων παροικιών Κυθηρίων εις Πειραιά».

484. Λόγω της τεράστιας περιφέρειας που ἤλεγχαν δεν ἦταν δυνατές οι συνεχείς

μετακινήσεις.

485. Σύμφωνα με στοιχεία από το αρχείο της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στον Αυλαίμονα και στην έρευνα του Ζ.Ι. Κουστῶ το 1976 ἔλαβε μέρος και ο Ν. Παπαδάκης.

486. ΑΔ 32 (1977) Β1, Χρον. 43. Ίσως πρόκειται για τον τάφο που ανέσκαψε η Κ. Ευστρατίου, κατά το έγγραφο της 29.9.1981 του φύλακα αρχαιοτήτων Α. Πίσση, που μνημονεύεται πιο κάτω.

487. Ωνάσογλου 1990.

488. Ο τάφος επισημάνθηκε κατά τη διάνοιξη βόθρου, ὅπως και οι παρόμοιοι πολυθάλαμοι τάφοι στον Πόρο Ηρακλείου. Βλ. για τον τάφο στο Καστρί Coldstream - Huxley 1972, 222-223.

ανασκαφέας⁴⁸⁹, που τεκμηριώνει καλά την έρευνά της με κάτοψη και φωτογραφίες δεν επισήμανε τον γειτονικό Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, που υψώνεται επάνω από την Παλιόπολη. «Πιθανῶς ἀπὸ τὰ Κύθηρα» αναφέρεται ότι είναι λίθινη φιάλη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. 3947)⁴⁹⁰ (εικ. 111), ενώ ως απλά «Κύθηρα» αναφέρεται η προέλευση σφραγιδολίθου στο Βρετανικό Μουσείο⁴⁹¹ (εικ. 112).

Φρουρός των κλασικών και προϊστορικών αρχαιοτήτων στα Κύθηρα παρέμεινε για χρόνια ο Κυθήριος φύλακας αρχαιοτήτων Αντ. Πίσσης. Ο Α. Πίσσης, όπως καταφαίνεται από ποικίλα έγγραφα που σώζονται στο αρχείο της Β' Εφορείας, από το 1972-1973 μέχρι και τη δεκαετία του '90 περισυνέλεγε αρχαία και ειδοποιούσε για την ανεύρεση τάφων. [Τηρήθηκε η ορθογραφία των εγγράφων.]

Έγγραφο της 21.3.1972: «Κατὰ τὴν περιοδείαν μου τῆς 10 Φεβρουαρίου εἰς Ἀρχαιολογικὴν περιοχὴν Παλαιοπόλεως ἀνέβρον καὶ περισυνέλεξα ἀκέρειον πέτρινον ἀγγεῖον».

Έγγραφο του Α. Πίσσης της 30.6.1973: «Στὴν Παλιόπολιν Κυθήρων (Ἀρχαία Σκάνδια) σὲ ἰδιόκτητον ἀγρὸν καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ σημείου τῶν ἀνασκαφῶν κατὰ τὸ ὄργωμα ἀπεκαλύφθησαν πολλὰ ὄστρακα πυλίνων ἀγγείων, πόρινοι τετραγωνισμένοι λίθοι καὶ μιὰ πέτρινη κολώνα στρογγυλὴ 50×20 τὴν ὁποίαν περισυνέλεξα».

Έγγραφο της 29.6.1981: «Σχετικὰ μὲ τὴν αὐτοψίαν μου εἰς τὸν Ἀρχαιολογικὸν Χῶρον Παλαιοπόλεως καὶ Παλιοκάστρου κατὰ τὸν μῆνα Ἰούνιο 1981 σὰς ἀναφέρω ὅτι στὶς 9 τρέχοντος μηνὸς περισυνέλεξα τυχαῖα δύο εὐρήματα 1 κύπελο σὲ χρῶμα μαῦρο κι ἓνα τεμάχιο μαρμάρου ἢ πορσελάνης μὲ ἀνάγλυψη κεφαλὴ ἑνὸς κοριτσιοῦ σὲ μικρὲς διαστάσεις».

Έγγραφο της 30.7.1984: «Σχετικὰ μὲ τὴν αὐτοψία μου στοὺς Ἀρχαιολογικοὺς Χώρους Παλιόπολης καὶ Παλιοκάστρου κατὰ τὸν μῆνα Ἰούλιο βρῆκα στὸ Παλιοκάστρο ἓνα πύλινο ζύγι σὲ σχῆμα πυραμίδας καὶ ἓνα τμήμα ἀπὸ κόκκινη πέτρα μὲ διακόσμηση καὶ δύο γράμματα».

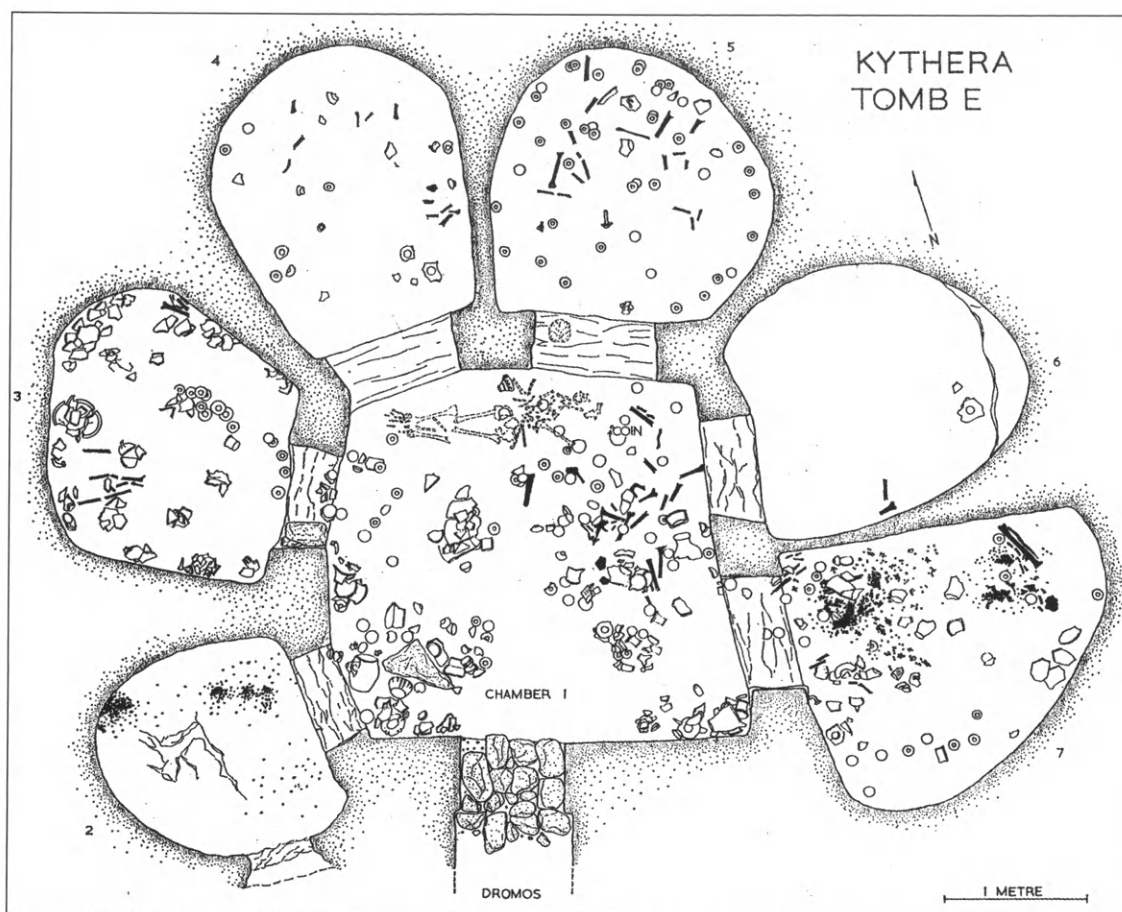
Έγγραφο της 29.8.1986: «Σχετικὰ μὲ τὴν αὐτοψία στοὺς Ἀρχαιολογικοὺς Χώρους Παλιόπολης καὶ Παλιοκάστρου καὶ εἰς ἀπάντηση τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν πρωτοκόλλου 3222 τηλεγραφήματός σας ἀναφέρω τὰ ἑξῆς: «Ἰδιοκτῆτης ἀγροῦ εἶναι ὁ κύριος Βύρων Γεωργίου Σκλάβος. Οἱ τάφοι ἦταν δύο παλαιοὶ ἄνευ εὐρημάτων ὁ ἓνας κατεστράφη ὀλοσχερῶς, τοῦ δὲ δευτέρου κλείστηκε ἡ εἴσοδος μὲ μπάζα»».

Έγγραφο της 15.6.1990: «Στὶς 9.6.90 κατὰ τὴν κατασκευὴ ἑνὸς βόθρου στὴν Παλιόπολη στὸ οἰκόπεδο τοῦ κυρίου Ἰωάννη Σαμίου τοῦ Γεωργίου, βρέθηκε ἓνας τάφος σὲ βάθος ἑνὸς μέτρου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ὅταν ἔγινε ἀντιληπτός οἱ ἐργασίες σταμάτησαν ἀμέσως

489. Onassoglou 1985.

491. CMS VII.36.

490. Coldstream - Huxley 1972, 266 αρ. 2.

110. Ο πολυθάλαμος τάφος Ε στο Καστρί (Coldstream - Huxley 1972, εικ. 73).

111. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 3947.
Λίθινη φιάλη, πιθανώς από τα Κύθηρα.

112. Σφραγίδα στο Βρετανικό Μουσείο, πιθανώς από τα Κύθηρα.

καὶ ὁ βόθρος ἀνοίχτηκε σὲ ἄλλο σημεῖο. Ἐγὼ τὸ ἀνέφερα ἀμέσως τὴν Δευτέρα τηλεγραφικῶς στὶς 11.6.90 καὶ ἀκολούθως τὸ ἀναφέρω καὶ ἐγγράφως».

Πρόκειται γιὰ τὸν τάφο που ἀνέσκαψε ἐν συνεχείᾳ ἡ Α. Ωνάσογλου, που ἀναφέρθηκε πιο πάνω.

Ἐγγραφο τοῦ Α. Πίσση τῆς 29.9.1981: «Ὁ τάφος ποὺ ἀνέσκαψε ἡ Δεσποινὴς Εὐστρατίου μετετράπη εἰς σταῦλον, τὸ ὁποῖον ἀνέφερα καὶ τηλεφωνικῶς»⁴⁹².

Οἱ βυζαντινολόγοι υπῆρξαν δραστήριοι στὰ Κύθηρα καὶ φρόντισαν ἀκόμη καὶ τὶς κλασικὲς ἀρχαιότητες.

Με τὸ ἐγγραφοῦ τῆς, 2411, 1.10.1986 ἡ 1η Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων πληροφορεῖ τὴ Β' Εφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Αρχαιοτήτων ὅτι «κατὰ τὴ διάρκεια μικρῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας που πραγματοποιήθηκε στὸν βυζαντινὸ ναὸ τοῦ Αγ. Πέτρου στους Ἀρέους Κυθήρων ἀπὸ τὴν ἐπιμελήτρια κ. Ελ. Τσοφοπούλου βρέθηκε τμήμα ἀγάλματος κόρης ἐξαιρετικῆς τέχνης».

Στὸ ἀπὸ 2.10.1986 πρωτόκολλο παράδοσης καὶ παραλαβῆς ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς ἀρχαία ἀπὸ τὴν παραπάνω θέση: 1. Τμήμα γυναικείου ἀγάλματος. Σῶζεται τὸ ἀριστερὸ ἥμισυ περίπου τοῦ κορμοῦ, ἀπὸ τὴν κλεῖδα καὶ τὸν ὦμο μέχρι τὴν ἀρχὴ τῆς κνήμης. Ενδεδυμένο με χιτῶνα. Σωζ. ὑψ. 0,73 μ., πλ. 0,24 μ. Βρέθηκε σὲ βόθρο κάτω ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ ναοῦ μαζί με ἄλλα ἀχρηστὰ ἀντικείμενα, τεμάχια τοιχογραφιῶν, κ.ά. Χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ. 2. Τμήμα γυναικείου ἀγάλματος. Ενδεδυμένο

492. Ἴσως πρόκειται γιὰ τὸν τάφο που ἀναφέρεται πιο πάνω, σημ. 486, 43,

με χιτώνα, σώζεται από τον μηρό μέχρι και την κνήμη – πρόκειται για το άνετο σκέλος. Σωζ. ύψ. 0,41 μ., πλ. 0,22 μ. 3. Τμήμα κιονίσκου με προεξέχοντα άβακα ή τμήμα βάσης αγάλματος με προεξέχουσα την προς ένθεση βάση. Κατεστραμμένη η περιφέρεια του προεξέχοντος τμήματος παρουσιάζει ελλειψοειδή διατομή, διαμ. 0,32-0,26 μ., διαμ. κυλινδρικού τμήματος 0,155×0,165 μ., σωζ. ύψ. 0,26 μ.

Στους πρωτεργάτες της έρευνας, τον Π. Λαζαρίδη και τον Μ. Χατζηδάκη, χρωστούν τα Κύθηρα τη διάσωση πάμπολλων, τοιχογραφημένων μάλιστα βυζαντινών ναών. Στους Π. Λαζαρίδη και Μ. Χατζηδάκη βασίζονται εξ άλλου κατά μέγα μέρος κάποια στοιχεία που δημοσίευσε το 1970 ο Π. Βοκοτόπουλος για 23 κυθηραϊκούς ναούς⁴⁹³, μεταξύ των οποίων και η Παναγία και ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό, όπως σημειώθηκε πιο πάνω.

Ο πρώτος που πρέπει να μνημονευθεί είναι ο Π. Λαζαρίδης, ο πρώτος βυζαντινολόγος που όχι μόνον επισκέφθηκε τα Κύθηρα μετά τον Γ. Σωτηρίου το 1916, αλλά και αυτός που κατέγραψε σε τρεις περιόδους, από το 1965 μέχρι το 1969, περισσότερους από εβδομήντα, κυρίως κατάγραφους, βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς κυθηραϊκούς ναούς⁴⁹⁴. Όπως σημειώθηκε πιο πάνω, ο Π. Λαζαρίδης επισκέφθηκε και τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Στις ακάματες περιόδους του Π. Λαζαρίδη στα Κύθηρα οφείλεται η εφαρμογή του προγράμματος στερέωσης πάμπολλων κυθηραϊκών ναών, της διάσωσης, λοιπόν, των σπουδαιότατων τοιχογραφιών τους. Και είναι ευτύχημα ότι τη συντήρηση των κυθηραϊκών τοιχογραφιών ανέλαβε τότε το «Κεντρικόν Εργαστήριον Συντηρήσεως», επικεφαλής του οποίου ήταν ο διευθυντής του «Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου» και ταυτόχρονα του Μουσείου Μπενάκη, ο Μ. Χατζηδάκης, προικισμένος, ως γνωστόν, με υψηλές οργανωτικές και επιστημονικές αρετές⁴⁹⁵. Έτσι πολυπληθή συνεργεία συντηρητών με επικεφαλής τους Δ. Μαργαριτώφ, Σταμ. Περγάκη, Στ. Παπαγεωργίου, Σ. Μιχαλαριά και Δ. Σπαθούλα εργάσθηκαν για κάποια χρόνια στο νησί. Δυστυχώς όμως για τα Κύθηρα το πρόγραμμα διεκόπη λόγω της επισυμβάσης τότε δικτατορίας. Το 1974-75 το πρόγραμμα συντήρησης των βυζαντινών και μεταβυζαντινών τοιχογραφιών των Κυθήρων συνεχίστηκε από την αρμόδια Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, με την εποπτεία της Μ. Γεωργοπούλου⁴⁹⁶, που δημοσίευσε και ένα μικρό άρθρο για τον ναό του Αγίου Ανδρέου στο Λιβάδι⁴⁹⁷, από την Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου⁴⁹⁸ το 1979, με συνεργεία των Ν. και Μ. Βάρδα και

493. Π. Βοκοτόπουλος *Κερκυρ. Χρον.* 15 (1970) 148 κε.

494. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 20 (1965) Β1, Χρον. 183-199, -22 (1967) Β1, Χρον. 204-205, -24 (1969) Β1, Χρον. 166-168.

495. Μ. Χατζηδάκης *ΑΔ* 22 (1967) Β1, Χρον. 17-18, -24 (1969) Β1, Χρον. 14, -27 (1972) Β1, Χρον. 15, -30 (1975) Β1, Χρον. 10, -31 (1976) Β1, Χρον. 14-20, -32 (1977)

Β1, Χρον. 8-14.

496. Μ. Γεωργοπούλου, Κύθηρα, *ΑΔ* 30 (1975) Β1, Χρον. 56-58.

497. Μ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, Ο ναός του Αγίου Ανδρέου εις Κύθηρα, *ΑΑΑ* 8 (1975) 178-192.

498. Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, *ΑΔ* 34 (1979) Β1, Χρον. 118.

Κ. και Αλ. Βρεττού, και από το 1980 μέχρι το 1982 από τη Μ. Λάζαρη⁴⁹⁹, με επέκταση μάλιστα σε κοσμικά κτήρια, τα φρούρια της Χώρας, του Μυλοποτάμου και του Αυλαίμονα, καθώς και σε φορητές εικόνες.

Τη δεκαετία του '80 και του '90 η 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δραστηριοποιήθηκε εντονότερα στα Κύθηρα με την Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου⁵⁰⁰. Με αλληπάλληλες μετακινήσεις της συνεχίσθηκε το πρόγραμμα συντήρησης τοιχογραφιών και με ποικίλα συνεργεία των συντηρητών Ν.Μ. και Α. Βάρδα, Βρ. και Α. Καλλίγερου, Ε.Χ. Μιχαλαριά, Χρ. Μιχαλαριά, Γ. Πορτάλιου, Ε. Καλλίγερου, Φ. Ασημάκου, Στ. Πετροπούλου και Β. Κασιμάτη, που περιέλαβε πολλούς ακόμη κυθηραϊκούς ναούς, που δεν είχαν καταλογογραφηθεί από τον Π. Λαζαρίδη και επεκτάθηκε και στη συντήρηση φορητών εικόνων. Οι ποικίλες εργασίες στερέωσης δεν περιορίσθηκαν στους ναούς, αλλά περιέλαβαν τα φρούρια του νησιού και άλλα κοσμικά κτίσματα, όπως π.χ. γέφυρες. Σπουδαίος παράγων για το έργο που επιτελέσθηκε ήταν ο διορισμός μόνιμων φυλάκων βυζαντινών αρχαιοτήτων στα Κύθηρα⁵⁰¹, αλλά και η μακρά παραμονή πολλών συντηρητών στο νησί και άλλων εντόπιων, που εκπαιδεύθηκαν. Πολλοί ναοί και άλλα κτίσματα κρίθηκαν ως διατηρητέα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι από την Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου έγινε προσπάθεια διάσωσης και του ψηφιδωτού στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, όπως σημειώθηκε πιο πάνω. Οι εργασίες, όμως, της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ήταν επίσης εξαιρετικά ενδιαφέρουσες για την έρευνα. Γιατί ήταν σημαντική η αποκάλυψη ενός ψηφιδωτού δαπέδου στον Άγιο Ιωάννη στον Ποταμό⁵⁰² και υπήρξαν ακόμη μελέτες της Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου για φορητές κυθηραϊκές εικόνες⁵⁰³. Η απόκτηση αποθήκης στο Λιβάδι από την 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων επέτρεψε τη συλλογή εικόνων και εκκλησιαστικών κειμηλίων, αλλά και την αποθήκευση τμημάτων ή και σπαραγμάτων τοιχογραφιών, που αποτοιχίσθηκαν επιτυχώς, για τη δημιουργία Χριστιανικού Μουσείου στα Κύθηρα⁵⁰⁴. Τέλος, σπουδαίο έργο υπήρξε η μόνιμη έκθεση που έγινε με τον τίτλο «Συλλογή Έργων Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης» στον ναό της Αναλήψεως στο Λιβάδι⁵⁰⁵.

Η σημασία των εργασιών της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στα Κύθηρα κατεφάνη ιδιαίτερα όταν μετά από μακρότατη κυοφορία δημοσιεύθηκε το 1997 το «Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθήρων» των Μ. Χατζηδάκη και Ι. Μπίθα, ως πρώτος τόμος του Ευρετηρίου τοιχογρα-

499. Μ. Λάζαρη, ΑΔ 35 (1980) Β1, Χρον. 99-100, -ΑΔ 36 (1981) Β1, Χρον. 77-78, -ΑΔ 37 (1982) Β1, Χρον. 80.

500. Γκίνη-Τσοφοπούλου Ε., Κύθηρα, ΑΔ Β1 Χρον., -38 (1983), -39 (1984), -40 (1985), -41 (1986), -42 (1987), -43 (1988), -45 (1990), -46 (1991), -49 (1994), -50 (1995).

501. Β. και Ν. Λουράντος, Π. Κασιμάτης.

502. Γκίνη-Τσοφοπούλου ΑΔ 43, 1988, 77-78 σχ. 1.

503. Γκίνη-Τσοφοπούλου 1989-91, και 1998 βλ. και ΑΔ 49, 1994.

504. Γκίνη-Τσοφοπούλου 1989-91, 179.

505. Γκίνη-Τσοφοπούλου, 1995, *Βυζαντινά Μουσεία και Συλλογές στην Ελλάδα*, ΥΠΠΟ, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα 1997, 50. Βλ. το φυλλάδιο *Συλλογή Έργων Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης Κυθήρων*.

φιών Ελλάδος⁵⁰⁶. Ο σπουδαίος αυτός τόμος, για την υλοποίηση του οποίου εργάσθηκαν για χρόνια δεκάδες άτομα, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, είναι αναμφίβολα, μετά τη δημοσίευση των N. Coldstream και G. Huxley, το δεύτερο σημαντικότερο επιστημονικό αρχαιολογικό έργο για τα Κύθηρα τον 20ό αιώνα, γιατί όχι μόνον διασώθηκαν οι σπουδαίες τοιχογραφίες τριάντα επτά μνημειακών συνόλων και σαράντα τεσσάρων ναών, αλλά γιατί επίσης προσφέρθηκαν υποδειγματικά τεκμηριωμένες στην περαιτέρω έρευνα. Όπως σημειώθηκε ήδη, οι Μ. Χατζηδάκης και Ι. Μπίθα αναφέρονται στις εκκλησίες της Παναγίας και του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό, καθώς και στο ψηφιδωτό δάπεδο της τελευταίας.

Όμως η δραστηριότητα των Ελλήνων βυζαντινολόγων στα Κύθηρα, στους οποίους πρέπει να προστεθούν και οι Δ.Κ. Ζαγλανίκης⁵⁰⁷, Π. Βοκοτόπουλος⁵⁰⁸, Μ. Μελαδίνη-Γεωργοπούλου⁵⁰⁹, Α. Κατσιώτη⁵¹⁰, Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά⁵¹¹, Θεοδωράκου και Θ. Κουκούλης⁵¹², είχε και άλλες παρενέργειες καθώς ερέθισε και τους Άγγλους. Το 1986-87 μια ομάδα από τους G.E. Ince, D. Smyth και A.N. Ballantyne, μαζί με τον αρχαιολόγο της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θ. Κουκούλη, Δήμαρχο τώρα των Κυθήρων, ανέλαβε μίαν επιφανειακή έρευνα στον "Μυστρά" των Κυθήρων, δηλαδή τον Άγιο Δημήτριο, τη λεγομένη Παληόχωρα, την πολιτεία που δεν ξανακατοικήθηκε μετά την καταστροφή της από τον Χαϊραλντίν Μπαρμπαρόσσα το 1537⁵¹³.

Στην ερευνητική άνθηση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών Κυθήρων πρέπει βέβαια να συνυπολογισθεί η τεράστια προσφορά της Χρ. Μαλτέζου⁵¹⁴, τόσο για τη διάσωση του κυθηραϊκού αρχείου όσο και για το πλήθος

506. Χατζηδάκης - Μπίθα 1997.

507. Δ.Κ. Ζαγλανίκης, *Παληόχωρα*, Ζάκυνθος 1962.

508. Βοκοτόπουλος ΑΔ 1970, 16-24.

509. Le décor apsidal des églises byzantines de Kythéra, c. 1100-1275 a.C., *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Αθήνα 1981, 449-468.

510. Α. Κατσιώτη, Ένας κύκλος του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο χωριό Ποταμός Κυθήρων, *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, Αργοςτόλι 1991, 115-124.

511. The mosaic pavements of the aegean islands during the early christian period, *Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina* 38 (Ravenna 15/20 Marzo 1991) 38, 48, εικ. 7.

512. T.G. Koukoulis, A Late Byzantine Windmill at Kythera, σε J.M. Sanders (επιμ.), *Φιλολόγων. Lakonian studies in honour of Hector Catling*, London 1992, 155-163.

513. Θ.Γ. Κουκούλης, Κύθηρα, ΑΔ 42 (1987) Β1, Χρον. 120-121, Θ.Γ. Κουκούλης - G.E. Ince, Κύθηρα, ΑΔ 41 (1986) Χρον. 32, G.E. Ince - T. Koukoulis - D. Smyth, Paliochora: survey of a byzantine city on the island of Kythera. Preliminary Report, *BSA* 82 (1987) 95-106, G.E. Ince - T. Koukoulis - A.N. Ballantyne - D. Smyth, Paliochora: Survey of a byzantine city on the island of Kythera. Second Report, *BSA* 84 (1989) 407-416.

514. Χρ. Μαλτέζου, *Επτάνησα, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ι, Αθήνα, 215-229, - Λατινοκρατούμενη Ελλάδα. Βενετικές κτήσεις, σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Θ', Αθήνα, 244-277, Ch. Maltezou, Cythère: Société et économie pendant la période de la domination vénitienne, *Balkan Studies* 21 (1980) 33-43, Μαλτέζου 1991, Χρ. Μαλτέζου, Από τα βυζαντινά στα βενετικά Κύθηρα, σε Χατζηδάκης - Μπίθα 1997, 305-314, Χρ. Μαλτέζου,

των μελετών της. Πολύ σημαντική υπήρξε ακόμη για τα Κύθηρα η προσφορά του Κυθήριου ιστορικού Γ.Ν. Λεοντσίνη⁵¹⁵ καθώς και των Μ. Πατραμάνη⁵¹⁶, Ι.Δ. Ψαρά⁵¹⁷ και Φ.Δ. Μαυροειδή⁵¹⁸.

Το πλήθος των εργασιών και των δημοσιευμάτων στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα για τους βυζαντινούς και τους μεταγενέστερους ιστορικούς χρόνους στα Κύθηρα καταγράφεται από την αντίστοιχη Εφορεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε ένα αφιέρωμα της εφημερίδας *Καθημερινή* του 1998, ένα άρθρο αναφέρεται στις προϊστορικές και κλασικές αρχαιότητες⁵¹⁹. Ευτυχώς όμως που το ερευνητικό κενό καλύφθηκε εν μέρει το 1984 από έναν εντόπιο αρχαιολόγο τον Ι.Ε. Πετρόχειλο (εικ. 113), με τη διδακτορική του διατριβή «Τα Κύθηρα, από την Προϊστορική εποχή ως τη Ρωμαϊκή», που αποτελεί βασικό εργαλείο της κυθηραϊκής αρχαιολογίας⁵²⁰.

Εξαιρετικά σημαντική ενέργεια της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στα Κύθηρα, αποτέλεσμα και των άοκνων προσπαθειών των ιδίων των Κυθηρίων υπήρξε στη δεκαετία του '80 η στέγαση της Αρχαιολογικής Συλλογής, σε κτήριο που παραχωρήθηκε από τον Πολιτιστικό Σύλλογο Κυθήρων⁵²¹. Είναι αξιοσημείωτο ότι Μουσείο Κυθήρων αναφέρεται ότι υπήρχε ήδη κατά τη γερμανο-ιταλική κατοχή του νησιού, όπως και κάποιος επιμελητής του, όταν τότε οι Ιταλοί κατακτητές προσπάθησαν

Παναγία Μυρτιδιώτισσα των Κυθήρων, Ο χαμένος θησαυρός της Μονής (17ος αι.), ανακοίνωση στο Η' Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα, Μάιος 2006.

515. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Τα Κύθηρα στον αγώνα του 1821*, Αθήνα 1971, 1980, Leontsinis 1987, Γ.Ν. Λεοντσίνης, Εποικιστικές επιδράσεις στα Κύθηρα μετά την άλωση της Κρήτης από τους Τούρκους και ιδεολογία του προσφυγικού πληθυσμού, *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 1990, 141-162, - *Ζητήματα επαναστατικής κοινωνικής ιστορίας*, Αθήνα 1991, - Επαναστατικό φαινόμενο και ιδεολογία στην Κρήτη, την Κύπρο και τα Ιόνια νησιά κατά την βενετική περίοδο, *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β2, Ρέθυμνο 1995, 423-437.

516. Μ.Γ. Πατραμάνη, Ένας φάκελλος δικογραφίας για την δράση Σκλαβούνων πειρατών στην Σίφνο και στα Κύθηρα (1770), *Σιφνιακά, Επετηρίς Ιστορικής Ύλης της Σίφνου* 4 (1994) 1-21, - Λιμοί και Λοιμοί στα Κύθηρα, Η στάση των βενετικών αρχών και του πληθυσμού (16ος-18ος αι.), *Ανθη Χαρίτων*, Ελληνικών Ινστιτούτων Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, αρ. 18, Βενετία 1998, 569-619, Μ. Πατραμάνη, Πειρατεία και κούρσος στα

Κύθηρα και η θέση των βενετικών αρχών (17ος-18ος αι.), *ανακοίνωση στο Η' Πανιώνιο Συνέδριο*, Μάιος 2006.

517. Ψαράς 1987.

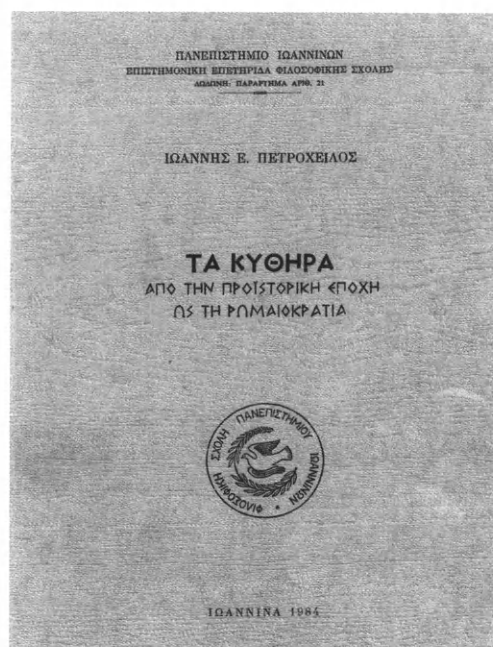
518. Μαυροειδής 1978.

519. *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 5 Ιουλίου 1998: Αννίτα Παναρέτου, Η αλληγορία και η πραγματικότητα, Ι. Πετρόχειλος, Κύθηρα, νήσος και πόλις, Χρύσα Μαλτέζου, Βυζάντιο και Ενετοκρατία, Ιωάννα Μπίθα, Οι τοιχογραφίες των Κυθήρων, Θ. Κουκούλης, Η μεσαιωνική Παλιόχωρα, Χ. Μπούρας, Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, Ελένη Γκίνη-Τσοφοπούλου, Καλλιτεχνικοί θησαυροί, Γ. Λεοντσίνης, Από τους Ενετούς στην Ένωση, Γ. Νικηφοράκης, Τα πνευματικά Κύθηρα, Μ. Καλλίγερος, Οι φωτογράφοι των Κυθήρων, Μ. Καλλίγερος, Ο κυθηραϊκός τύπος, Η. Μαρσέλλος, Οι Κυθήριοι της διασποράς, Μ. Καλλίγερος, Τα Κύθηρα σήμερα, Ελένη Χάρου-Κορωναίου, Η «γύρα» της Μυρτιδιώτισσας.

520. Πετρόχειλος 1984.

521. Εφημ. *Φωνή των Κυθήρων*, Μάρτ. 1984, αρ. 135, 3, Εφημ. *Παγκυθηραϊκή*, Μάρτ.-Απρ. 1984, αρ. 135. Κατά την Εφημ. *Φωνή των Κυθήρων*, 1985, αρ. 145, 3, το κτήριο παραχωρήθηκε από τον εν Κυθήροις Κυθηραϊκό Σύνδεσμο.

113. Εξώφυλλο του βιβλίου του
Ι.Ε. Πετρόχειλου για την αρχαία ιστορία
των Κυθήρων, 1984.

να απαγάγουν ένα έκθεμα του, όπως αναφέρεται το 1953 από τον Μ.Κ. Πετρόχειλο⁵²². Όπως σημειώθηκε πιο πάνω, Κυθήριοι παραδίδουν αρχαία «διά τὸ Μουσεῖον Κυθήρων» και Κυθήριοι της διασποράς στέλλουν λίρες Αυστραλίας «διά τὴν κατασκευὴν προθηκῶν καὶ ἐπίπλων τοῦ Μουσείου».

Μουσείο Κυθήρων, στο οποίο «κατόπιν ἐνεργειῶν τοῦ μακαρίτου γυμνασιάρχου Σπυρ. Στάθη» κατατέθηκε ο λίθινος μινωικός λύχνος που περισυνέλεξε από την Παλαιόπολη η S. Benton, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, αναφέρεται και το 1957⁵²³. Μουσείο Κυθήρων ονομάζεται βέβαια τότε ο χώρος στέγασης στη Χώρα των κυθηραϊκῶν αρχαιοτήτων μόνον από τους ίδιους τους Κυθηρίους και βέβαια τον κυθηραϊκό Τύπο, γιατί το κράτος φέρεται να αγνοεί την ύπαρξή του. Το 1946 επίσημα αναφέρεται Συλλογή στα Κύθηρα⁵²⁴. Μόλις το 1960 γίνεται ημιεπίσημα λόγος για ανίδρυση όχι μουσείου αλλά αρχαιολογικής συλλογῆς στα Κύθηρα και όχι βέβαια από το κράτος, αλλά από την Αρχαιολογική Εταιρεία, η οποία εγκρίνει και κάποιο χρηματικό ένταλμα.

Στα Πρακτικά του Συμβουλίου της Αρχαιολογικής Εταιρείας καταγράφονται τα εξής: «Ἐπὶ σχετικοῦ ἐγγράφου τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ὑπ' ἀρ. 119418/6767 ἀπὸ 17.9.1960, ἐγκρίνεται πίστωσης δραχμῶν ἑκατὸν πενήντα χιλιάδων (150.000), ἄνευ οὐδεμιᾶς ὑπερβάσεως, δι' ἀνίδρυσιν Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς εἰς Κύθηρα (Α.Π. 832» (Συνεδρία 9, 23 Σεπτεμβρίου 1960, 119).

522. Ἐφημ. Καθημερινή 5.5.1953.

523. Ἐφημ. Κυθηραϊκή Δράσις 28.2.1957, 198, 2.

524. Ζημίαι τῶν ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ πο-

λέμου καὶ τῶν στρατῶν κατοχῆς, Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Ὁρησκευμάτων - Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων, 1946, 26.

«Έγκρίνονται ... Αρχ. 150.000 διὰ τὴν ἀνίδρυσιν ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς εἰς Κύθηρα. Ἡ συμπλήρωσις τῆς πιστώσεως ταύτης θέλει ληφθεῖ διὰ τῆς μεταφορᾶς πιστώσεων ἐκ τοῦ ἀποθεματικοῦ» (Συνεδρία 22, 23 Μαΐου 1961, 201).

Το 1989 ἡ Αμερικανικὴ Αρχαιολογικὴ Σχολή, ἡ ὁποία δεν εἶχε μέχρι τότε ἐκδηλώσει κανένα ενδιαφέρον γιὰ τὰ Κύθηρα, ζήτησε ἀδεία ἀπὸ τὴν Β' Εφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Αρχαιοτήτων⁵²⁵ νὰ κάνει τοπογραφικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ ἐρευνα στὸ Παλαιόκαστρο, με προφανὴ βέβαια στόχο νὰ καλύψει τὸ κενὸ ποὺ ἀφησε ἡ Ἀγγλικὴ Αρχαιολογικὴ Σχολή καὶ μάλιστα σὲ ἓναν χώρο ποὺ ἤδη τὸν 19ο αἰῶνα, ὅπως σημειώθηκε πιο πάνω, εἶχε ἐρευνήσει ὁ Η. Schliemann. Σαν ἀπὸ ἐνστικτο, σχεδὸν ταυτόχρονα καὶ ἀσφαλῶς ανεξάρτητα ἀπὸ τοὺς Αμερικανοὺς ἀρχαιολόγους, ἀδεία νὰ κάνει ἐπίσης τοπογραφικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ ἐρευνα, ἀκριβῶς πάλι στὸ Παλαιόκαστρο Κυθήρων, ζήτησε ἀπὸ τὴν Β' Εφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Αρχαιοτήτων καὶ ὁ Κυθήριος Ι. Πετρόχειλος⁵²⁶.

Ἡ ἀδεία ἐρευνας στὸ Παλαιόκαστρο, ἡ πρώτη 102 χρόνια μετὰ τὸν πολὺ Η. Schliemann, δόθηκε τελικὰ στὸ Τμήμα Ἱστορίας καὶ Αρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ στὸν Κυθήριο ἀρχαιολόγο καὶ σημαντικὸ ἐρευνητὴ ἤδη τῶν Κυθήρων Ι. Πετρόχειλο. Ἡ ἐρευνα τοῦ συναδέλφου Ι. Πετρόχειλου στὸ Παλαιόκαστρο, στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ σὲ υψόμετρο 323 μ., ποὺ συνεχίζεται, οδήγησε σὲ μιὰ ιδιαίτερα σημαντικὴ ἀνακάλυψη, γιὰ τὴν κορυφὴ τῆς ἀρχαίας πόλης, πάλι ὡς δείγμα κυθηραϊκῆς συνέχειας τῆς λατρείας, ἐπισημάνθηκε τὸ παλαιότατο, σεβάσμιο, ἐλληνικὸ ἱερό ὕστερων Γεωμετρικῶν καὶ Αρχαϊκῶν χρόνων τῶν Κυθήρων, ἀσφαλῶς τὸ ἱερό τῆς Ἀφροδίτης, αὐτὸ ποὺ ἔδωσε στὸ νησί τὴν ὀμηρικὴ προσωνυμία «ζάθεα Κύθηρα». Τὰ εὐρήματα δεν ἦταν μόνον κεραμικὴ, κοτύλες, πινάκια, σκυφοειδεῖς κρατήρες, ἀμφορεῖς ἢ υδρίες, μερικὰ ἀγγεῖα μάλιστα με διηγηματικὲς σκηνές, ἀλλὰ καὶ πολλὰ μικροαντικείμενα, γυάλινα, οστέινα, χάλκινα καὶ σιδερένια, ἀναθήματα, ὅπως χάνδρες, κρίκοι, δαχτυλίδια, πόρπες, περόνες, ἐγχειρίδια, πῆλινα καὶ χάλκινα εἰδῶλια, τόσο ζώομορφα ὅσο καὶ ἀνθρωπόμορφα⁵²⁷. Ἀπὸ τὰ ποικίλα αὐτὰ ἀφιέρωματα συμπεραίνεται ὅχι μόνον ἡ σχέση τῶν Κυθήρων κυρίως με τὴν Ἀργολίδα καὶ λιγότερο με τὴν Ἀττικὴ, ἀλλὰ καὶ με τὶς Κυκλάδες. Ἡ παρουσία

525. Αρ. 5251/7.11.89 ἐγγράφο τῆς Αμερικανικῆς Αρχαιολογικῆς Σχολῆς.

526. 5888/1.12.89 αἴτηση τοῦ λέκτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ι. Πετρόχειλου.

527. Ἔργον 1993, 75-77, Πετρόχειλος, Ἐπιφανειακὴ ἐρευνα στὸ Παλαιόκαστρο Κυθήρων, ΠΑΕ 1993, 154-161, Ι.Ε. Πετρόχειλος, Αρχαῖο ἱερό στὸ Παλαιόκαστρο, Α' Διεθνὲς Συνέδριο Κυθηραϊκῶν Μελετῶν: Κύθηρα, Μύθος καὶ Πραγματικότητα, Κύ-

θηρα 2003, 1, 77-84, - Παλαιόκαστρο Κυθήρων: Γεωμετρικὰ καὶ ἀρχαϊκὰ, σὲ Ν.Χρ. Σταμπολίδης - Α. Γιαννικοῦρή, *Τὸ Αἰγαῖο στὴν πρώτη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου*, Ἀθήνα 2004, 453-460, Ι.Ε. Πετρόχειλος, Ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ στὸ Παλαιόκαστρο Κυθήρων, σὲ Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (ἐπιμ.), *Αρχαιολογικὸ συνέδριο πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀδώνιδος Κύρου* (Πόρος 2002), τόμ. Α, Ἀθήνα 2007, 295-306.

ιταλικών και φρυγικών πορπών ίσως υποδηλώνει ακόμη την παρουσία προσκυνητών και από μακρινότερες περιοχές.

Αμέσως μετά την επισήμανση και την ανασκαφή του ιερού στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό η αρμόδια Εφορεία Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων δραστηριοποιήθηκε στα Κύθηρα. Ο Α. Τσαραβόπουλος με διάφορες ανασκαφές και έρευνες πλούτισε τις φτωχές μας γνώσεις για τα αρχαία Κύθηρα, που ελπίζεται όμως ότι θα δημοσιευθούν επιστημονικά. Στο σπήλαιο της Αγίας Σοφίας στον Κάλαμο βρέθηκε κεραμική της τελικής Νεολιθικής φάσης, καθώς επίσης μινωικά και μυκηναϊκά αγγεία. Στον Χωρόκαμπο εντοπίσθηκε ένας τάφος. Στο Κατοχώρι Αλεξανδράδων ανασκάφηκε νεκροταφείο Κλασικών χρόνων. Στον Θόλο, επάνω στον δρόμο βρέθηκε σημαντικός αριθμός μινωικής κεραμικής. Στα Βιαράδικα περισυλλέχθηκε ένας πήλινος λύχνος καθώς επίσης ένα μυκηναϊκό ειδώλιο σχήματος Φ. Στο Διακόφτι ανασκάφηκε μια σπηλιά στη θέση Χουστή με χρήση στη Νεολιθική εποχή, την τρίτη χιλιετία και τα Κλασικά χρόνια και ένα ΠΕ κτίσμα, στο οποίο ήλθαν στο φως λεπίδες οφριανού. Στην κορυφή του Μυρμηγκάρη και στη θέση Καταφυγάδι ήλθαν στο φως σε σπήλαιο μινωικά και μυκηναϊκά αγγεία. Στα Μητάτα βρέθηκε ένας τετράγωνος τάφος, τελείως συλημένος. Στον Καραβά και στη θέση «Σπηλιά του Αράπη» επισημάνθηκε ο τάφος από τον οποίο παραδόθηκαν το 1950 στην Προϊστορική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου το πήλινο και το λίθινο αγγείο, που σημειώθηκαν πιο πάνω. Άλλος τάφος επισημάνθηκε στα Αλοϊζιάνικα. Σε ένα δρόμο στο Παρθένι βρέθηκε επιφανειακά ένα λίθινο μινωικό φωλεόσχημο αγγείο. Στον Άγιο Θεόδωρο βρέθηκε μια επιγραφή, που δηλώνει την ύπαρξη ιερού του Ασκληπιού. Εντοπίσθηκαν ακόμη τα πεταμένα όστρακα της ανασκαφής Coldstream και Huxley.

Στην Αντιδραγονέρα, τέλος, εντοπίσθηκε και ανασκάφηκε ιερό του Ποσειδώνα, που λειτούργησε κατά την Ελληνιστική και την πρώτη Ρωμαϊκή περίοδο, με αφιερώματα σιδερένια δαχτυλίδια, σφραγιδόλιθους και 216 νομίσματα από 54 διαφορετικές πόλεις, όχι μόνον από διάφορες θέσεις του Αιγαίου αλλά και της Μεσογείου και του Εύξεινου Πόντου, από τις Βαλεαρίδες, τη Σαρδηνία, την Καρχηδόνα και την Αίγυπτο μέχρι τη Φαναγόρεια της Μαύρης Θάλασσας, προφανή αναθήματα από διάφορους περαστικούς ναυτικούς⁵²⁸. Ο Α. Τσαραβόπουλος διενήργησε τέλος ανασκαφική έρευνα και στα Αντικύθηρα, στο Παλαιόκαστρο, στο αρχαίο νεκροταφείο στα Χαρχαλιανά και στην περιοχή του Δημοτικού Σχολείου.

528. Τα στοιχεία προέρχονται από διάλεξη του Α. Τσαραβόπουλου στον Σύλλογο Κυθηρίων Πειραιά, 20.5.2002, από τον αθηναϊκό και κυθηραϊκό τύπο, *Έθνος* 14.7.2003, *Καθημερινή* 11.7.2003, *Απογευματινή της Κυριακής* 14.9.2003, *Κυθηραϊκή Ιδέα*, Ιούλ.-Αύγ. 2003 και τα βασισμένα

στον τύπο AR 2002-03, 15 και 2003-04, 14. Βλ. επίσης Α. Τσαραβόπουλος, *Κύθηρα, Αντικύθηρα*, ΑΔ 52 (1997) Β1, Χρον. 105-108, - *Κύθηρα, Αντικύθηρα*, σε Α.Γ. Βλάχοπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία, νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 2005.

Σχετικά με την ευρύτερη ελληνική αρχαιολογική δραστηριότητα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η Γ. Κοκκορού-Αλευρά μελετά το λατομείο στον Αυλαίμονα, καθώς και άλλα κυθηραϊκά λατομεία με τον γεωλόγο Αχ. Χατζηαντωνίου, στο ευρύτερο πρόγραμμα της έρευνας των αρχαίων ελληνικών λατομείων.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι αμέσως μετά την ελληνική έρευνα στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό δραστηριοποιήθηκαν στα λησμονημένα Κύθηρα δύο ξένες αρχαιολογικές σχολές, η Αυστραλιανή Αρχαιολογική Σχολή και η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή, από σύμπτωση βέβαια συγγενικές λόγω της κοινοπολιτείας και ίσως γι' αυτό μοίρασαν γεωγραφικά και χωρίς επικαλύψεις το ερευνητικό ενδιαφέρον τους για το νησί. Η νεοπαγής σχετικά Αυστραλιανή Αρχαιολογική Σχολή, που αν και δεν είχε εκδηλώσει παλαιότερα ενδιαφέρον για την κυθηραϊκή αρχαιολογική έρευνα, παρά μάλιστα το τεράστιο δυναμικό των Κυθηρίων μεταναστών στην Αυστραλία, δημιούργησε το πρόγραμμα «Paliochora-Kythera Archaeological Survey» (ΑΡΚΑΣ), με επικεφαλής του προγράμματος τον I. Johnson και υποδιευθυντή τον E. Gregory, που άρχισε το 1999, με στόχο την επιφανειακή έρευνα του βόρειου τμήματος των Κυθήρων. Οι ειδήσεις για την έρευνα αυτή είναι για την ώρα περιορισμένες⁵²⁹.

Όπως ήταν επόμενο, αμέσως μετά την ανασκαφή στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό ανανεώθηκε το ενδιαφέρον της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής για τα ξεχασμένα Κύθηρα. Φυσικά ιδιαίτερα οργανωμένος υπήρξε ο σχεδιασμός της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής για την επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα του κεντρικού-ανατολικού τμήματος των Κυθήρων, περί τη μινωική αποικία στο Καστρί, την ξεχασμένη σημαντική ανασκαφή των N. Coldstream και G. Huxley, πριν από την ανακάλυψη του ιερού κορυφής της στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. Το σχετικό πρόγραμμα, που ονομάζεται Kythera Island Project (KIP), και διευθύνεται από τον συνάδελφο C. Broodbank, επικεφαλής πολυμελούς συνεργείου, αποβλέπει προφανώς, όπως συνηθίζεται στις μέρες μας, στη σύγχρονη, μεθοδική προετοιμασία μιας νέας μεγάλης αγγλικής κυθηραϊκής ανασκαφής. Τα ετήσια πορίσματα αυτής της έρευνας επιφανείας, που διήρκεσε από το 2000 μέχρι το 2002 έχουν ανακοινωθεί ήδη συνοπτικά⁵³⁰.

529. AR 2001-02, 17, AR 2003-04, 15. Διάλεξη S. Paspalas, Kythera, a mediterranean island through time στο Σύδνευ, Εφημ. Κυθηραϊσμός, Μάιος 2006, Ξένες αρχαιολογικές σχολές στην Ελλάδα, Αθήνα 2007, 42-44.

530. AR 2000-01, 20-21, AR 2001-02, 16-17, AR 2002-03, 15-17, 2003-04, 14-15, AR 2004-05, 14, AR 2005-06, 17, C. Brood-

bank, Kythera survey: Preliminary report on the 1998 season, BSA 94 (1999) 191-214, C. Broodbank - J. Bennet - J.L. Davis, Aphrodite observed: insularity and antiquities on Kythera through outsider's eyes, σε J. Cherry - C. Scarre - S. Shermann, *Explaining social change, Studies in honour of Colin Renfrew*, Cambridge 2004, 227-239.

Είναι προφανές ότι η αρχαιολογική έρευνα των Κυθήρων προοιωνίζεται ενθαρρυντική για τον αρχόμενο 21ο αιώνα με την ελπίδα ότι η σκαπάνη των αρχαιολόγων και η μελέτη των ιστορικών θα πλουτίσει τις γνώσεις μας για τα Κύθηρα με δημοσιεύσεις και συνέδρια.

A. Ohnesorg, A small votive capital from Kythera, *BSA* 99 (2004) 283-289. A. Bevan κ.ά., Excavation of neopalatial deposits at Tholos (Kastri), Kythera, *BSA* 97 (2002) 55-96. I. Μπίθα, Τα βυζαντινά Κύθηρα μέσα από τις μαρτυρίες των εκκλησιών και των τοιχογραφιών, *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, Αθήνα 2004, 565-577. P. Vokotopoulos, Byzantine art at Kythera, σε Koumanoudi - Maltezu 2003, 49-56. Βλ. επίσης τις ανακοινώσεις στο *Η' Πανιώνιο Συνέδριο*, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006: -Α. Μπαρτσιώκας, Ομηρική γεωγραφία των Κυθήρων. - Κ. Σουέρεφ, Η πορεία του Οδυσσέα στον επτανησιακό χώρο (γεωγραφική ταύτιση). - Μ. Πατραμάνη, Πειρατεία και κούρσος στα Κύθηρα και η θέση των βενετικών αρχών (17ος-18ος αι.). - Κ. Τσικνάκης, Από την Κρήτη στα Κύθηρα. - Χρ. Μαλτέζου, Παναγία Μυρτιδιώτισσα των Κυθήρων. Ο χαμένος θησαυρός της Μονής (17ος αι.). - Α. Letterio, Ο στασιασμός των Κυθήρων του 1780 από νέα αρχειακά έγγραφα. - Η. Μαρσέλλος, Κυθηραϊκή γη. - Κ. Λιάμπη, Το σύνταγμα νομισμάτων των Κυθήρων. - Ν. Πούλου, Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή παρουσία στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. - Α. Χρήστου, Τα γλυπτά των Κυθήρων, 19ος-20ός αι. - Μ. Λαμπρινού, Αρχειακή τεκμηρίωση και συσχετισμός οχυρωματικών φάσεων κάστρου Χώρας Κυθήρων - Φρουρίου Αγίας Μαύρας Λευκάδας κατά τον 16ο αι. - Β. Λευθέρης, Μια ματιά στην διασύνδεση αρχιτεκτονικής και μηχανικής των παραδοσιακών κτηρίων στα Κύθηρα. - Θ. Κουκούλης, Τρόποι κατασκευής στους ναούς και στις κατοικίες των Κυθήρων από τον 18ο-20ό αι. - T. Gregory, Landscape and cultural history in medieval and early modern Kythera. - Μ. Κουμανούδη, Ο φάκελλος Venier, στοιχεία για την οικονομική διαχείριση των Κυθήρων κατά τον 15ο αι. - Εμ. Δρακάκη, Αρχείο της Εκτελεστικής Αστυνομίας Κυθήρων. Τα κατάστιχα

της αλληλογραφίας. - I. Δεμέτης, Κάποια σχόλια αναφορικά με το θάνατο του επισκόπου Κυθήρων Κωνσταντίνου Στρατούλη. - Κ. Μιχαλακάκη, Το ελληνικό σχολείο Ποταμού. - Β. Λευθέρης - Κ. Κασιμάτη, Η παιδαγωγική εξέλιξη των Κυθήρων. - Π. Καβακόπουλος, Συγκριτική θεώρηση στη μουσικοχορευτική παράδοση Κυθήρων και Λευκάδας. - I. Κασιμάτης, Αντώνιος Φατσέας, ένας σπουδαίος λόγιος του 19ου αι. - Σ. Ευαγγελάτος, Η προσωπικότητα του Γ. Μορμόρη. - Δ. Μέντη, Το ταξίδι στα Κύθηρα. Ένα παλιό λογοτεχνικό θέμα με ισχύ στη νεότερη ελληνική πεζογραφία. - I. Garcia-Galvez, Μια νήσος στην ισπανική γραμματολογία. - Ε. Αλεξάκης, Η κατούνα Μπελιάνικα των Κορωναίων στη θέση Σύλακα των Κυθήρων. - Ά. Παπαμιχαήλ-Κουτρουμπα, Από τον κόσμο των αινιγμάτων, το παράδειγμα των Κυθήρων. - Μ. Βρέλλη-Ζάχου, Η λαϊκή ενδυμασία των Κυθήρων σε σχέση με τις λαϊκές ενδυμασίες των λοιπών Επτανήσων. - Π. Καμηλάκης, Επαγγελματική κινητικότητα. Ταξίδια και επαγγελματικές εγκαταστάσεις Κυθηρίων στις αρχές της δεκαετίας του 1880. - Β. Χρυσανθοπούλου, Κυθηραϊκή διασπορά. Ο ρόλος της στη διαμόρφωση της κυθηραϊκής κοινότητας και ταυτότητας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. - Δ. Βαγιακάκος, Ονοματολογικές παρατηρήσεις επί των ληξιαρχικών βιβλίων των Κυθήρων. - Ε. Μπαφούνη, Ευστάθιος Δηλαβέρης (1856-1932). Από τα Κύθηρα στον Πειραιά. - Ε. Κυριαζόπουλος - Ν. Λουράντος, Ένα βιβλίο, τρεις άνθρωποι, μια οικογένεια. - Σ. Βολυράκη - Γ. Φράγκου, Περιγραφή των επαγγελματιών στα Κύθηρα και συσχέτιση της επιχειρηματικότητας των νέων των Κυθήρων με σχολές των ΤΕΙ. - Ζ. Συνοδινός, Πιστωτικές σχέσεις και τραπεζική δραστηριότητα στα Κύθηρα. Η συμβολή του υποκαταστήματος Κυθήρων της Εθνικής Τράπεζας στα πρώτα 20 χρόνια του 20ού αιώνα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συντομογραφίες

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Ἐφημερίς
ΒΑΕ	Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
Κρητ. Χρον.	Κρητικά Χρονικά
ΠΑΕ	Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
AA	Archäologischer Anzeiger
Aegaeum	Aegaeum. Annales d'Archéologie Égéenne de l'Université de Liège
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
AR	Archaeological Reports
ASAtene	Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente
BAR	British Archaeological Reports / BAR International Series
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BEFAR	Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London
BSA	The Annual of the British School at Athens
CMS	Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel
CambrAJ	Cambridge Archaeological Journal
Hesperia	Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens
JHS	The Journal of Hellenic Studies
MonAnt	Monumenti Antichi
ÖJh	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institut in Wien
OpAth	Opuscula Atheniensia
OpusArch	Opuscula Archaeologica
PBF	Prähistorische Bronzefunde
PZ	Prähistorische Zeitschrift
RA	Revue Archéologique, Paris, Presses Universitaires
RE	F. Pauly - G. Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertums-wissenschaft
RÉG	Revue des Études Grecques
SIMA	Studies in Mediterranean Archaeology
SMEA	Studi Micenei ed Egeo-Anatolici

Κύθηρα 1

Γιάννης Σακελλαράκης, *Κύθηρα*.

Τὸ μινωικὸ ἱερό κορυφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, ΤΟΜΟΣ 1.

Τὰ προανασκαφικά καὶ ἡ ἀνασκαφή, ΒΑΕ, Ἀθῆναι 2011.

Γ. Σακελλαράκης, Ἡ θέση τῶν Κυθήρων καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό. Ἡ ἐπισήμανση τῆς θέσης, 1-73.

Δ. Κουρκουμέλης, Θαλασσινοὶ ὀρίζοντες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, 75-111.

Ἐλ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας - Ἁγίου Νικολάου, 113-143.

Γ. Σακελλαράκης, Ἡ ἀνασκαφή, 145-331.

Κύθηρα 2

Γιάννης Σακελλαράκης (ἐπιμ.), *Κύθηρα*.

Τὸ μινωικὸ ἱερό κορυφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, ΤΟΜΟΣ 2.

Τὰ εὐρήματα, ΒΑΕ, Ἀθῆναι 2012.

Ἐ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Χάλκινα εἰδώλια, 1-212.

Γ. Σακελλαράκης, Μινωικὰ χάλκινα μικροαντικείμενα, 213-238.

Γ. Βαρουφάκης, Μεταλλουργικὴ μελέτη χάλκινων δοκιμίων Μινωικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὰ Κύθηρα, 239-247.

Αἰμ. Μπάνου, Μικροαντικείμενα Μινωικῶν χρόνων ἀπὸ πηλό, λίθο καὶ πολύτιμες ὕλες, 249-507.

Κύθηρα 3

Γιάννης Σακελλαράκης (ἐπιμ.), *Κύθηρα*.

Τὸ μινωικὸ ἱερό κορυφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, ΤΟΜΟΣ 3.

Τὰ εὐρήματα, ΒΑΕ, Ἀθῆναι 2013.

Ἄννα Ἀλεξανδροπούλου, Ἡ κεραμικὴ τῶν Ἱστορικῶν χρόνων, 3-24.

Νατ. Πούλου-Παπαδημητρίου, Ἡ Βυζαντινὴ καὶ ἡ πρώιμη Ἑνετικὴ περίοδος, 25-266.

Ἑλλή Τζαβέλλα, Οἱ μαρτυρίες τῆς ὕστερης Ἑνετικῆς καὶ Νεώτερης περιόδου (15ος-20ός αἰ.), 267-328.

Γ. Μπροκαλάκης, Γυάλινα καὶ μετάλλινα τέχνηρα, 329-418.

Βάσω Πέννα, Ἡ μαρτυρία τῶν νομισμάτων καὶ τῶν σφραγίδων, 419-462.

Κ. Τρανταλίδου, Ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα καὶ ζητήματα τῆς ὀρνιθοπανίδας, 463-563.

Κύθηρα 4

Γιάννης Σακελλαράκης (ἐπιμ.), *Κύθηρα*.

Τὸ μινωικὸ ἱερό κορυφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, ΤΟΜΟΣ 4.

Τὰ εὐρήματα, ΒΑΕ, Ἀθῆναι 2013.

Γ. Σακελλαράκης, Ἡ πορεία μιᾶς ἔρευνας.

Ἄδ. Κύρου, Ἐνα ἀπροσδόκητο εὕρημα.

Ἰφ. Τουρναβίτου, Ἡ κεραμικὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Ἐ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ἐπίλογος.

Γενική βιβλιογραφία

- Αβραμέα 1972 = Α. Αβραμέα, 'Η χαρτογράφηση τοῦ παράλιου χώρου, σε Στ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Ἑλληνική Ἐμπορική Ναυτιλία*, Ἀθήναι, 179-186.
- Αβραμέα 1985 = Α. Αβραμέα - Β. Σφυρόερας - Σ. Ασδραχάς, *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα.
- Αλεξίου 1959 = Στ. Αλεξίου, Νέα παράστασις λατρείας ἐπὶ μινωικοῦ ἀναγλύφου ἀγγείου, *Κρητ. Χρον.* 13, 346-352.
- Αλεξίου 1963 = Στ. Αλεξίου, Μινωικοὶ ἱστοὶ σημαίων, *Κρητ. Χρον.* 17, 339-351.
- Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982 = Δ. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Μ.Κ. Πετρόχειλος, *Κυθηραϊκά μελετήματα*, Αθήνα.
- Αρώνη-Τσίχλη 1997 = Κ. Αρώνη-Τσίχλη, Η Κυθέρεια Αφροδίτη: Μύθος και μυθοπλασία ἀπὸ την αρχαιότητα ως σήμερα, σε Κ. Αρώνη-Τσίχλη (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Αντώνη Αντωνακόπουλο*, Αθήνα, 437-448.
- Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1975 = Μ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου εἰς Κύθηρα, *ΑΑΑ* 8, 178-192.
- Γιατρομανωλάκης 1996 = Γ. Γιατρομανωλάκης (επιμ.), *Δίκτυς ὁ κρητικός. Εφημερίδα του Τρωικοῦ πολέμου* (ὡπως τη μετέφρασε ο Λεύκιος Σεπτίμιος ἀπὸ τα ελληνικά στα λατινικά) - *Δάρης ο Φρύγας, Ἱστορία γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας*, Εἰσαγωγή και μετάφραση ἀπὸ τα λατινικά, Αθήνα.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου 1989-91 = Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Σχόλια σε εἰκόνα ἀπὸ ναὸ τοῦ Κάστρου τῆς Χώρας Κυθήρων, *ΑΔ* 44-46, Α, Μελ. 179-190.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου 1998 = Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Εἰκόνα τοῦ Εμ. Λαμπάρδου στα Κύθηρα, *ΔΧΑΕ* 20, 356-374.
- Δαβάρας 1974 = Κ. Δαβάρας, Ἀνασκαφὴ ΜΜ Ἱεροῦ Κορυφῆς Βρύσινας Ρεθύμνης, *ΑΑΑ* 7, 210-213.
- Δελακοβίας 1887 = Ν. Δελακοβίας, *Ἡ νῆσος Κύθηρα*, Αθήνα.
- Κακριδῆς 1986 = Ι.Θ. Κακριδῆς, *Ελληνική Μυθολογία*, τόμ. 1-5, Αθήνα.
- Καλλίγερος 1998 = Εμμ. Π. Καλλίγερος, *Κυθηραϊκά. Τα χρονικά του ιερέως Δανιὴλ-Βαρυπάτη-Χρυσέα*, Αθήνα.
- Καλούτσης 1852-53 = Ν.-Σ. Καλούτσης, Ἀρχαιολογικά Κύθηρα, *Νέα Πανδώρα Γ'*, 500-502.
- Καρδαρά 1966 = Χρ. Καρδαρά, Ὑπαίθριοι στῦλοι καὶ δένδρα ὡς μέσα ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ, *ΑΕ* 105, 149-200.
- Κεραμόπουλλος 1931 = Α.Δ. Κεραμόπουλλος, Σύμμεικτα ἀρχαιολογικά, *ΑΕ* 70, 161-165.
- Κουμανούδης 1875 = Στ.Α. Κουμανούδης, Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι Δήλου, Ῥηνείας καὶ Κυθήρων, *Ἀθήναιον* 4, 453-468.
- Κουρκουμέλης 1992 = Δ. Κουρκουμέλης, Αναγνωριστικὴ υποβρύχια ἐρευνα στη θαλάσσια περιοχὴ Αιλέμωνα Κυθήρων περιόδου 1993, *Ενάλια* 4.1, 6-11.
- Κυριαζόπουλος - Λιβαδάς 1967 = Β. Κυριαζόπουλος - Γ. Λιβαδάς, Ἀρχαιολογικά εὑρήματα ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Ὀλύμπου Ἅγιος Ἀντώνιος, *ΑΔ* 22, 6-14.
- Λαζαρίδης 1965 = Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα Κυθήρων, *ΑΔ* 20, Β1, Χρον. 183-199.
- Λαμπάκης 1892 = Γ. Λαμπάκης, Ἔκθεσις τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Χριστιανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου περὶ τῶν κατὰ τὸ 1891 πεπραγμένων, *ΔΧΑΕ* 1, 94-120.
- Λεοντσίνης 1980 = Γ.Ν. Λεοντσίνης, Το αστικοαγροτικὸ κίνημα στα Κύθηρα και ο καταστατικὸς χάρτης τῆς πολιτικῆς διοικήσεως των χωρικών, *Πρακτικά Δ' Πανιονίου Συνεδρίου*, Α', Κέρκυρα, 216-242.
- Λιανός 1983 = Ν. Λιανός, Ἐρευνα στο ναυάγιο «Μέντωρ», *Αρχαιολογία* 8, 24-28.

- Λιβιεράτος - Μπεριάτος 2001 = Ε. Λιβιεράτος - Η. Μπεριάτος, *Η Επτάνησος σε χάρτες από τον Πτολεμαίο στους δορυφόρους*, Θεσσαλονίκη.
- Λιβιεράτος - Μπούτουρα 2003 = Ε. Λιβιεράτος - Χ. Μπούτουρα, Κύθηρα, η εκ δυσμών πύλη του Αιγαίου στους αναγεννησιακούς χάρτες, σε *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών* (Κύθηρα 20-24 Σεπτ. 2003), Κύθηρα, 205-217.
- Λούπης 1999 = Δ. Λούπης, *Ο Πίρι Ρεΐς (1464-1553) χαρτογραφεί το Αιγαίο. Η Οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα.
- Μάλλιαρης 1998 = Α.Μ. Μάλλιαρης, Αρχαιογνωσία και αρχαιολογία στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (1685-1715), σε Ν.Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Άνθη Χαρίτων*, Ελληνικόν Ινστιτούτον Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας αρ. 18, Βενετία, 279-287.
- Μαλτέζου 1991 = Χρ. Μαλτέζου, *Η Βενετική παρουσία στα Κύθηρα. Αρχειακές μαρτυρίες*, Αθήνα.
- Μάντης 1997 = Α. Μάντης, *Disjecta membra. Η διαρπαγή και η διασπορά των αρχαίων της Ακρόπολης*, *Ανθέμιον* 4, 9-25.
- Μαραγκού 1992 = Α. Μαραγκού (επιμ.), *Μινωικός και ελληνικός πολιτισμός από την Συλλογή Μητσotάκη*, Αθήνα.
- Μαρινάτος 1963 = Σπ. Μαρινάτος, 'Ο «κεραιότης» τῆς Ἑγκωμης, *ΑΔ* 18, 95-98.
- Μαρινάτος - Hirmer 1959 = Σπ. Μαρινάτος - Μ. Hirmer, *Κρήτη καὶ μυκηναϊκὴ Ἑλλάς*, Ἀθῆναι.
- Μαρσέλλος 1974 = Η.Α. Μαρσέλλος, *Μία ἀποδημία εἰς Κύθηρα*, Αθήνα.
- Μαυροειδής 1978 = Φ.Δ. Μαυροειδῆς, Κοινωνία καὶ διοίκηση στὰ Κύθηρα στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰῶνα, *Δωδώνη* 7, 141-169.
- Μέγας 2004 = Γ.Α. Μέγας, *Ελληνικὲς γιορτὲς καὶ ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας*, Αθήνα.
- Μηλιαράκης 1886 = Α. Μηλιαράκης, *Γεωγραφία πολιτικὴ νέα καὶ ἀρχαία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας*, Αθήνα.
- Μηλιαράκης 1888 = Α. Μηλιαράκης, *Περὶ τῶν ἐλγινείων μαρμάρων*, *Ἑστία* τόμ. 26, αρ. 667-676, 681-799.
- Μυλωνάς 1878 = Κ.Δ. Μυλωνᾶς, Νέα προσκτῆματα τοῦ ἐν τῷ Βαρβακείῳ Μουσείου, *BCH* 2, 363-371.
- Νερβάλ Ντε 2000 = Ζ. Ντε Νερβάλ, *Ταξίδι στὴν Ανατολή*, Αθήνα.
- Ξανθουδίδης 1922 = Στ. Ξανθουδίδης, Μινωικὸν μέγαρον Νίρου, *ΑΕ* 61, 1-25.
- Οικονομίδης 1967 = Ν.Α. Οἰκονομίδης, Ὁ βίος τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου Κυθήρων, *Πρακτικὰ Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου* 1, Ἀθῆναι, 264-291.
- Ορλάνδος 1958 = Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Σφενδόγιον, *ΕΕΒΣ* 28, 401-405.
- Παπαγεωργίου 1975 = Σ. Παπαγεωργίου, Περιήγησις Λακωνίας καὶ Κυθήρων ἀπὸ δύο Ἀμερικανοὺς ἱεραποστόλους, 1837-1838, *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 13, 244-257.
- Παπαδοπούλου - Τζαχίλη 2010 = Ε. Παπαδοπούλου - Τρις Τζαχίλη, Ανασκαφή στο Ἱερό Κορυφῆς τοῦ Βρύσινα Νομοῦ Ρεθύμνης, σε Μ.Γ. Ανδριανάκης - Τ. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικὸ Ἔργο Κρήτης Ι, Πρακτικὰ τῆς 1ης συνάντησης* (Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008), Ρέθυμνο, 452-463.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1982 = Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Ανασκαφή τοῦ μινωικοῦ οικισμοῦ στα Τριάντα τῆς Ρόδου, *ΑΔ* 37, 139-187.
- Παπαχατζῆς 1987 = Ν. Παπαχατζῆς, *Η θρησκεία στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, Αθήνα.
- Πετρόχειλος 1984 = Ι.Ε. Πετρόχειλος, *Τα Κύθηρα. Ἀπὸ τὴν Προϊστορικὴ ἐποχὴ ὡς τὴ Ρωμαϊοκρατία*, Ἰωάννινα.
- Πετρόχειλος 1940 = Μ.Κ. Πετρόχειλος, *Ἱστορία τῆς νήσου Κυθήρων*, Ἀθῆναι.

- Πετρόχειλος 1955 = Μ.Κ. Πετρόχειλος, *Τὰ πολυύμνητα Κύθηρα*, Ἀθήναι.
- Πετρόχειλος 1965 = Μ.Κ. Πετρόχειλος, Τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Ν.-Σ. Καλούτση, *Παρνασσός* 7, 405-414.
- Πετρόχειλος 1966 = Μ.Κ. Πετρόχειλος, Ἀλληλογραφία Στεφάνου Οἰκονόμου - Ἰωάννου Καλούτση, *Παρνασσός* 8, 105-119.
- Πετρόχειλος 1979 = Μ.Κ. Πετρόχειλος, *Κυθηραϊκὰ μελετήματα. Ἐντυπώσεις ἀπὸ τὰ Κύθηρα*, Κυθηραϊκὴ Βιβλιοθήκη 4, Ἀθήνα.
- Πιλάλη-Παπαστερίου 1992 = Αγγ. Πιλάλη-Παπαστερίου, *Μινωικὰ πῆλινα ἀνθρωπόμορφα εἰδῶλια τῆς Συλλογῆς Μεταξά. Συμβολή στη μελέτη τῆς μεσομινωικῆς πηλοπλαστικῆς*, Θεσσαλονίκη.
- Πλάτων 1951 = Ν. Πλάτων, Τὸ ἱερὸν Μαζᾶ καὶ τὰ μινωικὰ ἱερὰ κορυφῆς, *Κρητ. Χρον.* 5, 96-160.
- Πλάτων 1974 = Ν. Πλάτων, *Ζάκρος: Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον*, ΒΑΕ αρ. 78α, Ἀθήναι.
- Πλάτων 2003 = Λ. Πλάτων, Το ἀνάγλυφο ρυτὸ τῆς Ζάκρου κάτω ἀπὸ ἓνα νέο σημασιολογικὸ πρίσμα, σε Α. Βλαχόπουλος - Κ. Μπίρταχα (επιμ.), *Αργοναύτης. Τιμητικὸς τόμος για τον καθηγητὴ Χρίστο Γ. Ντούμα ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του στο Πανεπιστήμιο Αθηνῶν* (1980-2000), Ἀθήνα, 331-362.
- Πολίτης 1895 = Ν. Πολίτης, Ἄπαντα τοῦ Βύρωνος, τόμος πρῶτος, Ἀθήναι.
- Ποστολάκας 1868 = Α. Ποστολάκας, *Κατάλογος τῶν ἀρχαίων νομισμάτων τῶν νήσων Κερκύρας, Λευκάδος, Ἰθάκης, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καὶ Κυθήρων*, Ἀθήναι.
- Ρουσόπουλος 1862 = Α.Σ. Ρουσόπουλος, Ποικίλα, *ΑΕ* 17, τεύχ. IB, 311-316.
- Σακελλαράκης 1970 = Γ. Σακελλαράκης, Τὸ μινωϊκὸν ὄρεινὸν ἱερὸν τοῦ Θύλακα, *ΑΑΑ* 3, 252-259.
- Σακελλαράκης 1972α = Γ. Σακελλαράκης, Τὸ προσχέδιον τῆς σφραγίδος CMS I 220 ἐκ Βαφειοῦ, *ΑΕ* 111, 234-244.
- Σακελλαράκης 1972β = Γ. Σακελλαράκης, Τὸ θέμα τῆς φερύσης ζῶον γυναικὸς εἰς τὴν κρητομυκηναϊκὴν σφραγιδόγλυφίαν, *ΑΕ* 111, 245-258.
- Σακελλαράκης 1990 = Γ. Σακελλαράκης, Παύλου Βλαστοῦ, «Ἡ ἱερὰ πορεία τῶν εὐσεβῶν εἰς τὴν Ἰδην τῆς Κρήτης», Προσκυνήματα στον Ψηλορείτη το 1860 καὶ το 1872, *Κρητ. Χρον.* 30, 18-34.
- Σακελλαράκης 1994 = Γ. Σακελλαράκης, Το μινωικὸ ἱερὸ κορυφῆς τῶν Κυθήρων, σε Λοιβή, *εἰς μνήμην Ἀνδρέα Γ. Καλοκαιρινοῦ*, Ἡράκλειο, 195-203.
- Σακελλαράκης 1995 = Γ. Σακελλαράκης, *Ἀνασκάπτοντας τὸ παρελθόν*, Ἀθήνα.
- Σακελλαράκης 1997 = Γ. Σακελλαράκης, Μινωικὸ χάλκινο εἰδῶλιο σκορπιοῦ ἀπὸ τὰ Κύθηρα, σε Β.Χ. Πετράκος (επιμ.), *Ἐπαινος Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου*, ΒΑΕ αρ. 168, Ἀθήναι, 423-472.
- Σακελλαράκης 2006 = Γ. Σακελλαράκης, Με ἀφορμὴ κάποια λείψανα ἐπίπλων στο Ἰδαίον Ἄντρο, σε Ε. Γαβριλάκη - Γ.Σ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ὁ Μυλοπόταμος ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερα, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου* (Πάνορμος 24-30 Οκτ. 2003), Ρέθυμνο, III, 137-181.
- Σακελλαράκης καὶ Σακελλαράκη 1979 = Γ. καὶ Ἐ. Σακελλαράκη, Ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν [1979], *ΠΑΕ* 1979, 331-392.
- Σακελλαράκης καὶ Σακελλαράκη 1997 = Γ. καὶ Ἐ. Σακελλαράκη, *Αρχάνες, μιὰ νέα ματιά στη μινωικὴ Κρήτη*, I-II, Ἀθήνα.
- Σακελλαρίου 1966 = Ἀ. Σακελλαρίου, *Μυκηναϊκὴ σφραγιδόγλυφία*, ΑΔ, Δημοσιεύματα αρ. 8, Ἀθήναι.
- Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1971 = Ἐ. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, *Μινωικὸν ζῶμα*, ΒΑΕ αρ. 71, Ἀθήναι.
- Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1981 = Ἐ. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, *Οἱ τοιχογραφίαι τῆς Θήρας σὲ σχέση μετὰ τὴν Μινωικὴν Κρήτη, Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἡράκλειο, 29 Αὐγ.-3 Σεπτ. 1976), Α1, Ἀθήνα, 479-509.

- Σαπουνά-Σακελλαράκη 1984 = Ή. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ἡ Εὐβοϊκὴ Κύμη τῆς ἐποχῆς τῶν ἀποικισμῶν, *ΑΕ* 123, 151-160.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη 1988-89 = Ή. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Κεραμεικὴ τοῦ θαλάσσιου ρυθμοῦ ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες καὶ ἡ πιθανὴ ὑπαρξὴ τοπικοῦ ἐργαστηρίου, *Κρητ. Χρον.* 28-29, 28-52.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη 1993 = Ή. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Μυκηναϊκὴ πλαστικὴ στὴν Λακωνία, σὲ Ο. Palaggia - W. Coulson (ἐπιμ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia*, Oxford, 137-143.
- Σιμόπουλος 1973-76 = Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα*, τόμ. Α, Β, Γ1, Γ2, Ἀθήνα.
- Σολωμός 1881 = Ν.Ι. Σολωμός, Ὁ ἐν Κυθήροις λέων, *Παρνασσός Ε'*, 1100-1102.
- Στάης 1915 = Β. Στάης, Ἀνασκαφαὶ ἐν Κυθήροις, *ΑΔ* 1, 191-194.
- Στάθης 1923α = Σπ. Στάθης, Κυθηραϊκὰ γενεαλογικὰ δένδρα, *Κυθηραϊκὴ Ἐπιθεώρησις* ἔτος Α', 333-336.
- Στάθης 1923β = Σπ. Στάθης, Τὰ Κυθηραϊκὰ Χρονικὰ τοῦ ἱερέως Γρηγορίου Λογοθέτη, *Κυθηραϊκὴ Ἐπιθεώρησις* ἔτος Α', 337-364.
- Στάθης 1975 = Ε.Σ. Στάθης, Διοικητικὰ ἔγγραφα ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τῆς Γαλλικῆς κυριαρχίας στὰ Κύθηρα, 1797-1799, Ἀθήνα.
- Στεργιόπουλος 1948-49 = Κ.Δ. Στεργιόπουλος, Ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς καὶ ἡ Γαλλικὴ χαρτογραφία ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως μέχρι τοῦ 1830, *ΑΕ* 86-87, 33-84.
- Σωτηρίου 1923 = Γ. Σωτηρίου, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Κυθήρων, *Κυθηραϊκὴ Ἐπιθεώρησις* ἔτος Α', 313-332.
- Τελεβάντου 1994 = Χ. Τελεβάντου, Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἱ τοιχογραφίαι τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, *ΒΑΕ* αρ. 143, Ἀθήνα.
- Τόλιας 1999 = Γ. Τόλιας, *Οἱ ἐλληνικοὶ ναυτικοὶ χάρτες πορτολάνοι, 15ος-17ος αἰ.*, Ἀθήνα.
- Τόλιας 2001 = Γ. Τόλιας, *Τα νησολόγια, ἡ μοναξιά καὶ ἡ συντροφιά τῶν νησιῶν*, Ἀθήνα.
- Τσικνάκης 1989-90 = Κ.Γ. Τσικνάκης, Ἐνα κείμενο τοῦ Ονορίο Βελλί γιὰ τὶς ἀρχαιότητες τῆς Κρήτης, *Παλίμψηστον* 9-10, 179-238.
- Τσικνάκης 1991 = Κ.Γ. Τσικνάκης, Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα τοῦ Ονορίο Βελλί στὴν Κρήτη με βάση ἕνα ἀγνωστο κείμενό του, *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Β', Χανιά, 577-589.
- Φιλοπούλου-Δεσύλλα 1984 = Κ. Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες τῆς Δύσεως, πηγὴ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς οθωμανικῆς αυτοκρατορίας στοὺς χρόνους τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεπούς, 1520-1566*, Ἀθήνα.
- Φλάμπουρας 1971 = Δ. Φλάμπουρας, Ὁ Ο. Darper καὶ ἡ περιγραφὴ τοῦ τῆς Κρήτης στὰ 1688, *Κρητ. Χρον.* 23, 467-476.
- Χαβάκης = Ι. Χαβάκης, *Φυτὰ καὶ βότανα τῆς Κρήτης*, ἐκδ. Ζήτα, Ἀθήνα (αχρον.).
- Χάρου-Κορωναίου 1998 = Ελ. Χάρου-Κορωναίου, Ὁ λέων τοῦ Κάστρου, ἐφ. *Κυθηραϊκά*, Μάιος 1998, 9.
- Χατζηδάκης - Μπίθα 1997 = Μ. Χατζηδάκης - Ι. Μπίθα, *Εὐρετήριο βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν: Κύθηρα*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα.
- Χρυσουλάκη 1999 = Σ. Χρυσουλάκη, Ἱερό κορυφῆς Τραοστάλου, *Κρητικὴ Εστία* 7, 310-317.
- Χωρέμη-Θωμοπούλου - Ανδριτσάκη-Φωτιάδη 1980 = Ρ. Χωρέμη-Θωμοπούλου - Δ. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, *Έντυπο υλικό στο Ἱστορικό Ἀρχεῖο Κυθήρων*, Ἀθήνα.
- Ψαράς 1987 = Ι.Δ. Ψαράς, Πείνα στὰ Κύθηρα (1666-1673), *Ελληνικά* 38, 67-81.
- Ψιλάκης 1996 = Ν. Ψιλάκης, *Κρητικὴ μυθολογία*, Ηράκλειο.
- Ψιλάκης 2005 = Ν. Ψιλάκης, *Λαϊκὲς τελετουργίες στὴν Κρήτη*, Ηράκλειο.
- Ωνάσογλου 1990 = Α. Ωνάσογλου, Κύθηρα, *ΑΔ* 45, Β1, Χρον. 81-83.

- Albright 1957 = W.F. Albright, The high place in ancient Palestine, σε *Volume du Congrès, Strassburg 1956*, Vetus Testamentum Suppl. 4, Leiden, 242-258.
- Ansted 1863 = D.Th. Ansted, *The Ionian islands in the year 1863*, London.
- Barber 1984 = R.L.N. Barber, The status of Phylakopi in Creto-Cycladic relations, σε *Thalassocracy* 1984, 179-182.
- Barber - Hadjianastasiou 1989 = R.L.N. Barber - O. Hadjianastasiou, Mikre Vigla: a Bronze Age settlement on Naxos, *BSA* 84, 63-162.
- Beloyianni 2000 = M.P. Beloyianni, Baskets in the fresco of the "saffron gatherers" at Akrotiri, Thera, σε S. Sherratt (εμπ.), *The Wall-paintings of Thera, Proceedings of the First International Symposium* (30 Aug.-4 Sept. 1997, Thera) II, Athens, 568-579.
- Benton 1931-32 = S. Benton, The Ionian islands, *BSA* 32, 213-246.
- Benzi 1984 = M. Benzi, Evidence for a Middle Minoan settlement on the acropolis at Ialysos (Mt Philerimos), σε *Thalassocracy* 1984, 93-105.
- Bergstein 2002 = M. Bergstein, Donatello's Gattamelata and its humanistic audience, *Renaissance Quarterly* LV.3, 833-868.
- Beschi 1975 = L. Beschi, Antichità cretesi a Venezia, *ASAtene* L-LI (1972-1973), 479-502.
- Biddulph 1612 = W. Biddulph, *Ten Years travels of four englishmen and a preacher into Africa, Asia, Troy, Bithynia, Thracia and to the Black Sea*, London.
- Bloedow 1990 = E.F. Bloedow, The "Sanctuary rhyton" from Zakros: What do the goats mean?, *Aegaeum* 6, 59-79.
- Blümel 1953 = K. Blümel, *Antike Kunstwerke*, Berlin.
- Bodnar 1960 = E.W. Bodnar, *Cyriacus of Ancona and Athens*, Bruxelles.
- Bramsen 1820 = J. Bramsen, *Travels in Egypt, Syria, Cyprus, the Morea, Greece, Italy*, β' έκδ., London.
- Branigan 1970 = K. Branigan, *The foundations of palatial Crete*, London.
- Branigan 1981 = K. Branigan, Minoan colonialism, *BSA* 76, 23-34.
- Branigan 1984 = K. Branigan, Minoan community colonies in the Aegean?, σε *Thalassocracy* 1984, 49-54.
- Brice 1961 = W.C. Brice (εμπ.), *Inscriptions in the minoan Linear Script of Class A (from the notes of Sir Arthur Evans and Sir John Myres)*, Oxford.
- Brommer 1979 = F. Brommer, *Der Parthenonfries*, Mainz.
- Brown - Peatfield 1987 = A. Brown - A.A.D. Peatfield, "Stous Anthropolithous": A minoan site near Epano Zakro Sitias, *BSA* 82, 23-33.
- Buondelmonti 1897 = Chr. Buondelmonti, *Description des îles de l'Archipel*, traduction française par Émile Legrand, Paris.
- Buondelmonti 1981 = Chr. Buondelmonti, *Descriptio Insulae Crete et Liber Insularum*, Cap. XI, *Creta*, édition critique par Marie-Anne Van Spitael, Ηράκλειο.
- Bürchner-Maull 1924 = Bürchner-Maull, *Kythera*, *RE* XVII.1, 207-215.
- Buren van 1937-39 = E.D. van Buren, The scorpion in Mesopotamian art and religion, *Archiv für Orientforschung* 12, 1-28.
- Burkert 1993 = W. Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία*, Αθήνα.
- Bursian 1868-1872 = C. Bursian, *Geographie von Griechenland*, II. *Peloponnesos und Inseln*, Leipzig.
- Buxton 2002 = R. Buxton, *Όψεις του φαντασιακού στην αρχαία Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη.
- Cadogan 1986 = G. Cadogan, Why was Crete different? σε G. Cadogan (εμπ.), *The end of the Early Bronze Age in the Aegean*, Cincinnati Classical Studies 6, Leiden, 153-171.

- Cadogan 1988 = G. Cadogan, Some Middle Minoan Problems, σε E.B. French - K. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek prehistory. Papers presented at the centenary conference of the British School of Archaeology at Athens* (Manchester, April 1986), Bristol, 95-99.
- Cartledge 1979 = P. Cartledge, *Sparta and Laconia. A regional history 1300-366 B.C.*, London.
- Cartledge 2001 = P. Cartledge, *Spartan reflections*, London.
- Caskey 1960-61 = J.L. Caskey, Excavations in Keos, 1960-61, *Hesperia* 31, 263-283.
- Caskey 1966 = J.L. Caskey, Excavations in Keos, 1964-1965, *Hesperia* 35, 363-376.
- Caskey 1971 = J.L. Caskey, Investigations in Keos, 1. Excavations and explorations, 1966-70, *Hesperia* 40, 359-396.
- Caskey 1981 = J.L. Caskey, Notes on Keos and Tzia, *Hesperia* 50, 320-326.
- Castellan 1808 = A.L. Castellan, *Lettres sur la Morée et les îles de Cérigo, Hydra et Zante*, Paris.
- Chrimes 1949 = K.M.T. Chrimes, *Ancient Sparta*, Manchester.
- Chrysoulaki 2001 = S. Chrysoulaki, The Traostalos peak sanctuary. Aspects of spatial organisation, σε R. Laffineur - R. Hägg (επιμ.), *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 22, 57-66.
- Coldstream 1969 = J.N. Coldstream, The Phoenicians of Ialysos, *BICS* 16, 1-8.
- Coldstream 1978 = J.N. Coldstream, Kythera and the southern Peloponnese in the LM I period, σε *Thera and the Aegean world 1, Papers presented at the Second International Scientific Congress* (Santorini, Greece, Aug. 1978), London, 389-401.
- Coldstream - Huxley 1972 = J.N. Coldstream - G.L. Huxley, *Kythera. Excavations and Studies*, London.
- Coldstream - Huxley 1984 = J.N. Coldstream - G.L. Huxley, Minoans of Kythera, σε *Thalassocracy* 1984, 107-112.
- Constandoudaki 1975 = M. Constandoudaki, Dominicos Theotocopoulos (El Greco) de Candie à Venise, Documents inédits, 1566-1568, *Θησαυρίσματα* 13, 292-308.
- Cook 1914-40 = A.B. Cook, *Zeus, a study in ancient greek religion*, I-III, Cambridge.
- Cullen 2001 = T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory, a review*, *AJA Suppl.* 1, Boston.
- Curtius 1852 = E. Curtius, *Peloponnesos, eine historische-geographische Beschreibung der Halbinsel*, II, Gotha.
- Davaras 1975 = C. Davaras, Three sherds inscribed in Linear A from Traostalos, *Kadmos* 13, 167-168.
- Davaras 1976 = C. Davaras, *Guide to Cretan Antiquities*, New Jersey.
- Davaras 1980 = C. Davaras, A minoan graffito from Traostalos, *Kadmos* 19, 87-92.
- Davaras 1981 = C. Davaras, Three new Linear A libation vessel fragments from Petsophas, *Kadmos* 20, 1-6.
- Davaras 1988 = C. Davaras, A minoan beetle-rhyton from Prinias Siteias, *BSA* 83, 45-54.
- Davaras - Brice 1977 = C. Davaras - W.C. Brice, A fragment of a libation table inscribed in Linear A from Vrysinas, *Kadmos* 16, 5-6.
- Davis 1984 = J.L. Davis, Cultural innovation and the minoan thalassocracy at Agia Irini, Keos, σε *Thalassocracy* 1984, 159-166.
- Dawkins 1902-03 = R.M. Dawkins, Excavations at Palaikastro II. The houses, *BSA* 9, 290-296.
- Dawkins 1929 = R.M. Dawkins, *The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, London.
- Dickinson 1992 = O. Dickinson, Reflections in Bronze Age Laconia, σε J.M. Sanders (επιμ.), *Φιλολόγων: Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, London, 109-114.
- Dickinson 1994 = O. Dickinson, *The Aegean Bronze Age*, Cambridge.

- Dietrich 1969 = B.C. Dietrich, Peak cults and their place in minoan religion, *Historia* 18, 257-275.
- Dietrich 1971 = B.C. Dietrich, Minoan peak cult: A reply, *Historia* 20, 513-523.
- Dietrich 1974 = B.C. Dietrich, *The origins of Greek religion*, Berlin.
- Dorez 1901 = L. Dorez, *Itinéraire de Jérôme Maurand d'Antibes à Constantinople (1544)*, Paris.
- Egmont van - Heyman 1759 = J. Aegidius van Egmont der Nijenburg - J. Heyman, *Travels through part of Europe, Asia Minor, the islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai etc.*, London.
- Eitrem 1928 = S. Eitrem, Der Skorpion in Mythologie und Religionsgeschichte, *Symbolae Osloenses* 7, 53-82.
- Evans 1897 = A. Evans, Further discoveries of Cretan and Aegean script, with Libyan and Proto-Egyptian comparisons, *JHS* 17, 327-395.
- Evans 1901 = A. Evans, Mycenaean tree and pillar cult and its Mediterranean relations, *JHS* 21, 99-204.
- Evans 1921-35 = A. Evans, *The palace of Minos at Knossos*, I-IV, London.
- Faure 1962 = P. Faure, Cavernes et sites aux deux extrémités de la Crète, *BCH* 86, 36-56.
- Faure 1963 = P. Faure, Cultes de sommets et cultes des cavernes en Crète, *BCH* 87, 493-508.
- Faure 1965 = P. Faure, Recherches sur le peuplement des montagnes de Crète, sites, cavernes et cultes, *BCH* 89, 27-63.
- Faure 1967 = P. Faure, Nouvelles recherches sur trois sortes de sanctuaires crétois, *BCH* 91, 114-150.
- Faure 1969 = P. Faure, Sur trois sortes de sanctuaires crétois (suite), *BCH* 93, 175-213.
- Faure 1972 = P. Faure, Cultes populaires dans la Crète antique, *BCH* 96, 389-426.
- Foster 1982 = K.P. Foster, *Minoan Ceramic Relief*, Göteborg.
- Furumark 1950 = A. Furumark, The settlement at Ialysos and aegean history, c. 1550-1400 B.C., *OpusArch* 6, 150-271.
- Furumark 1965 = A. Furumark, Gods of ancient Crete, *OpAth* 6, 85-98.
- Galt 1812 = J. Galt, *Voyages and travels in the years 1809, 1810 and 1811; containing statistical, commercial and miscellaneous observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo and Turkey*, London.
- Georgiou 1986 = H.S. Georgiou, *Ayia Irini. Specialized domestic and industrial pottery*, Mainz.
- Georgoudi 1974 = S. Georgoudi, Quelques problèmes de la transhumance dans la Grèce ancienne, *RÉG* 87, 155-185.
- Gérard-Rousseau 1968 = M. Gérard-Rousseau, *Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes*, *Incunabula Graeca* 29, Roma.
- Gesell 1985 = G.C. Gesell, *Town, palace and house cult in minoan Crete*, *SIMA* 67, Göteborg.
- Godart - Olivier 1982 = L. Godart - J.P. Olivier, *Recueil des inscriptions en Linéaire A*, *Études crétoises* 21.4, Paris.
- Gordon 1958 = C.H. Gordon, Minoan Linear A, *Journal of Near Eastern Studies* 17, 245-255.
- Grasset Saint-Sauveur 1800 = André Grasset Saint-Sauveur, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les îles et possessions ci-devant vénitiennes du Levant*, Paris.
- Grumach 1963 = E. Grumach, *Bibliographie der kretisch-mykenischen Epigraphik*, Berlin.

- Guilforde 1851 = R. Guilforde, *The pylgrymage of Sir Richard Guilforde to the Holy Land*, A.D. 1506, London.
- Guthrie 1959 = W.K.C. Guthrie, Early Greek religion in the light of the decipherment of Linear B, *BICS* 6, 35-46.
- Hadjianastasiou 1989 = O. Hadjianastasiou, Some hints of Naxian external connections in the earlier late Bronze Age, *BSA* 84, 205-216.
- Hägg 1984 = R. Hägg, Degree and character of the minoan influence on the mainland, *σε Thalassocracy* 1984, 119-122.
- Halstead 1987 = P. Halstead, Traditional and ancient rural economy in Mediterranean Europe. Plus ça change?, *JHS* 107, 77-87.
- Hampe - Simon 1981 = R. Hampe - E. Simon, *The birth of Greek art*, New York.
- Harding κ.ά. 1969 = A. Harding - G. Cadogan - R. Howell, Pavlopetri: an underwater Bronze Age town in Laconia, *BSA* 64, 113-142.
- Head 1911 = B.V. Head, *Historia Numorum, a manual of Greek numismatics*, Oxford.
- Henriksson - Blomberg 1996 = G. Henriksson - M. Blomberg, Evidence for Minoan astronomical observations from the peak sanctuaries on Petsophas and Traostalos, *OpAth* 21, 99-114.
- Hood 1984 = S. Hood, A minoan empire in the Aegean in the 16th and 15th centuries B.C., *σε Thalassocracy* 1984, 33-37.
- Hood 1992 = S. Hood, Cretans in Laconia?, *σε J.M. Sanders (εμπ.), Φιλολόγων: Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, London, 135-140.
- Hope-Simpson - Dickinson 1979 = R. Hope-Simpson - O.T.P.K. Dickinson, *A gazetteer of Aegean civilization in the Bronze Age, I, The mainland and islands*, SIMA 52, Göteborg.
- Hope-Simpson - Lazenby 1973 = R. Hope-Simpson - J.F. Lazenby, Notes from Dodekanese III, *BSA* 68, 127-180.
- Hunter 1798 = W. Hunter, *Travels in the year 1792 through France, Turkey and Hungary to Vienna*, London.
- Hutchinson 1962 = R.W. Hutchinson, *Prehistoric Crete*, London.
- Huxley 1962 = G.L. Huxley, *Early Sparta*, London.
- Huxley 1964 = G.L. Huxley, Kythera, Kastri-Palaiopolis 1963, *AA* 19, B1, Xpov. 147-148.
- Huxley 1988 = G.L. Huxley, Kythera and the minoan maritime economy, *σε Momenti precoloniali nel Mediterraneo antico, Atti del convegno internazionale*, Roma, 65-71.
- Iakovides 1981 = Sp. Iakovides, A peak sanctuary in bronze age Thera, *σε A. Biran (εμπ.), Temples and high places in biblical times, Proceedings of the colloquium in honor of the centennial of Hebrew Union College* (Jewish Institute of Religion, Jerusalem 14-16 March 1977), Jerusalem, 54-58.
- Immerwahr 1990 = S.A. Immerwahr, *Aegean painting in the Bronze Age*, University Park.
- Jones 1999 = D.W. Jones, *Peak sanctuaries and sacred caves in Minoan Crete. Comparison of artifacts*, Studies in Mediterranean archaeology and literature. Pocket-book 156, Jonsered.
- Kaiser 1976 = B. Kaiser, *Untersuchungen zum minoischen Relief*, Bonn.
- Karetsou 1981 = A. Karetsou, The peak sanctuary on Mount Juktas, *σε Sanctuaries and Cults* 1981, 137-153.
- Kendrick 1822 = T.C. Kendrick, *The Ionian Islands; manners and customs; sketches of the ancient history; with anecdotes of the Septinsulars*, London.

- Kenna 1960 = V.E.G. Kenna, *Cretan seals with a catalogue of the Minoan gems in the Ashmolean Museum*, Oxford.
- Kenna 1969 = V.E.G. Kenna, *The cretan talismanic stones in the Late Minoan Age*, SIMA 24, Lund.
- Koster 1993 = D. Koster, "Naar't heerlijk Griekenland Verbeelding! Voer mij heen". *Reizen naar Griekenland 1488-1843*, Groningen.
- Koumanoudi - Maltezou 2003 = M. Koumanoudi - Chr. Maltezou (εμπ.), *Venezia e Cerigo, Atti del simposio internazionale* (Venezia, 6-7 dic. 2002), Venezia.
- Krattenmaker 1995 = K. Krattenmaker, *Palace, Peak and Sceptre: The Iconography of Legitimacy*, σε *Role of the Ruler* 1995, 49-59.
- Laffineur 2005 = R. Laffineur, *Les chapiteaux chevilles. Propos sur l'architecture minoenne en matériaux périssables*, σε I. Bradfer-Burdet κ.ά. (εμπ.), *KPHΞ TEXNITHE. Recueil d'articles en l'honneur de Jean-Claude Poursat, publié à l'occasion des 40 ans de la découverte du Quartier Mu*, *Aegaeum* 26, 131-138.
- Langdon 1976 = M. Langdon, *A sanctuary of Zeus on Mount Hymettos*, *Hesperia* Suppl. 16, Princeton.
- Langlotz 1948-49 = E. Langlotz, *Suchanzeigen*, *AA* 63-64, 265-268.
- Laviosa 1984 = C. Laviosa, *The minoan thalassocracy: Iasos and the Carian coast*, σε *Thalassocracy* 1984, 183-185.
- Leake 1853 = W.M. Leake, *Some remarks on the island of Cerigo, anciently Kythera*, *Transactions of the Royal Society of Literature*, New Series, 4, 255-260.
- LeChevalier 1802 = J.B. LeChevalier, *Voyage de la Troade, fait dans les années 1785 et 1786*, Paris.
- Leonhard 1899 = R. Leonhard, *Die Insel Kythera, eine geographische Monographie*, Gotha.
- Leontsinis 1987 = G.N. Leontsinis, *The island of Kythera, A social history (1700-1863)*, Athens.
- Levi 1981 = D. Levi, *Features and continuity of cretan peak sanctuaries*, σε A. Biran (εμπ.), *Temples and high places in biblical times, Proceedings of the colloquium in honor of the centennial of Hebrew Union College* (Jewish Institute of Religion, Jerusalem 14-16 March 1977), Jerusalem, 38-46.
- Malamut 2003 = E. Malamut, *En passant par Cythère. De l'Antiquité à la fin du XVIe siècle*, σε Koumanoudi - Maltezou 2003, 31-48.
- Marinatos 1986 = N. Marinatos, *Minoan Sacrificial Ritual. Cult practice and symbolism*, *Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen*, 4°, 9, Stockholm.
- Marinatos 1989 = N. Marinatos, *The tree as a focus of ritual action in minoan glyptic art*, σε W. Müller (εμπ.), *Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik, Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium* (5.-7. Sept. 1985), *CMS Beiheft* 3, Berlin, 127-143.
- Marinatos 1995 = N. Marinatos, *Divine kingship in Minoan Crete*, σε *Role of the Ruler* 1995, 37-48.
- Marinatos 1968-1976 = Sp. Marinatos, *Excavations at Thera*, I-VII, Athens.
- Marinatos - Hirmer 1976 = Sp. Marinatos - M. Hirmer, *Kreta, Thera und das mykenische Hellas*, 8' έκδ., München.
- Marketou 1988 = T. Marketou, *New evidence on the topography and site history of prehistoric Ialysos*, σε S. Dietz - I. Papachristodoulou (εμπ.), *Archaeology in the Dodecanese* (Copenhagen April 7th to 9th, 1986), Copenhagen, 27-33.
- Matsas 1991 = D. Matsas, *Samothrace and the northeastern Aegean. The minoan connection*, *Studia Troica* I, 159-180.

- Matsas 1995 = D. Matsas, Minoan long-distance trade. A view from the northern Aegean, σε R. Laffineur - W.-D. Niemeier (επιμ.), *POLITEIA, Society and State in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 12, 235-248.
- Matthäus 1980 = H. Matthäus, *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur*, PBF 2.1, München.
- Matz 1958 = F. Matz, *Göttererscheinung und Kultbild im minoischen Kreta*, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse 1958.7, Wiesbaden.
- Megas 1963 = G.A. Megas, *Greek calendar customs*, Athens.
- Melas 1985 = E.M. Melas, *The islands of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age*, SIMA 68, Göteborg.
- Mellink 1943 = M. Mellink, *Hyakinthos*, Utrecht.
- Minoan Seminar 2009 = C.F. Macdonald - E. Hallager - W.-D. Niemeier (επιμ.), *The Minoans in the central, eastern and northern Aegean - new evidence* (Acts of a Minoan Seminar, 22-23 Jan. 2005 in collaboration with the Danish Institute at Athens and the German Archaeological Institute at Athens), Monographs of the Danish Institute at Athens 8, Athens.
- Mirone 1731 = de Mirone, *Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant, par de Mirone*, Liège.
- Monaco 1941 = G. Monaco, Scavi nella zona micenea di Jaliso, 1935-1936, *Clara Rhodos* 10, 41-184.
- Morgan 1983 = L. Morgan, Theme in the West House painting at Thera, *AE* 122, 85-105.
- Morgan 1988 = L. Morgan, *The miniature wall paintings of Thera. A study in Aegean culture and iconography*, Cambridge.
- Morris - Peatfield 1995 = Chr. Morris - A.A.D. Peatfield, Pottery from the Peak Sanctuary of Atsipadhes Korakias, Ay.Vasilou, Rethymnon, *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνο, Αύγ. 1990), Ρέθυμνο, 643-646.
- Mountjoy 1985 = P.A. Mountjoy, Ritual associations for LM IB Marine Style vases, σε P. Darcque - J. Cl. Poursat (επιμ.), *L'iconographie minoenne, Actes de la Table ronde d'Athènes* (21-22 avril 1983), *BCH Suppl.* 11, Athènes, 231-242.
- Muhly 1970 = J.D. Muhly, Homer and the Phoenicians, The relations between Greece and the Near East in the Late Bronze and Early Iron Ages, *Berytus* 19, 19-64.
- Murray - Price 1990 = O. Murray - S. Price (επιμ.), *The Greek city from Homer to Alexander*, Oxford.
- Myres 1902-03 = J.L. Myres, Excavations at Palaikastro, II, 13. The sanctuary-site of Petsofa, *BSA* 9, 356-387.
- Niemeier 1984 = W.-D. Niemeier, The end of the minoan thalassocracy, σε *Thalassocracy* 1984, 205-215.
- Niemeier 1999 = W.-D. Niemeier, The Minoans of Miletus, σε Philip Betancourt - V. Karageorghis - R. Laffineur - W.-D. Niemeier (επιμ.), *MELETEMATA. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he Enters his 65th Year*, *Aegaeum* 20, 543-554.
- Nilsson 1950 = M. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean religion and its survival in Greek religion*, Lund.
- Nilsson 1953 = M. Nilsson, *Ἑλληνική λαϊκή θρησκεία* (μετάφρ. Ἰ.Θ. Κακριδῆς), Αθήνα.
- Nilsson 1955 = M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, I-II, Handbuch der Altertumswissenschaft 5.2, München.
- Nörthing 1995 = T. Nörthing, *Altägäische Architekturbilder*, Archaeologica Heidelbergensia 2, Mainz.
- Nowicki 1994 = K. Nowicki, Some remarks on the Pre- and Protopalatial Peak Sanctuaries in Crete, *Aegean Archaeology* 1, 31-48.

- Onassoglou 1985 = A. Onassoglou, *Die "talismanischen" Siegel*, CMS Beiheft 2, Berlin.
- Palmer 1961 = L.R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans. Aegaeon Prehistory in the light of the Linear B Tablets*, London.
- Palmer 1963 = L.R. Palmer, *The interpretation of mycenaean greek texts*, Oxford.
- Papageorgiou 2000, I. Papageorgiou, On the "rites de passage" in late cycladic Akrotiri, Thera. A reconsideration of the frescoes of the "Priestess" and the "Fishermen" of the West House, σε S. Sherratt (εμπ.), *The Wall paintings of Thera, Proceedings of the First International Symposium*, Petros M. Nomikos conference centre Thera, Hellas (30 Aug.-4 Sept. 1997), II, Athens, 958-969.
- Paribeni 1904 = R. Paribeni, Ricerche nel sepolcreto di Haghia Triada presso di Phaistos, *MonAnt* 14, 677-756.
- Peatfield 1983 = A.A.D. Peatfield, The topography of minoan peak sanctuaries, *BSA* 78, 273-279.
- Peatfield 1987 = A.A.D. Peatfield, Palace and peak. The political and religious relationship between palaces and peak sanctuaries, σε R. Hägg - N. Marinatos (εμπ.), *The function of the minoan palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute at Athens* (10-16 June, 1984), Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen, 4°, 35, Stockholm, 89-93.
- Peatfield 1990 = A.A.D. Peatfield, Minoan peak sanctuaries, history and society, *OpAth* 18, 117-131.
- Peatfield 1992 = A.A.D. Peatfield, Rural ritual in Bronze Age Crete, The peak sanctuary at Atsipadhes, *CambrAJ* 2, 59-87.
- Peatfield 2000 = A.A.D. Peatfield, Minoan religion for ordinary people, *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 9-14 Σεπτ. 1996), A3, Ηράκλειο, 9-17.
- Pendlebury 1963 = J.D.S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete*, New York.
- Persson 1942a = A.W. Persson, *The Religion of Greece in Prehistoric times*, Sather classical lectures 17, Berkeley.
- Persson 1942b = A.W. Persson, *New tombs at Dendra, near Midea*, Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska vetenskapssafundet i Lund 34, Lund.
- Picard 1948 = Ch. Picard, *Les religions préhelléniques (Crète et Mycènes)*, Paris.
- Pini 1984, I. Pini, Minoische Siegel ausserhalb Kretas, σε *Thalassocracy* 1984, 123-130.
- Platon 1984 = N. Platon, The minoan thalassocracy and the golden ring of Minos, σε *Thalassocracy* 1984, 65-69.
- Platon - Pararas 1991 = L. Platon - Y. Pararas, *Pedestalled offering tables in the aegaeon world*, Studies in Mediterranean Archaeology and Literature, Pocket-Book 106, Jonsered.
- Polignac de 2002 = F. de Polignac, Cultes de sommet en Argolide et Corinthie. Éléments d'interprétation, σε R. Hägg (εμπ.), *Peloponnesian sanctuaries and cults, Proceedings of the Ninth International Symposium at the Swedish Institute at Athens* (11-13 June 1994), Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen, 4°, 48, Stockholm, 119-122.
- Poursat 1980 = J.-C. Poursat, *Fouilles exécutées à Mallia, le quartier Mu*, II, Études Crétoises 26, Paris.
- Poursat 1984 = J.-C. Poursat, Une thalassocratie minoenne au Minoen Moyen II?, σε *Thalassocracy* 1984, 85-87.
- Press 1968 = L. Press, Mountain cult circles in the aegaeon iconography, *Atti e memorie del 1o congresso internazionale di micenologia*, Roma, 158-162.
- Rackham - Moody 2004 = O. Rackham - J. Moody, *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, Ηράκλειο.

- Rehak - Younger 2001 = P. Rehak - J. Younger, *Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial and Postpalatial Crete*, σε Cullen 2001, 383-465.
- Reisch 1889 = E. Reisch, Die Zeichnungen des Cyriacus im Codex Barberini des Giuliano di San Gallo, *AM* 14, 217-228.
- Riedesel 1802 = Le baron de Riedesel, *Voyages en Sicile, dans la grande Grèce et au Levant*, Paris.
- Riemann 1880 = O. Riemann, *Recherches archéologiques sur les îles ioniennes*, IV, Cérigo, Paris.
- Role of the Ruler* 1995 = P. Rehak, *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean, Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America* (New Orleans, Louisiana, 28 Dec. 1992), *Aegaeum* 11.
- Rouse 1902 = W. Rouse, *Greek votive offerings*, Cambridge.
- Rutkowski 1967 = B. Rutkowski, Temenosy górskie na Krecie (Cretan peak sanctuaries), *Archaeologia* 18, 12-30 (πολωνικά).
- Rutkowski 1968 = B. Rutkowski, The decline of the minoan peak sanctuaries, σε *Atti e memorie del 1o congresso internazionale di micenologia*, Roma, 163-168.
- Rutkowski 1972 = B. Rutkowski, *Cult places in the Aegean world*, Bibliotheca antiqua (Academia scientiarum polona) 10, Wrocław.
- Rutkowski 1976 = B. Rutkowski, Kykladen und Kreta, Bemerkungen über die bronzezeitliche Religion, *AAA* 9, 230-241.
- Rutkowski 1981 = B. Rutkowski, *Frühgriechische Kultdarstellungen*, *AM Beiheft* 8, Berlin.
- Rutkowski 1983 = B. Rutkowski, Ein neuer griechischer Kandelabertypus, *AA* 1983, 201-202.
- Rutkowski 1985 = B. Rutkowski, Untersuchungen zu bronzezeitlichen Bergheiligtümern auf Kreta, *Germania* 63, 345-359.
- Rutkowski 1986 = B. Rutkowski, *The cult places of the Aegean*, London.
- Rutkowski 1988 = B. Rutkowski, Minoan peak sanctuaries, the topography and architecture, *Aegaeum* 2, 71-99.
- Rutkowski 1991 = B. Rutkowski, *Petsophas: A Cretan peak sanctuary*, Studies and Monographs in Mediterranean Archaeology and Civilization ser. 1 vol. 1, Warsaw.
- Rutter - Zerner 1984 = J.B. Rutter - C.W. Zerner, Early Hellado-Minoan contacts, σε *Thalassocracy* 1984, 75-83.
- Sakellarakis 1967 = J. Sakellarakis, Minoan cemeteries at Archanes, *Archaeology* 20, 276-281.
- Sakellarakis 1970 = J. Sakellarakis, Das Kuppelgrab A von Archanes und das kretisch-mykenische Tieropferitual, *PZ* 45, 135-218.
- Sakellarakis 1973a = J. Sakellarakis, Fragment of a relief stone vase from Tiryns, *AAA* 6, 158-163.
- Sakellarakis 1973b = J. Sakellarakis, *Über die Echtheit des sogenannten Nestorrings*, *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ρέθυμνον 18-23 Σεπτ. 1971), A1, Ἀθῆναι, 303-318.
- Sakellarakis 1976a = J.A. Sakellarakis, Kretisch-mykenische Siegel in griechischen Heiligtümern, σε U. Jantzen (επιμ.), *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern, Internationales Symposion in Olympia* (vom 10. bis 12. Okt. 1974 anlässlich der Hundertjahrfeier der Abteilung Athen und der deutschen Ausgrabungen in Olympia), Tübingen, 283-308.
- Sakellarakis 1976b = J. Sakellarakis, Mycenaean stone vases, *SMEA* 17, 173-187.
- Sakellarakis 1983 = J. Sakellarakis, *Herakleion Museum. Illustrated guide to the museum*, Athens.

- Sakellarakis 1996 = J. Sakellarakis, Minoan religious influence in the Aegean: The case of Kythera, *BSA* 91, 81-99.
- Sakellarakis 2003 = Y. Sakellarakis, Kythera in the third and second millennia B.C., σε Koumanoudi - Maltezou 2003, 19-29.
- Sakellarakis - Olivier 1994 = I. Sakellarakis - J.P. Olivier, Un vase en pierre avec inscription en Linéaire A du sanctuaire de sommet minoen de Cythère, *BCH* 118, 343-351.
- Sakellarakis - Sakellarakis 1981 = Y. Sakellarakis - E. Sapouna-Sakellarakis, Drama of death in a minoan temple, *Nat. Geogr.* 159.2, 205-222.
- Sakellarakis - Sakellarakis 1984 = E. και Y. Sakellarakis, The Keftiu and the minoan thalassocracy, σε *Thalassocracy* 1984, 197-203.
- Sakellarakis - Sakellarakis 1991 = J. και E. Sakellarakis, *Crete: Archanes*, Athens.
- Sanctuaries and Cults* 1981 = R. Hägg - N. Marinatos (εμπ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute at Athens* (12-13 May 1980), Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen, 4° 28, Stockholm.
- Sapouna-Sakellarakis 1995 = E. Sapouna-Sakellarakis, *Die bronzenen Menschenfiguren auf Kreta und in der Ägäis*, PBF 1.5, Stuttgart.
- Schachermeyr 1964 = F. Schachermeyr, *Die minoische Kultur des alten Kreta*, Stuttgart.
- Schachermeyr 1976 = F. Schachermeyr, *Die ägäische Frühzeit, 2. Die mykenische Zeit und die Gesittung von Thera*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte 309, Wien.
- Schäfer 1992 = J. Schäfer (εμπ.), *Amnisos, Nach den archäologischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit*, Forschungen des Archäologischen Instituts der Universität Heidelberg, Berlin.
- Seager 1912 = R.B. Seager, *Explorations in the island of Mochlos*, Boston.
- Semple 1932 = E.C. Semple, *The geography of the Mediterranean region, its relations to ancient history*, London.
- Sergent 1977 = B. Sergent, La liste de Kom-el-Hetan et le Péloponnèse, *Minos* 16, 126-173.
- Sethe 1917 = K. Sethe, Ein ägyptisches Denkmal des alten Reichs von der Insel Kythera mit dem Namen des Sonnenheiligtums des Königs Userkaf, *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 53, Leipzig.
- Shaw 1978a = J. Shaw, Evidence for the minoan tripartite shrine, *AJA* 82, 429-448.
- Shaw 1978b = J. Shaw, Consideration of the site of Akrotiri as a Minoan settlement, σε *Thera and the Aegean world, 1, Papers presented at the Second International Scientific Congress* (Santorini, Greece, Aug. 1978), London, 429-436.
- Silvius 1577 = G. Silvius, *Les navigations, pérégrinations et voyages, faits en la Turquie par Nicolas de Nicolay, daulphinois, seigneur d' Arfeville, valet de chambre et géographe ordinaire du roy de France*, En Anvers.
- Simon 1969 = E. Simon, *Die Götter der Griechen*, München.
- Smith 1916 = A.H. Smith - P. Hunt, Lord Elgin and his collection, *JHS* 36, 163-372.
- Sourvinou-Inwood 1973 = Chr. Sourvinou-Inwood, On the lost boat ring from Mochlos, *Kadmos* 12, 149-158.
- Stai 1847 = N. Stai, *Raccoltà di antiche autorità e di monumenti storici riguardanti l'isola di Citera, oggi di Cerigo, in senso fisico, morale e politico*, Pisa.
- Stais 1915 = V. Stais, *Collection mycénienne du Musée National*, Athènes.
- Stephanopoli 1801 = Dimo et Nicolo Stephanopoli, *Voyage en Grèce*, Paris.

- Stevenson-Smith 1965 = W. Stevenson-Smith, *Interconnections in the ancient Near East: A study of the relationship between the arts of Egypt, the Aegean, and Western Asia*, Yale.
- Stieglitz 1994 = R.R. Stieglitz, The minoan origin of tyrian purple, *Biblical Archaeologist* 57, 46-54.
- Stos-Gale - Gale 1984 = Z.A. Stos-Gale - N.H. Gale, The Minoan thalassocracy and the Aegean metal trade, *σε Thalassocracy* 1984, 59-64.
- Strøm 1984 = I. Strøm, Aspects of the Minoan foreign relations, LM I-LM II, *σε Thalassocracy* 1984, 191-195.
- Thalassocracy* 1984 = R. Hägg - N. Marinatos (επιμ.), *The minoan Thalassocracy: Myth and reality, Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens* (31 May-5 June, 1982), Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen, 4°, 32, Stockholm.
- Thenaud 1884 = J. Thenaud, *Le voyage d'outremer, suivi de la relation de l'ambassade de Domenico Trevisan auprès de Soudan d'Égypte*, 1512, Paris.
- Thevenot 1727 = Jean de Thevenot, *Voyages de Mr. Thevenot en Europe, Asie et Afrique* I, Amsterdam.
- Thomas 1938 = H. Thomas, An inscription from Kythera, *JHS* 58, 256.
- Tsountas - Manatt 1897 = Ch. Tsountas - J.I. Manatt, *The Mycenaen Age, a study of the monuments and culture of pre-Homeric Greece*, Boston.
- Vaux 1961 = R. de Vaux, *Ancient Israel, its life and institutions*, London.
- Ventris - Chadwick 1956 = M. Ventris - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge.
- Vermeule 1974 = E. Vermeule, Götterkult, *σε* F. Matz - H.G. Buccholz, *Archaeologia Homerica* III.V, Göttingen.
- Veryard 1701 = E. Veryard, *An account of divers choise remarks, as well geographical, as historical, political, mathematical, physical and moral, taken in a journey through the Low-Countries, France, Italy and part of Spain with the isles of Sicily and Malta as also a voyage to the Levant etc.*, London.
- Villamont 1627 = L.S. de Villamont, Seigneur de, *Les voyages de la Terre Sainte et autres lieux remarquables et signaliz d'icelle: ensemble de l'Italie, Sclavonie, Grèce, Turquie, Morée, Céphalonie, Candie, Cypre, Hiérusalem, Syrie, Damas, Égypte, Dami-ette, du Grand Caire, et Babylone; avec la description de l'empire de Grand Turc et des mers du Levant*, par -, à Paris.
- Vin 1980 = J.P.A. van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient monuments and old traditions in medieval traveller's tales*, Istanbul.
- Warren 1969 = P. Warren, *Minoan Stone Vases*, Cambridge.
- Warren 1972 = P. Warren, 16th, 17th and 18th century British travellers in Crete, *Κρητ. Χρον.* 24, 65-92.
- Warren 1979 = P. Warren, The miniature fresco from the West House at Akrotiri, Thera and its Aegean setting, *JHS* 99, 115-129.
- Warren 1984 = P. Warren, The place of Crete in the thalassocracy of Minos, *σε Thalassocracy* 1984, 39-44.
- Warren 1992 = P. Warren, Lapis Lacedaemonius, *σε* J.M. Sanders (επιμ.), *Φιλολόγων. Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, London, 285-296.
- Warren 1994 = P. Warren, Tree cult in contemporary Crete, *σε Λοιβή, εις μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, Ηράκλειο, 261-278.
- Waterhouse - Hope-Simpson 1961 = H. Waterhouse - R. Hope-Simpson, Prehistoric Laconia, Part II, *BSA* 56, 114-175.

- Watkins 1792 = Th. Watkins, *Travels through Swisserland, Italy, Sicily, the Greek islands to Constantinople; through part of Greece, Ragusa and the Dalmatian isles*, London.
- Watrous 1994 = L.V. Watrous, Review of aegean prehistory, III: Crete from earliest times through the protopalatial period, *AJA* 98, 695-753.
- Watrous 1995 = L.V. Watrous, Some observations on minoan peak sanctuaries, σε R. Laffineur - W.-D. Niemeier (επιμ.), *POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 12, II, 393-404.
- Watrous 1996 = L.V. Watrous, The cave sanctuary of Zeus at Psychro, a study of extra-urban sanctuaries in Minoan and Early Iron Age Crete, *Aegaeum* 15.
- Watrous 2001 = L.V. Watrous, *Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period*, σε Cullen 2001, 157-215.
- Weidner - Thomas 1939 = E.F. Weidner - H. Thomas, The inscription from Kythera, *JHS* 59, 137-138.
- Weil 1880 = R. Weil, Kythera, *AM* 5, 223-243, 293-294.
- Wiener 1984 = M.H. Wiener, Crete and the Cyclades in LM I: the tale of the conical cups, σε *Thalassocracy* 1984, 17-26.
- Willetts 1955 = R.F. Willetts, *Aristocratic Society in Ancient Crete*, London.
- Willetts 1962 = R.F. Willetts, *Cretan Cults and Festivals*, London-New York.
- Wolters 1891 = P. Wolters, Marmorkopf aus Amorgos, *AM* 16, 46-58.
- Xyngopoulos 1955 = A. Xyngopoulos, Fresques de style monastique en Grèce, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, Α', Ἀθήναι, 511-516.
- Yakar 1971-72 = J. Yakar, Cythera and the ancient East, *Anatolica* 4, 133-137.
- Younger 1988 = J.G. Younger, *The iconography of Late Minoan and Mycenaean seal-stones and finger rings*, Bristol.
- Zervos 1956 = C. Zervos, *L'art de la Crète néolithique et minoenne*, Paris.
- Zuallart 1608 = I. Zuallart, *Le très dévôt voyage de Jérusalem*, En Anvers.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Αγγελόπουλος Θ. 212
 Άγγλοι 197, 202, 203, 205, 207, 209, 210, 213, 243 σημ. 332, 264, 265
 Αγγλοκρατία 207, 209, 211, 213, 216, 217, 230, 233, 235, 237 σημ. 306, 238, 243, 264
 Αγία Ειρήνη, οικισμός βλ. Κέα
 Αγία Μαύρα 243
 Αγία Τριάδα βλ. Κρήτη
 Αδικημενάκης Γεώργιος, ιερέυς 166
 Άδωνις 61
 Άγιοι Τόποι, προσκυνητές 172, 173, 174, 181, 183, προσκυνήτριες 170
 Άγιος Ιερώνυμος 170
 άγκυρες, από ναυάγιο 151
 Αθήνα 118, 192, 201, – Αγορά 55
 Αθηνά 130
 Αθηναίος 118
 αίγαγροι (παρ.) 20, 27, 35, 46, 88 σημ. 527, 127, 128, 129, αντιθετικοί 36
 Αιγαίο, πέλαγος 132, 137, 144, 263
 χάρτης 183, 186, 187, 189, 190, 192, 193
 Αίγινα 164, Αφαία 131
 Αιγύπτιοι 255
 Αίγυπτος 75, 115, 174, 253, 255, 285
 αιδοιοθύλακας (παρ.) 37
 Αισχύλος 29
 ακόντιο (παρ.) 124
 Αλεξίου Στ. 45, 52
 Αλεξανδρής “κλέφτης”, πειρατής 203
 αίματος συλλογή 41, 86
 Αλίαρτος 6
 αλιεία 121, 150
 Αρένοφισ Γ’ επιγραφή 255 και εικ. 101
 Αρμενχοτέπ ΙΙ, επιγραφή 152 και εικ. 57
 Αμερικανοί, ιεραπόστολοι, προσηλυτισμός 211 σημ. 222
 Άριλτων Γ. βλ. Hamilton W.R.
 Αρύκλες, ιερό Υακίνθου 46
 αναθήματα 50, 62, 63, 112, 123
 ανάρτηση 112, 113, οπές –ς 113 σημ. 675, αποθέσεις 19, 92, βλ. «εναποθέσεις», διασπορά 110, θραύση 48, 106 κε. και σημ. 634, 108, 109 και σημ. 655, 110 σημ. 664, 112, με ίχνη καύσης 97-103, ρίψη σε πυρές 108, 112, τάματα 71, 72
 αγάλματα 206
 αγγεία 13, αρύταινο 156, κύπελλα άωτα 145 σημ. 52, 162, κύπελλα κωνικά 109, 156 και σημ. 114, κύπελλο τύπου Κεφτιού 149 σημ. 82, λίθινα ανάγλυφα 38, 42, λίθινο ενεπίγραφο αιγυπτιακό 254, πιθαμφορείς 13, πιθοειδή 13, πίθοι 35 σημ. 181, 76 σημ. 465, 145 σημ. 52, 162, πίθοι καδόσχημοι 13, πρόχοι-αμφορείς 13, πρόχοι γεφυρόστομοι 13, προχοΐδια 109, πύραυνα 58, πυριατήρια 162, ρυτά λίθινα 19, 24 σημ. 127, 34, 45 σημ. 245, 63, 83, 86, 119, 137
 ανθρώπινα μέλη βλ. ομοιώματα
 είδωλα μεγάλα 124, ξύλινα 124
 ειδώλια μολύβδινα 166, ειδώλια πήλινα ανθρωπόμορφα 4, 116, 143, 144, 159, 160, χάλκινα 40, 47, 144 (– λατρευτή 156, 157, 158), 165, 166 σημ. 200, – ζώων 88, 123, 143, – ιχθύος 122
 δαχτυλίδια βλ. λ.
 διπλοί πελέκεις βλ. λ.
 δίσκοι λίθινοι 58 σημ. 340
 θυριατήρια βλ. λ.
 κέρατα καθιερώσεως βλ. λ.

- κιονοειδές αντικείμενο βλ. λ.
 κοχλιάριο βλ. λ.
 λεπίδια χάλκινα 156
 πέλεκυς 133 (χρυσός)
 σκεύη 35, 46, 51, 52, 57, 61, – λίθινα
 132, 156, 157, – σφράγισμα 80 εικ.
 41, – τριποδικά 156
 υφαντικά βάρη 137 σημ. 7, 148 και
 σημ. 73, 157
 χύτρες τριποδικές 162
 αντικείμενα ενεπίγραφα 18
 αφιερώματα 4, 7, 13, 75, 114, θραύση
 4, καύση 4, βλ. και αναθήματα
 λατρεία βλ. γεύματα, θυσίες, ομοιώ-
 ματα, πομπή, προσευχή, πυρά, σχι-
 σμή, χάσμα, χορός
 Ανατολή 7, 28, 60, 61, 117, 132, 183,
 211, 263
 Ανάφη 29
 άνδρας, άνδρες (παρ.) 36, 46, 82 (γυ-
 μνόποδες)
 ανδρική μορφή (παρ.) 35, 38, 39, 41,
 127 σημ. 792, αιωρούμενη 39, 126
 Ανδριτσάκη-Φωτιάδη Δ. 169
 Ανδρόνικος Μ. 137 σημ. 7
 Ανδρονίκου Ευγενία Γ. 84
 “ανέμων ιέρεια” 9, 118, 131
 ανθρωποθυσία 137 σημ. 7
 Αντικύθηρα 151, 239, 240, 285
 Δημοτικού Σχολείου περιοχή 285
 Παλαιόκαστρο 285
 Χαρχαλιανά, νεκροταφείο 285
 Αντώνιος από τη Μήλο (Millo) 176
 αποθέτης 86, 95, 101 σημ. 610 και 611,
 109, 113
 απολιθώματα 206, 211
 Απόλλων 6, 132, Στυρακίτας 61
 Αργολίδα 284
 Αργολιδοκορινθία 175 σημ. 483
 Άργος 206, 247
 Λάρισα 90 σημ. 541
 αργύρου παραγωγή 149
 Άρης 13
 Αριάδνη 131, 165, –ς χορός 117
 Αριστοφάνης 28
 Αρκαδία 133
 Άρτεμις 90, 130
 Λαφρία 90 σημ. 541
 αρχαιοκαπηλία 4 σημ. 7, 241
 Αρχαιολογική Εταιρεία 217, 218, 219,
 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227,
 251, 252 σημ. 380, 381, 253, 255,
 256, 273, 283
 Αρχείο 217-227, 256-257
 αρχαιοτήτων αναζήτηση 233, αρπαγή
 215, διακίνηση 241
 εμπόριο 213, 230 κε., 235 κε., 241,
 260
 μεταφορές 176, 206, 207, 231
 παραδόσεις 269 και σημ. 455
 συλλογές βλ. λ.
 Αρχιπέλαγος, χάρτης 170, 182, 184, 186,
 189, 190, 191, 193, 199
 Ασημακοπούλου-Ατζακά Π. 281
 Ασκληπιεία 72, 116 (τάματα), 131
 Ασκληπιός 131, 186, ιερό 285
 ασχολίες 121 (βοσκοί, εμπόριο, ναυτο-
 σύνη, υλοτόμοι)
 Αττική 215, 227, 284
 Αττικοβοιωτία 172, 180, 275 σημ. 483
 Αύγουστος (νόμισμα) 233
 Αφροδίτη, γέννηση 172, γλυπτό 173,
 κεφαλή 250, λατρεία 61, 75, ναός
 172, 173, βλ. και Παλαιόκαστρο
 Κυθήρεια, Κυθήρεια 172 σημ. 19, 205,
 212, 239
 Ουράνια 205
 Venus 172
 Αχαιοί 105

 Βαβυλωνιακό κράτος 261
 Βαγγής Θεόδωρος 272 σημ. 471
 βαιτυλικός πεσσός (θήλυς) 56
 βαίτυλος 35 σημ. 181, 56
 Βάκχος, Βακχίδες 239
 Βαλεαρίδες 285
 βαλκανικής χερσονήσου χάρτης 174
 Βαρυπάτης-Χρυσέας Δανιήλ βλ. Χρονικό
 Βασιλάκης Αντώνιος 208
 Βατικιώτης Λάζαρος 85
 Βενέρης Βαλέριος 272 σημ. 471
 Βενέρης Διονύσιος 272 σημ. 471
 Βενέρης Νικόλαος 272 σημ. 471
 Βενέρης Παναγιώτης 272 σημ. 471
 Βενετία 105, 170, 174, 175, 176, 182,
 183, 184, 189, 199, μεταφορά αρχαιο-
 τήτων 176, 231
 Βενετοί 170, 172, 202
 Βερν Ιούλιος 212
 Βέρρυ, Άγγλος πρόξενος στη Σμύρνη
 208

- Βιργίλιος 212
 Βισκούκια Ιωάννης, κόμης 199
 Βλαστός Παύλος 80, 103, 104
 Βοιές 218, 222
 Βοιωτία 6, 227
 Βοκοτόπουλος Π. 279, 280
 Βόλια 274
 Βολταίρος 212
 Βοράκης Μαθιός 268
 βοσκοί (παρ.) 40, 123 (αφιερώματα, προσκύνηση)
 βότανα 19, 31, 115
 Βριτόμαρτις 131, 132
 βωμός 14, 18, 36 σημ. 186, 46 (παρ.), 54 σημ. 304, 86 (φαντισμός με αίμα ζώου) 94, 95 σημ. 574, 98, 112 σημ. 673, 113
 αμφίκοιλος (παρ.) 16, 36, 46 (παρ.)
 βαθμιδωτός (παρ.) 16, 18, 23 εικ. 11, 36, 46, 94
 θυριαμάτων 61
 με ιερά κέρατα 87 σημ. 521 και 522
 κινητός 16 και σημ. 81, 18, 23 εικ. 11, 87
 κνωσιακός 18
 κτιστός 14, 16, 18, 87, 94
 λίθινος 94
 λιθόστρωτος υπαίθριος 94 σημ. 571
 μινωικός 18
 σταθερός 16, 17 εικ. 8, 18, 186
 τέφρας 14, 87
 τραπεζοειδής (παρ.) 16, 36, 46
 Βυζάντιο 28
- Γαλλία 211, Γαλλική Αποστολή 216
 Γάλλοι 202, Γαλλοκρατία 245, 248 σημ. 356
 Γέλων 6
 Γερμανία 244, 245 σημ. 340
 γεύματα 87, 117, – κρεοφαγία 86
 συλλογικά 70
 τελετουργικά 48, 69 κε., 76
 Γεωργίου 59
 Γιαννακάκης Στάθης 203, 204
 Γιαννιώτης Παναγιώτης Ι. 84
 Γιαννόπουλος 227
 Γκέσνερ 212
 Γκίνη-Τσοφοπούλου Ε. 278, 280
 Γκλουκ 212
 Γραμμική Α γραφή 66, 123, 124, 128, 131, 132, 133, 140 και σημ. 18
 Γραμμική Β γραφή 9, 31, 59, 102 σημ. 618, 117, 118, 124, 128, 130, 131, 132, 133
 Γρηγοράκης Δημ. 203, 207
 γυναικεία μορφή (παρ.) 36, 41, 126 (ανάμεσα σε δύο λέοντες)
- Δαβάρης Κ. 4, 5, 48, 74, 88, 107, 122
 δαιμονικά όντα, λατρεία 124
 δαιμόνων προσφορά (παρ.) 56, 96
 δακτυλιόλιθος ενεπίγραφος 235
 Δαλματία 172 σημ. 22
 Δαπόντες Β. 246 σημ. 347
 Δαπόντες Ι. 272
 Δάρης ο Φρύγας 172
 Δαφνί Αττικής 215
 δαχτυλίδια 38, 39 και σημ. 202, 42, 53, 54 σημ. 303 και 304, 55 και εικ. 24, 87 σημ. 522, 123, 126, 305
 με λατρευτικές παραστάσεις 58, 129 σημ. 799
 σιδερένια 286
 σφραγιστικά 41 βλ. και ιερό κορυφής, εικονογραφία
 Δελακοβίας Ν. 229, 241 σημ. 322
 Δελφών ιερό 6
 θησαυρός Κορινθίων 60
 δένδρο ιερό 23 σημ. 123 και 126, 24 σημ. 129 (λατρεία), 25 (παρ.) 23, 24, 31 σημ. 165, 36, 40, 41, 46, 52, 54, 55, 59, 62
 δρυς Αωδώνης 25
 ελιά 23 σημ. 123
 λυγαριά Ηραίου Σάμου 24
 “μηλίτσες” 24
 μυρτιά 25
 πλατάνια 84
 συκιά 23 σημ. 123
 “δενδρύλλιον” 23 σημ. 126
 δεξαμενές καθαρμών 20 σημ. 106
 Δεσπίνη Αικ. 275 σημ. 485
 Δήλος 247
 Δημακοπούλου Αικ. 273 και σημ. 473
 Δήμητρα 90, γη μήτηρ 133
 da-ma-te(r) 124, 128, 132, 133, 140
 Ερινύα 133
 Κυθήρεια 133, 140
 Δημοπούλου-Ρεθεμιτάκη Ν. 40 σημ. 205
 Δημοφώντα μύθος 89

- Δίας, θεός καιρού 9, 49, 130
 διαδοχή λατρείας 49
 σχέση με Μίνωα 10 σημ. 54
 Δίκτυννα 130
 Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός 213, 244
 Διόνυσος 130
 Διοσκουρίδης 29
 Διόσκουροι 270 σημ. 458
 διαδοχή λατρείας 270
 διπλοί πελέκεις 63 σημ. 378, 165 σημ.
 195 (χάλκινοι), ελασμάτων 63, με
 ιερό κόμβο 63, (παρ.) 55, 80 εικ. 41
 (προσφορά), 82 σημ. 496
 Δρανονέρα 22, 151
 δύτες 196, 204, 218, 222 (Καλύμνιοι)
- ειδώλια βλ. Άγιος Γεώργιος στο Βουνό,
 και ιερό κορυφής
 εικονογραφία ιερών κορυφής 33 κε.
 Γυψάδες, λίθινο ανάγλυφο ρυτό 16
 εικ. 6, 19, 24 σημ. 127, 34, 35 σημ.
 181, 183, 36, 42 και σημ. 215, 51,
 52, 64, 70, 112, 127
 Ζάκρος, λίθινο ανάγλυφο ρυτό 17
 εικ. 7, 19 και σημ. 100, 20, 23 εικ.
 11, 25, 26, 27, 30, 31 εικ. 17, 32,
 34, 35, 36, 42, 43, 44, 45, 64, 88
 και σημ. 527, 102, 106, 127, 129
 Θήρα, Δυτ. οικία, μικρογραφική τοι-
 χογραφία βόρ. τοίχου δωμ. 5 14,
 33, 34, 39 “συνάντηση στον λόφο”,
 40 εικ. 21, 42, 46, 48, 49, 50, 59,
 86, 127, 151, 163 και σημ. 182, 164
 Κνωσός, δαχτυλίδι (Οξφόρδη) 23, 24
 εικ. 12, 31 και σημ. 164, 34, 40,
 43, 44, 45, 46, 51, 54, 56 και σημ.
 320, 57 σημ. 336, 58, 59, 124, 125,
 126, 127, 128
 Κνωσός, κεντρικό ιερό, σφραγιστικό
 δαχτυλίδι, (σφράγισμα) 34, 36, 37
 εικ. 19, 39 σημ. 202, 41 σημ. 211,
 43, 44 σημ. 229, 45, 46, 51, 64, 83,
 124-129, 132, 153
 Κνωσός, λίθινο ανάγλυφο ρυτό (τμή-
 μα) 34 εικ. 18, 35, 36, 39, 42, 52
 και σημ. 297, 79, 82, 117, 118, 127
 Πόρος Ηρακλείου, τάφος οδ. Λαονί-
 κου, δαχτυλίδι 23, 31, 34, 40, 43-
 46, 51, 52, 54 και σημ. 304, 57-59,
 102, 126-129
- Πύλος, τάφος Δ, χρυσό σφραγιστικό
 δαχτυλίδι 34, 37, 38 εικ. 20, 41
 σημ. 211, 42, 64 σημ. 390, 87 σημ.
 522, 88 και σημ. 527, 126, 128
 Ειλείθια 131
 Ελάτεια 127 σημ. 792
 “Ελγίνεια μάρμαρα” 169, 195, 196, 199,
 202, 203, 204, 206, 217, 240, 273,
 274, 275
 Ελένη 105, 131, 165 (μινωική θεότητα)
 Ωραίας και Πάρι μύθος 105, 172, 173,
 174, 176, 231, 239, 250
 Ελευσίνα 118
 Ελλάδαος χάρτης 175, 180, 182, 184,
 186, 191, 193, αρχαίας 180
 Ελύτης Ο. 212
 εμπόλιο λίθινο 57 και σημ. 333
 “εναποθέσεις πρωτογενείς” 19, 33 σημ.
 170, 63, 69, 76, 86, 88, 97, 100 και
 σημ. 606, 101, 110, 111
 τελετουργικές 98
 ένδυμα ιερατικό 39
 ένδυση 127 σημ. 789
 Ενετικής δημοκρατίας κατάλυση 196
 Ενυάλιος 131
 εορτασμοί εξωαστικοί 51
 εορτές αστικές, εξωαστικές 49
 εορτή γυναικεία 30, ενιαύσια με πυρά
 90 σημ. 151, κτηνοτροφική 50, πυράς
 89, 90 σημ. 541, πυρσών βλ. Λύρκεια,
 τα ορειβάσια, ιερά 10, 79
 χρόνος 48 κε., 49, 50
 εορτή θρησκευτική με φωτιές (ετήσια
 σειρά)
 Αγίου Αντωνίου 91 σημ. 546
 Υπαπαντής 90 σημ. 542
 Κυριακής Απόκρεω 91 σημ. 544
 Πάσχα 91 σημ. 543, 92 σημ. 549
 Αναστάσεως φως 91 σημ. 543 και 544
 Αγίου Γεωργίου (κτηνοτροφική) 50
 Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (Ανα-
 στενάρηδες) 91 σημ. 543 και 547,
 92 σημ. 549
 της Ανάληψης, Νίδα 49
 του Αγίου Πνεύματος 49
 Άη Γιάννη (φωτιές) 90 σημ. 542, 91
 σημ. 545 και 546, 92 σημ. 549, 550
 Αγίων Κοσμά και Δαμιανού 50, 270
 (διάδοχοι των Διόσκουρων)
 Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττης 50
 Αγίας Μαρίας 50

- Προφήτη Ηλία σε κορυφές 49 και σημ. 269
 εφόρου κεραυνών, βροχής και καιρού 91 σημ. 546 και 548, 92 σημ. 550 (φωτιές)
 Αγίας Παρασκευής 50
 Αγίου Παντελεήμονος 50, 91 σημ. 548 (φωτιά)
 Μεταμόρφωση του Σωτήρος (του Αφέντη Χριστού) 49, 90 σημ. 542 και 546, 91 σημ. 548 (φωτιά)
 Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού 49, 90 σημ. 542, 91 σημ. 548 (φωτιές)
 Δωδεκαήμερου Χριστουγέννων (φωτιές) 91 σημ. 543 και 544
 Νέου Χρόνου 91 σημ. 543
 επιγραφές 18, 228, 235, 269 σημ. 455, 270, 271 εικ. 108
 βαβυλωνιακή 197, 216, 261, 262 εικ. 104, 263, 264
 σφηνοειδής 261, 262
 Επίδαυρος, ιερό Μαλεάτα (όρος Κυνόρτιο) 37, 156 σημ. 112, 163 σημ. 183, 165 σημ. 195 (χάλκινοι διπλοί πέλεκεις)
 μυκηναϊκό ιερό 163 σημ. 183
 σφραγίδες 163 σημ. 183, 164 συν. σημ. 183 σελ. 163
 “επιθύειν” 60 σημ. 353
 επιφάνεια θεότητας 12 σημ. 62, 41 σημ. 211, 44 (παρ.), 46, 61, 127, ανδρικής 40, 41, 125, 126, 128, θεού κεραυνού και βροχής 9
 επιχώσεις 97 (σε κοιλότητες, σε ρωγμές), διατάραξη -ων 96 σημ. 583, 584, 585, 100 σημ. 604
 εργαστήριο ανακτορικό 79, κυθηραϊκό 150, λακωνικό 246, πελοποννησιακό 246, τοπικό 150
 Ερινύς 131
 Ερμής 30, 124, 131, 239
 Ερμιονεύς 6
 Ερυθραία χερσόνησος 154, 155
 Εύβοια 182
 Ευέλθων Κύπριος 60
 Εύξεινος Πόντος 285
 Ευρώπη δυτική 28, κεντρική 9
 Ευστρατίου Κ. 273 σημ. 473, 275 και σημ. 486, 278
 “ευχές”, “εύχομαι” 117
 Ζαγλανίκης Δ.Κ. 281
 Ζαδέ Σινάν Τσιγάλ, μεγάλος βεζύρης 105
 Ζάκυνθος 105, 192, 201, 206, 275 σημ. 483
 ζαφορά βλ. κρόκος
 Ζεϊμπέκη Μ. 98
 Ζεὺς Κρηταγενής 165, βλ. και Δίας
 ζώα 19, 39 (παρ.), 40 (παρ.), 46 (παρ.), 75, 80 (σφάγια), 86 (σφαγή), 88, 89, 127, 128, 147, βλ. και ειδώλια Αγ. Γεωργίου στο Βουνό, θυσία, οστά
 ζώμα μινωικό 161
 Ήρα 131, με Δία 28
 νυμφαγωγούμενη 90 και σημ. 541
 Ηραίο Σάμου 24
 Ηρακλής 89, 90, – ους Πυρά βλ. Οίτη
 Ηρόδοτος 9, 60
 Ήφαιστος 131
 θαλάσσια όστρεα 122, 145 σημ. 50, βλ. και ομοιώματα
 θαλασσινά θέματα 122, 145 (ειδώλιο ιχθύος)
 θαλασσοκρατία μινωική 7, 114, 154 κε., 155, 159
 Θεοδωράκης Απ., τελωνειακός υπάλληλος βλ. συλλογή
 Θεοδωράκου 281
 θεός και θεά, λατρεία ταυτόχρονη 126, βλ. και επιφάνεια
 θεότητα λατρευόμενη 4, 48, 122, 123 κε., 124, 127 (θρόνος)
 ανδρική 46, 124, 128
 με αποτροπαϊκές ιδιότητες 126
 γονιμότητας 125
 γυναικεία 46, 63, 124 (παρ.), 128
 θαλασσινή υπόσταση 122
 ιαματική 124, υγείας 125
 καθημένη (παρ.) 56
 κυνηγετική 124
 “κυρία της γης” 125, “του ουρανού” 122 (ουράνια υπόσταση), 125, 126
 συνοδευόμενη από ζώα (παρ.) 128, 129 (αίγαγροι,λέοντες, σκύλοι)
 φύσης 125
 χθόνια 125
 θεότητες 130 κε., – ων επικλήσεις 132, ονόματα 128, 130 κε., 132 σημ. 830

- Θεοτοκόπουλος Δομήνικος 175
 Θεόφραστος 27, 50
 θηλυστολία ιερέα 119 και σημ. 727, εικ. 44
 Θήρα 28, 29, 33, 52, 79
 Ακρωτήρι 163
 Μαύρο Ραχίδι (Κόκκινο βουνό) 163 και σημ. 182
 τοιχογραφία άνοιξης 19 σημ. 100, 113, 116, 123
 κροκοσυλλεκτριών 26, 27, 29 εικ. 16, 30, 51
 μικρογραφική βόρ. τοίχου δωματίου 5 Δυτικής Οικίας βλ. εικονογραφία ιερών κορυφής
 τοιχογραφίες 160 σημ. 143, 164 και σημ. 191, 165
 θησαυροφυλάκια ιερών, ανακτορικά 33, πομπική μεταφορά, τελετουργία 82, 83
 θραύση τελετουργική βλ. αναθήματα, ιερό κορυφής
 θρησκεία (σποράδην), αρχαία ελληνική λαϊκή 6, μινωική 3 και σημ. 1, 4 και σημ. 2, 47, προϊστορική 6
 θρησκευτικά σύμβολα (παρ.) 137 σημ. 7
 θρόνος (παρ.) 36, 127
 θυρίαμα 60 και σημ. 352, 353, 61
 θυμιατήριο 51, 52 και σημ. 298, 53, 54, 55, 56, 59, 60 σημ. 352 και 353, 61, 66, 102, 137 σημ. 7
 (παρ.) 40, 41, 56, 59, 62
 θυσία 14, 48, 61 ("θύειν"), 117 ("ολοθυγή" γυναικών)
 αναίμακτη (παρ.) 41, 47, 85 κε. και σημ. 508
 "καταστροφική" 85, 86
 τελετουργική 70, 86
 ζώνων 46 (παρ.), 47, 48, 69, 86 σημ. 520, 87, 88 και σημ. 529, 89, 90 σημ. 541 (ολοκαυτώματα)
 αίμα, συλλογή 41 (παρ.), 86
 λείψανα σε πυρά 69, 86
 σφαγή 86
 ιερά κορυφής (μινωικά) 3 και σημ. 1, 4, 5, 6, 7, 8, 14, 16, 19, 35-36, 49, 50, 52, 60 συν. σημ. 351 σελ. 59, 62, 68, 70, 73, 82, 83, 86, 113, 138
 αγροτικά 8, 14, 31, ανακτορικά 23, 42, 123, εξοχικά 8, εξωαστικά 8, 31, 49, 83, 102, οικιακά 23
 ανάβαση 39, 49, βιότοπος 74 (πανίδα 19, χλωρίδα 4, 19, 25, 41), βλάστηση (παρ.) 23, 46, βουνό (παρ.) 31, 34 σημ. 177, 41 σημ. 212, βραχώδες 36, 39, 42, - βράχοι (παρ.) 19, 41, 42 σημ. 213, - σχισμές 14, 15, 19, 35, 85, 92, 97, 107, 108, 109, γη ιερή 31, γη φερτή 14 σημ. 73, δένδρο ιερό βλ. λ., θέση 8 κε. 12, 138, χώρος 8 κε., 42 (παρ.), κοιλότητες 92, 97, νερό 31, 84, πηγές 31, οπτική επαφή, ορατότητα, ύψος 10, 12, 42, 138, περίβολος 8, 31 και σημ. 165, 42, 43, - κλιμακωτός 36, τέμενος 31, τοπίο (παρ.) 42, 46, -ων αναπαραστάσεις 78, χάσμα βλ. λ.
 αρχιτεκτονικές κατασκευές 12 σημ. 65, 13, 20, 42, 43, - βαθμιδωτή διάταξη 14 σημ. 13, - βωμός βλ. λ., - μορφή 42, 43, - πύλη οικοδομήματος (παρ.) 43, 44, - τριμερές ιερό 13 σημ. 72, 42 και σημ. 215, 43, 68, 127
 εικονογραφία βλ. λ.
 βλ. και Κέα, Κρήτη, Κύθηρα, Νάξος, Ρόδος
 "ιερά οδός" πομπική 83
 ιερατείο 48, 118 κε.
 ιέρεια των ανέμων 9, 118, 131
 ιερέας-αρχιερέας 107, 118, θηλυστολία 119 και σημ. 727 εικ. 44, πομπή τελετουργική 48
 "ιερή σιωπή" 117
 Ιερουσαλήμ 173, 183
 Ιέρων 6
 Ιθάκη 265
 Ιόνια νησιά 209, 210, 211, 216
 Ιόνιος Πολιτεία 196
 Ινστιτούτο Ενάλιων Αρχαιολογικών Ερευνών 273, 274 σημ. 479
 Ιόπη 170
 Ισθμός Κορίνθου 176
 Ίσιδος άγαλμα 237
 Ισραήλ 9
 "ιστοί σημαιών" (παρ.) 34, 35, 36, 41, 42, 45, 126

- Ιταλία 209
 Ιωάννου Φίλιππος 222
- Καβαλίνης Ερμ. 236, 237, 255, βλ. και συλλογή
 Καβαλίνης Ι.Α. 255, 256, 257
 Καβάφης Κωνστ. 196 και σημ. 152
 Καββαδίας Π. 256
 Κάβο-Μαλιάς 151, 184 (Κάβος Μαλέα)
 καθαγιασμός 63
 καθαρισμός ιερού χώρου 113
 καθαρμών δεξαμενές 20 σημ. 106
 Καλούτση - Καλούτζη
 Αρχείο (Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία) 200 και σημ. 170, 201, 203
 γενεαλογικό δένδρο 198 σημ. 158
 εκκλησίες ιδόκτητες 198 σημ. 158
 οικογένεια 197, 198 σημ. 158, 240, 263
 οικόσημο 198 σημ. 158
 της Βενετίας 198 σημ. 158
 βλ. και Caluci
 Καλούτσης Γεώργιος 198 σημ. 158
 [Καλούτζη] Εμμανουήλ, υποπρόξενος της Αγγλίας, 194, 198 και σημ. 158, 199 και σημ. 160, 200 και σημ. 168, 201, 202, 203 και σημ. 182, 204, 206, 208, 209, 213, 216, 217, 274
 Ιούλιος, οικονομ. έφορος, 198 σημ. 158
 Ιωάννης, έπαρχος, γερουσιαστής Ιονίων νήσων, υποπρόξενος της Ισπανίας, 197, 198 σημ. 158, 213, 214, 216, 234, 253, 261
 - Memoir 261, 262,
 Λαυρέντιος 214 σημ. 241
 Νικόλαος-Σοφοκλής, έπαρχος, βουλευτής και γερουσιαστής Ιονίων νήσων, 192, 197, 198 σημ. 159, 199, 200, 203 σημ. 182, 204 σημ. 192, 208, 213, 214, 215, 216, 234, 263
 Νεόφυτος, ιερέυς, Επίσκοπος Κυθήρων, 198 σημ. 158
 Νεόφυτος, ιερομόναχος, εκκλησιάρχης 198 σημ. 158
 Πάυλος, "πάππος", 198 σημ. 158
 Τζουάνες 198 σημ. 158
 Τζώρτζης - Μανωλαράς 198 σημ. 158
 Καλυδώνια 90 σημ. 541
- Κάλυμνος 196
 "κάνεον", "κάνιστρον", "κανούν" 52
 κάνθαρος, ειδώλιο 75
 Κανόβα 215
 καπνός 54 σημ. 304, 55, 59, 62
 Καραγάτσης Μ. 212
 Καρδαρά Χρ. 9, 45
 Καρέτσου Αικ. 5, 88, 110 σημ. 664
 Κάρμηλο όρος 9 σημ. 40
 Κάρολος Β Αγγλίας 190
 Κάρπαθος, θ. Λεφτόπορος 164 και σημ. 185 (όστρακα)
 καρποί 51, 76
 Καρύδης 238 σημ. 308
 Καρύδης Θεόδωρος, ιερέας 203 σημ. 183
 Καρύδης Νίκος 212
 Καρχηδόνα 285
 Κασιμάτης Γ. 245
 Κασιμάτης Γρηγ. 245, 246
 Κασιμάτης Ι.Π. 248 σημ. 357
 Κασιμάτης Ιωάννης ή Ντετόρος 84
 Κασσιμάτης Θ. 269
 Κασσιτική περίοδος 262
 Καστρίσιος Κωνστ. 272 σημ. 471
 Καστριώτης Π. 256
 Κάστωρ και Πολυδεύκης 105
 κάτοπτρο χάλκινο 157 σημ. 128
 κατοχή αγγλική 196, 207, - γαλλική 196, γερμανική 244, - γερμανοϊταλική 260 σημ. 415 (κλαπέντα), 282 - ρωσοτουρκική 196
 Κατσιώτη Α. 281
 καύση 48, 87, - ίχνη επί αναθημάτων 99
 ίχνη σε πύραυλα 96 σημ. 584
 Καφηρέας 105
 Κέα
 ιερό κορυφής Τρούλλου 155, 156 και σημ. 112, 157 εικ. 62, 162
 Κεφάλια 159 (νεολιθικά)
 οικισμός Αγίας Ειρήνης 148 σημ. 73 (υφαντικά βάρη), 155, 156 σημ. 112
 πήλινα αγάλματα 165
 κεραμική βλ. ιερό κορυφής, αγγεία με θρησκευτικά σύμβολα 137 σημ. 7
 διακόσμηση "ανοικτό επί σκοτεινού" 77
 ρυθμός "εναλλακτικός" 269 και εικ. 107, - "θαλάσσιος" 79, 130, 145 και σημ. 51, - "τραχωτός" 77
 Κεραμόπουλλος Α.Α. 264
 κέρατα ιερά (παρ.) 34, 35, 36, 39, 61

- ζεύγος 36, βλ. και ομοιώματα καθιέρωσης (καθοσίωσης) 64 και σημ. 390, 65, με κλάδους 64
- Κέρκυρα 201, 203, 247
- Κεφάλαια βλ. Κέα
- Κεφαλάς Νικόλαος 216
- κεφαλής καλύμματα (παρ.) 119
- κορμώσεις 119
- Κεφτιού 115
- Κιθαιρώνας, κορυφή 90 σημ. 541
- κιονίσκος (παρ.) 44, 57
- λίθινος 57 σημ. 333 (πεσσίσκος)
- κιονοειδές αντικείμενο (παρ.) 51, 53, 54 και σημ. 302, 55, 56, 58
- κιονόκρανο (παρ.) 45 σημ. 247, 57
- τετράγωνο 45
- Κοζάνη 28, 29, 51 σημ. 279
- Κοκκορού-Αλευρά Γ. 247, 286
- Κολόννα Φραγκίσκος 212
- κόμβος ιερός (παρ.) 41, 63
- Κομηνός Θεόδωρος 272 σημ. 241
- Κόμης Δ. 85, 244 σημ. 336
- Κομοτηνή 247
- Κοντολέον Γεώργιος 272
- Κοντολέων βλ. συλλογή
- Κοντολέων Αντ. 203
- Κοντολέων, βουλευτής 251
- Κοντολέων Στ. 269
- Κοραής Αδ. 210
- Κορωνίδας άγαλμα 90 σημ. 541
- κοσμήματα -χαλκά 238, -χρυσά 256, 257
- Κουκονήσι βλ. Λήμνος
- Κουκουλές Φ. 29 σημ. 148
- Κουκούλης Θ. 281
- Κουμανούδης Στ. 218, 222, 225, 226, 228, 238, 241, 251
- Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου Ε. 279
- Κουρήτες, εορτή πυράς προς τιμήν των 90 σημ. 541, -χορός 118
- Κουρκουμέλης Δ. 151
- Κουστό Ζ.Ι. 273 και σημ. 475, 274
- Κουφονήσι Κάτω 162 (μινωική κεραμική)
- κοχλιάριο λίθινο 51, 60 συν. σημ. 351
- σελ. 59, 66 (παρ.)
- ενεπίγραφο 51, 52, 53 εικ. 22-23, 66
- πομπική μεταφορά 82
- κρανίο 157 σημ. 7
- κρασί 76
- Κρήτη 9, 12, 48, 60, 61 και σημ. 362, 67, 79, 83, 86, 94, 105, 118, 123, 124, 129 σημ. 799, 180, 183, 211
- ς χάρτης 180, 189
- Αγία Τριάδα 41, 45 σημ. 245, 64 και σημ. 390, 68, 102 σημ. 618, 119, 128, 164 σημ. 193
- Άγιος Αντώνιος, κορυφή 9 σημ. 52 (Ελληνιστικά χρόνια)
- Ακρωτήρι Χανίων, σπήλαιο Παναγίας
- Αρκουδιώτισσας 90 σημ. 542
- Αρνισός 9
- Αρκαλοχώρι 133
- Αρχάνες 17, 24 εικ. 13, 36 σημ. 186, 51, 55, 78, 82, 122
- ανάκτορο 16, 17 εικ. 8, 148
- θολωτός τάφος Α 54 σημ. 304, 86, 122 και εικ. 50 (τρίτωνας), 149 σημ. 78
- Ανερόσπηλια, ναός Ανθρωποθυσίας 18, 32, 43, 51, 70, 76 σημ. 465, 79, 115, 122 (όστρεα), 124 (ξόανο), 137 σημ. 7, 145 σημ. 54
- Τρούλλος, ιερό κορυφής βλ. λ.
- Ελεύθερνα 61
- Ζάκρος 26, 45, 57 και σημ. 333, 82, βλ. και εικονογραφία ιερών κορυφής
- Ηράκλειο 54 σημ. 304, 151
- Πόρος, πολυθάλαμος τάφος 275 σημ. 488
- τάφος οδ. Λαονίκου, βλ. εικονογραφία ιερών κορυφής
- Ιδαίον Άντρον 79
- Ισόπατα 41 σημ. 211
- Καλύβια Μεσαράς 54 σημ. 303, 55
- Καμηλάρι 118 (χορός)
- Κνωσός 9, 13 σημ. 72, 16 εικ. 6, 33, 36, 39 σημ. 202, 51, 82, 83, 148, 153, 164 σημ. 193, βλ. και εικονογραφία ιερών κορυφής
- Λευκά Όρη 151
- Μάλια 79
- Μεσαρά, Λήσταρο 166
- Μόχλος 305
- Νίδα, εορτή της Ανάληψης 49
- Νίρου Χάνι 82
- Παλαίκαстро 57, 79
- ύμνος 90 σημ. 540
- Παλιανής μονή, Αγία Μυρτιά 25
- Σύμη Βιάννου 37 σημ. 192, 57
- Τιμίου Σταυρού Ύψωση, εκκλησία 13, προσκύνημα 80, 82, φωτιές 90 σημ.

- 542, 91 σημ. 548
Φαιστός 118, 148
Χανιά 14 σημ. 78, 41 σημ. 212, 44
Ψείρα 14 σημ. 73
Ψηλορείτης 90 σημ. 542
- Κρήτης ιερά κορυφής
Άγιος Μάμας 122
Άρπελος Σητείας 96 σημ. 586
Ατσιπάδες Κορακιάς 5, 7, 14, 18, 19, 20, 47, 59, 70, 72, 75, 77, 88, 92, 93, 96 σημ. 586 και σημ. 592, 107, 108 σημ. 649, 109, 113 και σημ. 675, 143 σημ. 24, 146, 148 σημ. 71
Αφέντης Χριστός (Μεταμόρφωση Σωτήρος) 13, 20 σημ. 105
εορτή 13, 49, φωτιές 90 σημ. 542, 91 σημ. 548
Βαθύπετρο 13
Βίγλα Σητείας 95, 96 σημ. 586, 97 σημ. 590, 101
Βρύσινας Ρεθύμνης 5 σημ. 13, 12, 62, 63, 65, 66, 72, 75, 79, 88, 94, 96 σημ. 586, 97, 101 σημ. 608, 108, 109, 116, 141 σημ. 20, 143 και σημ. 25, 144 σημ. 43 και 46, 147 σημ. 67, 154, 160 σημ. 144
Γιούχτας 5, 12, 13, 14 και σημ. 78, 16, 18, 19, 20, 21 εικ. 9, 31, 33, 43 και σημ. 223, 44, 56, 62, 63, 66, 70, 72, 75, 76 σημ. 462, 77, 78, 82, 83, 87 και σημ. 523, 88, 90 σημ. 542, 92, 94, 95 και σημ. 574 και 575, 96 και σημ. 586, 97 σημ. 590, 98, 101 και σημ. 608, 102, 108, 109, 110 σημ. 664, 115 σημ. 684, 116, 122, 124, 140 σημ. 16, 141 σημ. 20, 143 και σημ. 25, 144 σημ. 44 και 45, 146, 147 σημ. 67 και 68, 151, 153, 160 σημ. 144, , βλ. και Αφέντης Χριστός
Γυψάδες Κνωσού 19, 24 σημ. 127, 34 εικ. 18, βλ. και εικονογραφία ιερών κορυφής
Γωνιές Μαλεβιζίου 13, 18, 87, 94, 96 σημ. 586, 97 σημ. 590, 101 σημ. 608
Δεράτι Μονοφατίου 96 σημ. 586
Ετιανή Κεφάλια Σητείας 96 σημ. 586
Ζήρος Σητείας 72, 96 σημ. 586, 97 σημ. 590
- Θύλακας Μιραμπέλλου 10 σημ. 60, 72, 75, 86 σημ. 513, 96 σημ. 586, 97 σημ. 590
Καλαράκι Σητείας 14, 96 σημ. 586
Καρφί Λασιθίου 13, 77, 87 και σημ. 523, 96 σημ. 586, 108 σημ. 649, 122
Κεριά Μαλεβιζίου 48, 96 σημ. 586, 97
Κοπίδα 122
Κορακομούρι Σφάκας Σητείας 96 σημ. 586, 99, 101, 103, 112 σημ. 672
Κορφή του Μαρέ 97 σημ. 590, βλ. Ζήρος
Κόφινας Μονοφατίου 4 σημ. 7, 5, 12, 13, 14 σημ. 79, 24, 63, 66, 70, 72, 76 σημ. 462 και 465, 80, 82, 95, 96 και σημ. 586, 97 σημ. 590, 98, 116, 123, 143, 144 και σημ. 38 και 43, 147, 151, 160 σημ. 144
Μαζάς Πεδιάδος 13, 72, 96 σημ. 586, 97 σημ. 590, 101 και σημ. 608, 107, 108 σημ. 649
Μάλια βλ. Προφήτης Ηλίας
Μόδι Σητείας 13, 14, 87 και σημ. 523, 95, 96 σημ. 586, 97 σημ. 590, 122
Ξυκέφαλο Σητείας 96 σημ. 586, 97 σημ. 590
Πετσοφάς Σητείας 12, 13 και σημ. 69, 14 και σημ. 78, 18, 20, 33 σημ. 523, 92, 93 σημ. 558 και 562, 94, 95, 96 και σημ. 586, 97 σημ. 590, 98, 101 σημ. 607, 102, 107 και σημ. 636, 109, 116, 122, 124, 141 σημ. 201, 144 σημ. 43, 146, 147 εικ. 56, 151, 160 σημ. 144
Πισκοκέφαλο 12, 44, 75, 146 σημ. 64
Πλαγιά Σητείας 63, 72, 75, 96 σημ. 586, 97 σημ. 590, 122
Πρινιάς Σητείας 96 σημ. 586, 97 σημ. 589, 122
Προφήτης Ηλίας στα Μάλια 146 σημ. 64, 162
Πύργος Μαλεβιζίου, Τύλισος 13, 14, 20, 46, 87 και σημ. 523, 93 σημ. 558, 95, 96 σημ. 586, 97 σημ. 590
Ριζόβιγλο 122
Σπήλι Βορίτσι Αγ. Βασιλείου 96 σημ. 586, 122
Τάπες Μιραμπέλλου 96 σημ. 586
Τραόσταλος Σητείας 12, 14, 44, 66, 72, 95, 96 και σημ. 586, 97 σημ. 590, 99, 101 και σημ. 608, 102,

- 103, 108, 109, 112 σημ. 672, 113
σημ. 675, 113, 116, 122, 143, 147,
151, 160 σημ. 144
Τρούλλος Αρχανών 66, 140 εικ. 53
Τύλιος βλ. Πύργος
Φιλιόρημος 13, 14, 18, 44, 72, 96
σημ. 586
- Κριθάρη Ντίνα 255, 258
Κριτζάς Χ. 273 σημ. 475, 275 σημ. 482
Κροίσος 6
“κροκάτη μαγειρεία” 29
“κρόκινον μύρον” 29 σημ. 142
Κρόκος, φίλος του Ερμή 30
κρόκος (ζαφορά ή σαφράν) 26, 27, 28
σημ. 140, 30 σημ. 153, 154, 51, 60
συν. σημ. 351 σελ. 59
(παρ.) 35, 46
αιθέριο έλαιο 27
απεικόνιση 26, 27, 29, 30 σημ. 154
αρτυματικές ιδιότητες 27
στην αιγαιακή κεραμική και μεταλ-
λουργία 26 σημ. 133
στην αρχαιότητα 27
στη μινωική θρησκεία 29, 30
κρόκου βλάστηση 27
καλλιέργεια 28, 29
συλλογή 28 βλ. και Θήρα, τοιχογρα-
φία κροκοσυλλεκτριών
σχέση με τη λατρεία 26 σημ. 137, 30
φαρμακευτικές ιδιότητες 27
χρήση 25, 26, 28
κτηνοτροφία 147, 148
- Κύθηρα 7, 10, 12 (αιγαιακός ναυτικός
σταθμός), 37 σημ. 193, 138, 148, 153
σημ. 97 (στρατηγική θέση), 166 (επι-
σκοπή), 170, 175 (ακτογραμμή), 212
(αλληγορικός τόπος), 255 εικ. 101
(μεταξύ Κρητικών πόλεων), 264 (βυ-
ζαντινά –)
Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων 282
ονόματα 148 (Πορφυρούσα) 173,
174 (στα περιηγητικά κείμενα)
περιηγητών επίσκεψη 173, 174, 175,
176, 181, 182, 184, 185, 186, 188,
189, 190, 191, 192, 193, 195,
208, 209, 210, 211, 228, 229
χάρτες Κυθήρων 174, 175, 177,
178, 179, 180, 182, 183, 184,
186, 187, 189, 190, 192, 194,
195, 209, 210, 211, 212
Κυθηραϊκός Σύνδεσμος 282 και
σημ. 521
Πολιτιστικός Σύλλογος 282
Φιλολογική Λέσχη Κυθήρων 198
σημ. 158
Αγία Μόνη, μονή 84, 85
ηγούμενος Ευθύμιος 85
ηγούμενος Προκόπιος Μόρμορης
84, 240 σημ. 317
“ιστορικό” Νικηφόρου Μόρμορη
240
Αγία Πελαγία 203, 267
Αγία Σοφία, σπήλαιο, βλ. Κάλαμος
Άγιος Ανδρέας, ναός, βλ. Λιβάδι
Άγιος Βασίλειος, κορυφή 84
Άγιος Γεώργιος 205
Άγιος Γεώργιος, ακρωτήριο 105
Άγιος Γεώργιος των Καλουτσιάνων,
ναός 198 σημ. 158
Άγιος Γεώργιος, ναός, βλ. Παλαιόκα-
στρο
Άγιος Δημήτριος, βλ. Παληόχωρα
Άγιος Θεόδωρος 198 σημ. 158 (βίος)
μονή 166, 228, 285 (Ιερό Ασκλη-
πιού, επιγραφή)
Άγιος Ιωάννης, ναός, βλ. Ποταμός
Άγιος Παντελεήμων, ναός, βλ. Πα-
λαιόπολη
Άγιος Πέτρος, ναός, βλ. Αρέοι
Άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός, ναός,
βλ. Παλαιόκαστρο
Αλεξανδράδες 84
Κατοχώρι 285 (νεκροταφείο Κλα-
σικών χρόνων)
Αλευροσπηλαία - Αλευροσπήλαιον 23
σημ. 120
Αλοϊζιάνικα 203, 285 (τάφος)
Αρμούτσες 272
Αναλήψεως, ναός, βλ. Λιβάδι
Αντιδραγονέρα 151
ιερό Ποσειδώνα (Ελληνιστ. και Ρωμ.
εποχής) 285 (δαχτυλίδια, νομί-
σματα, σφραγιδόλιθοι)
Αρέοι, βυζ. ναός Αγ. Πέτρου 278
(τμήμα αγάλματος)
Αρχαγγέλου Μιχαήλ, ναός, βλ. Πα-
λαιόκαστρο
Άσπρογα (Άσπρόϊα), τάφος 228, 230,
237, 260, 267
- τάφος πολυθάλαμος 275

- Αυγό, νησίδα 194
 Αυλαίμονας 78, 84, 85, 151, 169, 186, 187, 193, 195, 196, 197, 201, 203, 208, 211, 217, 223, 231 σημ. 281, 272, 273, 274, 275 σημ. 485 απολιθώματα 211
 λατομείο, θ. Σπιάγγια, 193, 210, 211 (μπρούτζινο καλέμι), 228, 229, 230, 286
 λιμενοδείκτης 187 εικ. 76, 77
 λιμενολόγιο 186
 πετρώματα 211
 φρούριο 280
 Βεργιδούνια 228 (τάφοι)
 Βιαράδικα 285 (λύχνος, μυκην. ειδώλιο)
 Βίθουλας 267
 Βόθωνας Παλαιόπολης 229, 253 (αγείο λίθινο) και σημ. 384, 272 (νεκρόπολη)
 Βουκολιό 238, 239
 Γωνία, βλ. Μητάτα
 Διακόφτι 237, 238 (τάφοι)
 θ. Χουστή, σπηλιά 285 (νεολιθική-ΠΕ, οφινανός)
 Δραγονέρα 22, 151
 Ελληνικό 267
 Θόλος 285 (κεραμική μινωική)
 Καλαρίτσα 84
 Κάλαμος, σπήλαιο Αγίας Σοφίας 192, 193, 209, 210, 285 (κεραμική νεολιθική, μινωική, μυκηναϊκή)
 Καμαρέλλες, θ. 268
 Καραβάς 237, 238, 267
 θ. Λουτρόν 238 (κτήμα Καρύδη)
 θ. Σπηλιά του Αράπη (τάφος) 258 και σημ. 409, 410, 285
 Καρβουνάδες 85
 Καστρί 8, 10, 33, 77, 83, 123, 137, 138, 140 σημ. 18, 149, 166, 193, 210, 211, 228, 233, 234, 235, 237, 238, 240 σημ. 320, 267, 269, 270, 271, 272, 279, 282, 286
 αποικία μινωική 8, 137, 138 σημ. 8, 146, 149, 150, 265, 269, 286
 αρχαία νεκρόπολη 194, 210, 211, θαλαμοειδής τάφος 275, - τάφος Ε 275 εικ. 109
 έλεγχος θαλάσσιου εμπορίου 150
 κεραμική εναλλακτικού ρυθμού 269
 παραγωγή πορφυρέας χρωστικής ουσίας 149
 παραγωγή υφασμάτων 148
 πήλινα αντικείμενα 140 σημ. 18 (βάρος με σύμβολο), 145 σημ. 52 (κύπελλα κωνικά, πρόχοι), σημ. 53 (πυριατήρια), σημ. 55 (χύτρες τριποδικές), 148 (υφαντικά βάρη), 285 (όστρακα)
 Κατούνι 84
 Κατουνίου γέφυρα 237 (τάφος με δοχεία) και σημ. 306, 281
 Καφάλι 209, 237, 238, 240, 256 (κοσμήματα)
 λιμάνι 1187, 193, 194
 λιμάνι "του Κάστρου" 187
 φρούριο 244 και σημ. 336
 Κολόνες, θέση στις Παλαιόκαστρο 235, 236 - "στις κολόνες" (κεφαλή κούρου, νομίσματα)
 Λιβάδι 84, 85, 237, 238 (αρχαία)
 Κεντρικό Εργαστήριο Συντήρησης (ονόματα συντηρητών) 279 (τοιχογραφίες), 280 (γέφυρες, εικόνες, ναοί, φρούρια)
 ναός Ανάληψης, "Συλλογή Έργων Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης" 280
 ναός Αγίου Ανδρέα 279
 Λιονή, θέση του, (τάφος) 258 σημ. 406, 259 εικ. 103, 264, 267, 270
 Μητάτα 85, 240, 260, 267, 285 (τάφοι) αρχαίος δρόμος προς Καστρί 230
 Γωνία 235 (τάφοι) και σημ. 297, 236 εικ. 91, 248 σημ. 357
 Μοθωναίος, ακρωτήριο στην ανατολ. ακτή 150
 Μυλοπόταμος, εκκλησίες 229, φρούριο 229, 280
 Μυρμηγκάρη (κορυφή)
 θ. Καταφυγάδι, σπήλαιο 285 (αγεία μινωικά και μυκηναϊκά)
 Μυρτίδια 25
 Μυρτιδιώτισσα Παναγία, μονή 25, 193, 198 σημ. 160, επίτροπος Ερ. Μόρμορης 240 σημ. 316
 Παναγία, ναός βλ. Κύθηρα, Άγιος Γεώργιος στο Βουνό
 Παλαιόκαστρο 84, 175, 176, 177, 190, 193, 209 (ερείπια), 210, 211

- (ερείπια), 213 (τείχος), 216, 229 (τείχος), 232 σημ. 287, 234 (τείχος), 236, 239, 240, 244, 248 (μαρμαρίνη κεφαλή) και σημ. 357 (χάλκινη κεφαλή), 265, 276, 284 και σημ. 527
 εκκλησία Αρχαγγέλου Μιχαήλ 184, 235 (επιγραφή)
 Αγίου Γεωργίου 284, 286
 Αγίων Κοσμά και Δαμιανού 213, 228, 229 (ειδώλιο), 236, 270 (αρχιτεκτονικά μέλη) και σημ. 458
 ναός Αφροδίτης, ελληνικό ιερό Ύστερων Γεωμετρ. - Αρχαϊκών χρόνων, 177, 183, 184, 233, 235, 284 (αφιερώματα, ευρήματα), 286
 Παλαιόπολη 84, 184, 190, 191, 194, 209, 210 (ερείπια), 211, 213, 216, 228, 229, 232 σημ. 287, 233, 236, 237, 239, 241, 244 σημ. 333, 251, 252 εικ. 97 (ειδώλιο), 256, 267, 271 σημ. 470, 276, 283 (λίθινος λύχνος)
 άγαλμα 206, 231 σημ. 281, 232 σημ. 287, 234, 236, Ίσιδος 237
 αγαλμάτιον ορειχάλκινον 237
 αρχιτεκτονικά λείψανα, λουτρό, 176, 186, 193, 209 σημ. 210, 237
 λιθόστρωτο αρχαίο 237
 μωσαϊκό 232 σημ. 287
 τάφοι 234, 236, 237, 256, 257 (αγγεία, ακόντια, εργαλεία, όπλα, σφραγίδα), 261 (φυλακτό με σφηνοειδή γραφή)
 εκκλησία Αγίου Παντελεήμονος 270 (αρχιτεκτονικά μέλη)
 Αρχαγγέλου Μιχαήλ 184
 Παλαιόχωρα 229 (εκκλησίες) - Παληόχωρα (Άγιος Δημήτριος) 213, 233, 234, 281
 Παρθένι 285 (μινωικό αγγείο)
 Πάσπαρη, θ., Παλαιόπολη 272
 Περάτης, κορυφή 84
 Πιάτσα 240
 Ποταμός 85, 211, 240
 ναός Αγίου Ιωάννου 280 (ψηφιδωτό δάπεδο)
 Πυρεάτιδες 267
 Σκάνδεια 229, 252 σημ. 384
 Σκουλιάνικα 84
 Σουρούμι, ακρωτήριο Κυθήρων 150
 Σπιάγγια, θ., βλ. Αυλαίμονα
 Σπαθί 211
 Τσικαλαρία 85
 Φατοσάδικα 83, 84, 85
 Φριλιγγιάνικα 84, 85, 206, 207, 208, 214, 230, 260
 μινωικό αγγείο από πορφυρίτη 206, 207, 208, 214, 230, 260
 Χαλκός (τάφος) 237, 238
 Χώρα Κυθήρων 283
 Κάστρο 194, 242, 243
 Μυρτιδιώτισσας ή Παναγίας Καστρινής ναός 243 σημ. 330
 φρούριο, συντήρηση 280
 Χωρόκαμπος, τάφος 285
- Κύθηρα, Άγιος Γεώργιος στο Βουνό, ιερό κορυφής 3-287 σποράδην, πρώτο μινωικό ιερό εκτός Κρήτης 138
 ανακτορική κατασκευή 123, αναλημματικός τοίχος 21 εικ. 10
 άνδρα 12, 14, 20, 33, 48, 61, 63, 100 σημ. 606, θρανίο-βάθρο 122, στέρνα 84
 απανθρακωμένα οστά ζώων, στάχτες 101 και σημ. 614, ίχνη καύσης σε αναθήματα 101, στρώμα μεταξύ των εκκλησιών 96, 100, θυσία ζώων 48, καμένο υλικό 97
 διατάραξη 96 σημ. 583, 584, 585, 100 σημ. 604, επιχώσεις 97
 χάσματα 20, 21, βλ. και λ.
 Αγίου Γεωργίου ναός 20, 21 εικ. 10, 48, ψηφιδωτό 84, 270, 274, 280, 281, 282, 285, 287
 Παναγίας ναός 22, 48, 83, 85, 279, 281, στέρνα 84
 αντικείμενα
 λίθινα 108, 110, 111 και σημ. 666, 140 σημ. 15, αγνύθες 71, 77 εικ. 38
 εργαλεία, σμίλες 76
 κοχλιάρια 52, 62, 66, 79, 82, 110 σημ. 663, 118, 123, ενεπίγραφο 66, 123, 128, 132 εικ. 51, 140
 λύχνοι 76, 103, 141, 142 εικ. 55
 ρυτά 67, 76, 145
 τράπεζες προσφορών 62, 65 εικ. 28, 66, 82, 108, 118
 ψήφοι 76 και σημ. 462, 110 σημ. 663

- λίθοι διάφοροι
 αχάτης 140 σημ. 18 (σφραγιδόλιθος)
 βασάλτης σπαρτιατικός 150 (τεμάχια)
 βότσαλα 121 και σημ. 732, 122
 ελεφάντινου ειδωλίου κέρας 76
 lapis lacedaemonius 76
 ορεία κρύσταλλος 76 (ανεπεξέργαστος), 108 (επίμηλο ξίφους)
 πορφυρίτης λακωνικός 150 (τεμάχια), 206, 261 σημ. 420, αγγείο 206, 207, 208, 214, 230, 258, 260 σημ. 417, 418, 261 σημ. 420
 rosso antico 76
 οφινός 76 (λεπίδες)
 σταλαγμικών και σταλακτιτών αποτμήματα 76
 ξύλινα σκεύη 66
- αντικείμενα πήλινα
 αμφορείς 69, 99
 βάρη υφαντικά 148, βάρος διχτυού 78, 113
 βάσεις τελετουργικές 63, 67
 δίσκοι 70, 110 σημ. 661
 θυμιατήριο 102 σημ. 620
 κέρατα καθιέρωσης (καθοσίωσης) 62, επίθετα (παρ.) 64, 144
 κάλαθοι 67, 69
 κέρνοι 66
 κύπελλα κωνικά 67, 69, - άωτα 76, 96 σημ. 584, 99, 100, 110, 111 σημ. 665, - τροπιδωτά 77, - ευθύπλευρα 111 σημ. 665, - ημισφαιρικά 77 (με πόδι), 110 σημ. 661, 111 σημ. 665, - μικκύλα 67, 76
 λεκάνες 67, 70
 ρυτά 67, 69, 96 σημ. 584, 145, - με επίθετη πλαστική διακόσμηση, 77, 79, μικκύλα - 67
 πιθαμορείς 76
 πιθοειδή μικκύλα 67, - 67, 70, 96 σημ. 584, 111 σημ. 665
 πίθοι 70, 76
 πινάκια 96 σημ. 584, 99, 100, 103, 110 σημ. 661
 πλακίδιο με παρ. οφθαλμού 78
 προχοειδή-αμφορείς 67, 99, 100 σημ. 605, 111 σημ. 665
 προχοΐδια μικκύλα 62, 67, 76, 94 σημ. 584, 100 και σημ. 605, 110 σημ. 661, 111 σημ. 665
- πρόχοι γεφυρόστομες 67, 69, 76, 111 σημ. 665
 προχυτικά αγγεία 67, 69
 πύραυλα σε 67, 69, 96 σημ. 584, 100, 103, 110 σημ. 661
 πυριατήρια 67, 100, 103, 145 και σημ. 53
 πώματα 67, 70
 τριποδικά μικκύλα 63, 67, 76, 96 σημ. 584, 99
 φωλεόσχημα μικκύλα 63, 76, 99, 100 σημ. 604, 103, 110 σημ. 661, με διαμπερείς οπές 63, 67, με πλαστική διακόσμηση 67, 76, 96 σημ. 584
 σύνθετα 62, 67
 σφαιρίδιο 77 εικ. 39
 σφονδύλια 71, 77
 ψήφος 78, 113
 χύτρες 69, 70 σημ. 414, - τριποδικές 76, 96 σημ. 584, 99, 100, 103, 111 σημ. 665, 145
- πήλινα επιθέματα, αχιβάδες, κοχλίες, ναυτίλος, βλ. ομοιώματα
 κεραμικό υλικό 111 σημ. 666
 κεραμικού τροχού τμήμα 78
 αντικείμενα χάλκινα 108, 110, 149
 διπλός πέλεκυς 63, 145
 έλασμα σε μορφή διπλού πέλεκυ 64 εικ. 26, περίτμητα 71, 72, 113
 εργαλεία 75 (με στειλεό), 77, 10 σημ. 663, 144 (εγχειρίδια), 71, 75 (λεπίδες), 75 (λεπίδια, μαχαιρίδια, σπάτουλες), 113 (μαχαίρι), βλ. και ομοιώματα
 πελέκεις συμβολικοί 63, 75, 76, βλ. και ομοιώματα
 ταλάντων τμήματα 71, 75
 χαλκός, ακατέργαστος τεμάχια 150, απολεπίσματα 150, αποχύματα 71, 75, δοκίμια 75 σημ. 459, ράβδοι 150
 χρυσά ενώτια 76, χρυσού φύλλο 76, κοσμήματα 71, 108, 123
 σκεύη λατρείας - τελετουργικής χρήσης - "αναθήματα" 62, 66, 67, βρώσης 67, 69, μαγειρικά 67, 69, πανέρι 51, 52, πόσης 67, 69, 99, προχυτικά 67, 99, 111 σημ. 665, σπονδικά 67, 111 σημ. 665, χρηστικά 69, 70
- ειδώλια πήλινα
 ανθρωπόμορφα 71, 146

- ανθρώπινα μέλη βλ. ομοιώματα
 φαλλοί βλ. ομοιώματα
 ζώα 71, 73, 79, 147
 αιγοειδή 73, 74, βοοειδή 73, 74, 89, 113, ελάφων κέρατα 73, ιπποειδές 73, ιχθύς 122, 145 σημ. 50, κάνθαρος 73, 75, λαγός 74, νυφίτσες 147, όρνιθα 74, πτηνά 73, 143, σκορπιοί 75, 111 και σημ. 668, σκύλος 73, ταύρος 74
 θαλασσινά βλ. ομοιώματα
 ομοιώματα βλ. λ. (γεν.)
 ειδώλια χάλκινα
 ανθρωπόμορφα 70, 71, 79, 108, 111, 114, 118, 123
 ανδρικά 46, 47, 116, 118, 121, 123, 258 με πρησμένο πόδι 115, 116, 148
 γυναικεία 46, 47, 116, 118, 123
 ανθρώπινα μέλη: πόδια 144, χέρι 143, ημίτομο 144, φαλλοί 72, 116
 ζώα 70, 73 και σημ. 444, 79, 143
 αγρίμια 75, πουλιά 75, κάνθαρος 75, σκορπιός 73 εικ. 35, 143

 Κύθνος 164, 184
 Κυκλάδες 29, 67, 241, 284
 Κύμη ευβοϊκή 155 και εικ. 61 (τάλαντα)
 Κυνόρτιο όρος βλ. Επίδαυρος
 κύπελλο βλ. ιερό κορυφής, κύπελλο κωνικό άωτο, τύπου Κεφτιού 149 σημ. 82
 Κύπρος 60, χάρτης 180, 182
 Έγκωμη 165 σημ. 200
 Κυριακίδης Ε. 94 σημ. 568
 Κυριακός ο Αγκωνίτης 173
 Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος 29 σημ. 148
 Κωνσταντινούπολη 182, 183, 184, 189, 192, 201, πατριαρχικός ναός 30

 λάδανο (φυτό) 61 σημ. 362
 Λάζαρη Μ. 280
 Λαζαρίδης Π. 279, 280
 Λακωνία 138, 149, 150, 165 και σημ. 196, 172 και σημ. 23, 211, 265, 267, 275 σημ. 483
 ειδώλια μολύβδινα 165
 Κάμπος 165 (μολύβδινα ειδώλια)
 λατομεία 150, - πορφυρίτη 260 σημ. 417, 418

 Παυλοπέτρι 149 σημ. 78, 165
 σχέση με Κύθηρα 265
 λακωνική λατρεία 165
 Λαμπάκης Γ. 229
 λαογραφικά παράλληλα 50
 Λάρισσα βλ. Άργος
 λατομεία αρχαία, έρευνα 286, - κυθηραϊκά 286, βλ. και Αυλαίμονας, - πορφυρίτη 260 σημ. 417, 418
 λατρεία 19
 ανακτορική 42, 153
 ανέμων 9, φύσης 50
 αποτροπαϊκή 72
 δημόσια 153
 μινωική 3, 4, 14, 31, 58
 ανοικτή 46 σημ. 251, κλειστή 3
 οικιακή 3, υπαίθρια 4, 30, 31, 46
 λατρείας άσκηση 14, 58, 62
 δρώμενα 48, σκηνή 40, 46
 σκεύη βλ. ιερό κορυφής
 λάτρες (πιστοί) 48, 113 κε., 114 (κοινωνικές τάξεις, ανώτερες, λαϊκές)
 λατρευτής (παρ.) 35, 39, 51 (με πανέρι), 125, 127
 λατρευτικό τυπικό 47 κε., 48
 Λειβαδιά 227
 Λερπέση Α. 57
 Λεονταράκης Εμ., δημοδιδάσκαλος βλ. συλλογή
 λέοντας ενετικός 243 και σημ. 328, 330
 λέοντας μαρμαρίνος αρχαϊκός 213, 228, 233, 241, 242, 243 και σημ. 328, 244 και σημ. 332, 333, 245, 246 σημ. 347, 247, 248, 260 σημ. 415, 265
 απαγωγή γερμανική 244
 έκθεση στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 246
 επαναπατριsmός 245 και σημ. 342
 επιστροφή: Μουσείο της Χώρας Κυθήρων 246
 λέοντες (παρ.) 36 (εραλδικοί), 124, 126 (με γυναικεία μορφή), 129, 132, 237 (πους)
 εκ χρυσού 237
 Δήλου, Κέρκυρας, Κομοτηνής 247
 Λεοντσίνης Γ.Ν. 283
 Λέσβος 91 σημ. 546
 Λεφτόπορος βλ. Κάρπαθος
 Λέων ΙΑ΄ Πάπας 215
 Λήμνος, Κουκονήσι 154, 164
 Λιανός Ν. 274 και σημ. 479

- λιμενοδείκτης, λιμενολόγιο 186
 Λογοθέτης Γρηγόρ., ιερέας, βλ. Χρονικό
 Λούβιοι 132
 Λουκιανός 118
 Λύρκεια (εορτή πυρσών) 90 σημ. 541
 λύχνοι ελληνιστικοί 151 σημ. 89 (σε
 ναυάγιο)
 λύχνοι λίθινοι μινωικοί 56, 57, 59, 265
 και σημ. 447, 283
- μαγεία 115
 Μαλακός Δημήτριος Βιάρος 235, 236
 Μαλεάτα ιερό βλ. Επίδαυρος
 Μάλης Μανώλης Κωνσταντίνου 199
 (πλοηγός)
 Μάλτα 193, 196, 201, 211
 Μαλτέζου Χρ. 105, 281
 Μάνη 201, 203
 Μαρινάτου Ν. 16, 26, 47, 48, 60 συν.
 σημ. 351 σελ. 59, 85, 107, 137 σημ. 7
 Μαρινάτος Σπ. 19 σημ. 100, 26, 130
 Μασσαλία 189
 Μαύρη Θάλασσα 285
 Μαυροειδή Φ.Δ. 282
 Μέγα Μοναστήρι 54 και σημ. 304 (δα-
 χτυλίδι)
 Μελαδίνη-Γεωργοπούλου Μ. 279, 281
 Μελίτη 175
 Μενέλαος 172, - ανάκτορο 193, - φρού-
 ριο 184
 “Μέντωρ” (μπρίκι) 169, 195, 196, 198,
 200, 201, 202, 203 (κανόνια), 205,
 206, 207, 209, 210, 213, 214, 216,
 233, 238, 273, 274, 275 σημ. 482
 Μερκούρη Μελίνα 246
 μεσογειακή αναιμία 115
 Μεσόγειος 74, 211, 286, χάρτης - πορ-
 τολάνος 175
 Μεσσήνη 90 σημ. 541
 Μεσσηνία 37 σημ. 193, 165 και σημ. 196
 Περιστέρια 165 (μολύβδινα ειδώλια)
 μετάλλων κοιτάσματα 149
 Μεταξάς βλ. συλλογή
 Μηλιαράκης Α. 204, 207, 208, 229
 Μήλος 164, 192
 μητέρα θεά μινωική 124
 Ορεία 125, 133, των Βουνών 125
 της Ίδης 133
 μητρότητα σύμβολο 75
 Μητσοτάκης βλ. συλλογή
- Μικέλης Ιωάννης 194 σημ. 145, 210 και
 σημ. 217, 211 και σημ. 219, 213 σημ.
 229, 233, 240, 244
 Μικράς Ασίας χάρτης 193
 Μικρή Βίγλα βλ. Νάξος
 Μίλητος, Ιασός 164
 Μιλιβουά 212
 Μίνωας 10 και σημ. 54, 75, 143
 Μινωίτες 7, 10, 31, 80 (προσκύνημα),
 115, 155, 165
 “αξιωματούχος” (παρ.) 119
 άποικος 7, 10, 12, 114
 έμποροι 114, 148
 ναυτικοί 7, 114, 148, 151
 Μνησίμαχος 61
 μολύβδου παραγωγή 149
 Μονεμβασία 198 σημ. 158
 Μόρμορη οικογένεια 240 και σημ. 316
 οικόσημο 239 σημ. 315
 Λουιτζίνα 237 σημ. 306
 Μόρμορης Β. 237 σημ. 306
 Γεώργιος 237 και σημ. 306
 Εμ., υποπρόξενος Ρωσίας 233, 235-
 239, 240 σημ. 316, - επίτροπος
 Μονής Μυρτιδίων 240 σημ. 316,
 249, βλ. και συλλογή
 Νικηφόρος, μητροπολίτης Φιλαδελ-
 φείας 240
 Προκόπιος, αρχιμανδρίτης, ηγούμενος
 της Αγίας Μόνης 84, 240 σημ. 317
 Μουκάκος, ταμίας 217, 218
 Μουσείο
 Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό (γεν.)
 246, 254, 255, 256, 264
 Συλλογή Γλυπτών 228, 251 εικ. 95,
 εικ. 96, 252, 270 σημ. 458
 Συλλογή Χαλκών 216, 229, 251, 252
 εικ. 97, εικ. 98, εικ. 99
 Προϊστορική Συλλογή 229, 230, 252,
 253 και σημ. 384, 254 σημ. 393 και
 εικ. 100, 255, 257 εικ. 102, 258,
 259 εικ. 103, 276, 277 εικ. 111,
 σημ. 384, 285
 Επιγραφικό Μουσείο 251
 Νομισματικό Μουσείο 251
 Βενετία, Αρχαιολογικό Μουσείο 231
 εικ. 90, 248, 249, 250 και σημ. 369
 Βερολίνο, Antikenmuseum 236, 248
 και σημ. 357
 Βρετανικό Μουσείο 215, 216, 233,
 235, 236 εικ. 91, 241, 242 εικ. 92,

- 248, 249 εικ. 93, εικ. 94, 260, 261, 270, 276, 278 εικ. 112
- Μουσείο Κυθήρων, Χώρα, "Αρχαιολογική Συλλογή", 245 και σημ. 346, 246, 251, 259, 265 σημ. 447, 268, 269, 270, 271, 282 και σημ. 521, 283, 285
- δωρεές αρχαίων, παραδόσεις 271, 272 σημ. 471, 283
- δωρεές χρηματικές 271, 272 σημ. 471, 283
- Μουσείο Πειραιά 250, 259 και σημ. 411, 275
- Μουσείο Σπάρτης 251 σημ. 374
- Φρανκφούρτη, Leibighaus 248
- μουσική 41, 48
- Μπάνου Αιμ. 110 σημ. 664, 149 σημ. 80
- Μπαρμπαρόσσα Χαϊραλντίν 281
- Μπελογιάννη Μ. 52
- Μπίθα Ι. 280, 281
- Μπικάκη Α. 156
- μυκηναϊκή Ελλάδα 38, 131
- σφραγιδογλυφία 38, 42 σημ. 213
- μυκηναϊκά δαχτυλίδια 39 σημ. 202, 41 σημ. 212, 54 σημ. 303, 56, σημ. 322, 58, - ειδώλια 286, κοχλιάριο 66, - λίθινα αγγεία 57, 286 - λίθινα σκεύη 57, σφραγίδες 163 σημ. 182
- Μυκήνες
- θαλαμωτοί τάφοι 55, 84, 91 : 54 σημ. 303, 56 σημ. 322
 - Καζάρμα 45 (σφραγιδοκύλινδρος)
 - Πύλη των Λεόντων 55
- Μυλωνάς Κ.Α. 227
- Μύρτας Στ. (Σεφεριάδης Στ.) 196 σημ. 151
- Μύρον Άγιον 30, μύρον (myr εβρ.) 61
- Μωυσής 10
- Νάξος
- Γκρόττα 162
- Μικρή Βίγλα, ιερό κορυφής, αναθηματικά ανθρώπινα άκρα 161, 162 και σημ. 178, ειδώλια 159, 160, 161 (περίζωμα), ζώμα (παρ.) 161, κύπελλα άωτα κωνικά 162, πίθοι 162, πυριατήρια 162, χύτρες τριποδικές 162
- Ναπολέον Μέγας 215
- ναυάγια 151 (άγκυρες)
- ελληνιστικό 151 σημ. 89
- ιστορικά 151
- μινωικά 150, 151
- Ναύπλιο 189, 201, 228
- Ναύπλιος 105
- ναυσιπλοΐα 8 (μινωική), 9, 182
- ναυτικός άτλαντας 175
- Νεάπολη 195
- νησολόγια 170, 174, 175, 179, 186
- Νικηφοράκης Γαβρ. 255 σημ. 396
- Νικολαΐδης Πέτρος, δύτες 275 σημ. 482
- Νικόλαος Γ' μαρκήσιος του Este 173
- νομίσματα 193 (περισυλλογή), 206, 208, 209, 210, 215, 216, 225, 227, 232 σημ. 287, 233, 234, 237, 238, 239, 268, 271 σημ. 471, 274, 285 (από 54 πόλεις)
- Νοταράς πρωτοπαπάς 166
- Νούγεντ λόρδος 215, βλ. και Nugent
- Ντζάννης Ιωάννης, έμπορος, βλ. συλλογή
- Νύμφες 124
- νυφίτσες (θυσία) 89
- Ξενοφών 209
- Ξυγγόπουλος Ανδρέας 265
- οικίσκος, ομοίωμα 78
- Οικονόμος Κωνσταντίνος ο εξ Οικονόμων 210 και σημ. 217
- Οίτη, Πυρά Ηρακλέους 10 συν. σημ. 52 σελ. 9, 89, 90 σημ. 541
- Όλυμπος 9 και σημ. 52
- Όμηρος 9, 28, 30, 52 σημ. 289, 60 σημ. 352, 61, 118
- ομοιώματα
- ανθρώπινα 90 σημ. 541
 - ανθρώπινα μέλη 71, 72, 113 σημ. 675, 114, 115, 116, 117, 124, 131, 143, 148 σημ. 75, 161, 162 σημ. 178, πάσχοντα 71
 - πόδια 143
 - φαλλοί 71, 72 εικ. 34, 116, 146
 - χέρια 72
- αποτροπαϊκά 75
- αρτοσκεύασμα 78
- αρχιτεκτονήματα 61, 71, 78 εικ. 40, 111
- εργαλεία 71, 75, 113 (μαχαίρι)
- εσθήτες 72, 75

- ζώα βλαβερά 70, 75
 ιχθύς 122, 144
 κάνθαρος 75
 κέρατα 61, 62, 64
 κοχλίας 113
 κοχύλια “κτένια της Αφροδίτης” 144, 148
 ναυτίλος 69, 77, 79, 112, 121, 122, 144
 όστρεα 100 σημ. 604, 121, 122, 145 σημ. 50
 πέλεκυς 76
 σκαθάρι 7, 146, 147 εικ. 56
 σκορπιός 73, 75, 77, 111 και σημ. 668, 143
 τάλαντα 78
 τοπία 78
 τρίτωνας 79, 121, 122
 φρούτα 147
 ορειβάσια, τα, ιερά (εορτή) 10, 79
 όρνιθας θυσία 89, οστά 51
 ορνιθοπανίδα 51 σημ. 278
 οστά ζώων 18 σημ. 24, 51, 87 και σημ. 521, 88 σημ. 533, 534, 101 σημ. 610 και 611, 137 σημ. 7 (κρανίο)
 αλλοίωση 89
 απολιθωμένα 206
 οστεολογικά κατάλοιπα 88, 89
 οστεολογική μελέτη 50
 οστεολογικό υλικό 88
 όστρεα θαλάσσια βλ. ομοιώματα
 όστρεο *myxex* 149 σημ. 78
 Ουγκώ Βίκτωρ 28 σημ. 147
 Ουέλιγκτων προτομή (επί μαρμάρου Παρθενώνος) 204 σημ. 192, 215
 Ουράνης Κ. 212
 ουράνια φαινόμενα 10
 οφιανού λεπίδες 286
 Πάδε, θεός 131
 ΠαιάΦον, θεός 131
 Παλαιστήνη 9
 Παλαμάς Κ. 212
 Παλαμήδης 105
 Παν 124
 Παναθήναια 49
 Πάντοβα 199
 Παπαγεωργίου Ειρ. 59 σημ. 351 σελ. 59
 Παπαδάκης Ν. 273 σημ. 475, 275 σημ. 485
 Παπαδόπουλος Αθ. Ν. 267, 268
 Παπαδοπούλου Ε. 5
 Παπαθανασόπουλος Γ. 275 σημ. 482
 Παραράς Γ. 55, 58
 Παρθενώνας 195, 196, 204 και σημ. 192, 205, 215
 “Παριζιάνα” 41
 Πάρις 172, 173, 174, 176, 239 βλ. και Ελένη
 Παναγία η Μυρτιδιώτισσα βλ. Κρήτη, Κύθηρα
 Πάρνηθα, ιερό κορυφής 163 σημ. 183
 Πασάγια, θεά 131
 Πάτρα 90 σημ. 541, 207
 Πατραμάνη Μ. 282
 Πausανίας 9, 209
 πειρατές 183, 203
 Πειραιώς νομός 275 σημ. 483
 Πέλεια, θεά περιστερών 131
 Πελοπόννησος 105, 138, 176, 183, 210, χάρτης 177, 181, 189
 μυκηναϊκή 139, 165
 Πεπάρηθος 155 σημ. 107
 περιζώμα (παρ.) 39, 161
 Πετράρχης 212
 Πετρόχειλος Θ. 272
 Πετρόχειλος Ι.Ε. 282, 284
 Πετρόχειλος Μ.Κ. 169, 196, 210, 245 σημ. 342, 273 σημ. 476, 478, 283
 Πίζα 213, πορτολάνος 172
 Πίκουλη ελαιοτριβείον 265 σημ. 447
 Πιλάλη-Παπαστερίου Α. 4, 5, 114, 115
 Πιπιτούνα, θεά 131
 Πίρι Ρείς 175
 Πίσσης Αντ. 275 σημ. 486, 276, 278, 279
 Πλάτων Α. 45, 55, 58
 Πλάτων Ν. 4, 88 σημ. 529, 90 σημ. 541, 92, 93 και σημ. 558, 98, 107, 113, 125, 128
 Πλίνιος 26 σημ. 137, 30 σημ. 153
 Πλούταρχος 61
 Πολυδεύκης 105
 πομπή στο ιερό κορυφής 33, 39, 46 (παρ.), 52 (παρ.), 49, 79 κε. (παρ.), 82 και σημ. 496 (παρ.), με συνοδεία μουσικής 41, προσευχής 117, τελετουργική ιερέων και πιστών 48
 πομπικά αντικείμενα 79, 80
 πομπική ανάβαση 39
 “ιερά οδός” 83
 μεταφορά σκευών λατρείας 85

- πορεία 80
 τελετουργία 83
 πομπικός δρόμος 80
 πόρπες ιταλικές 286, – φρυγικές 286
 πορτολάνοι 170, 174, 175, 183
 Πορφύριος 6
 πορφυρίτης 150, 206, βλ. Κύθηρα, Λα-
 κωνία, Φριλιγγιάνικα
 Ποσειδών 130, – ιερό 285
 Ποστολάκας Α. 216, 239
 “Πότι Θηρών” 125, 129
 “Πότνια Θηρών” 37 εικ. 19, 124, 125,
 129, 132, 133
 πουλιά 19, 20, 122, (παρ.) 36, 46
 Πρινέας ή Χαρανής 248 σημ. 357
 Πρίντεζης Φρ. 228
 Πρόδρομος 29 σημ. 148
 προεστοί Κυθήρων 203
 Προποντίδα 172 σημ. 22
 προσευχή 41, 47 (στάδια), 48, 117 κε., 127
 επίκληση 117, 127, 128, ήχος στις
 πομπές, ικεσία, κύρωση, ολολυγή,
 παράκληση 117
 προσκύνημα 115, 117
 “προσκυνητάριο” 78
 προσκυνητές 170, 173
 προσφορές 41, 48, 51, 52, 87, αναίμα-
 κτες 51, 52, στερεές 41, 58 και σημ.
 340, 341, υγρές 41, 58 και σημ. 340,
 341
 Προφήτης Ηλίας 8, 9 σημ. 40, 49
 – έφορος κεραυνών, βροχής, καιρού
 91 σημ. 546, 548, 92 σημ. 550,
 σχέση με το ύψος 49 βλ. και εορτή
 θρησκευτική
 πρύτανις, διοικητής της νήσου 204
 Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Ε. 137 σημ. 7
 Πρωτοφάλης Αντ. 268
 Πρωτοφάλης Θεόδ. 269
 πυγμάχος (παρ.) 245
 Πύλος, πινακίδες 132, 133
 τάφος Δ, δαχτυλίδι, βλ. εικονογρα-
 φία ιερών κορυφής
 πυρά, πυρές 48, 89 κε., 92, 93, 94, 95,
 96, απεικόνιση 102, εορτές 89 κε., 90
 και σημ. 541, εστίες 95, ίχνη 95, κατά-
 λοιπα σε ρωγμές, σχισμές 107, ρίψη
 σε – 69, 86, 90 σημ. 541 (ξόανο)
 τελετουργικές 48, 70, 92
 πυρολατρία 89 σημ. 537
 πυρσών άναμμα 103
 Ραδάμανθους 61
 Ράϊτ, πρόξενος 208
 Ρέα 124
 Ρεθεμνιωτάκης Γ. 5
 Ρενάν Ερνέστος 212
 Ρήγα Φεραίου Χάρτα 194 και εικ. 84
 Ρόδος 144 (ειδώλια), 182, 206
 Ιαλυσός βλ. Τριάντα
 ν. Αθηνάς 156
 Τριάντα, ιερό κορυφής στο Φιλήρημο,
 148 σημ. 73, 156 και σημ. 124,
 157, 158 σημ. 133
 αρύταινα 156, ειδώλια χάλκινα 158,
 λαβές από ξίφη 157 σημ. 128,
 πυριατήριο 157, σκεύη λίθινα
 156, 157, τράπεζα προσφορών
 156, 157, υφαντικό βάρος 157
 Φιλήρημος, Προφήτης Ηλίας 158 και
 σημ. 129
 Ρουσόπουλος Α.Σ. 216
 Ρωμανός (Κέρκυρα) 238
 Ρώσης Γεώργ. 215
 Ρωσία 196
 Σακελλαράκης Γ. 47, 57, 138
 Σακελλαρίου Α. 39, 44, 64 σημ. 390
 Σάμιος Αθ. 268
 Σαμίου Ιωάννης Γεωργίου 276
 Σαμοθράκη 154, 164
 Σάμφων Α. 137 σημ. 7
 Σαπουνά-Σακελλαράκη Έφη 47, 71, 79,
 117, 138, 144, 160 σημ. 143
 Σάργεντ Ροβέρτος, πράκτορας του
 Hamilton 206
 Σαρδηνία 285
 σάτυρος “Βαστάζων την κεφαλήν” (παι-
 δικό παιχνίδι) 237
 Σιδέρης Γεώργιος (Καλαποδάς) 175
 Σίκινος 29
 σκαθάρι, ομοίωμα πήλινο (*oryctes nasi-*
cornis), βλ. ομοιώματα
 σκεύη λατρείας 7, 13, 18, 51 κε., 58, 59,
 62 κε., 63, μεταφοράς στάχτης 59,
 σταθερά 62, φορητά 59, χρηστικά 62,
 (παρ.) 46, 51, 52
 σκήπτρο 129
 Σκλάβος Βύρων Γεωργίου 276
 “σκλαβούννοι” 203
 Σκόπελος 156 σημ. 107
 σκορπιός (παρ.) 77, 143, αποτρεπτικός

- 143, σύμβολο γονιμότητας 143, σχέση με Ωρίωνα 75, 143 βλ. και ομοιώματα σκύλοι (παρ.) 40
 Σμύρνη 184, 193, 195, 201, 208
 Σολομών 123
 ναός 45
 Σολωμός Διον. 215
 Σολωμός Ν.Ι. 228, 241, 244
 Σοφιανός Νικόλαος 180
 Σοφίος Ερμ. 20
 Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής 105
 Σοφοκλής 27
 Σπάρτη 247, 273
 σπείρα τρέχουσα (παρ.) 36
 πλοχμός 36
 Σπέτσες 196
 σπήλαια ιερά 3, 20 και σημ. 106
 σπουδές 48, 87
 Στάης Βαλέριος 253, 254, 258, 264, 270
 Στάης Δημήτριος, πρόεδρος κοινότητας 245 σημ. 342
 Στάης Σπυρ., βουλευτής Κυθήρων 254, 255 και σημ. 396
 Στάθη μαγαζί 203
 Στάθης Σπυρ., γυμνασιάρχης 265 σημ. 447, 283
 Σταματάκης Π. 218, 222, 224, 225, 226
 εικ. 89, 227, 228, 251, 273
 Σταμπολίδης Ν. 61, 137 σημ. 7
 Σταφύλου μύθος 156 σημ. 107
 στάχτη
 αποθέσεις 92
 επιχώσεις 97
 μεταφορά 59
 στρώματα 93
 Στερεά Ελλάδα 210
 Στράβων 29, 79
 Στράνης Ν., Πάτρα 207
 Στρόβσκι Φορτουνάτος 212
 στρώματα μινωικά αδιατάρακτα 5
 στύλος σε βάση (παρ.) 41, 45, 52
 ελεύθεροι (παρ.) 45
 υπαίθριοι 9
 Στυρακίτας βλ. Απόλλων
 στύραξ 61, – κόμμα 61
 συλλεκτισμός αρχαιοκαπηλικός 176
 Συλλογή Θεοδωράκη Απ., Ποταμός 241
 και σημ. 322
 Καβαλίνη Ερ., Καπάλι, 209, 240
 Κοντολέοντα 240 σημ. 319
 Λεονταράκη Ερ., Μητάτα, 240 και σημ. 320
 Μεταξά 4, 5
 Μητσοτάκη 5
 Μόρμορη Ερ. 238, 239, 240
 Ντζάννη Ιω. Γ., πόλη Κυθήρων, 241
 W.R. Hamilton 206, 215
 W.M. Leake (Ληκ) 206, 208, 209
 Maurepas 232
 Nugent 215
 Woodhouse James 235 και σημ. 298, 241
 σφενδόνες, βάρη ενεπίγραφα μολύβδινα 216, 251, 252 εικ. 99
 σφραγίδες 41, 79, 143 (ελεφάντινες) από στεατίτη 257 εικ. 102
 ταλισμανικές 115, 143
 σφραγιδογλυφία κρητομυκηναϊκή 129, μινωική 34 σημ. 177, 38, 41 σημ. 212, 44, μυκηναϊκή 38, 42 σημ. 213
 σφραγιδόλιθοι 286
 σφράγισμα (σφραγιστικό δαχτυλίδι) βλ. ιερό κορυφής, εικονογραφία
 σχισμές βράχων 15, 19, 35, 85, 92, 97, 107, 108, 109, 110, φυσικές 14
 Σχολή Αρχαιολογική
 Αμερικανική 284
 Αυστραλιανή 286
 Βρετανική (Αγγλική) 267, 284, 286
 Σωτηρίου Γεώργιος 264, 279
 Ταϊλάνδη 6
 Ταϊτή 212
 τάλαντα μινωικά χάλκινα 155 εικ. 61, βλ. και ομοιώματα
 Ταμερλάνος 173
 Τάταροι 173
 Ταϋγετος 151
 ταυροθυσία (παρ.) 18, 41
 τελετουργία λαϊκή θρησκευτική 6
 κτηνοτροφικών κοινοτήτων 50
 τελετουργικές πράξεις βλ. γεύματα, θυσίες, πομπή, προσευχή, πυρά
 τέφρας στρώματα 87 βλ. και στάχτη
 Τζαχίλη Ι. 5, 108
 Τήλος 164
 Τιθορέα βλ. Φωκίδα
 Τίρυνθα (δαχτυλίδια) 56, 57, 58
 Τιτάνη 90 σημ. 541
 τοιχογραφίες βυζαντινές, πρόγραμμα συντήρησης 280, 281

- Τούρκοι 105
 Τρανταλίδου Κ. 51, 69, 74, 88, 89, 101
 τράπεζες προσφορών 18 και σημ. 94, 65, 66, 94, 156, 157
 κινητές 18, φορητές 87 εικ. 43
 από κονίαμα 82
 λίθινες 57, 65, 82, 87 σημ. 521
 ξύλινες 18, πήλινες 65, 141 σημ. 21
 με πεσσοειδές στήριγμα 57
 τυπολογία 58
 τριποδικές 82
 Τριάντα, ιερό κορυφής, βλ. Ρόδος
 τρίτωνας 122 και εικ. 50
 τρίτωνες ρυτά 79, ηχοποιητικά όργανα 79, βλ. και ομοιώματα
 Τρούλλος, ιερό κορυφής, βλ. Κέα
 Τσακωνιά 176
 Τσαραβόπουλος Α. 258, 285 και σημ. 528
 Τσεριγόττον 239
 Τσουντας Χ. 137 σημ. 7, 230, 253
 Τσούχλος Ν. 151
- Υάμπολη βλ. Φωκίδα
 Υακίνθια, εορτή 46, 49
 Υακίνθος, θεότητα 30, 165
 υάλινα δοχεία 236
 υποβρύχια έρευνα 217 κε., - αρχαιολογική 273
 υφαντικά βάρη βλ. ιερό κορυφής
 υφάσματα (παρ.) 80, εικ. 41 (προσφορά), 82 σημ. 496
 Φαβάρ και Φαγκάν 212
 φαλλοί βλ. ομοιώματα
 Φαναγόρεια 285
 Φαραώ Userkaf, λίθινο αγγείο 263
 Φατσέας (Βλήτος) 237 σημ. 306
 Φατσέας Ν.Γ. 83, 85
 Φιλέρημος βουνό βλ. Ρόδος
 Φιντικλής 222
 Φλωρεντία 174
 Φοίνικες 262
 παρουσία 229 και σημ. 271
 Φολέγανδρος 29
 φορείο μεταφοράς προσωπικού 83
 ξύλινο με ουρανό (παρ.) 83
 ομοίωμα πήλινο 83
 Φορέστης Σπυρ., πρόξενος της Αγγλίας 203
 Φραγκοκρατία 159
 Φράιμπουργκ 245 και σημ. 346
- Φρειδερίκος της Πρωσίας 212
 φρούριο αρχαίο 84
 φρυκτός (πυρσός) 104
 φρυκτωρία 104 και σημ. 625, 105
 φυλακτά 72, 115
 με βαβυλωνιακή σφηνοειδή επιγραφή 197, 216, 261, 262 εικ. 104, 263, 264
 Φωκίδα 206
 Τιθορέα 90 σημ. 541
 Υάμπολη 90 σημ. 541
 Φώσκολος 212
 φωτιά 14, 84
 καθαρτήρια δύναμη 89, 90, πηγή ζωής 89, φωτός 89, ρίψη αντικειμένων, προσφορών 92, πάτημα, πήδημα 92, βλ. και πυρά
- Χαλκίδα 218
 χάλκινα λεπίδια 156
 χαλκού παραγωγή 149
 Χαναάν 9
 Χάριτες τρεις 173, 239
 Χάρου-Κορωναίου Ελ. 245, 246
 χάρτης-πορτολάνος 170, 174, 175, 183
 χαρτογράφοι 170
 χάσμα, χάσματα 16, 20 σημ. 105, 21 εικ. 9, 85, 107, 108, 109
 αποθέτες 107, βόθροι 107
 Χατζηναστασίου Ο. 159
 Χατζηαντωνίου Αχ. 287
 Χατζηδάκης Μ. 279, 280, 282
 Χατζηπέτρος, βουλευτής 255
 Χειλάς βλ. Χρονικό
 χειρονομία 39, 117, 127, 128, 144
 γυναικείας μορφής 127
 ειδωλίων 144
 θεότητας 127
 λατρευτών 40
 χειρονομίες "άποσκοπεῖν" 39, 144, 146, εξορκισμού 117, επίκλησης 117, 127, 146, επιστάσις 144, επιφάνειας 117, ευλογίας 146, ευχής ή ευχαριστίας 146, ικεσίας 117, 127, κύρωσης 117, προσευχής 117, 127, πρόταξης χειριών 82 σημ. 496, σεβασμού 146, των θρηνωδών 146
 χειροτονία 166
 Χετταίοι 132
 χοίροι 88, 89

- χορευτικές κινήσεις 127
 χοροί 48, – ανδρικοί 118, αποτροπαϊκοί 118, εκστατικοί 118, κυκλικοί 92, 118, μαγικοί 118, πολεμικοί 118, από Όμηρο μέχρι Αθήναιο 118
 χορός – Αριάδνης 117, – “γέρανός” 118, Κουρητών 118, – (παρ.) 118, – τελετουργική πράξη 118
 χρηματικές δωρεές (Μουσείο Κυθήρων) 271, 272 σημ. 471, 284
 Χριστοφόρου Εμ. πρίγκηψ 175
 Χρονικό του ιερέα Γρηγ. Λογοθέτη 196, 197 σημ. 157, 199, 201, 203 και σημ. 183, 207 σημ. 199
 του ιερέα Δανιήλ Βαρυπάτη-Χρυσέα 197 σημ. 157, 199 σημ. 160
- του Χειλά 166, 198 σημ. 158
 χρυσού αντικείμενα 133 (πέλεκυς), 237 (λέοντες), 256 (κοσμήματα), 257 (χάνδρες)
 παραγωγή 149
 Χρυσουλάκη Στ. 110 σημ. 664
- Ψαράς Ι.Α. 282
 Ψηλορείτης βλ. Κρήτη
 ψήφοι 76 σημ. 462
 Ψιλάκης Ν. 6, 24, 61, 80, 87 σημ. 522, 88 σημ. 527
- Ωνάσογλου Α. 273 σημ. 473, 275, 278
 Ωρίωνα μύθος 75, 143
-
- Adam Fr., αρμοστής Επτανήσων, 211 σημ. 219
 Agnese B. 155
 Allezard, Jean Joseph 195
 Alonso de Santa Cruz 175, 178 εικ. 68, 69
 Ansted D.Th. 216
 Anville, J.B.B. d' 191, 192 εικ. 82
 Arvanitakis George 208
 Atlante Mormori 240 συν. σημ. 316 σελ. 239, βλ. και Μόρμωρη οικογένεια
- Bali 6
 Ballantyne A.N. 281
 Banville, Théodore de, 212
 Barber R.L.N. 159, 162
 Barbier du Bocage, Jean Denis 193
 Baudelaire Charles 212
 Bellaire J.P. 195
 Bellin 232 σημ. 285
 Benoist 216
 Benton Sylvia 137, 244 και σημ. 337, 245, 265 σημ. 443 και 447, 267, 283
 Benzi M. 156, 157 σημ. 128, 158 και σημ. 133
 Bertelli Donato 22
 Beschi Luigi 249
 Biddulph William 183
 Bintliff J.L. 163
 Blegen C. 137, σημ. 7
- Bloedow E.F. 45
 Blümel C. 246
 Bordone Benedetto 174
 Boschini Marco 184
 Bowra M. 117
 Bramsen J. 209
 Bremond Laurent 189, 191 εικ. 81
 Breuning J.J. 179
 Broodbank C. 286
 Brunz, συνταγματάρχης 244
 Buondelmonti Christoforo 173, 186
 Burkert W. 23 και σημ. 123, 37, 39, 61, 87, 90 σημ. 541, 117, 126, 129
 Bursian C. 216
 Byron, λόρδος 195, 205, 209, 215
- Cadogan G. 156 σημ. 112
 Caluci Giorgio, νοτάριος 198 σημ. 158, βλ. και Καλούτση, Αρχείο
 Camocio G.F. 22, 179
 Caskey J.L. 155
 Castellan A.L. 193, 210, 211, 231, 232 και σημ. 287, 233, 235, 236, 237, 249
 Castiglione, Tomaso Porcacchi da, 21, 176, 177
 “caverna” 21, 22
 Cerigo 174 (και οι ονομασίες του)
 Cerigo Literary Institution 198 σημ. 158
 Chadwick J. 137 σημ. 7

Choiseul Gouffier M.G.A., Comte de 192
 Chamberlain Cour 174
 cittadini 196 σημ. 154
 civili "αστοί" 196
 Clavijo, Ruy Gonzales de 173
 Coldstream Nicolas 137, 155, 257, 258
 και σημ. 407, 269, 270, 273, 281,
 285, 286
 Connall, Dr 214, 215
 Conrady L. 105
 copris Rispanus 75, 146
 Coronelli, Vincenzo-Maria, 186, 188 εικ.
 78
 Couperin 212
 Curtius E. 213
 Cyriaco de Pizzicolli 173 και σημ. 35

Dapper Olfert 188
 Daulfinous 174
 Davis J.L. 156 σημ. 112
 Davy J. 211
 Delisle ή de l'Isle, Guillaume, 186
 Depping G.P. 210 και σημ. 213
 "Diana", πλοίο 201
 Dietrich B.C. 8, 20 σημ. 105, 24 σημ.
 127, 94, 118, 123, 125, 126
 Dreux, Robert de 185

Earl of Sandwich 190
 Eglen William 199
 Egmont der Nijenburg, J. Aegidius van
 190
 Elgin, λόρδος 195, 197 εικ. 85, 199,
 200, 201, 202, 204, 214, 217, 224,
 227, 260, 275
 Enderling Jacob 187, 189 εικ. 79
 English Pilot 190
 Erasmus (Elmo) Άγιος 104, 105
 Evans, sir Arthur 52, 56, 62, 83, 124,
 125, 126, 128, 129, 130, 151, 159,
 230, 253, 265

Faden W. 193
 Faure Paul 4, 8
 Ferretti Francesco 179, 181 εικ. 72
 French E. 258
 Fresne-Canaye, Philippe du 176
 Furumark A. 128, 129, 130

Galt John 198, 209, 243
 Gastaldi Jacopo 179
 Gautier Théophile 212
 Germanus, Henricus Martellus 174, 177
 εικ. 66
 Gesell 63, 68, 69
 Gouz de la Boullaye, François Le 184
 Gregory E. 286
 Grevembroch G. 231
 Grimani Francesco, Ενετός προβλε-
 πτής 176
 Grimani, καρδινάλιος 250 και σημ. 369
 Grogard F. 190
 Guthrie W.K.C. 125
 Guylford, Sir Richard 174

Hadjianastasiou O. 162
 Hägg R. 137 σημ. 7, 156 σημ. 112, 163
 σημ. 183
 Hamilton W.R. 194, 197, 199, 200, 201,
 202, 204 σημ. 192, 206, 207 (Αμιλ-
 των), 208, 213, 214, 215, 216, 234,
 260, 261, 263, βλ. και συλλογή
 Haye, Jean de la, πρέσβης 184
 Helck W. 253
 Heyman, Leyden John 191
 Homann J.B. 22, 189
 Hood S. 159
 Hope-Simpson Richard 137, 156, 267
 Houston Samuel R., ιεραπόστολος 211
 Hugo Victor 212
 Hunter W. 193
 Hutchinson R.W. 39 σημ. 202, 130, 132
 Huxley George 137, 155, 257, 258 και
 σημ. 407, 269 σημ. 455, 270, 273,
 281, 285, 286

Immerwahr S. 164
 Ince G.E. 281

Jacopo da Verona 173
 Jameson R., γιατρός 211 σημ. 224
 Ja-sa-sa-ra, θεότητα 132
 Jeremiah 190
 Johnson I. 286
 Jones D.W. 5, 88, 94, 97, 101, 108, 116,
 118

- Keats John 195
 Kendrick T.C. 209
 Kenna V.E.G. 41, 207
 Keulen, Johannes van 186, 187 εικ. 76
 Kirkwall Viscount 216
 Kock Charles-Paul de 212
 Köhler K. 262
 Kootwyck, van 181
 Krattenmaker K. 43, 44
 «Kythera Island Project» 286
- “Lady of the Labyrinth” 131
 “Lady Shaw Stewart”, βρετανικό φορ-
 τηγό 204
 Lapie 216
 lapis lacedaemonius 76
 Lawler L. 118
 Laurenberg Johannes Wilhelm 184
 Lazenby J.F. 156
 Leake W.M. 197, 208, 209, 213, 214,
 215, 216, 234, 261, 263, βλ. και συλ-
 λογή
 Lear Eduard 216
 Lechevalier J.B. 192
 Lehmann-Haupt C.F. 262
 Lenormant F. 216
 Leonhard R. 22, 23 σημ. 120, 171 εικ.
 65, 230
 Levanto, Francesco-Maria 184, 185 εικ.
 75, 186
 Levi Doro 46, 93, 125, 126
 Libro d’Oro 198 σημ. 158
 Lithgow William 183
 Leybourn G.W., ιεραπόστολος 211
 Logue W. 52
 Loir, Du 184
 Longley (Λόγκλεϋ), τοποτηρητής Κυθή-
 ρων 214
 Loti Pierre 212
 Lubenau Reinhold 180
 Lupazzolo Francesco, πρόξενος Βενε-
 τίας στη Σμύρνη 184
 Lusieri, Don Tita 201
- Mc Phail 211
 Macphernale Peter 199
 Maire, Jean le 175, 176, 231, 233, 235
 Magna Mater 125
 Marcet F. 211
- Marrelli Michel Angelo 179, 181 εικ. 72
 Martellus Germanus, Henricus 174, 177
 εικ. 66
 Martoni, Nicoló da 173
 Matz F. 38, 44, 47, 54, 56, 117, 128
 Maurand J. 175
 Maurepas, κόμης, υπουργός Ναυτικών
 232, βλ. και συλλογή
 Megaw A.H.S. 271 σημ. 470
 Mercator Gerhard 22, 182 και σημ. 82,
 183 εικ. 74
 Meuli K. 86
 Michelot Henri 189, 191 εικ. 81
 Miller W. 105
 Mirone, M. de, βλ. Saumery, Pierre
 Lambert de
 Mollard-Besques 117
 Morgan L. 26, 33, 39, 48, 49, 50, 113,
 123, 163
 Mormori Em., στρατηγός 240 σημ. 316
 – Giovanni, καγκελάριος, υποπρόξε-
 νος Ρωσίας 204, 208, 240
 – Giulio, νοτάριος 240 σημ. 316
 – Zorzi, “cavaliere” 240 σημ. 316
 – Zuanne 240 σημ. 316
 (βλ. και Μόρμωρη οικογένεια)
 Mountjoy P.A. 79
 Müller V. 44
 Münster Sebastian 175, 179 εικ. 70
 murex 149 σημ. 78
 Murray O. 220, 221 εικ. 87
 Myres J. 92, 93 και σημ. 558, 98, 107,
 124
- Nani Antonio, Ενετός προβλεπτής 176
 Nani Giacomo 231, Palazzo
 Narâm-Sin βλ. επιγραφή
 Nerval, Gérard de 211, 212, 234, 249
 Nicolay, Nicolas de 175, 176, 210, 230,
 231 σημ. 281, 233, 235, 249, 250
 Nilsson M. 3 σημ. 1, 8, 52, 62, 63, 90
 σημ. 541, 116, 124, 125, 128, 129, 130
 Nisbet 205
 Nodier Charles 212
 Nompar II, Seigneur de Caumont 173
 Nörbling T. 52
 Nowicki K. 16, 35 σημ. 181, 88, 94, 101
 σημ. 607, 122
 Nugent, λόρδος, αρμοστής Επτανήσου
 214, 215, βλ. και συλλογή

- Oliva Salvator 183
 Olivier G.A. 216
 Olivier J.-P. 140
 Ortelius Abraham 22, 180, 182 εικ. 73
- Paez de Sante Maria 173
 «Paliochora-Kythera Archaeological Survey» 286
 Panizzi Antonio 215
 Parry Giorgio 204
 Peatfield A.A.D. 6, 12, 16, 33, 48, 62, 69, 74, 88, 93, 94, 107, 113, 118, 122, 156 σημ. 112, 162 σημ. 178, 163 σημ. 183
 Peeters J. 22, 187
 Pendlebury J.D.S. 20 σημ. 105, 262
 Persson A. 56, 137 σημ. 7
 Philippon A. 229
 Piacenza Francesco 187, 190 εικ. 80
 Pinargenti Simon 21, 177
 Pini Alessandro 189
 Pini I. 127
 Pinon, Carlier de 179
 Piztruci, γλύπτης 204 σημ. 192, 215
 popolo “δημοτικοί” 196
 Porro Girolamo 21, 176-177
 Possot Denis 175
 Powell 62
 Press L. 38, 41, 118
 Preston, Captain 233, 235 (= Breston)
- Randolph Bernard 185
 Riedesel 195
 Riemann O. 227, 228, 231, 233, 235, 236, 237 και σημ. 306, 238, 239, 240, 241 και σημ. 324, 249, 256, 260
 Robinj Jacobus 186, 187 εικ. 77
 Rochechouart, Luis de 174
 Rochette, L.S. de la 193
 Rosaccio Giuseppe 22, 182
 rosso antico 76, 103
 Roumano M. 216
 Roux Joseph 191, 193 εικ. 83
 Rutkowski B. 5, 8, 16, 18, 20 σημ. 105, 33, 39, 45, 48, 49, 74, 87, 93 σημ. 558, 96, 97 σημ. 589 και σημ. 592, 101, 107, 116, 117, 118, 123, 126, 129, 156 σημ. 112
- Saint-Sauveur, André Grasset, γενικός πρόξενος στα Ιόνια νησιά 192, 193, 232
 Salazar, Gómez de 173
 Samain Albert 212
 San Salvatore Calucci in Borgo Serrato 198 σημ. 158
 San Zorzi Calucci in Borgo Serrato 198 σημ. 158
 Sardou Victorien 212
 Sarris A. 8
 Sastop, λαΐδη John 214
 Saumery, Pierre Lambert de (= M. de Mirone) 189
 scarabeus sacer 75
 Schachermeyr F. 125
 Schliemann H. 62, 229, 230, 252 σημ. 379, 284
 Schneider Antoine-Virgile 210 και σημ. 212
 Schweitzer B. 137 σημ. 7
 Seller John, υδρογράφος 190
 Sethe K. 253
 Shaw J. 13, 43, 44
 Simeonis Symon 173
 Smith A.H. 200, 201, 202, 205
 Smith W. 216
 Smyth D. 281
 Soetens S. 8
 Soles 106
 Sonetti, Bartolomeo delli 170
 Soriano Pietro, προβλεπτής 179 σημ. 70
 Spon J. 185, 210
 “Srightly of Scarboro”, πλοίο 207
 Sri Lanca 6
 Stai Nicolò 213 και σημ. 229, 234
 Stendhal (Marie-Henri Beyle) 212
 Stephanopoli Dimo 194, 211, 233
 Stephanopoli Nicolo 194, 211, 233
 Stevenson-Smith W. 45
 Strane, General Consul 207
- Tafur Pero 22, 173
 “tesauro” 21, 22
 Thenaud 174
 Thevenot, Jean de 184
 Thomas H. 265 σημ. 443
 Timur 173
 Topouzi S. 8
 Traversari G. 250
 Trevisan Domenico, πρεσβευτής 174

- Userkaf Φαραώ 152, 263
- Valck P.S. 186
- Valle, Petro della 183
- Vander Aa Pieter
- Vanteler, πρέσβης στην Υψηλή Πύλη 185
- Venieri 172 και σημ. 25
- Ventris M. 137 σημ. 7
- Verlaine Paul 212
- Vermeule E. 86 σημ. 520
- Veryard Ellis 184
- Vignela, Giacomo Cantelli da 186
- Villamont L.S. de 180
- Vin, J.P.A. van der 170, 172
- Visscher Nicolaes 186
- Volgraff W. 137 σημ. 7
- Wace A.J.B. 137 σημ. 7
- Warren P. 24 σημ. 129, 123, 137 σημ. 7, 163 σημ. 183
- Waterhouse Helen 137, 267
- Watkins Th. 192
- Watrous L.V. 16, 63, 69, 94, 108
- Watteau Antoine 212
- Weidner E.F. 262, 263, 264
- Weil R. 227, 228, 233, 241, 244
- Wells Edward 189
- West Ravelland 245
- Wheller G. 186
- Whitelaw T.M. 115
- Willetts R.F. 61, 118
- Wit, Frederik de 22, 186
- Wolters P. 229
- Woodhouse J., θησαυροφύλακας Ιοντικής κυβέρνησης 235, βλ. και συλλογή
- Wright βλ. Ράιτ
- Yakar J. 263
- Ziggurat 8
- Zuallart I. 183
- Zuliani, πρέσβης Βενετίας 192

Προέλευση εικόνων

1. Καρδάρη 1966, 172 εικ. 20.
6. Rutkowski 1986, 83 εικ. 95.
7. Shaw 1978a, 436 εικ. 9.
9. Karetsoy 1981, 143 εικ. 6.
12. Matz 1958, εικ. 4.
14. Ψιλάκης 2005, 337.
15. S. Sheratt (επιμ.), *The wall paintings of Thera, Proceedings of the First International Symposium*, Athens 2000, πίν. 8.
17. Rutkowski 1986, 83 εικ. 94.
19. CMS II.8.1, αρ. 256.
20. CMS I, αρ. 292.
21. Morgan 1988, πίν. A.
24. CMS V.1, αρ. 173.
25. Sp. Marinatos, *Excavations at Thera V*, 1972, πίν. K.
34. Watrous 2001, 196 εικ. 24.
41. Schachermeyr 1964, 149 εικ. 73b.
42. Ψιλάκης 2005, 331.
45. Μαρινάτος - Hirmer 1959, πίν. 103.
47. N. Marinatos, *Minoan Religion*, South Carolina 1993, 217 εικ. 224.
52. Google Maps.
56. Rutkowski 1986, 88, 115.
58. Γ. Τζαχίλη, *Μινωικά εικαστικά τοπία*, Αθήνα 2011, 85 εικ. 60.
59. Matsas 1995, πίν. XXXIV.
60. Boulotis σε *Minoan Seminar* 2009, 190 εικ. 12.
63. Benzi 1984, 101 εικ. 20.
64. Barber - Hadjianastasiou 1989, εικ. 25.
65. Συλλογή Α. Γαβρίλη.
66. Τόλιας 2001, 54.
67. Τόλιας 1999, 91 εικ. 10.
68. Τόλιας 2001, 106.
69. Τόλιας 2001, 107.
70. Αβραμέα 1985, 62-63 εικ. 29.
71. Αβραμέα 1985, 73 εικ. 36.
72. Τόλιας 2001, 115.
73. Αβραμέα 1985, 108 εικ. 71.
74. Αβραμέα 1985, 103 εικ. 67.
75. Αβραμέα 1985, 126 εικ. 82.
76. Αβραμέα 1985, 132 εικ. 86.
77. Αβραμέα 1985, 147 εικ. 98.
78. Αβραμέα 1985, 168 εικ. 122.
79. Αβραμέα 1985, 150 εικ. 100.
80. Αβραμέα 1985, 153 εικ. 105.
81. Αβραμέα 1985, 174 εικ. 126.
82. Αβραμέα 1985, 186 εικ. 134.
83. Αβραμέα 1985, 189 εικ. 136.
84. Λιβιεράτος - Μπεριάτος 2001, 167.
- 86-89. Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
90. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.
91. Coldstream - Huxley 1972, πίν. 88.5.
92. Coldstream - Huxley 1972, πίν. 88.2.
93. Coldstream - Huxley 1972, πίν. 88.1.
94. Coldstream - Huxley 1972, πίν. 88.4.
- 95-100, 102, 103. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.
105. Coldstream - Huxley 1972, εικ. 1.
107. Coldstream - Huxley 1972, εικ. 96.
108. Coldstream - Huxley 1972, πίν. 2g.
- 109a. Coldstream - Huxley 1972, εικ. 87.4.
- 109b. Coldstream - Huxley 1972, εικ. 87.3.
110. Coldstream - Huxley 1972, εικ. 73.
111. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.
112. CMS VII, αρ. 36.

Οι εικόνες που δεν αναφέρονται παραπάνω ανήκουν στο Αρχείο Γιάννη και Έφης Σακελλαράκη.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ
ΚΥΘΗΡΑ
Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ
ΑΡ. 287 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 2013
ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΛΟΥΣΗ ΜΠΡΑΤΖΙΩΤΗ
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ: ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΡΟΣΓΟΒΑ
ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΙΚΟΝΩΝ: INDIGO GRAPHICS
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΦΩΤΟΛΙΟ ΚΑΙ ΤΥΠΙΚΟΝ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: LIBRO D'ORO